

**T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**İKTİSADİ VE İDARİ YÖNLERİYLE UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER
(1863-1952)**

DOKTORA TEZİ

VOLKAN HAN

**DANIŞMAN
PROF. DR. ERŞAN SEVER**

AKSARAY 2017

**T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**İKTİSADİ VE İDARİ YÖNLERİYLE UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER
(1863-1952)**

DOKTORA TEZİ

VOLKAN HAN

**DANIŞMAN
PROF.DR. ERŞAN SEVER**

AKSARAY 2017

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren altı (6) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı :Volkan

Soyadı :HAN

Bölümü :İktisat

İmza :

Teslim Tarihi:

TEZİN

Türkçe Adı: İktisadi ve İdari Yönleriyle Umumi Müfettişlikler (1863-1952)

İngilizce Adı: The General Inspectorate with Aspects of the Economic and Administrative (1863-1952)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Volkan HAN

İmza

JÜRİ ONAY SAYFASI

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Volkan Han tarafından hazırlanan “İktisadi ve İdari Yönleriyle Umumi Müfettişlikler (1863-1952)” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabuledilmiştir.

İMZA

Danışman: Prof. Dr. Erşan SEVER

İktisat Politikası/ Aksaray Üniversitesi

Üye: Prof. Dr. İbrahim BAKIRTAŞ

İktisat Teorisi/ Aksaray Üniversitesi

Üye: Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ

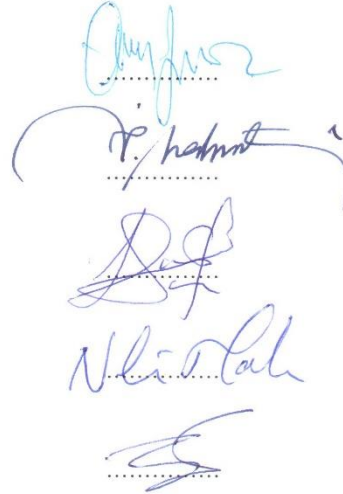
İktisat Tarihi/ Necmettin Erbakan Üniversitesi

Üye: Prof. Dr. Nafiz TOK

Siyaset ve Sosyal Bilimler/ Aksaray Üniversitesi

Üye: Yrd. Doç. Dr. Tahir ÖĞÜT

İktisat Tarihi/ Harran Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi:03/11/2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun 30.11.2017 tarih ve 2017/45-18 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrenci

Volkan HAN

İmza

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yrd. Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın her aşamasında kıymetli zamanını bana ayırarak bilgisini benden esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Erşan Sever'e, değerli fikirleri ve eleştirileriyle doktora tezi yazma sürecinde önemli katkıları olan değerli tez izleme komitesi üyelerim Prof. Dr. İbrahim BAKIRTAŞ ve Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca değerli katkılarıyla tezin nihai halini almasında büyük emekleri olan tez savunma jüri üyeleri Prof. Dr. Nafiz TOK ve Yrd. Doç. Dr. Tahir Öğüt'e değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Tez konusunun belirlenmesinde değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN'e teşekkürü borç bilirim. Tez yazma sürecinde değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Birol MERCAN, Doç. Dr. Zekeri MIZIRAK, Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU ve mesai arkadaşlarım Arif İğdeli, Alper Karademir ve Cemil Akkaş'a teşekkürü borç bilirim.

Her zaman desteklerini yanımda hissettiğim kıymetli eşim Fatma ve sevgili kızım Zehra'ya şükranlarımı sunarım. Ayrıca benim bu günlere gelmemde sonsuz desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem, babam ve kardeşlerime de teşekkürü borç bilirim.

Çalışmanın gerçekleştirilmesinde 2015-005 no'lu projeye maddi destek sağlayan Aksaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğüne teşekkür ederim.

2017

Volkan HAN

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSADİ VE İDARİ YÖNLERİYLE UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER
(1863-1952)

Doktora Tezi

Aksaray, 2017

Volkan HAN

ÖZET

Osmanlı ekonomisinde, 19. yüzyıla kadar devam eden fiskalist, provizyonist (iaşeci), geçimlik ve kapalı yapı, Tanzimat’la birlikte yerini dinamik, büyüyen ve gelişen bir ekonomik yapıya bırakmıştır. Bu dönemde kapitalist sistemi uygulayan Batı; sanayileşme, teknolojik gelişme, serbest ticaret, banka, sigorta ve özel mülkiyet gibi liberalizm kaynaklı modern iktisadi gelişmelere önem vermiştir. Osmanlı Devleti ise bu gelişmeler karşısında iktisadi geri kalmışlığın giderilmesi ve ekonomik büyümenin sağlanması için Batı tarzı liberal politikalarından faydalanmaya çalışmıştır. Osmanlı’da modern iktisadi büyüme çalışmalarından biri olan Umumi Müfettişlik teşkilatı, 1840 yılında Tanzimat reformlarının taşrada gerçekleştirilmesi amacıyla teftiş heyetleriyle başlamış ve 1863-1952 yılları arasında Osmanlı’da ve Türkiye’de üç dönemde kurumsal olarak kalkınma çalışmaları yapmıştır.

Umumi Müfettişlikler, Osmanlı’da ve Türkiye’de kurulan ilk bölgesel kalkınma teşkilatıdır. Taşrada geniş reform hedeflerinin gerçekleştirilmesi ve iktisadi kalkınmanın sağlanması için olağanüstü yetkilerle çalışmıştır. Müfettişliklerin bölgesel kalkınmanın sağlanması için yapmış oldukları uygulamaların incelendiği bu çalışmada, ilk olarak müfettişliklerin görevli oldukları bölgede iktisadi geri kalmışlığın nedenlerini tespit etmekle başladığı görülmüştür. İkinci olarak, tespit edilen bu sorunların giderilmesi üzerine hazırladıkları projelerin merkeze rapor edildiği ve son olarak da merkezle iş birliği içerisinde projelerin uygulandığı görülmüştür. Uygulama sonucunda görevli olunan her bölgede farklı gelişme dinamiklerinin olduğu ve bunların ortaya çıkarılmaya çalışıldığı

tespit edilmiştir. Teşkilatın, farklı zaman ve bölgelerde yaşanan isyan, ayrılık hareketleri ve doğal afetler gibi olumsuz durumlara rağmen merkezle taşra arasında bağlantının güçlenmesi ve kalkınmanın sağlanması için çalışmalar yaptıkları ifade edilebilir. Bu çalışmada, müfettişliklerin iktisadi, idari, mali ve imar alanlarında tespit ettikleri geri kalmışlığın sebepleri ve bu sorunların giderilmesi ile kalkınmanın sağlanması için yaptıkları reform ve kalkınma çalışmaları ortaya konmuştur. Ayrıca, devletin ve atanan müfettişlerin taşrada dönemin şartları ve görevli olunan bölgenin mevcut durumuna göre uyguladıkları kalkınma politikaları incelenmiştir.

Bilim Kodu :115105, 115106

Anahtar Kelimeler :Bölgesel Kalkınma, Cumhuriyet Dönemi, Ekonomi Tarihi, Osmanlı Dönemi, Umumi Müfettişlik.

Sayfa Adedi :326

Danışman :Prof. Dr. Erşan SEVER

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THE GENERAL INSPECTORATE WITH ASPECTS OF THE
ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE (1863-1952)

Ph. D. Thesis

Aksaray 2017

Volkan HAN

ABSTRACT

The fiscalist, the provisionist, the subsistence and the closed structure of the Ottoman economy, which continued up to the 19th century, replaced with its place to a dynamic, growing and developing economic structure with the Tanzimat. The West, which was implementing the capitalist system in the same period, attached importance to modern economic developments such as industrialization, technological development, free trade, banking, insurance and private ownership that were originated from liberalism. In the face of these developments, the Ottoman State sought to take advantage of Western-style liberal policies in order to overcome economic backwardness as well as to provide economic growth. The General Inspectorate organization, which is one of the modern economic growth institutions in the Ottoman Empire, started with the inspection delegations for implementing Tanzimat reforms in provinces in 1840. Thus, efforts for institutional development were spent in three periods in the Ottoman and Turkey between 1863-1952.

General Inspectorates are the first regional development organizations established in during the Ottoman Empire and Turkey. They operated with outstanding authorities in order to realize the comprehensive reform objectives in provinces and to ensure economic development. This study examines the applications of the Inspectorates practices for regional development. First of all it has been seen that the inspectors began identifying the

reasons for the economic underdevelopment in the area where they were in charge of. Secondly, the projects they prepared to eliminate these identified problems were reported to the center. Finally the projects were implemented in cooperation with the center. It has been observed that there were different development dynamics in each area as the result of the application and attempts were made to be revealed. It can be said that the organizations had worked on strengthening the connection between the center and the countryside and ensuring development despite the negative situations such as rebellion, separatist movements and natural disasters in different times and regions. The reasons for the backwardness in economic, administrative, financial, zoning areas identified by inspectors and the reform and development agendas in order to solve these problems and to ensure development were put forth in this study. In addition, the development policies, the state and the appointed inspectors applied according to the conditions in the period and the present state of the territory the inspector stationed are examined.

Science Code :115105, 115106

Key Words :Regional Development, Republican Period, Economic History, Ottoman Period, General Inspectorate.

Page Number :326

Supervisor :Prof. Dr. Erşan SEVER

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	V
JURİ ONAY SAYFASI.....	VI
TEŞEKKÜR.....	VII
ÖZET	VIII
ABSTRACT.....	X
İÇİNDEKİLER	XII
TABLolar LİSTESİ.....	XV
ŞEKİLLER LİSTESİ	XVIII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIX
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	7
OSMANLI DEVLETİNDE İLK TEFTİŞ UYGULAMALARI (1840-1861).....	7
1.1. Osmanlı’da Islahatlar ve Teftişin Doğuşu.....	7
1.2. 1840 Teftişi	12
1.3. 1842 Teftişi	14
1.4. 1850 Teftişi	14
1.4.1.Rumeli Teftişi: Mehmed Kâmil Paşa Dönemi (1851-1854)	15
1.4.1.1. Edirne ve Trakya Teftişi	16
1.4.1.2. Bosna Teftişi	19
1.4.1.2.1. Rumeli Müfettişliği Öncesi Bosna’da Durum ve Kâmil Paşa’nın Göreve Atanması.....	19
1.4.1.2.2. Karadağ Harekâtı Sonrası Bosna’nın Durumu.....	22
1.4.1.2.3. Kilise İnşa ve Tamir Faaliyetleri	23
1.4.1.2.4. Mali Teftiş ve Vergi Meselesi	27
1.5. 1860 Teftişi	30
1.5.1.Rumeli Teftişi: Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa Dönemi (1860).....	31
1.5.1.1. Asayiş Sorunu	32

1.5.1.2. Mali Teftiş ve Vergi Meselesi.....	34
1.5.1.3. İmar Faaliyetleri.....	35
1.5.1.4. Müfettişliğin Diğer Çalışmaları	36
2. BÖLÜM	40
SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ FEVKALADE TEFTİŞ MEMURLUĞU VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1863-1864)	40
2.1. Müfettişlik Öncesi Durum ve Teftişe İhtiyaç Duyulması	40
2.2. Bosna Müfettişliği (1863-1864): Ahmet Cevdet Paşa	43
2.2.1.İdari Alandaki Çalışmalar	45
2.2.2.Tarım Alanındaki İktisadi Kalkınma Çalışmaları	49
2.2.3.İmar Alanındaki İktisadi Kalkınma Çalışmaları	55
2.2.4.Diğer İktisadi Gelişmeler	57
2.3. Anadolu Müfettişliği (1863-1864): Ahmet Vefik Efendi	64
2.3.1.İdari Alandaki Çalışmaları	67
2.3.2.İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	76
2.3.3.Sanayi Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	81
2.3.4.Tarım Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	85
3. BÖLÜM	99
SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MÜFETTİŞ-İ UMUMİLİK VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1895-1908)	99
3.1. II. Abdülhamid Dönemi Müfettişliklerin Doğuşu.....	99
3.2. Anadolu Vilayeti Umum Müfettişliği (1895-1899): Ahmed Şakir Paşa	100
3.2.1.İdari Alandaki Çalışmalar	104
3.2.2.İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	113
3.2.3.Sanayi Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	114
3.2.4.Tarım Alandaki Kalkınma Çalışmaları	118
3.3. Makedonya (Rumeli) Müfettiş-i Umumiliği (1902-1908): Hüseyin Hilmi Paşa... 120	
3.3.1.Mali Alandaki Kalkınma Çalışmaları.....	126
3.3.1.1. Mali Denetim Çalışmaları.....	134
3.3.1.2. Uluslararası Mali Komisyon Kurulması	137
3.3.2.İdari Alandaki Çalışmalar	141
3.3.3.Askerî Teşkilatların Islahı Çalışmaları.....	144
3.3.4.Diğer İktisadi Kalkınma Çalışmaları.....	147
4. BÖLÜM	152
CUMHURİYET DÖNEMİ UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1927- 1952)	152

4.1. Türkiye Cumhuriyeti'nde Umumi Müfettişliklerin Kurulması.....	152
4.2. Birinci Umumi Müfettişlik ve Kalkınma Faaliyetleri (1928-1947).....	159
4.2.1. İdari Alandaki Çalışmalar	161
4.2.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	169
4.2.3. Tarım ve Hayvancılık Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	176
4.2.3.1. Numune Çiftliklerinin Kurulması ve Yapılan Zirai Çalışmalar	181
4.2.3.2. İpek Böcekçiliği	189
4.2.3.3. Hayvancılık	191
4.2.4. Sanayi ve Ticaret Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	196
4.2.5. Eğitim Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	201
4.3. İkinci (Trakya) Umumi Müfettişlik ve Kalkınma Faaliyetleri (1934-1947).....	204
4.3.1. İdari Alandaki Çalışmalar	205
4.3.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	211
4.3.3. Tarım Alanındaki Kalkınma Çalışmaları	223
4.3.3.1. Tarım Kredi Kooperatifleri	228
4.3.3.2. Fidancılık, Bağcılık ve Meyvecilik.....	229
4.3.3.3. Arıcılık	234
4.3.3.4. Tavşancılık.....	237
4.3.3.1. Tavukçuluk	237
4.3.3.2. İpekçilik	238
4.3.3.3. Aşım Durakları.....	239
4.3.4. Diğer Kalkınma Faaliyetleri	241
4.3.4.1. İdeal Cumhuriyet Köyü Projesi	241
4.3.4.2. Eğitim Alanındaki Kalkınma Çalışmaları.....	245
4.3.4.3. Kültür Alanındaki Kalkınma Çalışmalar	252
4.4. Umumi Müfettişliklerin Kaldırılması	255
SONUÇ	256
KAYNAKÇA.....	269
EKLER.....	282

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1. Ömer Lütfi Paşa'nın Bosna'da Yapmış Olduğu Nüfus Sayımı (1850-1852).....	25
Tablo 2. Bosna'da Toplanan Vergi Gelirleri İçerisinde Orman Gelirlerinin Payı (1868-1877)	55
Tablo 3. Bosna'nın 1863 Yılı İhracatı.....	60
Tablo 4. Bosna'nın 1863 Yılı İthalatı.....	62
Tablo 5. Osmanlı Devleti'nin 1861 Yılında Bursa'dan Elde Etmiş Olduğu Vergi Geliri ..	68
Tablo 6. Osmanlı Devleti'nin 1861 Yılı Bursa'dan Almış Olduğu Aşar Vergisi	68
Tablo 7. 1861 yılı Hüdavendigar Sancağından (Bandırma ve Gemlik Limanları Üzerinden) Yapılan İhracat.....	87
Tablo 8. 1861 Yılı Hüdavendigar Sancağından Rodos ve İstanbul'a Satılan Ürünler ve Sancağın Geliri.....	87
Tablo 9. 1861 Yılı Hüdavendigar Sancağı İthalatı.....	88
Tablo 10. Hüdavendigar Sancağının 1862 Yılında Yapılan İthalatı (İstanbul Üzerinden) .	90
Tablo 11. Hüdavendigar Sancağı 1862 Yılında Yapılan İhracat (Gemlik Limanından)	91
Tablo 12. 1863 Yılında Bursa'da Üretilen Malların Yurt İçi ve Yurt Dışına Satışı	94
Tablo 13. 1863 Yılında Balıkesir'de Üretilen Malların İhracatı	95
Tablo 14. Hüdavendigar Sancağı 1863 Yılı İthalatı.....	96
Tablo 15. 1858-1870 Yılları Arasında Bursa Üzerinden İngiltere ile Yapılan Dış Ticaret	97
Tablo 16. Anadolu Islahatı Müfettişliğine Atanan Teftiş Heyeti ve Maaşları	102
Tablo 17. 1894, 1895 ve 1900 Yıllarına Ait Erzurum Vilayeti Bütçesi -Gelir Kalemi	105
Tablo 18. 1894, 1895 ve 1900 Yıllarına Ait Erzurum Vilayeti Bütçesi -Gider Kalemi ...	106
Tablo 19. Vilayet-i Sitte'nin 1896 Yılı Gelir Ve Bakaya Kalan Miktarı (Kuruş)	108
Tablo 20. 1896 Yılı Vilayet-i Sitte Nüfusu	109
Tablo 21. 1900-1907 Yılları Arasında Vilayet-i Selase'nin Gelir-Harcama İlişkisi (Kuruş)	127
Tablo 22. 1900-1904 Yılları Arası Selanik Vilayeti Gelirleri (Kuruş)	128
Tablo 23. 1900-1904 Yılları Arası Manastır Vilayeti Gelirleri (Kuruş)	130

Tablo 24. 1900-1904 Yılları Arası Kosova Vilayeti Gelirleri (Kuruş)	132
Tablo 25. 1900-1904 Yılları Arası Vilayet-i Selase Toplam Geliri (Kuruş)	133
Tablo 26. 1903 Yılı Vilayet-i Selase'nin Toplam Nüfusu (Kişi)	141
Tablo 27. 1906-1908 Yıllarında Florina Kazasında Yapılan İmar İşleri ve Bedelleri.....	150
Tablo 28. Türkiye'ye Kabul Edilerek İskân Edilen Göçmenler (1923-1937).....	169
Tablo 29. Birinci Müfettişlik Bölgesinde Tahsil Edilen Yol Paraları (1928-1932).....	170
Tablo 30. Türkiye Cumhuriyet'i 1923-1932 Yılları Arasında Sektörlere Göre GSMH (Sabit Fiyatlarla) (Milyon TL)	177
Tablo 31. 1907 Yılına Ait I. Müfettişlik Bölgesi Vilayetlerinin Nüfus, Yüz ölçümü ve Ekili Arazi Miktarları.....	178
Tablo 32. 1909 Yılına Ait I. Müfettişlik Bölgesi Vilayetlerinde Ekili Arazilerin Tarımsal Ürün Gruplarına Göre Dağılımı (%)	179
Tablo 33. 1927 Yılı Diyarbakır İlinin Genel İstihdam Durumu	180
Tablo 34. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Ağaç Dikimi.....	187
Tablo 35. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Parasız Olarak Dağıtılan Ve Aşılana Fidanlar	188
Tablo 36. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Zirai Mücadele	188
Tablo 37. Diyarbakır'da 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan İpek Böcekçiliği.....	190
Tablo 38. 1933-1937 Yılları Arasında I. Müfettişlik İllerinde Yapılan Arıcılık Faaliyetleri	194
Tablo 39. 1933-1937 Yılları Arasında I. Müfettişlik İllerinde Yapılan Kanatlı Hayvancılık Faaliyetleri	195
Tablo 40. I. Müfettişlik Bölgesi Eğitim İstatistikleri (İlkokul, 1927-1937).....	203
Tablo 41. 1923-1947 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Göçmen Sayıları ve Geldikleri Ülkeler.....	207
Tablo 42. 1935 Yılı Nüfus Sayımına Göre Trakya Müfettişliği İllerinde Kır ve Kent Nüfusu.....	209
Tablo 43. Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde Yol ve Köprü Çalışmaları (1934-1937)	219
Tablo 44. Trakya Umumi Müfettişliği Bölgesinde 1934-1938 Yılları Arasında Yapımı Tamamlanan Binalar	223
Tablo 45. Trakya'da 1931-1938 Yılları Arasında Kurulan Kooperatiflerin İllere Göre Dağılımı	228
Tablo 46. Trakya Müfettişliği Bölgesinde Yaş Üzüm Üretim Miktarı (Ton) (1935-1938)	233
Tablo 47. Trakya'da 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan Arıcılık Faaliyeti.....	236
Tablo 48. 1938 Yılı Trakya'da Açılan Tavşan İstasyonu ve Damızlık Tavşan Sayısı	237
Tablo 49. Trakya'da 1938 yılı itibariyle Bulunan Tavuk İstasyonları ve Damızlık Tavuk Sayısı.....	238

Tablo 50. Trakya’da 1933-1938 Yılları Arasında Elde Edilen Yaş Koza Miktarı (Kg)...	239
Tablo 51. Trakya’da 1931-1938 Yılları Arasında Yapılan Tabii Tohumlama	240
Tablo 52. Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde 1933-1934 Eğitim-Öğretim Yılı Eğitim Durumu (İlkokul-Ortaokul)	246
Tablo 53. Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde 1947-1948 Eğitim-Öğretim Yılı Eğitim Durumu (İlkokul-Ortaokul)	251

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Osmanlı Devletinde İlk Teftiş Uygulamaları (1840-1861)	11
Şekil 2: Osmanlı Devleti’nde Müfettişlik Uygulamaları (1863-1908).....	42
Şekil 3: Türkiye Cumhuriyeti’nde 1928-1947 Yılları Arasında Kurulan Umumi Müfettişlikler ve Yapılan Atamalar	158
Şekil 4: İdeal Cumhuriyet Köyü Haritası	244

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.DVN. MKL: Sadaret- Mukavelenameler
- A.DVN: Divân-ı Humayûn Beylikçi Kalemi
- A.MKT. MVL: Mektûbî Kalemi Meclisi Vâlâ
- A.MKT. UM: Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet
- A.AMD: Bâb-ı Âsafî Amedi Kalemi
- A.MKT. NZD: Sadâret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
- A.MKT. MHM: Sadâret Mühimme Kalemi Odası
- BCA Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- BEO: Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı
- BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- C.DH: Cevdet Dâhiliye
- C.ML: Cevdet Maliye Belgeleri
- C: Cilt
- Çev: Çeviren
- DH. ŞFR: Dâhiliye- Şifre Kalemi
- DH. TMIK-S: Dâhiliye Nezareti Teşrii Muamelat Komisyonu-Islahat
- Ed: Editör
- FO: Foreign Office
- Haz: Hazırlayan
- HHPE: Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı

HR. SYS: Hariciye Nezareti- Siyasi Belgeler

İ.HR: İradeler Hariciye

İ.DH: İrâde – Dâhiliye Belgeleri

İ.MTZ. GR: İrade- Girid Belgeleri

İ.MTZ. 01: İrade- Yunanistan Belgeleri

İ.MVL: İrâde – Meclis-i Vâlâ Belgeleri

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

MV: Meclis-i Vükela Mazbataları

MVL: Meclis-i Vâlâ Evrakı

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TFR. I.UM: Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı

TŞR. BNM: Taşra Evrakı- Bosna Müfettişliği Evrakı

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vol: Volume

Y.A. HUS: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A. RES: Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı

Y. EE: Yıldız Esas Evrakı

Y. MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK. A: Yıldız- Sadaret Belgeleri

Y.PRK. OMZ: Yıldız Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

Osmanlı'da kalkınma çalışmaları, literatürde araştırmacılar tarafından çok az ve yüzeysel olarak incelenen bir konu olmuştur. Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde her alanda reform çalışmaları başlamıştır. Bu köklü değişimler içerisinde, en önemli konulardan birisi de hiç şüphesiz İmparatorluğun Batı karşısında geri kalmışlığının giderilmesi ve devlet gelirlerinin artırılması meselesidir. Osmanlı'da kalkınma çalışmalarından birisi olan ve 1840 senesinde teftiş çalışmalarıyla başlayan Umumi Müfettişlikler, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan bir kalkınma teşkilatıdır.

Osmanlı Devleti, 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar, yaklaşık olarak 400 yıl boyunca sürekli büyüyen, güçlenen ve genişleyen bir devlet olmuştur. Ancak 18. yüzyılda ortaya çıkan modern iktisadi büyüme, 20. yüzyılın başlarına kadar Batı dünyasına münhasır kalmış ve Osmanlı Devleti, büyük çabalarına rağmen bu değişime katılamamıştır. Osmanlı ekonomisi uzun yıllar ekonomik büyüme fikrinden uzak, bir ihtiyaç ekonomisi şeklinde devam etmiştir. Devletin hedefi; yaşanabilir bir sosyal düzen kurmak ve bu düzeni idame ettirmek üzeredir. İktisadi büyüme fikrinin, düşüncesinin ve pratiğinin olmadığı bir çağda, bir zümrenin zenginleşmesi, diğer zümrelerin ve özellikle tüketicilerin fakirleşmesine yol açacağından, servet farklılaşmasını sınırlandıran bir iktisadi politika uygulamak, bu hedefe ulaşmanın tek yolu olarak görülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı mevcut ekonomik sisteminde, iktisadi büyümeyi hazırlamak amacıyla uygulanabilecek bir değişim mekanizması mevcut değildir (Genç, 2013: 329-338).

Osmanlı'da iktisadi kalkınma temelli çalışmaların başlangıcı olan ıslahat çalışmaları ilk olarak 1791 yılında Sultan III. Selim zamanında başlamıştır. Sultan Selim'in devletin mevcut zayıflığının tespit edilmesi ve bu zayıflıkların giderilmesi maksadıyla rapor hazırlamak üzere görevlendirdiği kişilerden Penah Efendi, Osmanlı'da kalkınma sorununu gündeme getiren ilk aydın olmuştur. O'na göre kalkınmanın yolu, gerek tarımsal ve gerekse sınai alanda üretim artışından geçmektedir. Osmanlı, Amerika'yı keşfeden ve

ardından büyük atılımlar yapan Batı'yı örnek alarak incelemeli ve onların başarılarının Osmanlı ülkesinde de mümkün olduğunu göstermelidir. Penah Efendi, Osmanlı'da kalkınma için her türlü potansiyelin olduğuna inanmaktadır. Ayrıca, Osmanlı'da geri kalmışlığın giderilmesi için düzenin ıslahı konusunda, anahtar kavramların bilim ve teknik olduğunu, bununla birlikte fertlerin birincil görevinin çalışmak olduğunu belirtmiştir. O'na göre, Devlet, sosyal ve ekonomik hayatın âdil bir düzenleyicisi olmalı ve devlet adamları namuslu olup, kendi çıkarları için değil, halkın ve devletin çıkarlarını gözeterek iş görmelidirler (Cezar, 1986: 143-144).

Osmanlı toplumu ve ekonomisi için 19. yüzyıl, önceki yüzyıllardan çok farklı olmuştur. Bu yüzyılın başlarında, Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde kendi kendine yetebilen bir durumdadır. Ayrıca, geleneksel Osmanlı iktisadi yapısı olan; tarımda devlet mülkiyeti ve lonca sistemi, bu dönemde çözülmeden varlığını devam ettirmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Osmanlı Devleti, Batı'nın askeri, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya gelmiştir. Bu gelişme, Osmanlı ekonomisinin Batı kaynaklı yeni iktisadi düzen olan kapitalizme açılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemde taşrada yaşanan âyan ayaklanmaları ve Balkanlarda hızlanan bağımsızlık hareketleri, Osmanlı yönetiminin önlem almasını gerektirmiştir. Devletin gücünü ve etkinliğini artırmak için alınan önlemler, Batı tarzı reformların uygulamaya konulmasında etkili olmuştur (Pamuk, 2013: 238).

19. yüzyılda Osmanlı iktisadi yapısında yaşanan çözümler ve Batı'nın iktisadi gelişmesi, İmparatorluğu Batılı ülkeler karşısında yeniden güçlü kılacak ve gelirlerinin artmasını sağlayacak çözüm yolları aramaya itmiştir. Bu çözüm yollarından birisi olan Umumi Müfettişlik teşkilatı, ilk olarak 1840-1861 yılları arasında Anadolu'ya ve Rumeli'ye teftiş heyetlerinin gönderilmesiyle başlamıştır. Gönderilen teftiş heyetlerinin amacı; Tanzimat'ın taşrada uygulanmasını denetlemek ve teftişin yapıldığı bölgelerde, geri kalmışlığın giderilmesi amacıyla incelemeler yapmaktır. 1861 yılından sonra kurulan müfettişlikler ise ilk dönemkilere göre daha iyi kurumsallaştırılmış ve yetkileri genişletilmiştir. Bu genişletilen yetkilerden özellikle; çalışma yaptıkları bölgelerin idari, iktisadi, imar, kültür, tarım ve sanayi alanlarında gerekli incelemeler yapmak ve bölgelerin kalkınmasını sağlamak, tez çalışmasının konusunu oluşturmaktadır.

19. ve 20. yüzyıllarda yaklaşık olarak yüzyıl dönemsel şekilde Balkanlar'da ve Anadolu'da görev yapan Umumi Müfettişlikler, Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te kurumsal olarak ilk

bölgesel kalkınma çalışmalarını yapmışlardır. Müfettişlerin hazırladıkları raporlar, görev yaptıkları bölgelerin iktisadi yapısı ile geri kalmışlığın sebeplerini ve bu bölgelerin kalkınması için uyguladıkları projelerin etkinliğini göstermektedir. İktisat yazınında, müfettişliklerin yapmış oldukları kalkınma çalışmalarının daha önce incelenmemiş olması, literatüre yapılan katkı açısından bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1863-1908 ve Türkiye Cumhuriyeti'nde 1927-1952 yılları arasında faaliyet yapan Umumi Müfettişlikler, uygulandığı dönemlerde görevli oldukları bölgelerde ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için önemli çalışmalar yapmışlardır. Osmanlı'nın son dönemini ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan bu tarihler, Dünya'da iktisadi anlamda büyük krizlerin yaşandığı ve kalkınmaya en çok ihtiyaç duyulan dönemler olmuştur. Özellikle müfettişlerin atandığı bölgelerde atama öncesi yaşanan; savaş, isyan, doğal afet, asayiş sorunu, idari bozukluk, vergi toplama sorunu, iktisadi anlamda geri kalmışlık, yolsuzluk ve Batılı ülkelerin baskıları gibi nedenler, bu atamaların yapılma gerekçelerini oluşturmuştur.

Umumi Müfettişlik, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan bir kurum olsa da uygulama açısından birbirinden farklılık arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nde genellikle Rumeli ve Anadolu'da kurulan teşkilata üst düzey memurlar atanmış ve teşkilatın ömrü atanmış müfettişin görevinin bitmesiyle son bulmuştur. Teşkilat genellikle asayiş sorunu ve isyanların yaşanması sonucunda kurulmuş olsa da bu olayların temel sebebi, ekonomik sorunlar olmasından dolayı kalkınma için önemli çalışmalar yapmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise müfettişlikler yeni kurulan ülke için, taşrada devletin varlığını güçlendirmek ve bölgenin gelişmesini hızlandırmak amacıyla dört farklı bölgede kurumsal olarak faaliyetler yürütmüştür.

Bu çalışmada, Osmanlı ekonomisinde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, modern iktisadi büyüme çabalarından olan ve Cumhuriyet'e miras kalan Umumi Müfettişlik kurumunun, geri kalmışlığı gidermek ve bölgesel kalkınmayı sağlamak üzere yapmış oldukları çalışmaların ortaya konması amaçlanmıştır. Literatürde çalışmanın alt başlıklarını oluşturan bazı konular ve şahıslar, tarih alanında çalışılmış olsa da, daha önce Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te faaliyet yapan müfettişlikler kronolojik olarak incelenmemiştir. Osmanlı'da 1840 yılında teftiş çalışmalarıyla temeli atılan müfettişliklerin tespit edilip kronolojik olarak ortaya konması ve görev yapılan bölgelerin ekonomik yapısıyla ilgili bilgileri ortaya koymak çalışmanın tali amaçlarıdır.

1840-1861 yılları arasında Anadolu ve Rumeli’de 1840, 1842, 1850 ve 1860 yıllarında olmak üzere toplam dört teftiş heyeti kurulmuştur. Müfettişliğin ilk uygulamaları olan teftiş heyetleri, kurum olarak faaliyet yapmamış olsalar da müfettişliğin doğuşunu anlamak ve zaman içerisindeki gelişimini görmek adına tezin kapsamına dâhil edilmiştir. Bu dört dönemde toplam on bir müfettiş ataması yapılmıştır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan ve 1863-1947 yılları arasında kurulan müfettişlikler, bu süre boyunca farklı dönemlerde görev yapmıştır. Tez çalışması zaman olarak, müfettişliğin faal olduğu; Osmanlı’da; Sultan Abdülaziz dönemi (1863-1864) ve Sultan II. Abdülhamid dönemi (1895-1908) ile Cumhuriyet’te ise 1927-1947 yılları arasını kapsamıştır. Bu zaman diliminde Osmanlı’da altı müfettişlik ve Cumhuriyet’te ise toplam beş müfettişlik kurulmuştur.

Bu çalışmada bölgesel kalkınma faaliyetleri incelendiğinden, ulaşılan kaynaklara göre 1863-1947 yılları arasında kurulan toplam on bir müfettişlikten kalkınma çalışmalarının tespit edildiği; Osmanlı’da dört ve Cumhuriyet’te ise iki müfettişlik incelenmiştir. Bunlardan; 1863-1864 yılları arasında kurulan müfettişlikler dört farklı bölgede faaliyet yapmıştır. Bu müfettişliklerden bölgesel kalkınma çalışmaları incelenenler; Bosna ve çevresinde Ahmed Cevdet Paşa ve Kocaeli, Hüdavendigâr, Kütahya ve Karesi sancaklarının dâhil olduğu Anadolu Sağ Kol’da Ahmet Vefik Efendi’dir. 1895-1899 yılları arasında Vilayet-i Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetleri) teftişi Yaver-i Ekrem Ahmed Şakir Paşa tarafından yapılmıştır. 1902-1908 yılları arasında ise Vilayet-i Selase (Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri) teftişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nde 1927-1947 yılları arasında, farklı yıllarda kurulan Umumi Müfettişlikler, beş farklı bölgede kurulmuştur. Bölgesel kalkınma çalışmaları incelenen iki müfettişlikten; 1927 yılında kurulan I. Umumi Müfettişlik; Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Van ve Hakkâri illerini kapsamıştır. 1934 yılında kurulan II. Umumi Müfettişlik ise; Edirne, Çanakkale, Kırklareli ve Tekirdağ illerini kapsamıştır.

Bu çalışma iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada tarihi bütünlük sağlanması için müfettişlikler kurulmadan önce Osmanlı’da teftiş uygulamaları araştırılmıştır. Bulunan teftiş heyetleri, atama yıllarına göre dört farklı döneme ayrılmış ve yapmış oldukları çalışmalarla birlikte birinci bölümde verilmiştir. İkinci aşamada ise Osmanlı ve Türkiye için ilk bölgesel kalkınma çalışmaları olma özelliği taşıyan Umumi Müfettişliklerin, hazırladıkları raporlar ve belgeler, Osmanlı, Cumhuriyet ve İngiliz arşivlerinden birincil

kaynaklar olarak elde edilmiş ve üç dönemde kronolojik olarak yazılmıştır. Çalışmanın dönemiyle ilgili olan kitap, gazete, dergi, günlük ve araştırmalar arşiv kaynaklarını desteklemek üzere kullanılmıştır. Bu çalışmada, her iki dönem için olağanüstü yetkilere sahip müfettişlerin yapmış oldukları bölgesel kalkınma çalışmaları incelenmiş ve teftiş odaklı kalkınma projelerinin etkinliği kronolojik olarak ortaya konmuştur. Çalışmada müfettişliklerin faaliyetleri idari, imar, tarım ve sanayi alt başlıkları altında tasnif edilmiş ve bölgesel kalkınma çalışmaları net bir şekilde ifade edilmiştir.

Giriş ve sonuç bölümü hariç dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, Osmanlı Devletinde 1840-1861 yılları arasında, Anadolu ve Rumeli’de müfettişlik öncesi uygulanan ilk teftiş çalışmaları incelenmiştir. Müfettiş atama yıllarına göre tasnif edilen bu uygulama dört ana başlık altında incelenmiştir. Tanzimat teftişi de diyebileceğimiz ve her uygulamada müfettişlere farklı talimatnameler verilen bu dört uygulamaların ortak noktası; Tanzimat’ın taşrada uygulanmasını denetlemek ve taşrada yaşanan sorunlara çözüm bulunması için merkeze raporlar sunmak olmuştur.

İkinci bölümde, Sultan Abdülaziz Döneminde 1863-1864 yılları arasında uygulanan müfettişliklerin kalkınma çalışmaları incelenmiştir. Bu dönemde toplam dört atama olurken çalışmada kalkınma çalışmaları bulunan Ahmet Cevdet Paşa’nın Bosna Müfettişliği ve Ahmed Vefik Efendi’nin Anadolu Müfettişliği incelenmiştir. Yaklaşık olarak on sekiz ay süren teftişte iki müfettiş de aynı teftiş talimatnamesini kendilerine özgü bir tarzda uygulamaya çalışmıştır. Bosna’da yaşanan isyanlar ve Anadolu’da yaşanan büyük deprem ve yangınlar müfettişlerin kalkınma çalışmalarını etkilemiştir.

Üçüncü bölümde, Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1895-1908 yılları arasında uygulanan müfettişliklerin kalkınma çalışmaları incelenmiştir. Anadolu’da Ermeni sorununun yaşandığı Vilayet-i Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetleri)’de, 1895-1899 yılları arasında Ahmed Şakir Paşa’nın atanmasıyla müfettişlik kurulmuştur. Rumeli’de ise Bulgar sorununun yaşandığı Vilayet-i Selase (Kosova, Manastır ve Selanik vilayetleri)’de 1902-1908 yılları arasında Hüseyin Hilmi Paşa’nın atanmasıyla müfettişlik kurulmuştur. Bu müfettişlikler; yaşanan dış destekli isyanları bastırmak, Batılı devletlerin Osmanlı’nın iç işlerine karışmasını engellemek, toprak kaybedilmesini engellemek ve bu iki bölgenin kalkınmasını sağlamak amacıyla kurulmuşlardır. Farklı yıllarda ve farklı bölgelerde kurulan iki müfettişliğin ortak noktası; Batılı ülkelerin Berlin Antlaşmasına

dayanarak Osmanlı Devleti'ne baskı yapması sonucunda, azınlıkların olduğu bölgelerde uygulanmasıdır.

Dördüncü bölümde ise, Türkiye Cumhuriyeti'nde 1927-1947 yılları arasında uygulanan müfettişliklerin kalkınma çalışmaları incelenmiştir. Bu dönemde farklı yıllarda toplam beş müfettişlik kurulmuştur. Çalışmada kalkınma çalışmaları bulunan Birinci ve İkinci Müfettişlikler incelenmiştir. Birinci Müfettişlik doğuda Şeyh Said isyanından sonra olağanüstü hal'in kaldırılmasıyla; bölgede devlet otoritesini yeniden oluşturmak, bölge ile merkez arasındaki irtibatı kuvvetlendirmek, bölgenin gelişme ve kalkınmasını hızlandırmak gibi amaçlarla 1927 yılında kurulmuştur. İkinci Müfettişlik ise 1934 yılında mübadele ve göç hareketlerinin yoğun olduğu Trakya bölgesinde kurulmuştur. Birinci Müfettişlikte olduğu gibi eşkıyalık sorunu, kaçakçılık ve isyan hareketlerinin Trakya'da olmaması, müfettişliğin kalkınma çalışmalarına daha fazla yoğunlaşmasını imkân vermiştir.

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE İLK TEFTİŞ UYGULAMALARI (1840-1861)

1.1. Osmanlı'da İslahatlar ve Teftişin Doğuşu

19. yüzyıl, Osmanlı devlet adamlarında, güçlü bir devlet için güçlü bir ekonomi şartı bilincinin teşekkül etmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, devlet gelirlerinde artış olmasına rağmen masrafların gelirden daha fazla artması, kamu açıklarının giderek derinleşmesine ve ülkede krizlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Devlet gelirlerini artırıp kamu açıklarını kapatmak için; tarım, ticaret, sanayi ve madenlerden daha çok istifade etmenin yolları aranmış ve bozulan vergi sisteminin düzeltilerek kamu gelirlerini artırmak ve bu geliri yatırımlar için kullanarak ekonomik kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı'da iktisadi kalkınma temelli çalışmaların başlangıcı olan ıslahat çalışmaları ilk olarak 1791 yılında Sultan III. Selim zamanında başlamıştır. Sultan Selim ulema ve askerler arasından yirmi bir kişi seçerek devletin mevcut zayıflığının tespit edilmesi ve bu zayıflıkların giderilmesi için gereken ıslahat tekliflerini bildirmek üzere görevlendirmiştir. Görevlendirilen kişiler, hazırlamış oldukları raporları padişaha birer layiha şeklinde takdim etmişlerdir. İslahat teklifleri farklı olsa da takdim edilen layihaların ortak noktası, mevcut askeri düzenin ihtiyaç duyduğu reform üzerine yoğunlaşmaları olmuştur. Bu layihalarda bazı ıslahat teklifleri askeri düzeni batı tarzında yeniden inşa etmeyi, bazıları da mevcut düzeni ıslah etmeyi teklif etmiştir (Lewis, 2014: 81-82).

III. Selim döneminde başlayan ıslahat çalışmaları, oğlu II. Mahmud döneminde daha kararlı bir şekilde devam etmiştir. II. Mahmud ilk olarak devlet otoritesini yeniden güçlendirmek amacıyla âyanların devlete olan sadakatlerini temin etmek üzere çalışmalara başlamış ve ilk olarak Alemdar Mustafa Paşa'nın yardımıyla âyanlarla *Sened-i İttifak*'ı imzalamıştır. Daha sonra III. Selim döneminde de ıslahatların önündeki en büyük engel

olarak görülen Yeniçeri Ocağını 1826 yılında kaldırmayı başarmıştır. Bu tarihten itibaren ıslahat çalışmalarının hızlanmasını sağlamış, idari, iktisadi, kültürel, askeri ve eğitim alanlarında ıslahatlar yapmış ve Osmanlı tarihinin en reformist padişahlarından birisi olmuştur (Karal, 1940: 25-29).

Osmanlı İmparatorluğunun modernizasyonu için, gerekli olan reformların gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük engel Yeniçeri Ocağı olmuştur. Devletin yönetiminde söz sahibi olan ve istedikleri zaman padişahı değiştirme gücüne ulaşan Yeniçerilerin lağvedilmesiyle aslında en büyük reform yapılmıştır. Bu baskıdan kurtulan II. Mahmud, yeni bir ordu kurulması için çalışmalara başlamıştır. Bu ordunun masraflarını karşılamak ve ülkenin bozulmuş olan iltizam sistemini düzeltmek için daha etkin bir vergi sistemi ve bunun için gerekli olan modern bir bürokrasiyi merkezde ve taşrada kurmaya yoğunlaşmıştır (Zürcher, 1997: 41).

Tanzimat'ın ilan edileceği dönemde, Osmanlı mali sisteminin çökmek üzere olduğu görülmüştür. Vergi toplama sisteminin bozulmuş olması, taşrada görevli memurlarının vergi toplama da merkezden bağımsız hareket etmesine sebep olmuştur. Kontrol ve denetim mekanizmasının olmadığı bu sistemde halktan yüksek vergi toplanmakta, nüfuz sahibi insanlardan vergi alınamamakta ve toplanan bu vergilerin ancak gecikmeyle çok küçük bir kısmı İstanbul'a gönderilmiştir. Tanzimat ile birlikte, vergi reformunun sağlanmasına önem verilmiş ve bu sayede hem yapılacak yatırımlara kaynak sağlamak hem de Osmanlı İmparatorluğun asıl servetini ortaya çıkarmak amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Bunun için öncelikle bozulmuş olan iltizam usulü kaldırılarak halkın mal ve mülk güvenliğinin sağlanması ve herkesin gelirine göre vergi vermesi kararlaştırılmıştır (Karal c-I, 1983: 200).

Tanzimat'la birlikte reformlar, İmparatorluk içerisindeki tüm etnik gruplar için farklı bir anlam ifade etmiştir. Reaya için, *“vergiler mal varlığına orantılı alınacak”* ilkesi, vergilendirmede adil davranılacağını düşündürmüş ve büyük beklenti oluşturmuştur. Bununla birlikte Padişah, toprak ağalarının (gospodar) angarya işlerini yapan ve ağır iş yükü altında ezilen reayanın da iş yükünün hafifletilmesini emretmiştir. Fakat ayrıcalıklı olan Müslüman ve gayrimüslim gruplar, toprak ağaları ve kocabaşlar, imtiyazlarını kaybedip yüksek vergiler ödemek konusunda istekli olmamışlardır. Bu gruplar, şarap ve rakıya getirilen yüksek vergilerden şikâyetçi olmuşlar, tarım işçilerini üzüm bağlarında çalıştırmamak ve onların yetiştirdiği üzümü satın almamakla tehdit etmişlerdir. Tüm bu

gelişmelerden dolayı âyanlar, toprak ağaları, reaya ve kocabaşlar yeni konulan vergilere itiraz etmiştir (İnalcık, 1964: 642).

Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra, yenilikler hızlı bir şekilde uygulamaya koyulmuştur. Ancak bu yeniliklerin uygulanması konusunda bir program hazırlanmaması, karışıklığa ve uygulamaların aksamasına sebep olmuştur. Ayrıca asayişin temini, vergide adaletin sağlanarak herkesin gelirine göre vergi vermesi, mal ve nüfus sayımı gibi konular öncelikli olmasına rağmen, bu ıslahatların uygulanma safhasında, çalışacak bilgi ve tecrübeye sahip devlet ricali yetersiz olduğundan gecikmeler yaşanmıştır. Bununla birlikte, yeni uygulamalarla mevcut çıkarları zarar görecektir olan bölge ileri gelenlerinin (özellikle âyanlar ve ağalar), uygulamaları yanlış yorumlayarak kendi çıkarlarını korumaya ve halka zulmetmeye devam edecekleri düşünülmüştür. Bu tarz nedenlerle Tanzimat'ın getirdiği idari, mali ve askeri ıslahatlar uygulamada ve teftişinde yaşanacak zorluklardan dolayı İmparatorluğun tüm bölgelerinde aynı anda uygulanmaya başlayamamıştır. Tanzimat'ın uygulamasında denetimin kolay olması için öncelik merkeze yakın olan eyaletlere¹ verilmiştir (Çadırcı, 1997:190).

Tanzimat Fermanıyla birlikte, vergi toplama sorununun yanında pek çok soruna sebep olan iltizam usulü kaldırılarak mültezimlerin yerine vergileri toplamakla vazifeli ve doğrudan merkeze bağlı olan *muhassıl-ı emval* adlı görevliler tayin edilmiş ve bulundukları bölgelerde birer meclis² kurmaları kararlaştırılmıştır. Bu kararlar birlikte farklı isimlerle halktan alınan vergilerin yerine tüm vatandaşlardan geliri oranında tek bir verginin tahsil edilmesi esası benimsenmiştir. Böylelikle devletin gelirlerinin toplanmasında önemli rol oynayan ve halkla devlet arasında aracılık görevi üstlenen Muhassıllık sisteminin uygulanmasına, merkeze yakın olan eyaletlerden başlanmış, kendilerine yardımcı olmak üzere yanlarına birer mal, emlak ve nüfus kâtabi verilmiştir. 25 Ocak 1840 tarihinde çıkarılan bir nizamname ile muhassılların tayin ve çalışma esasları belirlenmiştir. Bu

¹ Edirne, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Trabzon, Konya ve Sivas eyaletlerinde uygulama başlamıştır. Ancak Trabzon'da karşılaşılan tepkiler üzerine bu eyalette ıslahatlar ertelenmiştir (Çadırcı, 1997:190).

² Muhassıllara yardımcı olmak, vergilerin tespit ve tevzi ile bu konularla ilgili görüşmeler yapmak üzere sancak merkezlerinde birer Muhassıllık meclisi (büyük meclis) teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis; muhassıl, hâkim, müftü, asker zabiti ve bölgenin ileri gelenlerinden dirayetli ve iyi halli dört temsilci ve iki kâtipten oluşturulmuştur. Bölgede yaşayan gayrimüslim reaya varsa, metropolit ve kocabaşlardan belirlenen iki kişiyle temsil edilmesi ve meclisin haftada iki ya da üç gün toplanması kararlaştırılmıştır.

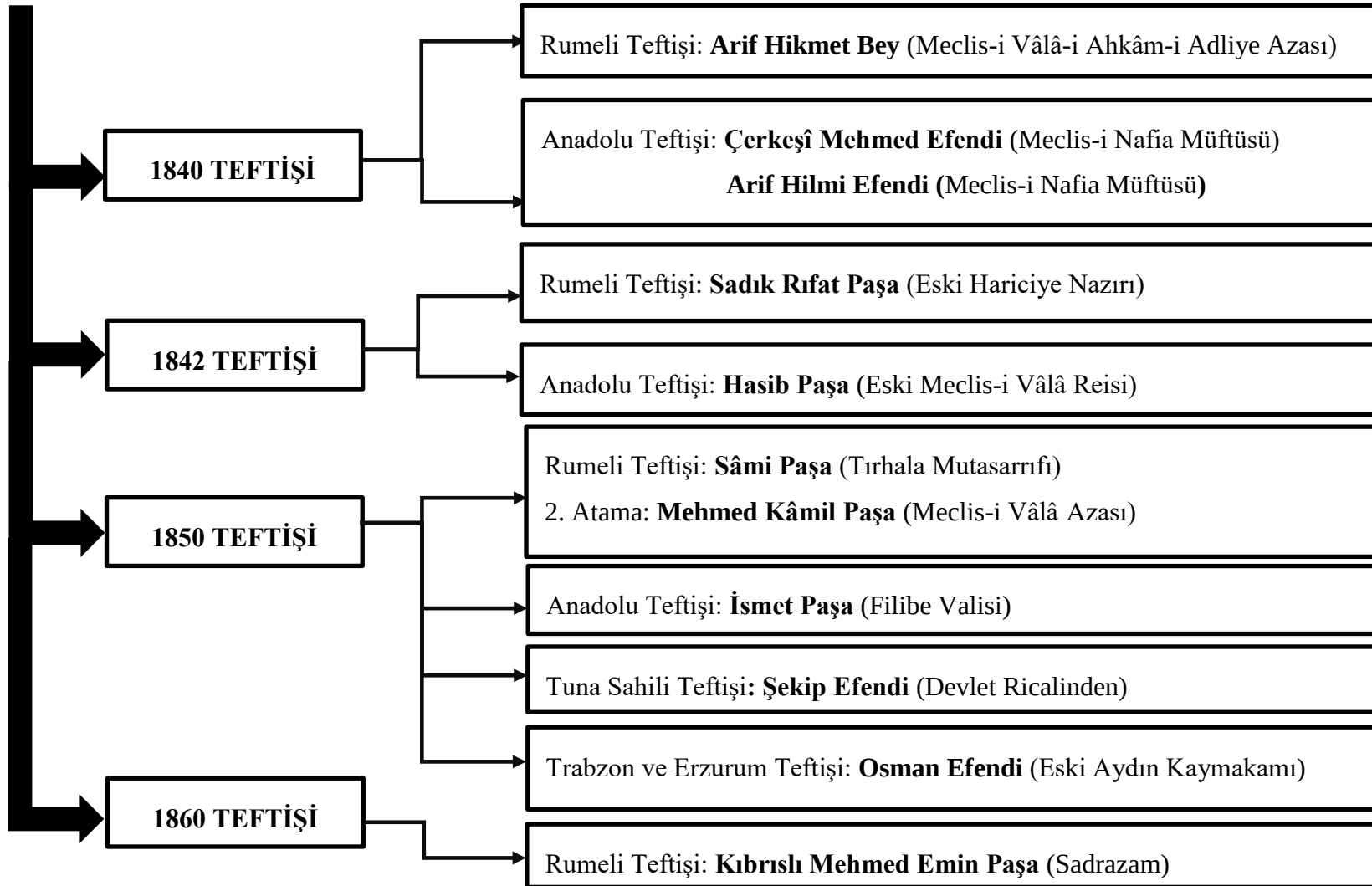
esaslara göre Muhassıllar; hazinenin bütün gelir kayıtları ile defterlerini tutmak ve kaydı bulunmayanların belirlenip hazineye bildirilmesi ile görevlendirilmiştir. Daha sonra, Muhassılların görevlerinden olan mal ve nüfus sayımı işinin yapılış tarzı ile görevlendirilen kişilerin masraf karşılanma şartları belirlenmiştir (TDV XXXI, 2006: 18-19, Çadırcı, 1997: 209-218).

Yaklaşık iki sene uygulanan Muhassıllık sistemi, beklenen faydayı sağlayamadığı gibi devlet gelirlerinde büyük azalmalara neden olmuştur. Osmanlı maliyesi, gelirlerde yaşanan bu azalmadan dolayı meydana gelen kamu açığını, kâğıt para emisyonuyla kapatmak istemiş ve Osmanlı'da ilk defa kâğıt para çıkarılmıştır. Paraya olan ihtiyacın acil olmasından dolayı % 10-11 olan esham faizinin üzerinde, yıllık % 12,5 faizle kâğıt paralar piyasaya sürülmüştür. 1842 yılında eski iltizam usulüne dönülmüş ve Muhassıllıklar ise birleştirilerek, eyaletlere defterdar adıyla daha geniş yetkilere sahip maliye memurları olarak görevlendirilmişlerdir. Muhassıllık meclisleri ise memleket meclisi adı altında faaliyetlerini 1849 düzenlemesine kadar sürdürmüş ve daha sonrasında eyalet meclisleri ismini alarak faaliyetine devam etmiştir (TDV XXXI, 2006: 18-20).

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, halk içinden ve ulemalar arasından yapılacak olan ıslahatlara karşı bir direniş başlamıştır. Uygulamada yaşanan sorunlar nedeniyle, fermana yer alan maddelerin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için, bir teftiş kurumuna ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda, 1839 öncesi herhangi bir teftiş kurumu kurulmamış ve bu görevin geniş yetkilere sahip valiler tarafından yürütülmesinin yeterli olacağı düşünülmüştür. Ancak Tanzimat'la birlikte uygulamaya başlanan geniş çaplı ıslahat faaliyetleri, mevcut sistemin yetersiz kalmasına ve yeni bir teftiş kurumuna ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur (Karal c-I, 1983: 131).

İlk teftiş uygulamaları, 1840-1861 yılları arasında kurumsal olmayan bir şekilde sadece Tanzimat uygulamalarının denetlenmesi için yapılmıştır. Dört farklı dönemde atanan müfettişler, bir buçuk ay ile üç sene arasında görev yapmıştır. Müfettişlerin üst düzey memurlar arasından seçildiği görülmektedir. Ayrıca görevlendirildiği bölgede daha önce hizmet etmesi ya da o bölgede doğması da atamalar yapılırken dikkat edilen bir diğer husus olmuştur. Özellikle son atama olan Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın ataması, dört ay sürmesine rağmen oldukça etkili olmuştur. Aşağıdaki şekilde, 1840-1861 yılları arasında teftiş için atanan müfettişler ve atama öncesi görevleri verilmiştir.

Şekil 1. Osmanlı Devletinde İlk Teftiş Uygulamaları (1840-1861)

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı arşiv belgeleri incelenerek hazırlanmıştır.

1.2. 1840 Teftişı

İlk teftiş girişimi, 28 Mart 1840 tarihinde, Tanzimat'tan beklenen neticelerin temini için, Rumeli ve Anadolu'da ıslahatların uygulandığı eyaletleri ve kazaları teftiş etmek, teftiş edilen yerler hakkında ayrıntılı bilgi toplamak ve hızlı bir şekilde teftişı tamamlamak üzere birer müfettiş görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Islahatların öneminden dolayı müfettişlerin dirayet, haysiyet, kabiliyet ve rütbe sahibi kişiler arasından seçilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Rumeli tarafına Arif Hikmet Bey (Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliye Azası) ve Anadolu tarafına Çerkeşî Mehmed Efendi (Meclis-i Nafia Müftüsü) görevlendirilmiştir. İki müfettişe de 75.000 kuruş harcırah ve 25.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ancak Çerkeşî Mehmed Efendi'nin Çanakkale civarlarında vefatı üzerine 24 Kasım 1840'ta yine Meclis-i Nafia müftülerinden olan Arif Hilmi Efendi müfettiş olarak atanmıştır. Çeşitli konularda ihtisas sahibi olan memurlardan Rumeli teftişı için üç ve Anadolu teftişı için ise dört kişi, teftiş memurlarının görevlerinde yardım etmesi için tayin edilmiştir. Teftiş heyetleri, teftiş ettikleri sancak ve kazalarda ıslahatları anlatmak ve halkın sorunlarına çözüm bulmak için çaba göstermiştir (Aydın, 1992: 69-71, Serbestoğlu, 2014: 5, İnalçık ve Seyitdanlıoğlu, 2012: 199, İnalçık, 1964: 638-643). Ayrıca teftiş heyetleri içerisinde, birden fazla görevli yer almasından dolayı bu heyetler bir kurul gibi gözüke de esas itibarıyla başkanları ile anlam kazanmıştır (Çakır, 2012: 102).

Tanzimat Fermanı'nın uygulanması için Teftiş talimatnamesi hazırlanmış ve görevlendirilen Arif Hikmet Bey ve Çerkeşî Mehmed Efendi'ye birer nüshası verilmiştir. İçerisinde yer alan esasları düstur ittihaz etmeleri söylenen *Talimatname* maddeleri şunlardır (Aydın, 1992: 109-112):

1. Dersaadet'ten hareket ederek görev yerlerine gidecek olan müfettişler, kazaların teftişı esnasında fermanı okuduktan sonra, Tanzimat-ı Mülkiye'nin amacı olan **ma'muriyet-i mülkiye** (idarenin iyileştirilmesi) ve **menfaatı umumiyye niyyet-i nafiasını** (milletin menfaatine olan işler) anlatarak halkı Tanzimat'ın uygulanması için teşvik ve telkin edeceklerdi.
2. Görevli oldukları bölgede kurulmuş olan meclislere gidip azalarla görüşecek, Tanzimat-ı Hayriye'nin ilan edilme gayesiyle halkın doğru anlayıp anlamadığını tespit edeceklerdi. Ayrıca meclisler kurulurken seçimlerin usulüne uygun yapılması ve meclisin görevini ifa etmek yerine bazılarının çıkarları gözetilerek şaibeli işler yapılması gibi konuların araştırılmasına çalışılacaktı. Bu

konularda bir usulsüzlük tespit edilirse gerekenin yapılması ve meclisin yeniden seçim yapılarak oluşturulmasını sağlayacaklardı.

3. Müfettişler adaletli ve muvazeneli davranacak, görevleri esnasında Tanzimat'a aykırı bir durumla karşılaşılırsa derhal Babıâli'ye bildirileceklerdi.
4. Bu teftiş hareketi memurların gayretine ve dürüst çalışmasına bağlıydı. Eğer reformların gereklerini yerine getirmeyen ve nizamnameye aykırı hareket eden memur tespit edilirse (halka zulmetme veya rüşvet alma gibi) hemen Babıâli'ye bildirilecekti ve haklarında gerekli işlem yapılacaktı.
5. Teftiş heyeti kazaların teftişi esnasında, meclis bulunan yerlerde gerekirse birkaç gün kalacaklardı. Teftiş bölgelerinde Müslim ve gayrimüslim halkın arzuallerini kibirden uzak ve nazik bir şekilde dinleyecekler ve sorunların hallolması için gaflete düşmeden çalışacaklardı.
6. Tanzimat Fermanı'nın gayesi, **mamuriyet-i mülk-ü millet kaziyye-i nafiadır** (millet ve memleket menfaatine olan işlerin idare tarafından en iyi şekilde yapılması). Müfettişlikler; tarım, ticaret ve sanayinin kalkındırılarak bölge halkının ve memleketin refahının artırılması ve asayişin sağlanması için yapılması gerekenler araştırılarak rapor hazırlanacak ve Babıâli'ye sunulacaktı.
7. Babıâli'nin almış olduğu karara göre ilerleyen zamanda, vergiler her bir bölgenin tarım, ticaret ve sanayisinin gelişmişliğine ve bölge halkının gelirine göre ödeyebileceği miktarda toplanacağından müfettişler teftiş ettikleri yerlerde şimdiden vergileri düzenleyecek ve geçmiş yılın vergi miktarını tespit ederek merkeze bildirilecekti.
8. Teftiş esnasında nasıl işlem yapılacağına dair hüküm verilemeyen bir durumla karşılaşılırsa Babıâli'ye ayrıntılı bir şekilde bildirilecekti.
9. Teftiş esnasında ihtiyaç duyulan tüm masraflar devlet tarafından karşılanacağından halktan kesinlikle hiçbir şey talep edilmeyecek ve teftiş esnasında yapılan tüm icraatlar, Tanzimat'ın fiilen gösterilmesi olacağından bu konuda himmet edilecekti.

Tanzimat Fermanı'nın uygulamalarını yerinde incelemek üzere gönderilen teftiş heyetlerinden, talimatnamede uygulanması istenilen hususların yerine getirilemediği görülmüştür. Bunun üzerine Haziran 1841'de teftiş görevinden vazgeçilerek,

görevlendirilen memurlar geri çağırılmıştır. Teftiş sonrası, güvenliğin sağlanması hususu müşir ve defterdarlara, mali konularla ilgili denetimin ise bölge yöneticilerine bırakılması kararlaştırılmıştır (Çadırcı, 1997: 197-198).

1.3. 1842 Teftişi

1842 tarihinde, ilk denemeden yaklaşık olarak bir yıl sonra, Anadolu ve Rumeli'ye müfettiş gönderme fikri yeniden ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Rumeli Müfettişliğine Eski Hariciye Nazırı olan Sadık Rıfat Paşa ve Anadolu Müfettişliğine ise eski Meclis-i Vâlâ Reisi Hasib Paşa teftiş için görevlendirilmiştir (BOA. İ.DH. 62/3088). Bu yeni teftişte müfettişler, bulundukları bölgede idarecilerle görüşerek, Tanzimat'ın uygulanma safhasında karşılaşılan sorunlara çözüm bulmak, Tanzimat'la birlikte başlanan yenilikleri uygulamayan ve bu yenilikleri yanlış yorumlayan memurların tespit edilerek görevlerinden azledilmelerini sağlamak üzere görevlendirilmişlerdir (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2012: 155-164, 191-192, Çadırcı, 1997: 198).

1842 teftişi için müfettişlik kurulup, bu atamalar yapıldıktan kısa bir süre sonra (05 Temmuz- 26 Ağustos arası) teftiş görevi iptal edilmiştir. İkinci defa kurulan müfettişliğin faaliyetlerinin durdurulmasına gerekçe olarak, bu atamalar yapıldıktan kısa bir süre sonra İzzet Mehmed Paşa'nın sadrazamlık görevinden azledilmesi ve kış mevsiminin gelmesiyle teftiş uygulamasında zorluk yaşanacağı belirtilmiştir (BOA. İ.DH. 65/3241).

1.4. 1850 Teftişi

12 Kasım 1850 tarihinde Meclis-i Vâlâ, teftiş sorununu tekrar ele almıştır. Tanzimat'ın uygulanmasında yaşanan sorunlarla ilgili gelen şikâyetler üzerine eski Filibe Valisi İsmet Paşa Anadolu Müfettişliğine ve eski Tırhala Mutasarrıfı Sâmi Paşa Rumeli Müfettişliğine görevlendirilmiştir (BOA. A.AMD. 25/67, BOA. A.DVN. 65/60, Takvîm-i Vekâyi- 437, 26 Muharrem 1267: 3). Göreve atandıktan iki gün sonra 24 Kasım 1850 tarihinde paşalara *Vükelalık* nişanı verilerek dereceleri yükseltilmiştir (BOA. A.MKT.NZD. 19/29).

Teftiş başladıktan kısa bir süre sonra bölgelerin büyük olması, teftişin uzun sürmesine ve etkili olamamasına sebep olacağından, Tuna Sahili Müfettişliği için ricalden Şekip Efendi, Trabzon ve Erzurum Müfettişliği için ise eski Aydın kaymakamı Osman Efendi görevlendirilmiştir (Öntuğ, 2009: 18). Babiâli önceki teftişlerde yaşanan sorunları da

dikkate alarak üçüncü teftişte daha başarılı olmak için müfettişlik sayısını dörde çıkarmıştır.

Meclis-i Vâlâ, 08 Aralık 1850’de müfettişlerin görevlerinin belirtildiği bir talimatname hazırlamıştır. Daha sonra bu talimatnamenin bir sureti Anadolu ve Rumeli’deki bütün kazaların yetkililerine gönderilmiştir. Müfettişlere verilen talimatlar şu şekildedir (BOA. İ.MVL. 193/5863):

1. Teftiş eyaletlerinde incelemede bulunarak bölgedeki vali, kaymakam ve kaza müdürlerinin denetlenmesi,
2. Tanzimat hükümlerini tam manasıyla uygulamak ve bunun için gereken her türlü tedbirleri alarak Tanzimat’a aykırı gördükleri hallere müdahale etmek,
3. Tanzimat-ı Hayriye’ye uygun hareket eden başarılı memurları taltif etmek, bu hükümlere aykırı hareket eden, yolsuzluğa ve rüşvete bulaşan memurları Babîâli’ye bildirmek ve cezalandırmak,
4. Vergilerin zamanında ve eksiksiz toplanmasını sağlayarak İstanbul’a güvenli bir şekilde göndermek,
5. Taşrada bulunan memurlarının başka işler yapmalarının ve devlet malını kullanmalarının (toplanan vergilerin merkeze gönderilmeyerek ticarete kullanılması) önüne geçmek, bu tarz işler yapanları tespit edip cezalandırmak, müfettişlerin talimatnamede yer alan başlıca görevleri olmuştur.

Tanzimat-ı Hayriye’nin taşrada uygulanmasını teftiş etmek için gönderilen müfettişlere, özellikle memurların cezaya gerektirecek hareketlerine dikkat etmeleri bildirilmiştir (BOA. C.DH. 30/1466). Rumeli Müfettişi Sami Paşa’nın yanına memur olarak, Peyçiyus isimli şahıs 2.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir (BOA. İ.MTZ.(01). 8/187).

1.4.1. Rumeli Teftişi: Mehmed Kâmil Paşa Dönemi (1851-1854)

II. Mahmud döneminde, devlet kademelerine atanmak üzere yetişmiş devlet adamı ihtiyacından dolayı, Avrupa’ya gönderilen 150 kişilik öğrenci grubu arasında yer alan Kâmil Paşa, Prusya’da mühendislik eğitimi almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Miralay olarak atanmış ve 1837 yılında Berlin Sefirliğine atanana kadar çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. 1841 yılında Feriklik rütbesi verilerek Belgrad Muhafızlığına atanmıştır. 1843 yılında kendisine vezirlik rütbesi verilmiş ve Bosna’ya vali olarak atanmıştır. Uzun bir süre Meclis-i Vâlâ azalığı yapmış olan Kâmil Paşa, 1851-1854

tarihleri arasında Rumeli Mufettişı olarak atanmış ve bu bölgede daha önce çeşitli görevlerde bulunmasının verdiği tecrübe ile teftişte etkili olmuştur. Mufettişlik sonrası Halep, Musul, Cidde ve İzmir’de valilik yapmıştır. Son görev yeri olan İzmir’de 1859 yılında vefat etmiştir (Gölen, 2010: 77-78, Çadircı, 1997: 193, Seyitdanlıoğlu, 1994: 206, Tezakir 1-12, 1986: 101-102).

Sami Paşa, Rumeli Mufettişliğine atandıktan 9 ay sonra (17.08.1851) Bosna valisi olarak atanmış ve yerine o dönemde Meclis-i Vâlâ azası olarak görev yapan Mehmed Kâmil Paşa 55.000 kuruş maaşla atanmıştır (BOA. A.AMD. 31/44, BOA. A.MKT.NZD. 41/81, BOA. C.ML. 520/21242). Kâmil Paşa’nın 1840’lı yıllarda bu bölgede görev yapması ve o dönemde de Niş isyanından kaynaklı reyanın Sırbistan’a ilticası gibi benzer sorunlarla mücadele etmiş olması bu görev için onu ideal bir konuma getirmiştir. Ayrıca mufettişlik ve Tanzimat için önemli bir kurum olan Meclis-i Vâlâ’da görev yapıyor olması, Tanzimat’ın uygulanmasında yaşanan birçok sıkıntıları görüp bu sıkıntıların çözümü için çalışan tecrübeli bir mufettiş olmasını sağlamıştır.

1.4.1.1. Edirne ve Trakya Teftişi

Mehmed Kâmil Paşa, teftişe ilk olarak Edirne ve Trakya’dan başlamıştır. Bu bölgede, yapmış olduğu gözlem ve araştırmalarının sonucunda, tespit ettiği sorunları 12 Temmuz 1852 tarihli layihasında maddeler şeklinde Babîâlî’ye göndermiştir. O layihada, bölgede tespit edilen temel sorunlar şu şekilde sıralanmıştır (BOA. İ.MVL. 240/8591):

- Miri araziler, vakıf arazileri, tapu ve vergi ödemeleri için görevli olan memur ve evkaf müdürlerinin, geçici olarak hazırlaması gereken mühürlü senetlerin birçoğunun vaktinde gelmediği ya da hiç gönderilmediği tespit edilmiştir. Bu kayıtsızlık durumundan yararlanan yetkililer, toplanan paraları zimmete geçirip halkı ve devleti zarara uğratmaktaydı. Kâmil Paşa, bu durumu çözmek için, merkezden gönderilen tapu senetlerinin üzerine, ilgili şahısların isimlerinin yazılmasını ve taşra memurlarına bu şekilde gönderilmesini istedi. Vergi tahsilinde ise şahsın ismi senet cildinden kesilerek deftere yazılacaktı. Bu şekilde yolsuzluğun önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Daha önce başka sancaklarda uygulamaya başlanan bu önerinin uygulanması için sadece Edirne’de 100.000’in üzerinde vergi senedine ihtiyaç vardı.

- 1852 yılına kadar bakaya kalan mahsul emvali toplam 7400 kile³ olmuştur. 1852-53 döneminde ise ihale edilecek toplam aşar ve sair rüsum hasılatı 33.400 kile hesaplanmıştır. Bu sene mahsulün bereketli geçtiği görüldüğünden halkın bu emvalin ödemesini zamanında yapacağı tahmin edilmiştir. Ancak toplama işi için görevlendirilen şahıslara meydan verilmemesi hususunda valinin dikkat etmesi tavsiye edilmiştir. Çünkü bu şahıslara meydan verilirse halkı tahsil zamanından önce sıkıştırıp çeşitli masraflar adı altında fazla miktarda vergi toplamaya çalışacaklardır. Bu da tahsil edilecek miktarın çoğunun bakaya kalmasına sebep olacaktır.
- Yapılan teftiş sonucunda vergi memurlarının halktan % 12,5- % 25 arasında fazla vergi topladığı tespit edilmiştir. Halkın ne kadar vergi vereceğini bilmemesinden kaynaklanan bu yolsuzluğu önlemek için şahıslara vergi miktarlarının yazılı olduğu kâğıtların gönderilmesi yeterli olacaktır.
- Taşra'da sikkenin maddi değeri her bir yerde farklı değer almaktadır. Bu durum halkın % 8- % 20 arası zarar etmesine sebep olmaktadır. Durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.
- Yargı'nın kullandığı resmi evrakların ihtiyacı karşılayamadığı ve bazı evrakların (*mehr-i müeccel* ve *mürasele* gibi) yeni usule uygun olmadıkları tespit edilmiştir. İhtiyacın karşılanmasının hazineye katkı sağlayacağı kesin olduğundan, Meclis-i Vâlâ'dan bu durumun halledilmesi ve evrakların fiyatlarının belirlenmesi istenmiştir.
- Nüfus kayıtları ve mürur tezkiresi kayıtlarının tutulmasında gereken özenin gösterilmediği tespit edilmiştir. Bu kayıtları tutan memurların (nüfus mukayyidi ve defter nazırı) bazılarının ehliyetsiz (okuma yazma bilmeyen) kimseler olmasından dolayı kaynaklanan sorunun çözülmesi gerektiği bildirilmiştir. Çözüm konusunda, vali ve mutasarrıf tarafından incelenmesi gereken bu memurların ehliyetsiz olanlarının tespit edilerek azledilmesi ve yerlerine daha uygun kişilerin atanmasına karar verilmiştir.
- Posta meselesi teftiş edilirken Niş-Vidin arasında gönderilen postaların Edirne üzerinden gittiği ve bu uygulamanın hem yolu çok uzattığı hem de posta

³ Tahıl ölçümünde kullanılan yaklaşık olarak 25 kg'lık ölçek.

ücretini neredeyse beş katına çıkardığı tespit edilmiştir. Hem zaman kaybı hem de maddi kayıplara sebep olan bu uygulamanın düzeltilmesi gerektiği bildirilmiştir.

- Arnavutların, Edirne taraflarında sürü çobanlığı yaptığı ve burada bulunan halkı yağmalayıp mallarını gasp ettiği tespit edilmiştir. Eşkîyalık yapan bu Arnavutların tespit edilmesi için tezkiresi veya kefilî olmayanların incelenmesi gerektiği bildirilmiştir.
- Zaptiye neferlerinin görevlerini ifa ederken gitmiş oldukları kazalarda yiyecek ve yem gibi ihtiyaçlarını halktan karşıladıkları tespit edilmiştir. Maaşlı olan zaptiyelerin halka zulmetmesinin engellenmesi için gereğinin yapılması istenmiştir.
- Bölge halkından müfettişliğe gelen şikâyetlerin çoğu, bölge memurlarının yapmış olduğu uygunsuz ve yolsuz hareketler olduğu görülmüştür. Bunların yanında Hristiyan ahalisinin de metropolit⁴ ve kocabaşlarla⁵ ilgili aynı sorunları yaşadığı görülmüştür. Yüzlerce arıza verilen bu durumlarla ilgili, liva meclislerinde davaların görülmesinin daha uygun olacağı arz edilmiştir.

Yukarıda bildirilen bu sorunlarla ilgili Meclis-i Vâlâ toplanmış ve her bir sorunun halledilmesi için çalışmıştır. Örneğin, Sofya Mutasarrıfı Said Paşa'nın ahaliye kötü davranmasından dolayı yargılanması ile halkın nefretini kazanan meclis azaları Hüseyin ve Halil Ağaların azledilerek, yerlerine Mehmed Hacı Halil ve İsmail Ağanın ataması yapılmıştır. Bunun yanında Meclis-i Vâlâ resmi evrakların temin edilerek bölgeye gönderilmesini sağlamış, Maliye veya Hariciye Nezaretiyle ilgili sorunların çözümü için, bu nezaretlere işlerin havale edilmesini ve memurlarla ilgili yaşanan sorunlarla ilgili gerekli gördüğü durumlarda, bölge memurlarından sorumlu olan vali ve mutasarrıflara yapılması gerekenlerin bildirilmesi gibi kararlar almış ve uygulamıştır (BOA. A.MKT.MVL. 50/5- 54/60- 54/94).

⁴ Bir bölgede bulunan tüm kiliselerden sorumlu Piskopos veya Başpiskopos.

⁵ Gayrimüslim cemaatlerinin ileri gelenlerine verilen ad.

1.4.1.2. Bosna Teftişi

Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilan edilmiş olsa da, Bosna'da 1840-1851 yılları arasında isyanlar yaşanması ve bu isyanların bastırılmaması, valilerin sürekli değiştirilmesiyle sonuçlanmış ve fermanın uygulanması için gerekli olan zeminin oluşması bir türlü sağlanamamıştır. Mehmet Kâmil Paşa Bosna teftişinden yaklaşık olarak on yıl önce bu bölgede valilik yapmıştır. Paşa 1843 yılında Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasının ardından Bosna'ya vali olarak atanmıştır. Paşa, bölgede valilik yaptığı bir yıl boyunca, halka baskı yaptığı ileri sürülen başıbozuk Arnavut askerlerini bölgeden tasfiye edip, düzenli askeri birliklerin bölgeye yerleşmesini sağlamakla görevlendirilmiştir. Mehmet Kâmil Paşa valiliği boyunca diğer valiler gibi bölgede isyanları bastırıp asayiş sağlaması için çok çaba sarf etmiştir. Ancak bunun için askerlerin yetersiz olduğunu ve daha fazla askere ihtiyaç duyulduğunu merkeze arz etmiştir. Paşa'nın sürekli asker istemesi, dirayetli bir vali olduğu üzerine şüphelere yol açmış ve bunun üzerine görevinden azledilerek yerine Edirne Valisi Osman Nuri Paşa atanmıştır (Gölen, 2010: 77-78).

1852 Bosna teftişine kadar yaşanan isyanlar ve Karadağ meselesinden dolayı sürekli değişen valiler ve idari personeller bölgenin giderek idaresinin kötüleşmesine sebep olmuştur. Kâmil Paşa'nın müfettişliği öncesi yaşanan bu meseleler ve Bosna'da yaşanan karışıklıklar, bölgenin çok hassas bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Tanzimat Fermanı, 1839 yılında ilan edilmiş olsa da Bosna'da büyük isyanlara sebep olması ve mevcut kırılğan yapı, fermanın bu bölgede uygulanmasının 1851 yılına kadar ertelenmesine sebep olmuştur. Kâmil Paşa'nın daha önce Bosna'da görev yapması, bölgede yaşanan isyanlarla mücadele etmesi ve halkın sıkıntılarını yerinde görerek tecrübe etmiş olması müfettişliğe atanması için avantaj olmuştur.

Edirne ve Trakya'daki teftiş sonrası 18 Ağustos 1852'de Kâmil Paşa'nın Bosna'ya görevlendirilmesine karar verilmiştir. Görevinin bu safhasıyla ilgili görüşme yapmak, yeni görev yeri için kendisine ayrı bir talimatname vermek ve Bosna ile ilgili bazı meseleleri görüşmek için Padişah tarafından İstanbul'a çağırılmıştır (BOA. A.AMD. 39/64).

1.4.1.2.1. Rumeli Müfettişliği Öncesi Bosna'da Durum ve Kâmil Paşa'nın Göreve Atanması

1849-1851 yılları arasında yaşanan isyanlar, bölgede müfettişe ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. İsyanların Ömer Paşa tarafından bastırılması sonucunda, siyasi olarak kırılğan

olan Bosna’da, Tanzimat uygulamalarında karşılaşılabilecek zorlukların önceden tespit edilmesi ve önlem alınması için teftiş gerekli görülmüştür. Ayrıca Sırbistan ve Avusturya’ya iltica eden Hristiyan reayanın ikna edilerek ülke imajına zarar veren bu durumun biran önce halledilmesi ve geri dönmelerinin sağlanması adına birtakım çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır (Gölen, 2010: 86-93).

Kâmil Paşa müfettişliğe başladığında ilk olarak Bosna reayasının Avusturya’ya ilticalarının sebeplerini araştırmıştır. Müfettişlik öncesi Bosna’nın önemli sorunlarından olan ilticanın sebepleri, Kâmil Paşa’nın 16.09.1852 tarihinde reayanın geri dönüşlerini sağlamak için hazırladığı raporunda ifade edilmiştir (BOA. İ.HR. 89/4375, Gölen, 2010: 99-100):

- İsyanların bastırılması sürecinde, Ömer Paşa’nın sert önlemlerinden dolayı reayanın askerlerden zarar görmüş olması,
- Vergi tahsil edilirken yapılacak kolaylıkların sonuçsuz kalması,
- Reayanın elindeki silahların toplanması,
- Rusya, Avusturya ve Sırbistan’ın tahrikleri,
- Reayanın mülk edinmesinin önündeki engellerden dolayı mağdur olmaları ve toprak ağalarının emrinde çalışarak, angarya işler altında ezilmeleri,
- Kiliselerin yetersiz olması,
- Din adamlarının reayayı tahrik etmeleri.

Bosna reayasının bir kısmı da Sırbistan’a iltica etmiştir. O dönemde Sırbistan’ın imtiyazlı eyalet statüsünde olması nedeniyle, Osmanlı’nın reayanın geri dönmesi için baskı yapmasının daha büyük sorunlara neden olacağı düşünülmüştür. Bundan dolayı olayların büyümemesi için Kâmil Paşa’nın Sırbistan’a giderek reayayla görüşüp ikna etmeye çalışmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir (BOA. İ.MVL. 247/8984).

Rumeli’de, Avusturya ve Sırbistan’a reayanın iltica etmesi meselesinin yanında, Karadağ Harekâtı ve bölgede idari sorunlarının uzun süredir halledilememiş olması, bu sorunları görüşmek üzere 1852 yılının Ağustos ayında İstanbul’a çağrılan Kâmil Paşa’nın, Bosna Müfettişliğine başlamasını Kasım ayına kadar ertelemiştir. Uzun süren İstanbul’da ki görüşmeler sonucunda Paşa’ya yeni bir talimatname verilerek, Bosna’ya gönderilmiştir. 31 Ekim 1852 yılında verilen bu talimatnameye göre, Kâmil Paşa’nın Bosna’da ki görevleri şu şekilde sıralanmıştır (BOA. İ.MVL. 247/8984, BOA. İ.HR. 91/4476):

- Bosna halkını tahrik etmek amacıyla, ülkeye giren yabancılara önlem almak ve bunu önlemek için ülkeye yabancıların giriş-çıkışlarını kontrol altına almak ve tezkeresi olmayanların bölgeye girişlerine izin vermemek,
- Tanzimat'la birlikte gayrimüslimlerin emlak sahibi olma haklarının diğer bölgelerde olduğu gibi Bosna'da da sağlanması,
- Hasar görmüş kiliselerin tamir edilmesi ve ihtiyaca göre yeni kilise inşa edilmesi,
- Vergi toplama sorununun çözüme kavuşturulması,
- Bölgede yaşanan yolsuzluk ve aksaklıkların tespit edilmesi ve halledilmesi,
- Silah toplama emrini gözden geçirip, uygun bir şekilde sorunu halletmek,
- Metropolitlerin ve papazların halk üzerindeki nüfuzlarını kullanmak için iletişime geçmek, reaya üzerindeki tahriklerinin azaltılması için yapılacak uygulamalarda, onlarında fikrinin sorulması ve devlete bağlılıklarının sağlanması,
- Boşnakça çıkarılacak bir gazete, Avusturya ve Hırvatistan'dan getirilerek halkı tahrik eden ve yalan haberler yapan gazetelerin yerine geçeceğinden, müfettişin bu konu üzerine çalışması.

Kâmil Paşa, Rumeli'de zor bir göreve atanmıştır. Çünkü müfettişliğin çalışmaya başladığı dönem, daha önce yaşanan isyanlar, savaşlar ve eşkıyalık faaliyetleri gibi bölgeye büyük hasarlar veren olumsuz gelişmelerin yanında, yeni başlayan 1852-1853 Karadağ Harekâtı'na rastlamıştır. Müfettiş bölgeye ulaştığı zaman, Karadağ eşkıyalarının yıllardır devam eden, Bosna halkının mallarını gasp etmeleri olayı hala durdurulamamıştır. Bunun yanında başlayan harekâtla birlikte, zaten fakir olan bölge halkı, ekonomik anlamda daha da zor duruma düşmüştür.

Karadağ'ın Bosna ile ilgili sorun çıkarması, 1850'lerde II. Danilo'nun Karadağ ladikası olmasıyla birlikte, Karadağ için köklü bir değişim yaşanmasıyla artmıştır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrılarak, bağımsızlığı ilan edilen Karadağ'da II. Danilo prensliğini ilan etmiştir. Osmanlı tarafından kesinlikle reddedilen bu durum Karadağ-Osmanlı arasında yaşanan gerginliği iyice artırmıştır. Avusturya ve Rusya'nın desteğiyle Karadağ, sınırda bulunan Zabliak kalesine saldırmış ve kaleyi içerden birilerinin yardımıyla bir günde ele geçirmiştir. Bunun üzerine Rumeli Ordu Komutanı Ömer Lütfi Paşa görevlendirilerek Karadağ harekâtı başlatılmıştır. Ancak, Karadağ fethedilmek üzere iken Avusturya

tarafından Osmanlı Devleti'ne 2 ulti­matom verilmiş ve bunun sonucunda Avusturya ile savaş ihtimalinin ortaya çıkması, Osmanlı tarafından bu süreçte, mali ve askeri anlamda altından kalkılması zor bir duruma dönüşeceğinden, geri adım atılmasına sebep olmuştur. Osmanlı'nın Karadağ'dan çekilmesi bu ülkeyi cesaretlendirmiş ve Osmanlı- Karadağ arasında 1862 yılına kadar sürecek 10 yıllık bir çatışma dönemini başlatmıştır (Gölen, 2009: 212-270).

Karadağ'ın savaştan mağlup çıkmasına rağmen, yabancı ülkeler tarafından desteklenmesiyle, bölgenin asayiş ve güvenliğinin bozulmasına, ticaretin ve üretimin aksamasına ve reayanın bölgeden iltica etmesine sebep olmuştur. Tüm bu olumsuzluklar, Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya çalışan ve Karadağ ile Sırbistan'ı Osmanlı aleyhinde kışkırtan Avusturya ve Rusya'nın, Bosna'yla ilgili emellerini gerçekleştirmek için, burada yönetilmesi çok zor bir ortam oluşmasına sebep olmuşlardır. Bosna halkı ise bu iki ülkenin tahrikleri ile 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan isyan girişimlerini, Tanzimat'ın ilanından sonra daha da şiddetlendirmiştir.

1.4.1.2.2. Karadağ Harekâtı Sonrası Bosna'nın Durumu

28 Şubat 1853 yılında imzalanan protokol ile birlikte Karadağ harekâtı sonlanmıştır. Bu durum Karadağ'ı cesaretlendirmiş, haydutluk ve eşkıyalık faaliyetlerine daha Osmanlı ordusu çekilmeye başlamadan yeniden başlamıştır. Osmanlı Devleti ise bu harekâta kendisini başarılı olarak değerlendirmiş ve harekâta katılan erlere dağıtılmak üzere 100.000 kuruş atıye göndermiştir (BOA. A.AMD. 42/59, Gölen, 2009: 263-264).

Her ne kadar Osmanlı Devleti bu harekâta kendini başarılı görmüş olsa da, harekât sonuçlandıktan sonra bölge halkının büyük zarar gördüğü ve dolayısıyla bu harekâtın Osmanlı'ya da büyük zararı olduğu görülmüştür. Harekât öncesi Karadağ eşkıyalarının halkın mallarını gasp etmeleri, harekât sırasında askerlerin yiyecek ve binek hayvanı ihtiyaçlarını halktan karşılamaları, bölge halkının iyice fakirleşmesine sebep olmuştur. Harekât bittikten sonra Kâmil Paşa için halledilmesi gereken önemli bir sorun ise, Bosna ve Yenipazar sancaklarından kiralanan binek hayvanlarının sahiplerine geri iade edilmesi meselesiydi.

Bosna halkından kiralanan binek hayvanları, Karadağ ikliminin sert olması, harekâtın kışa rastlaması ve yeterli miktarda yem olmamasından dolayı pek çok binek hayvanının telef olmasına sebep olmuştur. Askerlerin bir kısmı, harekât bittikten sonra kiralanan atları alıp

memleketlerine dönmüştür. Bu durumda halk zarara uğramış ve bunun tazminini devletten beklemişlerdir. Bosna'da 2.500 ve Hersek'te 5.000 civarında hayvanın telef olduğu iddia edilmiştir. Kâmil Paşa bu konunun araştırılması için görevlendirilmiştir. Gerekli tahkikat yapılmış ve bu rakamların abartılı olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda, bu hayvanların bir kısmının gerçek sahipleri yerine başkalarına verildiği ve bu yanlışlığın, asıl sahipleri bulundukça düzeltildiği belirtilmiştir. Hayvanların bir kısmı ise, harekâta katılan Arnavut askerleri tarafından teslim edilmeyerek, yanlarında memleketlerine götördükleri tespit edilmiştir (BOA. MVL. 266/59).

Kâmil Paşa'nın raporunda Bosna-Hersek ile Yenipazar sancak ve kazalarının hepsinde araştırma yapılarak telef olan hayvan sayısı ve sahipleri tek tek kayıt edilmiştir. Buna göre Bosna'da 1.000, Hersek'te 3.000 ve Yenipazar'da 134 atın telef olduğu tespit edilmiştir. Kâmil Paşa bu atların değerini belirlerken 150 ila 500 kuruş arası bir fiyat belirlemiştir. Buna göre karşılanması gereken toplam zarar 4.134 binek hayvanı için 647.640 kuruş olduğu raporda belirtilmiştir. Kâmil Paşa bu zararın hızlı bir şekilde tazmin edilmesinin halkı memnun edeceğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı maliyesi Harekâtın da etkisiyle bu zararı mevcut şartlarda tazmin edemeyecek duruma gelmiştir. Bu yüzden Paşa, tazmin için fazla tahsil edildiği tespit edilen 2.800 kese akçe aşar vergisinden karşılanmasını teklif etmiştir. Fakat bu teklif kabul edilmemiştir. Çünkü toplanan aşar vergisi mali ve askeri masraflar için zaten kullanılmıştır. Bunun üzerine halkın binek hayvanları tazmin edilememiştir (BOA. MVL. 266/59).

Kâmil Paşa kiralanan binek hayvanlarıyla ilgili teftişini bitirdikten sonra diğer konularda teftişe devam ederek Saraybosna'da bir hastane imarına ihtiyaç olduğunu tespit etmiştir. 9 Nisan 1853 tarihli belgeye göre, Saray kazasında kışla ve hastane yaptırıldığı ve vali Hurşit Paşa tarafından 40.000 kuruşluk kısmının karşılandığı belirtilmiştir. Ancak Kâmil Paşa bölge asayişini sağlamak için oldukça önemli olan bu inşaatın toplam masrafının 2.600 kese (1,3 milyon kuruş)'yi bulabileceğini hesaplayarak Seraskerliğe durumu bildirmiştir. Seraskerlik gerekli yazışmaları yaptıktan sonra ihtiyaç duyulan bedelin karşılanacağını Kâmil Paşa'ya bildirmiştir (BOA. A.MKT.NZD. 85/57- 79/79, BOA. İ.DH. 269/16824).

1.4.1.2.3. Kilise İnşa ve Tamir Faaliyetleri

3 Ocak 1853'te Kâmil Paşa'ya gelen emirde, üç hususta hemen harekete geçmesi istenmiştir. Bunlar, Karadağ harekâtı sonuçlanana kadar bölgede asayişin sağlanması, vergi

mesalesinin halledilmesi, kiliselerin inşa ve tamir edilmesi hususlarıdır. Özellikle kiliselerle ilgili hususun halledilmesi, bölgeye dışardan yapılacak olası müdahaleleri engelleyeceğinden oldukça önemli görülmüştür (BOA. A.MKT.UM. 119/94).

19 Kasım 1851 tarihli Bosna'da kilise inşa ve tamiri istenmesi üzerine Hariciye Nezaretinin göndermiş olduğu tezkirede yer alan hususlar ve Osmanlı'da kilise yapımı için daha önce uygulanan kurallar şu şekilde özetlenebilir (BOA. İ.HR. 81/3989, Gölen, 2001: 12-15):

- İslam'da zimmîler⁶ için yeni kilise inşa etmek yasaktı ve kiliseyi tamir etmek içinde izin almaları gerekmektedir. Bu uygulama Osmanlı'da da geçerli iken, onarım istekleri çoğunlukla kabul edilmiş ve bazı padişahlarında yeni kilise inşası için izin verdiği görülmüştür.
- 1530 ve 1542 yılı kanunnamelerinde, devletin yeni kilise inşasına izin vermeme sebebi, bu kiliselerin casusluk için kullanılmasından endişe duyulması olarak ifade edilmiştir.
- Osmanlı'da yeni kilise inşası için izin istenen bölgede, bölge müftüsünün bu isteğin şer'î açıdan uygunluğuna dair bir rapor hazırlaması şartı getirilmiştir.
- Kilise yapılacak mahallin yakınlarında bir cami var ise buraya kilise yapılması uygun bulunmamıştır.
- Reayanın yoğun olarak yaşadığı bölgelerde kilise inşasına izin verilmiştir. O yüzden izin dilekçesi geldiği zaman burada bulunan reaya sayısı da dilekçeye eklenmiştir.

Tanzimat'la birlikte özellikle yeni kilise inşası için daha önceleri gösterilen katı tutum değişmiş ve reayanın bu isteklerine daha ılımlı yaklaşıldığı görülmüştür. Ancak 1849-1851 tarihleri arasında yaşanan isyan döneminde, Ömer Lütfi Paşa yeni kilise inşası için temkinli yaklaşmak gerektiğini, devletin bu konuda ılımlı olması durumunda yeni kiliseler için çok fazla izin isteği olacağını belirtmiştir (BOA. İ.HR. 81/3989). Bu dönemde dışardan yapılan kışkırtmalarla birlikte kilise imarı konusunda aşırı baskı oluşmuştur. Bu yüzden Ömer Paşa'dan, bölgede yaşayan reaya nüfusunu tespit etmek üzere nüfus sayımı yapması istenmiştir. Bu bağlamda Tablo 1'de Bosna'da yaşayan halkın dini inanışlarına

⁶ Anlaşma ile İslam diyarında yaşaması kabul edilmiş, hayatı hıfzedilen gayrimüslim.

göre nüfus bilgileri verilmiştir. Sayıma göre Bosna’da yaşayan Müslüman nüfusu toplam nüfusun % 38,7’sini oluşturmaktadır. Bölgede nüfus yoğunluğu en yüksek olan Hristiyanlar, toplam nüfusun % 60’ını oluşturmaktadır. Saray ve Yenipazar sancaklarında en yoğun nüfus Müslümanların iken diğer sancaklarda Hristiyan nüfusu daha fazladır.

Tablo 1. Ömer Lütfi Paşa’nın Bosna’da Yapmış Olduğu Nüfus Sayımı (1850-1852)

Sancak	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	25.444	18.992	867	402	45.705
İzvornik	52.918	64.030	---	2.340	119.288
Banaluka	13.331	61.949	---	474	75.754
Bihke	34.933	49.261	---	328	84.522
Travnik	24.111	48.863	174	626	73.774
Yenipazar	24.440	20.492	33	460	45.425
Hersek	36.846	64.806	---	1.035	102.687
Toplam	212.023	328.393	1.074	5.665	547.155

Kaynak: Gölen, 2010: 374.

Ömer Paşa’nın nüfus sayımı, o dönemde yapılan tek nüfus sayımı değildir. Bu nüfus sayımına itiraz sonucu yapılan bazı nüfus sayımlarında gayrimüslimlerin nüfusunun Müslümanlardan çok daha fazla olduğu ve Müslümanların azınlıkta kaldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu nüfus sayımı, sancakta ne kadar gayrimüslim olduğunu tespit etmek ve kilise inşası için gelecek isteklere (bölge nüfusuna göre cevap verileceği için) bir ön araştırma yapmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Bosna’dan asker alımı için uzun yıllardır çalışılmasına rağmen başarılı olunamamış ve bu sayımla askerlik yapabilecek ne kadar Boşnak olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bosna’da Tanzimat’ın uygulanmaya başlaması Kâmil Paşa’nın müfettişliğinden kısa süre öncesinde, 1851 yılında başlamıştır. Reformların başlaması ile birlikte Hristiyan ahali, dini vecibelerini yerine getirmek üzere çok sayıda kilise inşası ve tamiri için izin dilekçesi yazmıştır. Bu sırada göreve başlayan Kâmil Paşa, konuyla bizzat ilgilenmiştir. Aslında bu konu reayayı kışkırtmak için çok fazla kullanıldığından Paşa’ya çok hassas davranması gerektiği belirtilmiştir. 1851 yılında ilk izin isteği Travnik kasabasından gelmiştir. Reaya, kasabada kilise olmadığı için ibadetlerini yapmak üzere Sırbistan veya Avusturya’ya gitmek zorunda olduklarını gerekçe olarak bildirmiştir. Ayrıca bu durumun Osmanlı

Devleti'nin diğer ülkeler gözünde itibarının zedelenmesine sebep olacağını belirterek izin istenmiştir. Gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra, yedi penceresi ve iki kapısı olan bir kilise inşasına ve yakınına da din adamlarının kalması için 3-4 adet ev inşa edilmesine izin verilmiştir (BOA. İ.HR. 81/3989).

Travnik'te kilise inşası için verilen izinden sonra bölge reayasından kilise ve havra yapımı için çok fazla talep dilekçesi gönderilmiştir. 13 Mart, 9 Mayıs ve 22 Ağustos 1853 tarihlerinde Bosna'da tamir ve inşa olunacak kiliseler ve havraya dair talepler ve yapılan keşifler sonucu bu taleplerin değerlendirilmesi şu şekilde özetlenebilir (BOA. İ.HR. 96/4689 - 98/4784 - 101/4932):

- Bosna'da bulunan Katolik Hristiyanlar, 6 adet kilisenin tamir edilmesi ve 3 adet kilisenin de inşası için talepte bulunmuşlardır. Uzun süredir kilise yapımında izin alamadıklarından ve Sırp Ortodokslara karşı rencide olduklarından bahsederek durumu Kâmil Paşa ve Bosna valisi Hurşit Paşa'ya iletmışlerdir. Babıâli'ye bildirilen bu durum sonucunda, merkezden durumu incelemek üzere bir mühendis gönderilmiştir. Mühendis toplam 9 istek için keşif yapmış ve hepsinin yapılması için onay vermiştir. Bu keşiflerde genel olarak rastlanan durum Sırp Ortodoksların Katoliklere göre cemaatlerinin az olduğu yerlerde bile, Katoliklerden daha fazla ve büyük kiliselere sahip olmasıydı. Bu durumdan dolayı Katoliklerin onurunun zedelendiği ve Sırlar tarafından hakir görüldükleri belirtilirken olası bir çatışmanın yaşanması ihtimalinden bahsedilmiştir. Verilecek kilise inşası izinlerinin Katolikleri oldukça mutlu edeceği ve devletine daha çok bağlayacağı belirtilmiştir. Ayrıca izin istenen mahallerde İslam binası veya camisi bulunmadığı her keşif raporu için belirtilmiştir.
- Hersek'te bulunan Katolikler, Mostar kazasında bulunan kiliselerinden 2 tanesinde 2.500, bir tanesinde de 5.000'e yakın cemaat olmasından dolayı kapasitesi yetmeyen 3 kilisenin genişletilmesini ve bir kilisenin de inşa edilmesini istemişlerdir. Yapılan inceleme sonucunda 3 kilisenin genişletilmesine izin verilmiş ancak diğer kilise inşası isteği o bölgede cami olmasından dolayı reddedilmiştir.
- Ortodokslar, Katoliklerin kilise inşa ve tamir isteklerinin merkez tarafından olumlu karşılanması neticesinde, kendilerinin de ihtiyacı olan inşa ve tamir faaliyetleri için Babıâli'ye dilekçeler göndermişlerdir. Buna göre Bosna

metropoliti, Ortodoks cemaati için 8 adet kilisenin inşasına, 5 adet kilisenin tamirine, 2 adet papazhane inşasına ve bir yerde de ayin yapılmasına izin istemiştir. Gerekli tahkikat yapıldıktan sonra isteklerin hepsine olumlu cevap verilmiştir.

- Bosna'dan gelen izin isteklerini İzvornik sancağı metropolitinin istekleri takip etmiştir. Buna göre İzvornik'te 3 adet kilise inşası, bir adet kilisenin tamiri, 3 adet papazhane inşası ve bir yerde de ayin yapılması için izin istenmiştir. Gerekli tahkikat sonucunda Katoliklerden sonra Ortodokslarında tüm istekleri kabul edilmiştir. Ortodokslar Kâmil Paşa'ya minnettar olduklarını bildiren mektuplar göndermişlerdir.
- Bosna'da bulunan Yahudi cemaati de havralarının tevsi (genişletme) edilmesini ve bazı yerlerinin tamire ihtiyacı olduğunu bildirerek izin istemişlerdir. Keşif neticesinde havranın genişletilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.

Kilise inşa ve tamir istekleri, aslında yabancı ülkelerin bölgede yaşayan reayayı kışkırtmak ve Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullandıkları bir mesele olmuştur. Ülkede ibadet özgürlüğünün olduğunu göstermek, reyanın iltica sorununu halletmek ve devlete bağlılıklarını güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, Katoliklerin yerinde olan istekleri ve Ortodoksların ise genelde ihtiyaç olmamasına rağmen Katoliklerle rekabet için sürekli talepte bulunmaları ile karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti tarafından genellikle olumlu cevap verilen inşa istekleri, Bosna toprakları Osmanlı'dan ayrılana kadar sürekli olarak devam etmiş ve reyanın kışkırtılması için yabancı ülkeler tarafından kullanılmıştır.

1.4.1.2.4. Mali Teftiş ve Vergi Meselesi

Kâmil Paşa, ilk teftiş yeri olan Edirne ve Trakya'da yaptığı gibi Bosna'da da vergi defterlerini incelemeye başlamıştır. Paşa, vali Hurşit Paşa ile birlikte 1852-1853 yılına ait vergi gelirleri de dâhil, pek çok kaydı inceleyen müfettişin ilk tespiti, şu ana kadar bölgenin maliyesine bakan memurların çok fazla yolsuzluğa bulaştıkları olmuştur (BOA. İ.DH. 268/16752).

27 Haziran 1852 ilannamesinde, Bosna reayasının cizyeyi en alt dilim olan 15 kuruştan verdiği belirtilmiştir. Diğer bölgelerde üç kademeye sınıflandırılan cizye 15, 30 ve 60 kuruş olarak toplanırken burada yaşanan sorunlar verginin gerektiği gibi toplanmasını engellemiştir. Diğer bölgelerde hane başına 100 kuruş vergi alınırken burada 90 kuruş

olarak belirlenmiştir. Bu 90 kuruştan da 30 kuruş indirim yapılmış ve kalan 60 kuruşun 20 kuruşu ise çiftlik sahiplerine verilen 1/3'lük bölümün karşılığı olarak çiftlik sahiplerinden tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. O dönemde Osmanlı'da hane başına toplanan 100 kuruşluk vergi, Bosna'da 40 kuruşa kadar düşürülmüştür (BOA. İ.HR. 90/4406).

Osmanlı'nın vergide sağladığı pek çok kolaylığa rağmen Bosna'da ki zenginler, vergi vermek yerine bu vergileri başkalarına yüklemeyi tercih etmiştir. Tanzimat'la birlikte yapılması amaçlanan ve herkes için gelirine göre vergi vererek vergide adaletin sağlanması amacına ulaşamamıştır. Kâmil Paşa bunun için eyalet meclisinde bu konuyu görüşerek Bosna'da malların ve gelirlerin kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiş ve bu konuda mutabakata varılmasını sağlamıştır. Sancakların ve kazaların tek tek gezilerek kayıt işleminin yapılması için çok fazla adama ve kaynağa ihtiyaç olmasına rağmen müfettiş bu iş için halktan binek hayvanları kiralayarak güvenilir kişilerden beşer kişilik gruplar kurmuştur. Bu sayede mevcut memurlarla maliyeti artırmadan kayıt işlemini hızlı bir şekilde halletmiştir (BOA. İ.DH. 270/16890).

Vergi konusunda yaşanan diğer bir sorun ise aşar vergisi toplanmasında yaşanan usulsüzlükler olmuştur. Bu usulsüzlüklerin sebebi, merkezde aşar vergisinin yeni toplama usulü ile ilgili evrakların Bosna'ya ulaşmamasından kaynaklanmıştır. Bu kargaşadan istifade eden vergi memurları, halktan hasat zamanı yerine önce veya sonrasında daha fazla vergi toplayarak ahaliyi zor duruma sokmuşlardır. Kâmil Paşa merkezde hazırlanan 100 adet evrakın bölgeye hızlı bir şekilde gelmesini sağlamış ve bundan sonra aşar vergisinin bu usule göre toplanması gerektiğini ve belirtilen şartların dışına çıkanların cezalandırılacağını bildirmiştir (BOA. A.MKT.UM. 151/22).

Bosna'da bulunan reayanın toprak sahibi olamaması ve Müslüman toprak ağalarının angarya işlerini reayaya bedava yaptırarak zulmetmeleri hususunda Kâmil Paşa'nın araştırma yapması istenmiştir. Aslından Tanzimat Fermanıyla birlikte gayrimüslim reayaya toprak sahibi olma hakkı verilmiştir. Ancak bu bölgede bulunan gayrimüslim sayısı, Müslümanlardan fazla olduğu için *icar-ı arazi* uygulamasına başlanmış ve gayrimüslimlerin toprak sahibi olmasına bu bölgede izin verilmemiştir. 1853 yılında başlanan yeni uygulamada, karşılıklı istismarın önüne geçmek için kontrat yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında Vidin'de bir kısım gospodarlık arazisi bedeli ödenerek reayaya bırakılmıştır. Dağlarda ettikleri ve ellerinde tapusuz bulunan araziler ile devletin elinde bulunan boş araziler de tapularıyla birlikte reayaya verilmiştir. Toprak sahibi

olmaya başlayan reaya bunun üzerine Müslümanların topraklarını değerinin çok üzerinde bir fiyat vererek almaya başlamıştır. Devlet bu sorunun daha fazla büyümemesi için, arazisini satmak isteyip Müslüman müşteri bulamayan toprak sahiplerinden bedelini ödeyerek topraklarını almaya karar vermiştir. Miri araziye geçen bu topraklar, isteyen reayaya kiralanmaya başlamış ve bu şekilde yeni bir uygulama başlamıştır (BOA. İ.MVL. 293/11830).

Kâmil Paşa Bosna'da teftişe devam ederek gittiği sancaklarda maden rezervleri üzerine de bir araştırma yapmıştır. Bosna'nın çok zengin maden rezervlerine sahip olduğunu bildiren Paşa, kömür, demir ve gümüş madeni bulunan bölgede yeni rezervler tespit etmiştir. Çeşitli mevkilerde 5 adet altın ve gümüş rezervi, rafine, kömür, kurşun ve tuz rezervi tespit edip bulundukları yerlere işaret koymuştur. Buralardan aldığı numuneleri incelenmesi için 1853 yılında merkeze göndermiştir (BOA. MVL. 267/28).

Teftişin en önemli görevlerinden olan gayrimüslim reayanın iltica etmesinin önlenmesi ve iltica edenlerin geri dönmesi için çalışmalara başlanmıştır. Teftiş heyeti ilk olarak ilticaların sebeplerini araştırmış ve buna göre, vergi memurlarının aşırı vergi toplaması, bu memurların yiyecek ve binek hayvanlarına yem verilmesi, reayanın topraklarının olmaması ve toprak ağalarının angarya işlerini yaptırarak reayayı ezmesi gibi nedenlerle Bosna'dan Avusturya'ya iltica ettikleri tespit edilmiştir. Ancak ilticaların asıl sebebi yapılan ayrıntılı teftiş sonucunda; Avusturya'nın kışkırtmaları ve iltica edenlere sunduğu teşviklerden kaynaklandığı görülmüştür. Avusturya Devletinin, iltica edenlere maaş bağladığı ve çiftçilik yapmak için gerekli malzeme ile koyun, keçi, tavuk, inek ve domuz gibi çiftlik hayvanlarını reayaya karşılıksız verdiği tahkik edilmiştir. Ayrıca Avusturya'ya iltica eden reayadan 5-7 sene kadar hiçbir vergi alınmayacağını garanti etmiştir. Avusturya bu teşvikler ile Bosna'dan reayanın getirilerek boş olan topraklara yerleştirilmesi ve tarımsal üretimin tekrardan eski seviyesine çıkarılmasını amaçlamıştır. Çünkü 1848 yılında Macar halkının ayaklanıp topraklarını terk etmeleri sonucunda Avusturya'nın tarımsal üretiminde ciddi bir düşüş yaşanmıştır (BOA. İ.HR. 89/4375).

Osmanlı Devleti, Kâmil Paşa'yı bizzat görevlendirerek iltica eden reayanın geri dönmesi için çok fazla emek harcamasına rağmen pek çoğunun geri dönüşünü sağlayamamış ve sorun devam etmiştir. Avusturya ise isyana karışanların ilticalarını kabul etmeye devam ederek Osmanlı'nın sınır güvenliğini tehdit eden isyancıların ve eşkıyaların kontrol altına

alınmasını giderek zorlaştırmış ve sınır güvenliği için devletin daha fazla maliyete katlanmasına sebep olmuştur (Gölen, 2010: 104).

1.5. 1860 Teftişi

Rusya, Kırım harbinde mağlup olduktan sonra, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha fazla karışmaya başlamıştır. Avrupa'da kaybetmiş olduğu itibarını yeniden kazanmak için Bulgaristan ve Bosna'da bulunan Osmanlı reayasının isyanlardan sonra çok kötü durumda olduğunu iddia etmiştir. Bu iddianın bir tahkikat komisyonu kurularak araştırılması için Osmanlı'ya teklifte bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti tarafından bu teklif reddedilmiştir. Çünkü uzun süredir Rusya'nın ajanları, papazları ve mektep hocaları vasıtasıyla bölge reayasına milliyetçilik fikri ile isyan ve ayrılma düşünceleri aşılanmıştır. Böyle bir komisyonun Rumeli'ye girişiyle birlikte artık Bulgaristan'ı idare etmek Babîâli için oldukça zor bir hal alacağı için reddedilmiştir (Şentürk, 1992: 163-164).

Rusya tarafından ortak komisyon gönderilmesi ısrarları üzerine, Sadrazam Rüşdü Paşa Fransız elçisine “*Ben kendim gider teftiş ederim*” demiştir. Bundan kısa bir süre sonra sadrazam görevinden azledilince yerine gelen Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya, padişahın durumdan haberdar olmasıyla birlikte hemen Rumeli'ye teftişe gitmesi için bir ferman çıkartılmıştır. Sadrazamlığının ilk gününde Rumeli Müfettişi olarak atanan Paşa, bu görevde kendisine yardımcı olması için bir teftiş heyeti kurmuş ve Beylikçi Afif Bey, kayınbiraderi Meclis-i Vâlâ üyesi Besim Bey, Meclis-i Tanzimat'tan Ahmed Cevdet Paşa, Rum milletinden Fotyadi Paşa, Bulgar milletinden Gavriyel Paşa⁷ ve Ermeni milletinden Artin Efendi⁸'yi teftiş heyetine dâhil ederek toplam yedi kişilik bir heyet oluşturmuştur (Maruzat, 2014: 37). Sadrazam, güvendiği ve bölgeyi tanıyan şahısları teftiş heyetine almaya çalışmıştır. Ayrıca Rumeli'de yaşayan etnik unsurlara hitap edebilecek Rum, Bulgar ve Ermeni milletinden nüfuzlu şahıslara heyette yer vermiştir.

⁷ Daha sonra Şarki Rumeli valisi olmuştur.

⁸ Daha sonra Vezir olan Hariciye Müsteşarıdır.

1.5.1. Rumeli Teftişi: Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa Dönemi (1860)

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (1813-1871), gençlik döneminde (15 yaşında) Hazine Kethüdası olan amcasının referansı ile II. Mahmud döneminde saraya girmiştir. 1828 yılında yeni kurulan askeri teşkilatta yüzbaşı olarak atanmış ve dört yıl eğitim görmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Paris'te ve Fransa'da eğitim gören Paşa, İstanbul'a döndüğünde Binbaşı rütbesi almıştır. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerle ilgilenmesi için tekrar Fransa'ya gönderilmiştir. Paşa ülkeye döndüğü tarihten itibaren 1848 yılına kadar çeşitli memurluklarda bulunmuştur ve bu tarihte vezirlik rütbesi alarak Londra'ya elçi olarak gönderilmiştir. 1850-1853 yılları arasında sırayla Halep, Girit ve Edirne'de valilik yapmıştır (İnal-I,1982: 83-101, TDV-XXVIII, 2003:463-464).

Mehmed Emin Paşa, sadrazamlık görevine toplamda 3 defa atanmıştır. 1853 yılında ilk sadrazamlık görevine başlamıştır. 6 ay kadar süren bu görevinden Kırım Savaşı'na karşı çıkması ve Reşad Paşa'yla yaşamış olduğu anlaşmazlıklar yüzünden azledilmiştir. 2. sadrazamlığına ise 1859 yılında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik buhranları ve mali problemleri halletmesi için kurtarıcı olarak getirilmiştir. Ancak yaklaşık 2 ay süren bu görevinde rüşvetin ve yolsuzlukların üzerine gitmesi ve memurların maaşlarını düşürmesi yüzünden Paşa'ya olan tepkiler artmıştır. Padişah'ın vefat eden validesinin bile irtikâb⁹'a bulaştığını tespit etmesi sadrazamlıktan azledilmesine sebep olmuştur. Ancak ülkenin ekonomik ve siyasi anlamda daha kötüye gittiği bir kriz ortamının oluşması yüzünden aynı yıl içerisinde Rumeli Müfettişliği de yaptığı sadrazamlık görevine 3. kez getirilmiştir. Haziran 1861'e kadar bu görevini yürütmüştür. (İnal-I,1982: 83-101, Davison, 2005: 86-88, TDV-XXVIII, 2003: 463-464).

Rumeli Teftişinde; Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Üsküp, Bosna, Rumeli ve Selanik sancakları teftiş bölgesi olarak kabul edilmiştir. Rumeli teftişi, devletin varlığının bölgede gösterilmesi, yabancı devletlerin bahanelerle bölgeye müdahalesinin önlenmesi ve reformların yerinde teftiş edilmesi için uygulanmaya başlamıştır. Teftiş sadrazamın görevlendirilmesi, bu bölgeye Osmanlı'nın ne kadar önem verdiğini göstermesi açısından önemli görülmüştür. 2 Haziran 1860'ta başlanan teftiş, Ekim 1860'da sadrazamın acilen İstanbul'a dönmesi gerektiğinden dört buçuk ay sürmüştür. Çünkü Lübnan'da Dürzî ve

⁹ Bir makamı âlet ederek, hakkı olmayan para veya malı hile ile almak.

Marunî'ler arasında bir kan davası başlamıştır. Marunî'leri Fransızlar, Dürzî'leri ise İngilizler desteklediklerinden ecnebi müdahalesi ihtimali ortaya çıkmış ve Fuad Paşa özel yetkilerle bölgeye gönderilmiştir. Kısa bir süre sonrada Şam'da büyük bir isyan çıkmıştır. Tüm bu sorunlar Sadrazamın acilen geri çağırılmasına ve teftişin yarım kalmasına sebep olmuştur (İnal-I,1982: 93, Davison, 2005: 110, Maruzat, 2014: 38).

Mehmed Emin Paşa ve Rumeli Müfettişliği maiyeti, Şam ve Lübnan'da yaşanan olaylardan dolayı erken bitirmek zorunda kaldığı teftiş için, toplam 488.464 kuruş harcamıştır. Harcanan bu para için Niş mal sandığından 200.000 kuruş, Üsküp emvalinden 100.000 kuruş ve Selanik'ten 200.000 kuruş olmak üzere toplam 500.000 kuruş toplanmıştır. Kalan miktar 7 Ekim 1860'da 11.536 kuruş olarak hazineye teslim edilmiştir (BOA. A.AMD. 93/45).

Mühimme (Teftiş) Defterleri¹⁰ Rumeli teftişinde karşılaşılan sorunları ve davaları içermektedir. Rumeli teftişinde karşılaşılan bu sorunları şu şekilde tasnif edilebilir (Köksal, 2007: 21):

- Asayiş meselesi ve eşkıya hareketleri,
- İdarecilerin, zaptiyelerin, mültezimlerin ve çorbacıların suiistimalleri ve yolsuzlukları,
- Batılı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleleri ve reayayı kışkırtmaları,
- Çiftlik meselesi,
- Muhacir sorunu, vergi toplama sorunu ve mali sıkıntı,
- Bulgar kilisesi meselesi

1.5.1.1.Asayiş Sorunu

19. yüzyıl boyunca Balkanlarda yaşanan isyanlar ve eşkıyalık hareketleri bu bölgenin en büyük sorunu haline gelmiştir. Tanzimat Fermanının uygulanması için yaklaşık olarak on yıl asayişin sağlanması beklenmiştir. 1850-1853 yılları arasında gerçekleşen Rumeli

¹⁰ B.26, B.28 ve B.29 olarak Rumeli teftişini anlatan üç Teftiş defterine İ.B.B kütüphanesinde bulunan "Muallim Cevdet Yazmaları koleksiyonu"ndan ulaşılabilir. Ayrıca bu defterlerin transkripsiyonları şu kitapta yer almaktadır: "Köksal, Y. ve Erkan, D. (2007), *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.".

teftişinde kısmen sağlanan asayiş, Tanzimat reformlarına zemin hazırlamış ve uygulamaya geçilmesini sağlamıştır. Ancak Sırp, Karadağ ve Bulgar çeteleri Osmanlı sınırlarına tecavüz etmeye başlamış, halkın mallarını gasp etmiş ve Balkanlarda asayişin bozulması için çalışmalara devam etmiştir. Mehmed Emin Paşa'da Silistre teftişinde asayiş konusu üzerinde durarak bölgede ticaretin ve üretimin azalmasına ve dolasıyla vergi gelirlerinin azalmasına sebep olan eşkıyalık hareketi için bir araştırma yapmıştır. Buna göre Sadrazam, eşkıyalık hareketlerinin artmasına en büyük sebep olarak zaptiyeleri göstermiş ve zaptiyelerle ilgili şu tespitlerde bulunmuştur (BOA. Mühimme Defteri-B.26: 15-18):

- Zaptiyelerin bir kısmı çalışıyorsa da ekserisinin görevlerini bilmemesi,
- Zaptiyelerin haydutları görmesine rağmen görmezden gelerek işlem yapmamaları,
- Eşkıyalardan rüşvet almaları ve asayiş bozan hareketlere izin vermeleri,
- Zaptiyelerin işi yapabilecek kişiler arasından seçilmesi yerine işe yaramaz adamlardan, birilerin destekleriyle sırf memur olup maaş alsın diye seçilmesi,
- Haydutlarda bir kaza ve karye ahalisinden olacakları için bunlara bazı yerlerde zaptiye ve ahalinin göz yumması ve bazen yataklık dahi etmesi,
- Eşkıyaların bazıları, zaptiye kılığına girerek köylere gidip ahaliye zulmetmeleri.

Sadrazam, zaptiyelerle ilgili teftiştten sonra asayişle ilgili yaşanan sıkıntıları gidermek ve bazı rezil hareketlerde bulunarak milletin ırzına tasallut etmeye çalışanların önüne geçmek için, şu tedbirlerin alınmasının yerinde olacağını bildirmiştir (BOA. Mühimme Defteri-B.26: 15-18):

- İlk olarak *Kefalet-i Mütessesileyi* (ikiden fazla kişinin birbirine kefil olması) valilerin başlatmasının bu fenalıkların önünü keseceğini belirtmiştir. Ayrıca mahalleler ve köyler hepsi birbirine kefil olacağından yaşanan bir hadise tüm mahallin cezalandırılmasını gerektireceğinden işler daha sıkı tutulacaktır.
- İkinci olarak zaptiyelerin bu işi yapabilecek liyakate sahip kişiler arasından seçilmesi ve görevlendirildiğine dair pusula verilerek kaymakam ve müdürler tarafından köylülere ismi ve sıfatının tanıtılması, asayişin sağlanması hususunda etkili olacaktır.

Bu tarihten itibaren özellikle asayişin bozulmasında en büyük etken olan eşkıyalığın bitirilmesi ve bozulan asayişin yeniden sağlanması için birçok çalışma yapılmıştır.

İdarecilere ve zaptiyelere verilen yetkilerle birlikte gerçekleştirilen faaliyetler şunlardır (BOA. Mühimme Defteri-B.26: 48-53-81, B.29-29-31):

- Breznik kazasında ahaliye zarar veren bir haydut zaptiyeler tarafından öldürülmüştür.
- Varna’da bulunan Ali ismindeki zaptiye, halktan kahve parası namıyla para toplayıp birini yaralaması üzerine görevinden azledilip hapse atılmıştır.
- Bölgede nam yapmış eşkıyalardan Bayrakdaroğlu Süleyman ve ortakları yakalanmış ve mahkemeleri görülerek hapse atılmışlardır.
- Zaptiyelerin ıslah edilip, işlerinin gereği gibi yapılması için yeni usuller belirlenmiş ve yapılması gereken görevleri yöneticilere bildirilmiştir. Zaptiyelerin maaşları artırılarak ahaliden para, yem-yiyecek ve konaklama gibi masraflarını karşılamaları kesinlikle yasaklanmış ve bu göreve muhalif hareketleri yapmaları maaşlarının iyileştirilmesiyle engellenmeye çalışılmıştır.
- Tırnovalı üç tacirin malları gasp edilmiş ve yapılan tahkikatta bu olaya karışan haydutlardan ikisi öldürülmüş ve beşi yakalanmıştır.
- Sırp ve Rus mektep hocalarının milliyetçilik fikrini aşilayarak Hristiyan ahaliyi devlete karşı kışkırttiklarından mektep hocalarına, papaz ve seyyah kılığında bölgeye gelen casuslara dikkat edilmesi ve takip ettirilmesi hususunda Bosna valisi görevlendirilmiştir.
- Müslüman ve gayrimüslim bazı şahısların kız kaçırmak ve haneye tecavüz suçunu işledikleri tespit edilmiş ve bunlar için mahkeme kurulmuştur. Rusların komisyon kurulmasını isteme sebepleri olan, reayanın kızlarının kaçıırılarak evlenilmesi ve zorla Müslüman yapılması şikayeti üzerine, yapılan teftişte öyle bir olaya rastlanmamıştır. Reayaya en çok zulmedenlerin kendi dini ve siyasi önderlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Asayişle ilgili teftişte, eşkıyalık yapıp halka zulmedenlerin hem Müslüman hem de gayrimüslim haydutlar olduğu tespit edilmiştir. Bunların daha çok Sırbistan’a sınır olan Niş bölgesinde faaliyetlerinin olduğu görülmüştür.

1.5.1.2.Mali Teftiş ve Vergi Meselesi

Silistre sancağında, mültezimlerin vergi toplarken ahaliden fazla vergi istemekte olduğu ve halka zulmettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca toplanan zahirenin, âdete muhalif bir şekilde

Üreticiye taşıtılmakta olduğu görülmüştür. Bu yolsuzlukların halledilmesi için yapılan usulsüzlüklerin ve ne kadar vergi toplanacağının halka anlatılması konusunda çalışmalar başlatılmıştır. Vergi memurlarının kuralların dışına çıkmamaları ve çıkacak olurlarsa kendilerinin mesul tutulacağı anlatılarak, yolsuzluğun engellenmesi için çalışılmıştır (BOA. Mühimme Defteri-B.26: 16).

Koyun sayıcıları ve diğer mültezimlerin göreve gittikleri yerlerde halktan yem ve yiyecek aldıkları ve ahaliye ücretsiz bir şekilde angarya işlerini yaptırdıkları tespit edilmiştir. Tanzimat-ı Hayriye'ye kesinlikle muhalif olan bu işlerin bitirilmesi için vali ve kaymakamlara bu hususa dikkat etmeleri yönünde talimat gönderilmiştir (BOA. Mühimme Defteri-B.26: 16).

1.5.1.3.İmar Faaliyetleri

Sadrzamın teftişi boyunca asayiş sorunlarının halledilmeye çalışılması, yapılacak inşaatlarla ilgili kararları da etkilemiştir. Genellikle karakol, hapishane ve kışla yapılması gündeme gelmiştir ve aşağıda belirtilen imar çalışmaları teftiş döneminde başlamış ve birçoğu teftiş sonrası bitirilmiştir (BOA. Mühimme Defteri, B.26-13-22-23-27-28-31-46-47-57-106-108, B.28-2):

- şumnu'da telgrafhane ile kışla arasına kaldırım döşenmesi için gerekli olan 1.093 kuruş şumnu mal sandığından karşılanmıştır.
- Rusçuk'ta bulunan hükümet konağının inşaatı daha önce başlamış ve bazı yerleri tamamlanamamıştır. Bunun sebebi İsmail Paşa'nın valiliği döneminde hastane yapımı için 350.000 kuruş paraya ihtiyaç olmasından dolayı hükümet konağının selamlık dairesinin tamamlanamamasıdır. Selamlık dairesi ile birlikte hapishane ve evrak mahzeni yapımı için de çalışmalar başlamıştır. Bu inşaatların yapımı için gerekli olan 265.000 kuruş Rusçuk emvalinden karşılanmak üzere inşaatın hızlı bir şekilde tamamlanması talimatı verilmiştir.
- Vidin'de bulunan Basbanzade Konağı'nın cinayet suçluları için hapishane olarak kullanılması ve gerekli olan tamiratın yapılması hususunda Babıāli'ye mazbata gönderilmiştir.
- Çete hareketlerinin çok fazla olduğu Sırbistan sınırına gerekli karakolları yapmak için, Vidin'de bulunan Erkan-ı Harb zabiti, oradaki görevinden Sahra ve Belgradcık'a, yapılacak karakollar ve maliyetlerini tespit etmesi için

görevlendirilmiştir. Yapılacak karakollar, bu bölgede yaşanan asayiş sorununun çözümü için önemli görülmüştür.

- Vidin’de bulunan kadın mahkûmlar için bir hastane yapılması planlanmıştır. Bu hastanenin yapılması için gerekli incelemelerin yapılması gerektiği valiye bildirilmiştir.
- Senice’de bulunan hapishanede yeni koğuşların yapılması için İsmail Paşa’ya telgraf çekilmiş ve tertip edilmesinin münasip olduğu bildirilmiştir.
- Vidin kalesi içerisinde bulunan, yanmış ve yıkılmış binaların yeniden inşa edilmesi ve Tuna nehrinin taşkınlarında çevresine ve Kalkan adasına zarar verdiği için Kumkale’ye siper kazılması gerektiği belirtilmiştir. Ferik İsmail Paşa, bu inşaatların uygunluğunu ve inşaat için gerekli olan malzemeleri tespit etmesi için görevlendirilmiştir.
- Vidin’den Niş’e kadar yapılacak olan telgraf hattı için gerekli olan telgraf direklerini Vidin halkı karşılamış ve Niş halkı ise paylarına düşen direklerin maliyetini mal sandığından karşılamayı taahhüt etmiştir
- İpek- Gusine arasındaki yolun muhafaza edilebilmesi için kuleler inşa edilmesi gerekli görülmüştür. Her bir kule için 13.798,5 kuruş gerektiği hesaplanmış ve inşaatın bölge asayişinin temini için lüzumlu görülmüştür.
- Taşlıca mevkiinin muhafaza edilmesi için Istranca, Golopina, Balibey, Ptlev ve Droniçe tepelerine istihkâm, kışla ve elli altmış kişilik bir hastane yapılması gerektiği tespit edilmiş, kaymakam ve Rumeli müşirine inşaatların başlatılması emredilmiştir.
- Sitnice nehri üzerinde ki İvalgolya köprüsünün tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir.
- Debre’de bulunan askerler için kışla yapılması gerekli görülmüştür.
- Sahillerde yapılacak fenerlerin inşası için gerekli çalışmaların yapılması hususunda Babîâli’ye telgraf çekilmiştir.

1.5.1.4.Müfettişliğin Diğer Çalışmaları

Mehmed Emin Paşa teftiş esnasında yetersiz gördüğü, usulsüzlüğe, rüşvete ve yolsuzluğa bulaşmış Müslüman ve gayrimüslim pek çok idareciyi azletmiş ve yerlerine yeni atamalar yapmıştır. Usulsüz ve yolsuz davranışlarından dolayı görevinden azledilen ve tevkif

edilenlerden biriside Niş Mutasarrıfı Zeynel Paşa olmuştur. Zeynel Paşa, görevini kötüye kullandığından 12 sene hapis cezası almış, rütbesi ve nişanı sökülerek memuriyetten ömür boyu men cezası almıştır. Yapmış olduğu yolsuzluklardan tespit edilenleri şunlardır (BOA. Mühimme Defteri, B.26: 37, 83, 86, 133-137, B.28: 98-105):

- Şehirköy başpapazı Kostantiyus yanında çalışan Miko isimli kızla ilişkiye girmiş ve hamile bırakmıştır. Canlı doğan bu çocuğun öldürülmesinden dolayı görülen davada başpapaz olayı örtbas etmek için Şehirköy metropoliti Antimos vasıtasıyla Zeynel Ağa'ya ve adamlarına 300 altın rüşvet vermiştir. Bunun 200 altınını Zeynel Ağa almıştır.
- Şehirköy'de bulunan Hristiyan mahallesi Tihpare'de, şahıs malı olan arsaları Zeynel Paşa ve 2 memuru vakıf arazisi olarak kaydetmiş ve halk yararına kullanılması gereken pazar yerini satmışlardır. Bunun satışından 15.000 kuruşu Zeynel ağa almak üzere toplam 74.294 kuruş alınmıştır.
- Şehirköy'e bağlı iki karyeden toplam 300 okka yağ rüşvet almıştır.
- Sofya ve Şehirköy metropolitleri, Berkofça müdürü Rıfat Bey'in görevinden azledilmesi için 100 altın rüşvet vermişlerdir.
- İznebolu Peyo isimli çorbacıdan bir tapu senedi için 130 altın rüşvet almıştır.
- İsail isimli bir papazdan 25 altın rüşvet almıştır.

Müfettişliğin Niş eyaletinde yapmış olduğu teftiş çalışmaları, İngiltere'nin Belgrad başkonsolosu J.A. Longworth Bay Ricketts tarafından rapor olarak İngiltere'ye sunulmuştur. Bu rapora göre Emin Paşa'nın teftişiyle ilgili önemli maddeler şunlardır (FO. 424/21- Part I, 1860: 77-85):

- Niş Eyaleti yönetiminde çeşitli bozukluklar olduğu, ancak Rusların iddia ettiği gibi gayrimüslimlere baskı uygulanmasının söz konusu olmadığı vurgulanmıştır.
- Yönetimdeki bozukluklarla ilgili hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere karşı bazı memurların (özellikle Zeynel Paşa) yolsuzluk yapmakta ve rüşvet almakta olduğu tespit edilmiştir.
- Bölgenin en sorunlu kazası olan Şehirköy'de Hristiyan çorbacılar ve metropolit Antimos, bir suç şebekesi kurmuş ve tüm halka zulmetmiştir.
- Müdürler ve diğer devlet memurları, maaşlarının az olmasından dolayı geçim sıkıntısı yaşamış ve bu sebepten rüşvet ile yolsuzluğa bulaşmışlardır.

- En büyük sorun olan vergi meselesi, devletin adaletli olduğu, ancak zengin Hristiyanlar daha az vergi vermek için kendi vergilerini fakir ahalinin üzerine yüklemesinden kaynaklanmıştır. Şarap ve domuz üzerinden alınan vergi diğer vergilere göre çok fazladır.
- Çiftlik sahipleri, verginin haricinde reayadan yetiştirilen ürünün 1/9'unu almakta ve 20 okkalık tahıl hasat ederek reayayı angarya işte çalıştırmaktadırlar. Çiftlik sahibi emlak vergisini öder ve çiftiği toprağından atamaz.
- Çiftlik meselesiyle ilgili 1858 yılında yaşanan isyanın sebebi, Sırp propagandası yapan şahısların toprakların çiftçilere ait olduğunu, eğer İstanbul'a gidip görüşürlerse toprakların onlara ait olabileceğini anlatmasından kaynaklanmıştır. Hristiyan ileri gelenleri, bunun için köylüye yüksek faizle borç vermiş ve Spetko isimli şahsı işi halletmesi için İstanbul'a göndermişlerdir. Köylülere işi hallettiğini söyleyerek kandırmıştır ve yüklü miktarda para almıştır.
- Sırp lar, propaganda yapmak için Müslüman olduğunu iddia ettikleri eşkıyaları, bölgede karışıklık çıkarmak için Hristiyan ileri gelenlerini öldürtmek üzere bölgeye göndermişlerdir. Bu olay, Sadrazamı başarısız göstermek ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin çatışmasını sağlamak için yapılmış bir girişim olarak yorumlanmıştır.

Sadrazam Kıbrıslı Paşa'nın, teftiş sonucunda aldığı önlemler, İngiliz konsolosun hazırlamış olduğu raporda şu şekilde özetlenmiştir (FO. 424/21- Part I, 1860: 77-85):

- Vidin, Berkofça, Şehirköy ve Niş'teki yerel meclisler feshedilerek yeni azalar seçilmiş ve meclisler yeniden oluşturulmuştur. Sadrazam'a sadece Şehirköy'de 1.500 şikâyet dilekçesi arz edilmiştir.
- Başta Zeynel Paşa olmak üzere pek çok üst düzey yönetici yargılanmış ve memurluktan azledilerek hapse gönderilmiştir.
- Eşkıyalığı önlemek için valiye idam yetkisi verilmiştir. Ayrıca zaptiyelere de gerekirse eşkıyaları vurması konusunda yeki verilmiştir.
- Domuzlardan (1 yaşından küçük) alınan vergi kaldırılmış ve gayrimüslimlerin mahkemelerde tanıklık edebilmesinin önü açılmıştır.

Müfettişliğin yapmış olduğu faaliyetler olumlu sonuçlar vermişken, Sadrazamın İstanbul'a geri dönmesi gerekince teftiş yarım kalmıştır. Niş Eyaleti'nde bulunan reayanın

çoğunluğunun Sırbistan'a iltica etmeleri ve geride kalanların ise fesat niyetinde olmaları sebebiyle, bölgenin birçok yerinde anarşi ve huzursuzluk hâkim olmuştur. Mehmed Emin Paşa, Niş teftişinde valinin idaresinden emin olamamış ve İstanbul'a dönmeden önce buraya münasip ve muktedir bir vali atamak istemiştir. Daha önce Bulgaristan'da çeşitli görevlerde bulunmuş ve başarılı olmuş Meclis-i Vâlâ başkâtibi Midhat Paşa'nın Niş valisi olarak atanması gerçekleşmiş ve kendisine vezirlik rütbesi verilmiştir (Şentürk, 1992: 165).

2. BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ FEVKALADE TEFTİŞ MEMURLUĞU VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1863-1864)

2.1. Müfettişlik Öncesi Durum ve Teftişe İhtiyaç Duyulması

1840-1861 yılları arasında, Anadolu ve Rumeli'ye Tanzimat'ın uygulamaya konması ve bu bölgelerde yaşanan sorunların yerinde teftiş edilmesi için 4 defa müfettişler uygulanmıştır. Bu dört teftiş uygulaması bazen şahıs olarak bazen de teftiş heyeti kurularak uygulanmıştır. *Fevkalade teftiş memuru* ismiyle uygulanan müfettişlik ise ilk olarak Sultan Abdülaziz döneminde başlamıştır. Bu dönem öncesi yapılan teftişle, sonrasındaki müfettişlik uygulaması arasındaki en temel fark, 1863 teftişinin kalkınma amacı da güden kurumsal olarak yapılmış ilk müfettişlik uygulaması olmasıdır. Önceki teftişlerin temel amacı, Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak, bölgedeki sorunları gidermek ve asayiş sağlamaktır. 1863 yılı teftişinde ise Babıâli'de müfettişlerin doğrudan bağlantılı olduğu ve gönderilen raporları inceleyecek bir komisyon kurulmuştur. Gelen raporların hızlı bir şekilde uygulamaya konmasını sağlayacak bu komisyona, maliye ve askeriyeden birer üye tayin edilmiş ve komisyonun başına da 1860 teftişinde görevli olan Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir.

Osmanlı Devleti, 1861 Lübnan Vilayetnamesi ile başlayarak taşrada ortaya çıkan sorunları çözmeye çalışmıştır. Ancak hazırlanan bu yeniliklerin taşra da uygulanması Babıâli'nin önemli sorunlarından birisi olmuştur. İlk olarak Tanzimat yöneticileri, İmparatorluğun parçalanmasını engellemek ve eyaletlerdeki sorunları gidermek için eyaletlerden İstanbul'a temsilciler çağırıp, bölgelerinde yaşanan olaylarla ilgili bu temsilcilerden bilgi almış ve olayların giderilmesi için ortak çözüm yolları bulmaya çalışmıştır. Ancak bu uygulamadan beklenen sonuç elde edilemeyince, Babıâli aralarında yüksek rütbeli memurlarında bulunduğu gezici teftiş heyetleri kurarak, bu heyetleri Anadolu ve Rumeli'nin birçok

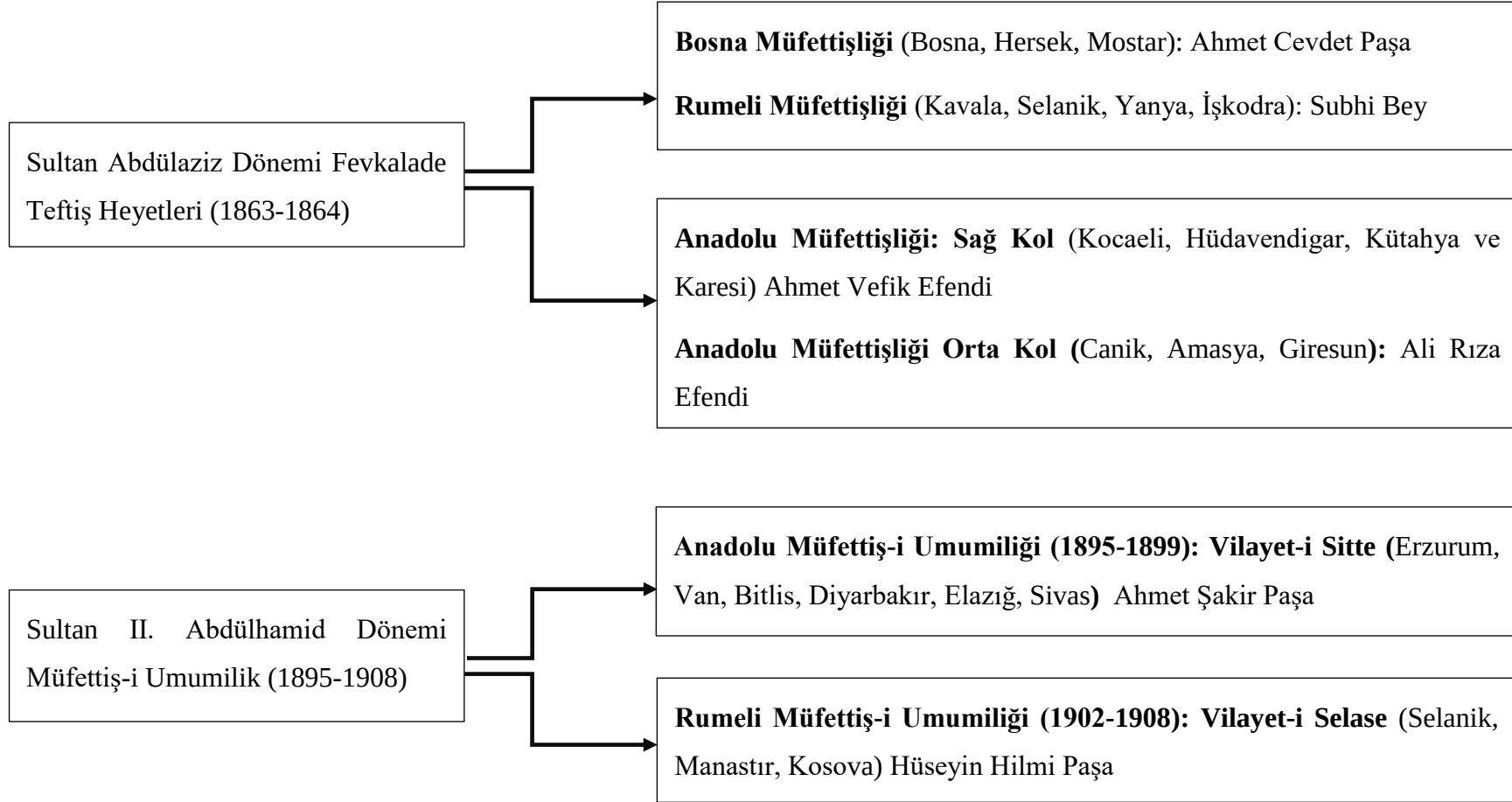
bölgesine göndermiştir. Bu heyetlerin öncelikli görevleri; gittikleri vilayetlerin durumunu teftiş etmek, yolsuzlukları saptayıp gereken soruşturma ve yargılamadan sonra dönüştürme hükümete rapor vermek olarak belirlenmiştir. Bu heyetlerin çalışması, daha sonra uygulanan ıslahat hareketlerinde, bürokrasinin düşünce ve projelerini etkilediği gibi yeni bir “*Fevkalade teftiş heyeti*” geleneğinin de başlangıcı olmuştur (Ortaylı, 2000: 50).

Ahmed Vefik Efendi, Ali Rıza Efendi, Subhi Bey ve Ahmed Cevdet Paşa¹¹ 1863'te *Fevkalade teftiş memuru* olarak görevlendirilmiştir (Maruzat, 2014: 76-77). Müfettişler, Anadolu ve Rumeli'nin vilayet ve sancaklarında incelemeler yapmak ve idari, mali, adli, askeri ve sosyal alanlardaki ıslahatlarda rol oynamak amacıyla atanmıştır. Müfettişler; taşradaki yetersiz veya görevini kötüye kullanan yöneticileri değiştirmek, Tanzimat'ın ruhuna aykırı toplanan vergileri lağvedip, vergi adaletini sağlamak ve uzun süren davaları sonuçlandırıp halkın güvenliğini temin edecek tedbirler almakla görevlendirilmişlerdir. Ayrıca yol ve köprülerin yapılması, telgraf hatlarının döşenmesi, tarım ve sanayinin kalkınması ve evliliklerin kolaylaştırılması gibi pek çok konu, müfettişlerin görevleri arasında yer almıştır (Serbestoğlu, 2014: 12).

Aşağıdaki şekilde, Osmanlı Devleti'nde kurumsal olarak çalışmış olan müfettişlikler ve bu müfettişliklere yapılan atamalar yer almaktadır. Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemleri olarak iki dönemde incelenen müfettişlikler, Osmanlı taşrasında pek çok faaliyetin yanında ekonomik kalkınmanın da gerçekleşmesi için yoğun çaba harcamışlardır. Her iki dönemde de atanan müfettişlerin ortak özellikleri atandıkları bölgelerde daha önce görev yapmış ve o bölge de doğmuş olmalarıdır. Ayrıca müfettişlerin diğer ortak özellikleri hepsinin üst düzey memur olmalarıdır. Osmanlı Devleti'nin müfettiş atamalarında dikkat çeken detay ise müfettiş atanan bölgelerin genellikle iç isyan ve karışıklık içinde olmasıdır. Bu atamaların devlet otoritesini o bölgelerde hissettirmek ve bölgenin hâkimiyetini kaybetmemek için yapıldığını söyleyebiliriz. İncelenen müfettişliklerde sadece Ahmet Vefik Paşa'nın atandığı Hüdavendigar sancağında iç karışıklık ya da isyan hareketi yoktur. Ancak bu bölgede yaşanan büyük depremler ve yangınlar bu atamayı gerekli kılmıştır.

¹¹ Bosna'nın teftişi için Ahmet Cevdet Paşa'dan önce ilk olarak Ziya Bey atanmıştır. Ancak Ziya Bey, göreve başlar başlamaz yolsuzluk ve uygun olmayan hareketleri ile teşebbüsleri sebebiyle kısa sürede azledilmiştir. (Maruzat, 2014: 77)

Şekil 2: Osmanlı Devleti’nde Müfettişlik Uygulamaları (1863-1908)

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı arşiv belgeleri incelenerek hazırlanmıştır.

2.2. Bosna Müfettişliği (1863-1864): Ahmet Cevdet Paşa

Sultan Abdülaziz döneminde, *Anadolu Fevkalade Müfettişi* olarak Anadolu'ya ve Rumeli'ye atanan müfettişlikler arasında Bosna önemli bir yer tutmuştur. Çünkü 19. yüzyılın başlarından itibaren isyanlar, eşkıyalık faaliyetleri, Batılı ülkelerin müdahalesi, yolsuzluklar, ilticalar ve Bosna'da kurulmuş bir ordunun bulunmaması nedeniyle buraya gönderilecek memurun şu ana kadar halledilemeyen sorunları çözmesi çok zor görülmüştür.

Ahmet Cevdet Paşa, Bulgaristan Lofça doğumlu olduğu için Balkanları yakından tanıyan birisidir. Engin devlet tecrübesi ve bu bölgeyi iyi bilmesi sebebiyle Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'yla birlikte 1860 yılında Rumeli teftişine görevlendirilmiştir. Rumeli'den hemen sonra ise iki ay süreyle İşkodra'nın ıslahatı için görevlendirilen Ahmet Cevdet Paşa, 1862 yılında yeniden başlayan ayaklanmalar üzerine isyanların incelenmesi ve yatıştırılması amacıyla 14 Haziran 1863 tarihinde Bosna Müfettişliğine görevlendirilmiştir (İzgöer, 2016: 198-201).

Daha önceki teftişlerde de Bosna'ya müfettişler gönderilmiş, ancak istenen fayda sağlanamamıştır. Önemli yer üstü ve yer altı kaynaklarına sahip Bosna'yı Osmanlı'dan ayırmak için, Batılı ülkelerin büyük çaba harcadıkları görülmüştür. Osmanlı Devleti bu toprakları kaybetmek istemediğinden, 1840 yılından itibaren sorunları halletmek için dört defa müfettiş göndermiştir. Avusturya ise Bosna'da önemli imtiyazlara sahip ve Bosna ormanlarını çok düşük ihale bedelleriyle kullanım hakkı elde etmiş olmasına rağmen bu bölgede tek söz sahibi olmak için çalışmış ve bölgede karışıklık çıkması için Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasını açmak üzere çalışmalar yapmıştır.

Yabancı ülkeler Bosna'da, Müslümanlar ile gayrimüslim tebaa arasında sürekli sorun yaşanmasına ve karışıklığa sebep olduğu için Babıâli bu duruma önlem almak ve sorunları halletmek üzere 1859 tarihinde, *Bosna Çiflikatı Nizamnamesi*'ni çıkarmıştır. Ancak bu nizamnamenin de Tanzimat gibi uygulanmasında zorluk çekilmiş, bölgede huzur ve güvenlik sağlanamamış ve 1861'de tekrar isyan çıkmıştır. Hersek reayasının çıkardığı bu isyanın sebebini, Hristiyanlar Mostar'da bulunan yabancı konsoloslar aracılığı ile merkeze iletmişlerdir. Reayanın Osmanlı'dan yapılmasını istedikleri icraatlar şunlardır (Şentürk, 1996, 722):

- Osmanlı memurları ile Bosna mahalli hükümeti arasında irtibatın sağlanması ve kendi menfaatlerini korumak için bir kocabaşın görevlendirilmesi,
- Dinlerine saygı gösterilmesi,

- Kilise ve kilise çanı inşa etmelerine izin verilmesi,
- Kendi milletlerinden olan bir piskoposun ruhani başkanlığı altında bulunmaları,
- Mektep açabilmeleri,
- Arazi sahiplerine verilen kiranın elde edilen mahsulün ¼'ünü geçmemesi ve kendi vekilleri tarafından toplanılması,
- Vergilerin hane başına maktu olarak tayin edilmesi ve tahsilinde kocabaşların görevlendirilmesi.

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişinde karşılaştığı kocabaşların halkı kışkırtmaları meselesi hala devam etmiştir. Paşa'nın bu reayaya en çok zararı veren kendi ruhani başkanlarıdır tespiti bu isyanda da kendini göstermiştir. Uzun yıllardır halledilemeyen Bosna sorunları için 1863 teftişinde Ahmed Cevdet Paşa uygun görülmüştür. Çünkü Tanzimatçılar arasında en yenilikçi olarak görülenlerden Ahmed Cevdet Paşa, ulemaya olan bağlılığı ile bilinen birisidir. Ayrıca eski kurumların canlandırılması ve modernleştirilmesi için özellikle adalet ve eğitim alanlarında yapılan reformlarda tutku ile çalışmıştır (Shaw ve Shaw, 2010: 101-102).

Cevdet Paşa, 1861'den itibaren Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalığı görevini yürütürken Bosna Müfettişliğine tayini ile birlikte kendisine, 20 Haziran 1863 günü Anadolu Kazaskerliği Payesi verilmiş ve 25.000 kuruş maaş ile 50.000 kuruş harcırah verilerek Bosna'nın teftişi için görevlendirilmiştir (BOA. TŞR.BNM. 4/15, BOA. İ.DH. 508/34596).

Ahmet Cevdet Paşa Bosna müfettişliğinde askeri, mülki, idari ve iktisadi birçok sorunla karşılaşmıştır. Paşa göreve başlamadan önce Bosna'da yaşanan temel problemler şu şekilde sıralanabilir (Tezakir 21-39, 1986: 6-29):

- İmparatorluğun yaşadığı mali buhranlardan dolayı artan vergi ve halkın bu vergiyi karşılayacak gücünün olmaması.
- Sınır eyaleti olduğundan dolayı savaş alanı olan Bosna'nın düzenli bir ordusunun olmaması ve Bosnalıları askere almada sorun yaşanması.
- Merkezi idarenin taşrada kendini hissettirememesinden dolayı yöneticiler, askerler, çorbacılar, kocabaşlar, metropolitler ve toprak ağaları tarafından halkın ezilmesi.
- Yabancı devletlerin tahrikleri ve müdahaleleri: Bu ülkeler; Avusturya, Rusya, Sırbistan, İngiltere ve Fransa'dır.
- Çeşitli sebeplerle yaşanan ve uzun süren isyanlar: 1813-1862 yılları arasında toplam 7 adet büyük çapta isyan ve karışıklık olmuştur (Gölen, 2009: 5-15).

- Gümrüklerin ve memurların yetersizliği sonucu kaçakçılık faaliyetlerinin artması: Devletin büyük bir vergi kaybına uğramasına sebep olmuştur.
- Yolların güvenilir olmamasından dolayı aksayan ticaret ve üretim: Çete faaliyetleri sonucu ticaret yapılamaz hale gelmiş ve asayiş bozulduğu için üretimin aksamasına sebep olmuştur.
- Askeri harcamaların yüksek olması: Sürekli yaşanan isyanlar ve savaşlar sonucu isyanların bastırılması için yüklü miktarda askeri harcamalar yapılmıştır.
- Yolsuzluğa bulaşan ve rüşvetle iş yapan memurların çok olması: İrtikâb sorunu fakir olan ahalinin daha da fakirleşmesine sebep olmuştur.

Bosna için 19. yüzyıl, savaşlar, eşkıyalık faaliyetleri, dış müdahaleler, iç isyanlar, kıtlıklar, yolsuzluklar ve salgın hastalıklar gibi birçok musibetin yaşandığı bir yüzyıl olarak geçmiştir. Öncelikle asayişin sağlanamamasından dolayı düzenli askeri birliğe ihtiyaç duyulmuş, ancak devlet tarafından birçok kez denenmesine rağmen gerçekleştirilememiştir. Daha sonra, Karadağ Harekâtı sırasında ahalinin taşımacılıkta, ticaretle ve tarımda kullandıkları hayvanlar kiralanmış ancak çoğu geri verilmemiş ve parası da ödenmemiştir. Ayrıca 1862-63 yılları arasında yaşanan hayvan hastalığından dolayı 500-600 bin kadar hayvan telef olmuştur (BOA. TŞR.BNM. 22/126). Tüm bu olumsuzluklar üzerine görevlendirilen Cevdet Paşa'nın yapmış olduğu faaliyetler; idari, tarım, imar ve diğer kalkınma çalışmaları olarak dört grupta incelenmiştir.

2.2.1. İdari Alandaki Çalışmalar

Ahmed Cevdet Paşa'nın idari alandaki çalışmaları Boşnak erkeklerini askere alarak düzenli ordu kurma, yaşanan isyanların bölgeye verdiği zararların ortadan kaldırılması, yolsuzluğa bulaşan memurları görevlerinden azletme, devam eden eşkıyalık meselesini halletme üzerine yoğunlaşmıştır. Paşa ilk olarak Mostar teftişine başladığında ki hedefi, Karadağ meselesiyle birlikte kontrol edilemeyen bir bölge haline gelen Mostar'ın, kontrol altına alınması için tespit ve çalışmalar yapmak olmuştur. Karadağ savaşı bitmiş olsa da bölgenin ıslahı ihmal edilmiş ve Karadağ sorunu, isyancıların etkisi altında Rusya tarafından desteklenen bir mesele olarak devam etmiştir. Bu sırada Avusturya ile Rusya arasında bölge reayasını kendi nüfuzlarına çekme çabası devam etmiştir. Avusturya bölge halkına İstanbul'dan nişan verdireceği vaadinde bulunmuş, Osmanlı ise Avusturya'nın böyle bir vaatte bulunamayacağını belirterek bu talebi geri çevirmiştir. Rusya ise bu durum karşısında halkı kışkırtarak Avusturya'dan

kendilerine bir zarar gelmeyeceğine dair senet istetmiştir. Ancak Avusturya Babıâli'nin vermiş olduğu cevaptan dolayı böyle bir şey veremeyince isyan hazırlığında olan halk dağılmıştır. Bu çekişmeden istifade etmek için Ahmed Cevdet Paşa bölgenin ileri gelenlerini Mostar'a davet etmiş ve uzlaştırma yoluna gitmiştir. Böylelikle sorunu halledip asayiş sağlaması için eline geçen fırsatı iyi kullanmış ve Ömer Paşa döneminde itaat altına alınamayan isyancıların reisleri, Avusturya-Rusya çekişmesinden yararlanılarak itaat altına alınmıştır (BOA. İ.DH. 513/34937).

Mostar'da karşılaşılan diğer bir sorun; Taşlıca'da bulunan bir mahallede haydutlar tarafından öldürülen bölge ahalisinden bir Hristiyan'ın katilleri, mahalli idarece bulunamadığından Hristiyan ahaliden bazıları dükkânlarını kapatmış ve olay bir isyan gibi görünmüştür. Babıâli olayı ciddiye alarak bir bölük süvari göndermiştir. Ancak olay büyümeden kapandığından teftiş heyeti tarafından incelenmiş ve asker göndermeye ihtiyaç kalmadığı anlaşılarak bölük ve komutanı teftiş heyetinin emrinde Mostar'da kalmıştır (Maruzat, 2014: 78-79).

Bosna Müfettişliğinin Drobniak nahiyesinde yapmış olduğu incelemeler sonucunda, bu nahiyede devam eden eşkıyalık faaliyetlerinin iyice arttığı ve bölge yollarının güvensizliği nedeniyle ulaşımın durduğu görülmüştür. Karadağ'ın etkisi altında olan bu nahiye, Ömer Paşa zamanında önlem olarak Gaçka kazasına bağlıyken oradan ayrılarak Taşlıca'ya bağlanmıştır. Ancak çevresinde olan eşkıyalık faaliyetleri ve Karadağ'a yakınlığından dolayı bölgenin asayiş sağlamamıştır. Bundan dolayı burada yaşayan ahalinin bir kısmı Taşlıca ve Senice taraflarına göç etmişlerdir. İsyanın yaşandığı bölgenin kontrol altında tutulması için Korianiç'te harap durumda olan kaleler ve evlerin yeniden inşası ve Nikşik'te bulunan kulelerin tamir edilmesinin asayişin sağlanması için önemli olduğu arz edilmiştir (BOA. İ.DH. 527/36391).

Zubçe'de yaşanan zaptiye sorunu üzerine müfettişlik incelemede bulunmuştur. Buna göre; Karadağ muharebesi esnasında Luka Vukavloviç önderliğinde Zubçe halkı isyan ettiği ve bunun üzerine Derviş Paşa'nın Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan 50 zaptiye ile isyanı bastırmak için gittiği ve başarılı olduğu görülmüştür. Ancak zaptiyelerin maaşı kesildiğinden yerlerine Arnavut askerler yerleştirilmiş ve halkın Arnavut askerleri istememesinden dolayı bölge yeniden karışmıştır. Karışıklığın giderilmesi için müfettişlik tarafından bölgeye maaşlı zaptiyeler tayin edilmiş ve ıslahatların başlaması sağlanmıştır (BOA. İ.DH. 513/34937).

Avusturya hamiliğine geçmiş olan Liyabuşka kazasının devlete olan bağlılığını tekrar sağlamak için Ahmed Cevdet Paşa yapılan teftiş sonrasında şöyle bir uygulama yapmıştır;

Avusturya himayesine girmiş olan 200-300 kadar hanenin taşımacılıkla uğraştığı tespit edilmiş ve devletten yüklü miktarda alacakları olmasına rağmen tahsil edememişlerdir. Bunun üzerine Avusturya tabiiyetine geçme iddiasıyla vergi vermemeye başlamışlardır. Ahalinin devletten olan alacaklarının ödenmesi ve bu vesileyle halkın devlete tekrar ısındırılması için Binbaşı Hafız Efendi bölgeye gönderilmiştir. Yapılan bu uygulama halkı çok memnun etmiş ve Avusturya pasaportlarını yırtan (5-6 bozguncu hariç) ahali Osmanlı'ya tabiiyeti tekrar kabul etmişlerdir (BOA. İ.DH. 515/35064, Tezakir 21-39, 1986: 17-18).

Müfettişliğin Hersek'te yapmış olduğu incelemelerde, kazalarda ve kaza yönetimlerinde aksaklıklar olduğu tespit edilmiştir. Hersek'te bulunan kaza dairelerinin defterleri kontrol edilirken dairelerin iyi bir şekilde yönetilemediği görülmüştür. Buna göre; kazalara bağlanan köylerin yakın kaza yerine sebepsiz bir şekilde uzak kazalara bağlandığı ve en fazla bir kaza olabilecek büyüklükte olan yerlerin ikiye bölündüğü görülmüştür. Bu karışıklığı düzeltmek için çalışılmış ve bazı kazalar birleştirilmiş bazıları ise yakın sancaklara bağlanmıştır. Daha önce her kazanın müdürüne aynı maaş verilirken yapılan düzenlemeyle kazanın büyüklüğüne göre maaşlar yeniden düzenlenmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 19-20).

Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna teftişinden önce bölgenin önemli idari sorunlarından birisi olan zaptiye sorunuyla ilk olarak Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişi esnasında ilgilenilmiştir. Cevdet Paşa'nın teftişi sırasında Hristiyanlardan bedava yem ve yiyecek alıp evlerinde konaklayan zaptiyelerin maaşları incelenmiş ve aylık 40 kuruş aldıkları tespit edilmiştir. Bunun üzerine maaşlarının düzenlenmesi gerektiği bildirilmiş, ancak maaşlar düzenlenmemiş ve daha sonra yapılan düzenlemeyle zaptiyelerin yerine jandarma birliği kurulmasına karar verilmiştir. Cevdet Paşa, 1863 teftişinde değişen bu uygulama sonucunda Bosna ve Hersek'te birer alay kurulduğunu ve bu askerler bölükler halinde dağıtıldıktan sonra kazalarda bulunan birçok zaptiye ve müdürüne ihtiyaç kalmadığını raporunda belirtmiştir. Bu memurların tespit edilip görevlerinden azledilmeleri sayesinde diğer müdürlerin maaşları artırılarak hazineye de 7.900 kuruşluk bir tasarruf sağlanmıştır. Ayrıca yeni jandarma birliklerinin kazalara ve uygun görülen yerlere sistemli bir biçimde dağıtılmasıyla birçok zaptiye müdürlükleri kaldırılmıştır. Ücretli askerler ve pandorlar ise uygun bir şekilde azaltılmıştır. Memurların maaşlarından kesintiler ve ihtiyaç kalmayan memurlukların kaldırılmasıyla birlikte sağlanan tasarruf, kazaların yönetimine ve büyüklüğüne göre müdürlerin maaşlarının artırımında kullanılmıştır. Bu düzenleme sayesinde 593.350 kuruş tasarruf sağlanmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 294/96, Tezakir 21-39, 1986: 22-23, Maruzat, 2014: 93-95).

Ahmed Cevdet Paşa'ya, Bosnalıları askere alma ve düzenli ordu kurma görevi de verilmiştir. Bunun için eyaletin ileri gelenleriyle Mostar'da bir görüşme yapmış ve askere alma için uygun ortamın olduğunu görmüştür. Bu sırada Sadrazam'dan gelen, Hersek ve diğer sancaklardan bölge eşraf ve ileri gelenlerinin çocuklarından silahşor unvanıyla oluşturulacak askerler için Bosna valisine görev verilmiştir. Cevdet Paşa toplanan bu askerleri, Boşnakları etkilemek ve askerliğe özendirmek için alay ile birlikte şehrin dışına kadar çıkarıp gösterişli bir uğurlama yaptırarak insanların tepkilerini incelemiş ve askerlik uygulamasına geçilebileceğini gözlemlemiştir (Tezakir 21-39, 1986: 10).

Bosna'da askere alma konusunda sorun yaşanmasının başlıca sebebi bölgede yaşanan isyan hareketlerine karşı gösterilen sert tutumdur. Özellikle 1849-1851 yılları arasında yaşanan isyanları bastırmakla görevli olan Ömer Paşa, görevini ifa ederken halka gerekenden fazla sert müdahalede bulunmuş, bölgenin ileri gelenlerini sürgüne göndermiş ve bu uygulamaları Bosnalıların askerliğe ve hükümete olan bakışlarını olumsuz etkilemiştir. Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra Bosna'da düzenli bir askeri birlik kurulamamış ve Cevdet Paşa'nın teftişine kadar denenen bütün girişimler olumsuz sonuçlanmıştır. Cevdet Paşa müfettişlik görevine gönderilirken Sadrazam Fuad Paşa tarafından şifahen, askerlik mevzusunun Bosna'da halledilmesi gereken en önemli hususlardan olduğu ve bunu halletmesi talimatını almıştır (Binark, 1992: 42).

Cevdet Paşa Bosna'ya varıp göreve başladığında burada ahalinin ileri gelenlerinden bir komisyon kurmuş ve bu komisyonda bölgenin sorunlarıyla ilgili önemli kararlarda istişare edileceğini bildirmiştir. Komisyon üyeleri, sancak ve kazalarda yaşayan halkın verdiği kararlara itiraz edemeyeceği kişilerden seçilmesi, askeri düzenlemelerin kolay yapılması için ilk girişim olmuştur. Yapılan teftişte Boşnakların gurbete alışkın olmadıkları ve askerlikle birlikte Bosna'dan ayrılmanın zor geldiği tespit edilmiş. Buradan alınacak askerlere kura usulü yerine herkesin memleketinde askerliğe alınması kuralı ikna için önemli görülmüştür. Paşa, Bosna'da nüfus sayımı yaparak ne kadar asker toplanabileceği hususunda önemli bir görevi de yerine getirmiştir. Bu nüfus sayımına göre: Bosna'da Müslüman 400 bin, Latin 144 bin, Hersek'te Müslüman 72 bin, Latin 40 bin ve Ortodoks 80 bin olarak tespit edilmiştir. 750 bine yaklaşan nüfusun 472 bininin Müslüman olduğu ve burada 4.700 askeri silah altında tutmanın uygun olacağı ifade edilmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 31, Maruzat, 2014: 95-126).

Cevdet Paşa askeri birlik kurma hususunda gerekli zemini hazırlamak için askere alma çalışmalarına hemen başlamamıştır. Çünkü daha önceden her askere alma konusu geçtiğinde ihtilal çıkmıştır. Bunun yerine halkı askerliğe ısındırmak için çalışmalarda bulunmuştur.

Örneğin Bosna halkının yeşili sevdiğini ve halkın dindar kimseler olduğunu bildiğinden bayram namazı sırasında öncü tabura yeşil ağırlıklı ve Bosna'ya özgü kıyafetlerden üniforma diktirip onları giydirmiş ve bu askerlerin İslam askeri olduğunu, gerektiğinde Mekke'yi korumaya gidecek askerler olduğunu belirtmiştir. Bosna müftüsü de biz Mekke'yi korumaktan geri mi kalacağız diye sorarak Bosnalıların bu konuda geri kalamayacaklarını belirtmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 29-43, Maruzat, 2014: 110-126).

11 Ocak 1864 tarihinde askeri birlik kurulması için Babıâli'den emir gelmiştir. Eyalet ileri gelenleriyle kurulan komisyon, 24 gün müzakerelerde bulunmuş ve sonucunda Bosna'da askere alma şartları belirlenmiştir. Bu şartlar (Tezakir 21-39, 1986: 29-43, Maruzat, 2014: 95-126):

- Bosna'da fiili askerlik süresi 3 yıl ve rediflik süresi 9 yıl olması kararlaştırılmıştır.
- Toplanan askerlerin başına geçecek komutanların, bir defaya mahsus olmak üzere yerli ahalinin ileri gelenlerinden seçilmesine kararlaştırılmıştır.
- Silah altına alınan askerlerin Bosna'da görev yapması ve başka memleketlere gönderilmemesi kararlaştırılmıştır.
- İlk yıl toplam asker sayısının 1/3'ü kadarı olan 2 tabur şeklinde 1.600 askerin silah altına alınması kararlaştırılmıştır. Toplam 6 tabur ve 2 alay olmak üzere üç yıl içerisinde Bosna'da 4.800 askerin silah altında olması öngörülmüştür.

Uzun yıllardır halledilemeyen düzenli askerlik sorununu halleden Cevdet Paşa'ya Padişah tarafından ikinci rütbeden nişan-i Osmani verilmiş ve bu nişanın ilmiye mensubu olan Cevdet Paşa'ya verilmesi, bu sınıftan birine ilk defa verilmesinden dolayı fevkalade bir iltifat olarak kabul edilmiştir (BOA. İ.DH. 530/36685).

2.2.2. Tarım Alanındaki İktisadi Kalkınma Çalışmaları

Bosna'nın tarım alanında halledilemeyen en büyük sorunu çiftlik meselesiydi. Bunun için 1859 yılında nizamname çıkarılmış ve uygulanması için Ahmet Cevdet Paşa'nın da katıldığı, 1860 teftişinde büyük çaba harcanmıştır. Ancak 1863 teftişinde hala uygulanmadığı görülmüştür. Şuma nahiyesinden Ahmed Cevdet Paşa'nın yanına gelen 4 kocabaş, bölgede bulunan çiftlik sahiplerini (Ashab-ı Alaka) şikâyet etmişlerdir. Buna göre kocabaşların Ashab-ı Alaka ile ilgili şikâyetleri şunlardı; Çiftlik sahiplerinin reayaya angarya iş yaptırmaları, peynir, yumurta, kuzu, yem ve yemek gibi ihtiyaçlarını çiftçilerden bedava karşılaması ve köy meralarının Avusturyalılara kiralanıp bölge halkının hayvanlarının otlaaksız bırakılması

olmuştur. Ayrıca müfettiş *Çiftlik Nizamnamesi*'nin uygulanıp uygulanmadığını sorduğunda hiç duymadıklarını ve bölgede böyle bir şeyin ilan edilmediğini belirtmişlerdir. Cevdet Paşa'nın hazırlamakta görevli olduğu ve her bölge için ücretsiz olarak gönderdiği nizamname kontratlarının mahzende unutulduğu ve 4 senedir orada bulunup uygulamaya hiç geçmediği anlaşılmıştır (Maruzat, 2014: 82-85). 12 Eylül 1859'da ilan edilen *Bosna Çiftlikat-ı Nizamnamesi* 13 maddeden oluşuyordu. Temel maddeleri ise şöyledir (Düstûr- I.Tertip- C.I, 1859: 765-771):

- Çiftçi reaya, ürettiği mahsulün sadece 1/3'ünü çiftlik sahibine verir (üçleme ismi verilen bu uygulama bazı bölgelerde dörtleme veya beşleme olarak uygulanmaktaydı, onlarda orana göre 1/4 veya 1/5 oranında çiftlik sahibine kirasını verecek başka bir ödeme yapmayacaktı),
- Reaya çiftlik sahibinin angarya işlerinde çalıştırılmaz,
- Ashab-ı Alaka, çiftçiler kontrata uyduğu müddetçe onları keyfi bir şekilde çiftlikten çıkaramaz,
- Reaya işi bırakırsa çiftlikte onlara ait binalar var ise Ashab-ı Alaka tespit edilecek bina değerini ödemekle yükümlüdür,
- Ashab-ı Alakanın çiftçilerin evlerine yerleşmesi ve yem-yiyecek gibi ihtiyaçlarını çiftçilerden karşılaması kesinlikle yasaklanmıştır,
- İşlive eriğinin üretildiği yerlerde Ashab-ı Alaka hissesini yaş veya kurusundan alacaktır. Bazı yerlerde bu erikten üretilen rakıyı bekleyip bu çok maliyetli ve zor işlem bittikten sonra istemesi kesinlikle yasaklanmıştır,
- Bu nizamnameden bölge idarecilerinin hepsi görevli ve sorumlu tutulmuştur.

Cevdet Paşa çiftlik meselesiyle karşılaştıktan sonra, Hersek'te ogradoların¹² kullanımıyla ilgili yaşanan sorunla karşılaşmıştır. Bu sorun uzun yıllardır yaşanan arazi sıkıntılarını çözmek için bir fırsat vermiştir. Buna göre Ashab-ı Alaka çiftliklerden aldıkları kiralarla yetinmeyip ogradolar ve meralar ile dağlarda ormanlık alan içinde araziler oluşturup buralardan da kira istemeye başlamışlardır. Bunun üzerine reayanın temsilcilerinin de olduğu toplam 9 kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun çalışmaları sonucunda, çiftliklerle ilgili olarak alınan vergilerin hepsinin reayaya yüklenmemesi gerektiği, anlaşmaya

¹² Kışın hayvanların beslenmesi için kiraya verilen kapalı ahır.

göre çiftlik sahibinin aldığı kira payının vergisini kendisinin vermesine karar verilmiştir. Komisyon üyelerinin Ashab-ı Alakanın ileri gelenlerinden oluşması, bu kararların kabul edilmesinde etkili olmuştur. Ancak kararların uygulanmasında Ömer Paşa'nın Bosna'ya gelişi milat olarak kabul edilmiş ve uygulama o geldikten sonra açılmış olan yerler için geçerli sayılmıştır (BOA. İ.DH. 517/35193).

Bosna'da bulunan Müslüman ve Hristiyan ahali aşar vergisini ödeme konusunda eskiden beri çok hassas davranmışlardır. Öşür verilmedikçe hasat kaldırılmaz ve kendileri getirip parça parça memurlara verirler ve sonrasında hasat kaldırmış. Ancak iltizam usulüne geçilmesi, bu sistemin bozulması ve mültezimlerin çiftçilere zulmetmesi gibi nedenlerden dolayı şikâyetler çok artmıştır. Bu durumu düzeltmek için Hersek'te ekilebilir arazilerin az ve kıymetli olmasından, buralarda sadece ekim yapılan arazilerin ölçülüp dönüm başına öşür belirlemenin daha adil olacağı görülmüştür. Fakat verimin az olduğu arazilerde ahalinin hem arazi harcını ödemesi hem de bir sene geçinebilmesi mümkün olamayacağından yüksek faizle borç almak zorunda kalacaklardı. Borçların çok yüksek faizle verilmesi fakir olan çiftçileri daha da zor duruma düşüreceğinden düşük faizle borç verecek bir ziraat bankasının kurulmasına ihtiyaç oldu tespit edilmiştir. Diğer taraftan öşrü böyle bir bedele bağlamak münasip olmayacaktır. Hersek'in aksine Bosna'da ise araziler geniş ve nüfusa göre bol ve karyelerin çok dağınık olduğu görülmüştür. Hersek'te arazinin miktarına göre uygulanan öşrün buraya uygun olmayacağı anlaşılmış ve burada mültezimlerin çiftçilere yaptığı zulümler görülerek buna önlem almanın gerekliliği görülmüştür. Eyaletin tamamını ilgilendiren bu tarz konuların mecliste görüşülmesi ve karara bağlanması gerektiğinden komisyon kurulduğu zaman aşar ve vergi işlerinin burada müzakere edilmesi uygun görülmüştür (Tezakir 21-39, 1986: 28-29).

Bosna ormanlarını korumak için yapılan teftiş esnasında ise Avusturya vatandaşlarının Bosna topraklarına girip otlak ve ormanlardan izinsiz istifade etmekte oldukları tespit edilmiş ve Avusturya'nın bu uygunsuz durumu anlaşılmaya bağlamaya çalıştığı görülmüştür. Cevdet Paşa daha önceden kabul edilen bir anlaşma olmadığından bu duruma karşı çıkmış ve Avusturya'da bu durumu Babıâli'ye şikâyet etmiş ancak istediği sonucu elde edememiştir (Maruzat, 2014: 92). Avusturya ile Bosna ormanları konusunda 1863 teftişinden öncesine dayanan ve uzun yıllardır süren büyük sorunlar yaşanmıştır. Bosna ormanlarını kullanmak için sürekli imtiyaz isteyen ve ormanları tahrip eden Avusturya, kesim izinleri iptal edildiği için 1851 yılında 2 defa nota vermiştir.

Orman bakımından çok zengin olan Osmanlı Bosna'sında ormanlar ticari olarak kullanılmaya 1830'lu yıllardan sonra başlamıştır. Fransız ve Avusturyalı girişimciler Bosna'da kereste

fabrikaları kurmuşlardır. Çünkü Bosna’da bulunan ve varil yapımında kullanılan meşe ağaçları, Dünya’nın en kaliteli ağaçları arasında yer almıştır. Fransızlar ürettikleri şaraplar için Bosna’da fiçı fabrikası kurmuş ve burada üretilen fiçileri kullanmıştır. Avusturyalılar ise direk, gemi, fiçı ya da kereste gibi pek çok ürünün imalatında hammadde olarak Bosna’dan üretmek ve ihraç etmek üzere aldıkları uygun ihaleler sayesinde kendi ülkelerine ithal ettikleri keresteleri kullanmıştır. Artin Efendi raporunda ağaç kesim anlaşmaları sonucunda 2-2,5 Macar altını değerindeki meşe ağaçlarının değerinin çok altında (sadece 8 ila 30 kuruş arasında bir bedelle) kesildiğini ifade etmiştir (Gölen, 2016: 547-563).

Collas (1864) çalışmasında; Bosna ormanlarının Avusturya ve Fransa tarafından aşırı yararlanıldığından bahsetmiş ve eğer Osmanlı hükümetinin önlem almazsa özensiz ve denetimsiz bir şekilde yapılan orman işletmeciliğinin Bosna ormanlarının yok olmasına sebep olacağını belirtmiştir. Ayrıca Collas, Bosna’nın zengin maden rezervlerine sahip olduğunu ancak iç kesimlerdeki taşıma güçlüklerinden dolayı maden işletmelerinin kurulmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir (Collas, 1864: 209).

Cevdet Paşa ise Bosna’nın orman bakımından çok zengin olduğunu ve Osmanlı Devleti’nin istifadesinin çok cüzi kaldığını gördüğünden bu ormanların devletin istifadesine sunulması ve diğer ülkelerin tahribatından kurtarılması için çalışmalara başlamıştır. İlk olarak beş bin kuruş gibi yüksek bir maaşla Dersaadet tarafından orman memuru olarak gönderilen Bedri Bey’in azledilmesi ve onun yerine bir orman mühendisinin işe alınıp kalan parayla da maiyetine memurlar tayin edilmesinin çok daha karlı olacağını belirtmiştir. Bu memuriyeti ilga edip Babıâli’den bir orman mühendisi istemiştir (Tezakir 21-39, 1986: 23).

30.05.1864 tarihinde Bosna Müfettişi Cevdet Paşa’nın isteği doğrultusunda, Bosna ormanları hakkında rapor hazırlamak üzere Artin Efendi orman memuru olarak atanmıştır. 18.03.1866 tarihli Bosna ormanlarının ıslahı için hazırlanan rapor Cevdet Paşa’nın Müfettişlik görevi Ekim 1864’te bittikten 1,5 yıl sonra hazırlanmıştır. Müfettişlik döneminde görevlendirilen Artin Efendi, müfettişliğin sona ermesine rağmen, Cevdet Paşa’nın verdiği görevi bitirmek için raporu hazırlamaya devam etmiştir (BOA. İ.MVL. 508/22956). Artin Efendi’nin çok geniş bir şekilde hazırladığı raporda Bosna ormanlarıyla ilgili şu tespitlerde bulunmuştur (BOA. İ.DH. 547/38057, Gölen, 2016: 557-570):

- Bosna dağlık olmasından dolayı ormanların ulaşımı sıkıntılıdır. Bu yüzden yeni yollar yapmak kereste üretimini ve ticaretini artıracaktır.

- Ormandan elde edilebilecek vergi 1.500.000 kuruşu bulabilecek potansiyeldedir. Yük başına 15 ile 20 para arası bir ücret belirlenmesi ve tüm Bosna'da uygulanması halinde ve diğer ihtiyaçlar için kesimlerde dâhil edildiğinde yıllık böyle bir gelir çok rahat elde edilebilecektir.
- Bosna'da yaklaşık olarak 400.000 hektar üzerinde 10 milyon adet ağaç bulunmakta ve iki sınıfa ayrılmaktadır. 400.000 hektar ormanın yarısı tahrip edilmiş (Avusturya tarafından) ve çalılık halinde olduğundan ıslah edilmesi gerekmektedir.
- Özellikle birinci sınıf ağaçlar tahrip edilmiş, işe yaramayan ya da taşınması zor olan ağaçlar kesilip ormanlık arazide bırakıldığından yeni fidanların çıkması engellenmekte ve bu ağaçların zeminden temizlenmesi gerekmektedir.
- Bu harabeye dönüştürülen ormanlardan birinci sınıf fıçı tahtası yapılabilecek olan ağaçlar 6 yıl boyunca kesilmemelidir. Köprü, gemi ve inşaatta kullanılan direk ve tahta üretiminde kullanılan ağaçlar külün ve potasın (deterjan üretiminde kullanılan) üretiminde kullanılan ağaçlar ancak 60 sene sonra kesilebilir duruma gelecektir.
- Fıçı tahtası meşe ağacından üretilmektedir ve ormanlar toplam 30 milyon fıçı tahtasını üretecek kapasitededir. Diğer ağaçların yarısından 800 bin direk diğer yarısından da 56.408 ton potas üretilebilecek kapasitededir. Bu sayede 41,5 milyon kuruş gelir elde edilebilir.
- Devlet'in ormanlardan geliri ve istifadesi çok cüzidir. İhale ile 8-30 kuruş arası ağaç başı para alınmakta ve odun ticareti yapanlardan vergi alınmaktadır. Tersanelerde veya köprü yapımında kullanılmak üzere İstanbul'a taşıma maliyeti yüksek olduğu için nakledilememektedir.

Artin Efendi, bu tespitlerde bulunduktan sonra Bosna ormanlarını ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumak için şu önlemlerin alınması gerektiğini belirtmiştir (BOA. İ.DH. 547/38057):

- Ormanların kesimi için bir nizamname kaleme alınmalı ve bu nizamnameye uygun ihale yapılmalıdır. İhaleye dışardan müdahale olmaması için sadece orman memuru sorumlu olmalıdır.
- Ormanlarla ilgili bir talep olması durumunda orman memurunun bu talebi değerlendirmek için keşif yapması gerekmektedir. Bu keşif raporuna göre valilik karar vermelidir.

- Bosna'daki ağaç çeşitliliğinin çok zengin olması, fıçı tahtası üretiminden reçine üretimine kadar çok çeşitli üretim imkânları sunmaktadır. Yatırım yapmak gerektiren bu işlerin ihalesinde yurt içi ve yurt dışından katılım serbest bırakılmalıdır.
- Miri arazilerden bedava ağaç kesimi engellenmeli, halkın odun ihtiyacını karşılamak için kestikleri bu ağaçlardan bir at yükü 20 ile 40 para ve bir araba yükü için 100 para ile 5 kuruş arasında bir ücret alınmalıdır. Bosna'da kurulacak kereste üretim tesisleri konusunda orman memuru inceleme yapmalı ve ona göre karar verilmelidir.
- Devletin ormanlardan elde ettiği tüm gelirlerin 1/3'ü ormanların ıslah edilmesi için harcanmak üzere vilayet sandığında muhafaza edilmelidir. Yapılacak olan tüm keşiflerin parası da bu sandıktan karşılanmalıdır.
- Drin nehrinin etrafında bulunan ormanların muhafaza edilmesi için bir orman müdürlüğü kurulmalıdır. Vilayetteki orman müdürüne bağlı olacak bu müdürlüğe bir orman memuru ile bir kayıt memuru ve bir katip atanmalıdır.
- Daha önce ihale edilmiş ve ucuza alınmış ihaleler feshedilerek yeniden ihale edilmelidir (1.000 adedi 35 kuruştan verilen fıçı çıtası üretimi ihalesi, 105 kuruştan verilmeli ve miktar yeniden belirlenmeli).

Artin Efendi Bosna'nın en önemli hazinelerinden olan ormanların uzun yıllardır ihmal edildiğini raporundan göstermiştir. Bu rapor sonucu Osmanlı bu ihmalin farkına varmış ve Artin Efendi'nin raporu değerlendirilerek birkaç maddesi istisna olmak üzere kabul edilmiştir. Bosna ormanlarından daha fazla istifade etmek üzere Fransa'dan orman mühendisleri getirilerek bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca nizamname çıkarılarak Artin Efendi'nin raporunda belirttiği hususlara dikkat edildiği görülmüştür (BOA. İ.DH. 547/38057, Sarıay, 2009: 215-217).

Tablo 2'de, Cevdet Paşa'nın başlatmış olduğu ormanların kalkınması ve ülke ekonomisine katkı sağlaması çalışmalarının başarılı sonuçlar verdiğini görmek mümkündür. 1863 yılında fıçı tahtası ihracatından sadece 1,4 milyon kuruş kazanılırken ve 1868 yılında vergi gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı % 1'den az iken, bu bağlamda ıslah çalışmaları sonucu 1868 yılından sonra büyük bir artış sağlanmıştır. 1872 yılında ise orman gelirlerinin toplam gelir içindeki payı % 8'lere kadar çıkmış ve devlete 5 milyon kuruşa yakın bir vergi geliri sağlanmıştır.

Tablo 2. Bosna’da Toplanan Vergi Gelirleri İçerisinde Orman Gelirlerinin Payı (1868-1877)

Yıllar	Orman Geliri (Kuruş)	Toplam Gelir (Kuruş)	Toplam Gelir İçindeki Payı (%)
1868	417.979	49.883.388	0,84
1869	1.989.769	47.196.613	4,22
1870	844.694	49.316.427	1,71
1871	1.954.283	53.524.278	3,65
1872	4.761.230	62.927.616	7,57
1873	2.857.502	63.062.029	4,53
1874	1.443.164	68.599.266	2,10
1875	117.052	39.355.679	0,30
1876	17.143	26.043.343	0,07

Kaynak: Bourne ve Watt, 1983: 172-185.

Tablo 2’de orman gelirlerinin arttığı görülse de bu miktar, Avusturya’nın elde ettiği gelirin yanında çok küçük kalmıştır. 1878 yılında Bosna’nın Avusturya tarafından işgal edilmesiyle birlikte Bosna ormanları daha fazla sömürülmeye başlanmıştır. Avusturya, Bosna’da 20.000 işçi istihdam ederek, bu işçilere 9 milyon krona yakın ücret ödemiştir. Avusturya’nın 1904 yılında Bosna’dan ihraç ettiği kerestelerin toplam değeri 24 milyon kronu, 1911 yılında ise 35 milyon kronu bulmuştur (Gölen, 2016: 547).

2.2.3. İmar Alanındaki İktisadi Kalkınma Çalışmaları

Cevdet Paşa imar alanındaki çalışmalarına ilk olarak Bar limanına başlamıştır. Müfettişlik görevi için İstanbul’dan vapurla hareket edilmiş ve Bar limanına varıldığında Rumeli teftişi sırasında olmayan kuleler ve resmi binaların 2 sene içerisinde yapıldığı görülmüştür. Çan limanının ve Suzina merasının korunması için birer kule inşa edilmesine ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiş ve inşaatın hızlı bir şekilde tamamlanması için istihkâm Mirlivası Arap Mehmet Paşa’ya talimat verilmiş ve Babıâli’ye durum bildirilmiştir (Maruzat, 2014: 77-78).

Nikşik kazası etrafında bulunan Benan ve Pive nahiyelerinde görülen eşkıyalardan dolayı ulaşımda sorun yaşanmaktaydı. Bu durum teftiş edilerek bölge yollarında asayişi sağlamak

için yol üzerinde ki gerekli yerlere kule inşa edilmesinin bölgenin güvenliğinin sağlanması adına gerekli olduğu görülmüştür (BOA. İ.DH. 525/36252).

Drobniak nahiyesinde yaşanan güvenlik sorununun devam etmesi üzerine maaşı 120 kuruştan 250 kuruşa yükseltilerek ve yüzbaşılık verilerek Lako görevlendirilmiş ve Sutorina nahiyesinin pandurları onun maiyetine verilmiştir. Lako, Avusturya sınırında bulunan Sutorina'ya kışla inşa edilirse bölge güvenliğinin sağlanabileceğini ve Zubçelilerin de artık sorun çıkartamayacağını belirtmiştir. Babiâli'ye bildirilen bu inşaat teklifi Avusturya politikasına aykırı olduğundan teklif reddedilmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 13).

Saraybosna teftişi sırasında sıbyan mektepleri teftiş edilmiştir. 6-12 yaş arası kız öğrencilerin okuduğu gayrimüslimlere ait okulun teftişinde, sadece eğitim verilmediği ayrıca çocukların el becerilerinin de gelişmesi için dikiş ve el sanatları da öğretildiği görülmüştür. Faydalı görülen bu eğitimin Müslümanlar için Saraybosna'da açılacak kız sıbyan okulunda da uygulanması talimatı verilmiştir. Ayrıca Saraybosna'da Latin ve Boşnakça eğitim veren iki okul açılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 292/64, BOA. TŞR.BNM. 12/13).

Daha önce Bosna'da okulu bulunmayan Katolik cemaati çocuklarını kilisenin içerisinde okutmaya çalıştıklarından, teftiş sonrasında burada Katolik reaya için bir okul yapılması gerektiği rapor edilmiştir. Bunun üzerine Babiâli'nin kabul ettiği bu okul inşası için arsa tahsisi yerine Cevdet Paşa'nın tavsiyesi üzerine nakit para verilmesi kararlaştırılmıştır. Katolik cemaatine 12.000 kuruş arsa alımı için para verilmiş ve okulu kurmak istedikleri yerden arsayı almaları temin edilmiştir (BOA. İ.HR. 207/11933).

Liyabuşka kazasında görevli olan Hafız Efendiye kaymakamlık rütbesi verilmiş ve devam eden kale ve kule inşaatlarını bitirerek bölgenin muhafaza edilmesi için 50 pandur (Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan) istihdam edilmiştir. Pandurların maaşları için hazineye yük olunmamış, diğer pandurların maaşlarından yapılan kesinti buraya aktarılmıştır. Bu kulelerin inşaatı sayesinde gümrüksüz mal kaçırılmasını engelleyerek Gabela gümrüğünün aylık gelirini 60.000 kuruştan 110.000 kuruşa yükseltmiştir. Ayrıca ticaretin aksamasına sebep olan asayiş sorunları da inşaatın bitimiyle birlikte halledilmiştir (BOA. İ.DH. 516/35127).

Saraybosna-Koniça-Mostar arasında bulunan yolun araba yolu olarak yapılmasına başlanmış ve yolun incelenmesi için Kolağası Hüseyin Hüsni Efendi görevlendirilmiştir. Teftiş sonucunda yarısı yapılmış olan yolun Koniça-Mostar arasının dağlık olmasından, Neretva nehri kenarından yapılabileceği bildirilmiştir. Bu yolun ahalinin ve askerin yardımıyla birlikte 5.000 kese akçe maliyetle yapılabileceği Babiâli'ye bildirilmiştir. Babiâli'nin onay vermesiyle

birlikte inşaat işi Ömer Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Cavid Paşa'ya havale edilmiştir (BOA. İ.DH. 519/35398, BOA. A.MKT.MHM. 284/87). Ancak bu yol yapımı Bosna'yı Hersek'e bağladığı için çok önemli görülmüş olsa da Osmanlı maliyesinin kötü olmasından dolayı kaynak tahsisinde sorunlar yaşanmış ve 1871 yılına kadar toplam 10.000 kese akçe harcanmasına rağmen bitirilememiştir. Ahaliden toplanan parayla bu yolun maliyeti 40.000 keseyi bulmuştur ve 1874 yılında kısmen tamamlanmıştır (Gölen, 2010:348-349).

Vişegrad'da bulunan ve Sokullu Mehmet Paşa tarafından yapılan Drina köprüsü incelenmiştir. Köprü'nün üç ayağı harap olmuş ve tamir için Alman mühendis getirilmiştir. Mühendis suların çekilmesini beklemekte ve gerekli malzemelerin temini ile uğraşmaktaydı. Cevdet Paşa, köprü'nün tamirinin biran önce bitirilmesi için gerekli emeğin verilmesini ve bu iş tamamlanınca kendisine nişan verileceğini bildirmiş ve ulaşımın aksamaması için önemli olan köprü'nün imarını hızlandırmıştır (BOA. İ.MVL. 524/23544).

Drina nehri üzerinden kereste taşımacılığı yapılarak ticaretin geliştirilebileceği görülmüştür. Bunun için nehir üzerindeki bazı yerlerin imar edilmesi gerektiğinden 42.000 kuruş harcanarak ıslah edilebilecek nehir için Babî'î'den izin istenmiştir. Gerekli izinler alındıktan sonra nehir ıslah edilmiş ve Vişegrad ile Srebreniça kazalarından çam ve çıra ağaçları taşınmaya başlanmış, kereste taşımacılığı ve ticareti geliştirilmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 59).

Mostar'da Hristiyan reayanın devlete olan bağlılığının temini hususunda, istek ve ihtiyaçlarına uygun olarak Katolikler için bir kilise inşa edilmesinin uygun olacağına, yapılan teftiş sonrasında karar verilmiştir. Bahçeli bir şekilde inşa edilen kiliseden duyulan memnuniyeti bildirmek için padişaha piskopos tarafından mektup yazılmış ve padişah ile bu kilise inşasına vesile olan Müfettiş Cevdet Paşa'ya teşekkür edilmiştir (BOA. TŞR.BNM. 31/6).

2.2.4. Diğer İktisadi Gelişmeler

1860 teftişinde maden haritası çıkarılan bölgenin maden bakımından zengin olduğu tespit edilmiştir. Bosna Müfettişliğinin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Travnik sancağında zengin bir cıva madeni bulunmuştur. Numuneler Dersaadet'e gönderilmiş, madenin çıkarılması ve maden işletmesi kurulması için bir maden mühendisine ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve merkezden bir mühendis gönderilmesi istenmiştir. Ancak Dersaadet'te maden mühendisi olmadığından Almanya'dan bir maden mühendisi getirilmesine karar verildiği müfettişliğe bildirilmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 23). Ancak o dönemde cıva madeni işletmesi

kurulmamış ve 1872 yılında bir İngiliz girişimciye 99 seneliğine madenleri işletme hakkı verilmiştir. Kontratta belirtilen şartlara uyulmaması halinde iptal edileceğinin belirtildiği sözleşmede ayrıca 4.856 dönüm miri arazi tahsis edilen maden işletmesine, dönümü 55 paradan olmak üzere bu arazilerin toplam öşrü olarak yıllık 6.677 kuruş ödemesine karar verilmiştir (BOA. İ.HR. 254/15093, Sarımay, 2009: 219-221).

Mostar'da Hristiyanlar için ihtiyaç duyulan eğitim kurumları yetersiz olduğundan Müslümanların eğitim gördüğü mekteb-i rüştiyede okumak üzere 8 Hristiyan çocuğu getirilmiştir. Müslüman çocuklarına bu mektepte Elif-Ba okutulmasından dolayı münasip görülmemiştir. Diğer alternatif olan ikinci derece rüştiye mektebinde ise Kuran-ı Kerim ve İlmihal derslerinin verilmesi gayrimüslimler için uygun olmayacağından, Hristiyan çocuklarını geri çevirmemek için onlara Latince ders veren uygun bir okul açılmasına karar verilmiştir. Yıllık 500 kuruş verilerek bir bina kiralanmış ve 150 kuruşa bir Müslüman öğretmen görevlendirilmiştir. Bu masrafların eğitim ödeneğinden karşılanması için Babiâli'ye arz edilmiştir. 18 çocukla başlanan öğrenci sayısı açılıştan 30 ve ardından kısa bir süre sonra 50 öğrenciye çıkmıştır. Okul sadece Latin çocukları için değil tüm halka açık olarak rüştiye mektebinin bir alt basamağı olarak kabul edilmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 18-19).

Cevdet Paşa, Sırbistan'a yıllardır yapılan ayakkabı ihracatında son yıllarda yaşanan düşüşün sebebini araştırmıştır. Yapılan teftiş sonucunda; Saraybosna halkının çoğunluğunun sanat ve ticaretle ilgilenen zatlardan oluştuğu ve üretilen sarraciye¹³ ve ayakkabıların Bosna ve Sırbistan pazarında talep gördüğü ifade edilmiştir. Ancak Belgrad olayının yaşanması ve Avusturya'nın daha modern tekniklerle üretmeye başladığı sanayi malları, Bosna ürünlerine göre daha revaçta olmuş ve eski usul üretilen ayakkabılara talep azalmıştır. Ayrıca debbağ esnafı olmasına rağmen tabaklanmış deri üretimi ve sığır derisi işlemede yetersiz kalınması, Avusturya'dan bu ürünleri ithal etmek zorunda kalınmasına sebep olmaktaydı. Bu ürünler ayakkabı üretiminde ve bazı deri ürünlerinin üretiminde hammadde olarak kullanıldığından ithalata bağımlı hale gelmiştir. Ancak bu ürünlerin işlenmesi *Debbağhâne-i Âmire*'de uygulanmakta olduğundan Müfettiş bu duruma önlem olarak, ayakkabıcılık sanatının gelişmesi için 2 kişi, debbağ sanatının gelişmesi için 2 kişi ve sepicilik¹⁴ sanatının gelişmesi için yemenicilik yapan esnaftan 2 kişi olmak üzere toplam 6 kişi seçmiştir. Bu kişiler

¹³ Deri'den çanta, kemer, cüzdan vb. ürünlerdir.

¹⁴ Hayvan derilerinin kullanılabilir hale getirilmesi tabaklama (sepileme) işi, debbagat işleminin bir safhasıdır.

Bosna'dan İstanbul'a sanatlarının daha modern tekniklerini öğrenmeleri ve Avusturya ile üretimde yeniden rekabet edebilir konuma gelebilmek için 2 yıllık eğitime gönderilmişlerdir. Dericilik ve deri işlemeciliğinde dışa bağımlı duruma gelen Bosna'da uygulanan ithal ikameci politika faydalı olmuş ve eğitimin bitmesiyle birlikte Bosna'ya gelen esnaflar uzun yıllar zanaatlarını öğretmenin yanında üretimin ve ekonominin gelişmesi için de katkıda bulunmuşlardır (BOA. TŞR.BNM. 22/126, Tezakir 21-39, 1986: 65-66).

Bosna'da bulunan toplam 7 sancak ve 42 kazanın önde gelen çiftlik sahipleri görüşmek üzere Mostar'a davet edilmiştir. Bu davette Cevdet Paşa yapılan işlerde ve verilen borçlarda ne kadar faiz alındığını sormuş ve Müslümanların haram olduğu için faizle iş yapmadıklarını ve Hristiyanlarında faize bulaşmadıklarını belirtmişlerdir. Bu bölgede sadece Yahudiler faizle iş yapmaktaymış ve daha sonralar dışardan gelenlerin etkisiyle Hristiyanlarda faizle iş yapmaya başlamıştır (Tezakir 21-39, 1986: 28).

Cevdet Paşa, İşlive eriğinin ihracatında yaşanan sorun üzerine araştırma yapmış ve teftiş sonucu şu tespitlerde bulunmuştur; Bosna'nın en başta gelen ihracat mallarından biri olan İşlive eriğinin genellikle kurutularak satıldığı ve bazen de pestil veya rakı yapılarak ta satılabildiği görülmüştür. Sırbistan'da da üretilen bu eriğin kurusu Bosna'da üretilen kadar güzel değildi. 1863 yılı içerisinde Bosna'da bulunulduğu esnada bu eriğin ihracatında sorun yaşanması üzerine nereye satıldığı araştırılmıştır. Araştırmaya göre erik Bosna'dan Peşte tüccarlarına satılır, onlar ise Trieste'ye gönderir ve buradan gemilerle Amerika'ya ihraç edilirmiş. Amerika'da yaşanan iç savaş üzerine 1862 yılında talep olmamış ve mahsul tüccarların elinde kalmıştır. Tüccarlar zarar edince bu sene erik talep etmemişlerdir. Amerika'da şekerleme yapımında kullanılan ve Bosna'da üretilen eriğin iç savaş sonucu talebinin düşmesi Cevdet Paşa'nın ilk defa karşılaştığı bir durum olmuştur. Paşa, bu olayın Dünya ticaretinin ne kadar büyüdüğü ve birbirini etkilediğinin anlaşılması için bir örnek olduğunu belirtmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 97).

Tablo 3. Bosna'nın 1863 Yılı İhracatı

Ürün	İhracat Yapılan Yer	Toplam Gelir (Kuruş)	Oran (%)
Buğday ve Çavdar	Avusturya ve Arnavutluk	5.500.000	13,31
Kukuruz (Mısır buğdayı)	Karadağ	2.900.000	7,02
Yem (Arpa, yulaf, ot, saman)	Avusturya	2.750.000	6,66
Çeşitli Hububat	Avusturya ve Yurt içi	1.000.000	2,42
Erik	Amerika, Viyana, Hamburg	5.000.000	12,10
Ceviz ve Fındık	Sırbistan	100.000	0,24
Fıçı tahtası ve kereste	Avusturya	1.400.000	3,39
Balmumu	Trieste ve Viyana	2.000.000	4,84
Büyükbaş Hayvan	Avusturya	3.000.000	7,26
Koyun	Avusturya	1.800.000	4,36
Domuz	Avusturya	400.000	0,97
Deri	Avusturya	2.900.000	7,02
Hayvan Bağırsağı	Avusturya	35.000	0,08
Kürk	İstanbul	800.000	1,94
Boyalı Meşin	Karadağ ve Arnavutluk	1.000.000	2,42
Yapağı (Yün)	Trieste ve Viyana	2.400.000	5,81
Keçi, Kilim, Lotca	Sırbistan, Karadağ, Yurt içi	1.170.000	2,83
Yün mamulü	Sırbistan, Karadağ, Yurt içi	2.000.000	4,84
Ham ve işlenmiş demir	Sırbistan, Eflak, Yurt içi	4.000.000	9,68
Bakır Mamulü	Karadağ, Arnavutluk, Rumeli	200.000	0,48
Bıçak ve silah	Karadağ, Arnavutluk, Rumeli	650.000	1,57
Toplam		41.320.000	

Kaynak: Tezakir 21-39, 1986: 97-98.

Tablo 3’de Bosna’nın 1863 yılında yurt içi ve yurt dışına sattığı ürünler ve bu satıştan elde edilen gelirler yer almaktadır. Tablo’da görüldüğü üzere Bosna’nın o dönemde ihracat

gelirinin % 41,51'ini tarım ürünleri oluşturmuştur. Tarım ürünleri arasında ise erik, ihracatın % 12,5'ini oluşturmuştur. Hayvancılık geliri ise toplam ihracat gelirinin % 35,1'ini oluştururken bu ürünlerinin neredeyse % 90'ı Avusturya'ya ihraç edilmiştir. Bosna'da ihracatı artırmada en önemli sorun ise Artin Efendi raporları sonucunda Osmanlı ormanlarının yukardaki tabloda da görüldüğü üzere ihmal edilmiş olmasıdır. Osmanlı'nın ihmal ettiği ve Avusturya ile Fransa'nın tahrip ettiği Bosna ormanlarının 1,4 milyon kuruştan çok daha fazla gelir elde edilme ve istihdam potansiyeli varken, yabancıların tahribiyle ve kullanmasıyla bölge ekonomisine katkısı çok düşük kalmıştır. Ayrıca Avusturya'nın tarım ve hayvancılık ürünlerinin büyük kısmını ithal etmesi bölgenin Avusturya için ne kadar önemli olduğunu ve neden sürekli Bosna konusunda Osmanlı'nın iç işlerine karıştığını göstermektedir. Bosna maden ihracatında (özellikle ham demir) Sırbistan'ın payının büyük olması ve Bosna'nın zengin maden rezervlerine sahip olması, Sırların Bosna üzerindeki eşkıyalık faaliyetlerini neden desteklediğini göstermektedir.

Tablo 4. Bosna'nın 1863 Yılı İthalatı

Ürün	Toplam Harcama (Kuruş)	Oran (%)
Şeker	1.440.000	2,59
Kahve	1.430.000	2,57
Pirinç	1.600.000	2,88
Zeytin Yağı	500.000	0,90
Alkollü İçki	1.000.000	1,80
Taze ve kuru meyve	10.000	0,02
Çeşitli gıda ürünleri	60.000	0,11
Duhân (Tütün)	5.500.000	9,89
Sabun	400.000	0,72
Mum	30.000	0,05
Pamuk ve bez	4.000.000	7,19
Basma (Pamuklu kumaş)	6.000.000	10,79
Mendil	3.000.000	5,40
Çuha (Yün kumaş)	7.000.000	12,59
Fes	1.500.000	2,70
Osmanlı kâri kilim	480.000	0,86
Avrupa kâri kilim	20.000	0,04
Yün mamüller	1.500.000	2,70
İpek	5.000.000	8,99
İpek mamüller	4.000.000	7,19
İplik ve şerit, kınnap	1.900.000	3,42
Kıyafet	5.000.000	8,99
Mücevher	400.000	0,72
Lepiska Kürkü	400.000	0,72
Kâğıt	600.000	1,08
Ham bakır, kalay ve kurşun	1.850.000	3,33
Demir, pirinç tel ve teneke	86.000	0,15
Silah	900.000	1,62
Toplam	55.606.000	

Kaynak: Tezakir 21-39, 1986: 97-98.

Tablo 4'te Bosna'nın 1863 yılında ithal ettiği ürünler ve harcama miktarı yer almaktadır. Buna göre Bosna'da ithal edilen ürünlerin % 51,97'sini tekstil ürünleri oluşturmaktadır.

Bosna'nın 1863 yılı cari açığı 14.286.000 kuruş olmuştur. Bu açığın Bosna ve Hersek'te bulunan çok sayıda asker ve memurun hazineinden gönderilen maaşları ve karşılanan masrafları sayesinde kapandığı anlaşılmıştır. Cevdet Paşa, mevcut 5 milyon kuruşluk ihracat geliri elde edilen erik üretiminin artırılması sağlanırsa bu açığın kolay bir şekilde kapanacağını belirtmiştir. Bosna'nın ithalat rakamlarına bakacak olursak, tütünün % 10'a yakın bir oranda olması ve o dönemde tekstil ürünleri ithalatının toplam ithalatın % 50'sinden fazla olması, cari açığın yüksek olmasına sebep olmuştur. Avrupa devletlerinin gelişmiş tekstil sanayisi karşısında rekabet edemeyen Bosna esnafı tekstil pazarını Avusturya başta olmak üzere diğer ülkelere bırakmıştır.

Cevdet Paşa Saraybosna'da bulunan Ticaret Mahkemesi'nde dava gelirlerinin az olmasının sebeplerini araştırmıştır. Burada mahkemenin 350 kuruşu geçmeyen hasılatı ortalama 150-200 kuruş olmuş ve mahkemenin masraflarını bile karşılayamamıştır. Yapılan teftişte bu gelirin ise yerli tüccarlardan değil dışardan gelip burada iş yapan tüccarlardan olduğu anlaşılmıştır. Yerli tüccarların neden hiç mahkemeye başvurmamış olduğu araştırıldığında ise senet almadan ve hiç şahit gösterilmeden ticaretin gerçekleştiği görülmüştür. Ömer Paşa'nın 1850-1852 yıllarında yapmış olduğu nüfus sayımına göre 500 binden fazla olan nüfusun olduğu Bosna'da böyle yazılı olmadan şahitsiz işlerin nasıl devam edebildiği merak edilerek Saraybosna'nın önde gelen tüccarlarından Merhemik Mehmed isminde bir tüccarla görüşülmüştür. Mehmet Efendi Bosna'nın ticaret adetlerini anlatmıştır; Saraybosna ve kazalarına toplamda 5 milyon kuruş veresiye mal verdiği ve karşılığında senet veya şahit olmadığı, Bosna'da ticaretin pusulalar üzerinden yürüdüğünü, bir tacire mal satıldığında malın miktarı ve fiyatları deftere yazılıp aynısından bir pusulada tacire verildiğini anlatmıştır. Eğer tacir borcunu ödeyemeden vefat ederse pusulası terekesinden¹⁵ çıkar ve malı satılarak ilk önce tüccarın borcu ödenirdi. O yüzden mahkemeye hiç başvurmamışları ve yıllardır kimsenin alacağını inkar etme veya ödememe gibi bir durumun yaşanmadığını belirtmiştir. Bosnalıların ticaret ahlakı Paşa'yı çok şaşırmış, karşılıklı güven ilişkisinin oturduğu, doğruluk ve dürüstlüğün ticarete ön plana çıktığı bu düzende ticaret mahkemelerine müracaat etmeleri için uğraşıldıysa da ticaret adetleri aynı şekilde devam etmiştir (Tezakir 21-39, 1986: 26-28).

¹⁵ Vefat eden kişinin serveti ve borçları.

Müfettişlerin görevleri arasında, evliliklerin kolaylaştırılması ile nüfus artışının sağlanması hususunda çalışma yapmak da bulunmaktaydı. Bosna'da Ömer Paşa'nın yapmış olduğu nüfus sayımına göre burada bulunan Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusunun altına düşmüştür. Ayrıca Osmanlı toprakları içinde nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yer Bosna olmuştur. Müfettişliğin yaptığı teftişine göre; burada gençler erken yaşlarda evlenmemekte ve evlilik çağına gelen gençler uzun yıllar birbiriyle rahatça görüşebilmekte ve âşıklık etmekteydiler. Neden evlenmeyip bekledikleri araştırılınca Bosna'da adetler üzere evlilik masraflarının çok yüksek olduğu ve bundan dolayı gençlerin beklemek zorunda kaldıkları tespit edilmiştir. Düğün masraflarını karşılayacak durumu olmayan fakir ailelerde evlenmesi için gençleri bekletmek zorunda kalmışlardır. İki taraf içinde maliyetli olduğundan, görüşen gençler bazen gidip direk mahkemede nikâh kıymakta ve bundan da aileler memnum olmaktaydılar. Çünkü kız evlendirenlerin ağır işlemeli elbise yaptırması ve haftalarca ziyafet vermesi âdet olduğu için tüm serveti eritmekteydi. Erkek tarafı ise altın veya yüzük vermek gibi 1500 kuruşu bulan maliyeti karşılamak durumunda olduğundan fakir ahali zorlanmaktaydı. Hristiyan reayada ise kızların velileri, evlendirmek için yüksek miktarda başlık parası istediğinden bu kızlarda koca bulmakta zorluk çekmekteydi. Cevdet Paşa teftiş sonrası, düğünlerde ağır masrafların yapılmasını yasaklamış ve kurallara uymayanların iki katı vergi vermekle cezalandırılacağını bildirmiştir. Uygulamanın başlamasıyla birlikte düğün masraflarının % 90 azaldığı görülmüş ve sosyal bir sorun haline gelen evlenme ve evlendirme problemi halledilmiştir. Mesire alanlarında evlenemeyen gençlerin toplanması adet olduğundan Cevdet Paşa haftada iki gün bu alanları dolaşarak evlenemeyen gençlerin evlendirilmesi için çalışmış ve birçok izdivacın gerçekleşmesini sağlamıştır (Tezakir 21-39, 1986: 24-47, BOA. TŞR.BNM. 16/116, BOA. A.MKT.MHM. 302/92).

2.3. Anadolu Müfettişliği (1863-1864): Ahmet Vefik Efendi

1823 yılında doğan Ahmed Vefik Efendi, memuriyete ilk olarak 1837 yılında Tercüme odasında başlamış, daha sonra çeşitli memurluklarda görev yaparak yükselmiş ve 1851 yılında Tahran Büyükelçiliğine getirilmiştir. 1860 yılında Paris sefirliğine getirilmiş ve yaklaşık olarak 1 yıl görev yaptıktan sonra tahkikat için Belgrad'a görevlendirilmiştir. 1861 yılında Evkaf Nazırlığı görevindeyken Süleymaniye Cami'sini restore ettirdiği için birinci rütbe Nişan-ı Osmani ile taltif edilmiştir (Tansel, 1964: 124-129).

Ahmed Vefik Efendi (1823-1891), 1863 yılında dördüncü defa Meclis-i Vâlâ azalığına getirilmiş ve aynı yıl içinde İstanbul'dan ayrılarak 4 Mayıs 1863 yılında Anadolu Sağ kol Müfettişi olarak 35.000 kuruş maaşla atanmıştır (İnal- II, 1982: 663, Tasvir-i Efkâr no: 89-15 Zilkade 1279). Anadolu teftişiyle görevlendirilen Vefik Efendi'nin teftiş bölgesi; Kocaeli, Hüdavendigar, Kütahya ve Karesi sancaklarından oluşmuştur. 20 ay kaldığı müfettişlik görevinden Ekim 1864 yılında 5.000 kuruş maaşla azledilmiş¹⁶ ve kendisine 7 yıl boyunca memuriyet verilmemiştir. Daha sonraları I. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte İstanbul'dan mebus seçilerek yeni kurulan meclisin ilk Meclis-i Mebusan reisi olmuştur (İnal- II, 1982: 663).

Ahmed Vefik Efendi Anadolu Sağ Kol müfettişliğinde; doğal afetler, mülki, idari ve iktisadi birçok sorunla karşılaşmıştır. Vefik Efendi'nin göreve başlamadan önce teftiş bölgesinde yaşanan temel sorunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 19. yüzyılda yaşanan altı büyük yangın: Başta Bursa olmak üzere pek çok şehri tahrip etmiştir (Bursa'da yangınların çok fazla olması ve aşırı tahribatta bulunması, binaların genelde ahşaptan yapılması ve bitişik olmasından kaynaklanmıştır). Bu yangınlar (Özcan, 2002: 39-45, 76-123):
 1. 1801 yılında meydana gelen yangında şehrin üçte ikisi yanmıştır.
 2. 1852 yılında Çıra pazarı çarşısında çıkan yangın dükkânların birbirine bitişik olmasından dolayı büyük hasara sebep olmuş ve 34 dükkân yanmıştır.
 3. 1854 yılında 11 gün arayla yaşanan iki büyük yangında yüze yakın yapı (65 gayrimüslim evi, 20 Müslüman evi, 3 mescit, 1 han, 1 dükkân) ve Uzun çarşıdaki yüzden fazla iş yeri yanmıştır.
 4. 1855 yılında yaşanan deprem sonrası çıkan yangında 1500'e yakın yapı yanmıştır (1000 dükkân ve 500 ev, cami, han, hamam).
- 19. yüzyılda yaşanan depremler başta Bursa olmak üzere pek çok ilde hissedilmiş çok büyük can ve mal kaybına sebep olmuştur. 1855 yılında yaşanan 2 büyük deprem sonucunda Bursa'da bulunan tarihi mekânlar, ibadethaneler, yollar, köprüler, su yolları, ev ve iş yerlerinin hemen hepsi ya tahrip olmuş ya da

¹⁶ Memuriyetten azledilip emekli edilmesi, müfettişlik görevinde başarısız olmasından dolayı değildir. Azledilmesinde yolsuzlukların üzerine gitmesi ile menfaatleri bozulan memur ve eşrafın şikayet dilekçeleri ve Ali Paşanın kendine rakip görmesi etkili olmuştur. Ali Paşanın vefatına kadar 7 yıl boyunca memuriyete devam edememiştir (Tansel, 1964; 119).

yıkılmıştır. Deprem İzmir ve İstanbul'da da hissedilmiş ve birçok yapı zarar görmüştür (Tezakir 1- 12, 1986: 33-35).

- Memurların yapmış olduğu yolsuzluklar.
- Kocabaş ve Ermeni tefeciler tarafından köylülerden alınan yüksek faizler.

Müfettişlik öncesi Bursa ekonomisinin durumuyla ilgili İngiliz Konsolos Mr. Sandison'nun 1857 yılına ait raporunda yazmış olduğu tespitleri şu şekilde sıralanabilir (FO. Consul Reports, 1863: 26-36):

1. Bursa ipek ticaretinin merkezi olan bir şehirdir. Ürün miktarı ve ürün değerinde sürekli bir artış görülmektedir. Bazı yıllarda ipek ihracatı 1,2 milyon sterline kadar ulaşmaktadır. Farklı büyüklüklerde 43 adet tekstil fabrikası bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 1800 iplik makarası bulunan bu fabrikalarda makara başı ortalama 76 kg iplik üretimi yapılmaktadır. Yıllık toplam üretim yaklaşık olarak 140 ton ve bu üretimin toplam değeri 400 bin sterlin olarak hesaplanmıştır. Hüdavendigâr sancağının toplam ipek ipliği üretimi 800 bin sterline yaklaşmaktadır.
2. Fabrikaların daha verimli çalışabilmesi, ipek kozalarının ve ipeğin daha uygun koşullarda saklanabilmesi, yerel ticaretin gelişebilmesi ve bölgedeki diğer ihtiyaçlar için bir finans kuruluşuna ihtiyaç vardır.
3. İstanbul'dan acil durumlarda 11 günlük kısa süreli borç alma işlemlerinde uygulanan komisyon oranı %1,5-2 arasında iken 11-30 gün arasında ise %3-4 arasında bir komisyon uygulanmaktadır.
4. Diğer ülkelerle yapılan ticareti olumsuz etkileyen bu maliyetlerin düşürülmesi pek mümkün değildir.
5. Ülkede uygulanan basit faiz oranı yıllık % 15-18 arasındadır. Ayrıca mücevher veya diğer kıymetli malların ipotek edilmesi karşılığında borç alınırsa aylık % 2-3 oranında bir faiz uygulanır. Yaklaşık olarak 5-6 aylık borç alma durumunda % 18-20 oranında bir faiz maliyetine katlanılır.
6. Bu yüksek faiz oranı, köylünün ve şehirlinin üzerine ağır bir yük yüklemektedir ve tarımı olumsuz etkilemektedir.
7. Bursa'ya açılacak bir bankanın varlığı oldukça önemlidir. Çünkü kişilerin ellerindeki yüksek mevduatı ve kullanılabilir nakit saklanması, ödemelerin yapılması, maliyetlerin düşürülmesi ve diğer işlerin kolaylaşmasını sağlayacaktır.

8. Bursa’da öncelikli olarak bir banka şubesinin açılması talep edilmektedir. Ayrıca bu şube ihtiyaçların kolaylıkla ve daha düşük maliyetle karşılanabilmesi ile fonların daha etkin kullanılmasını sağlayacağı için gereklidir.

Ahmed Vefik Efendi göreve yeni başladığı zaman Bursa’da iki yangın ve bir deprem, Gemlik’te ise bir yangın meydana gelmiştir. Vefik Efendi teftişe ilk olarak Kocaeli (İzmit) sancağında başlamıştır. İlk icraatları arazi imarı, yol tesviyesi, zaptiyelerin nizama girmesini sağlama, kaza müdürlerinin maaşlarının düzenlenmesi (zam yapmak veya azaltmak) ve hastane yapmak gibi Nafia-i Mülkiye ile ilgili işleri icra ettikten sonra teftişe Hüdavendigâr Sancağından devam etmiştir (Öntuğ, 2009: 30).

2.3.1. İdari Alandaki Çalışmaları

Ahmed Vefik Paşa teftişe başlamadan kısa süre önce, bölgenin idari durumu İngiliz raporlarında şu şekilde anlatılmıştır; 1861 yılında devletin zorunlu tuttuğu kaime alımı sonucunda Sancaktan 2.750.000 kuruş (25.000 sterlin)’luk altın toplanmıştır. Ayrıca Babîâli vergilerin toplanması için baskı yapmış ve fazla vergi toplanmıştır. Vergilerin toplanması sırasında ve halkın ayaklanmasına karşı zabıtlar görevlendirilerek baskı kurulmuştur. Zabıtlara aylık 60-65 kuruş gibi çok düşük maaş verilmesi, görevi kötüye kullanmalarına ve halka zulmetmelerine sebep olmuştur. Burada özellikle halktan toplanan zorunlu kaime paraları, sınırlı olan sermayenin daha da azalmasına sebep olarak halkı çok zor durumda bırakmıştır. Yoğun olan yasa dışı tefeciliğin artmasına ve borç alma faizlerinin yükselmesine neden olmuştur. Gayrimenkullerin gerçek değerinin çok altına düşmesine sebep olmuştur. Bu durum göstermiştir ki bu bölgede acil nakit ihtiyacı bulunmakta, ulusal bir banka vasıtasıyla kâğıt para sisteminin yeniden düzenlenmesine ve ilçeler bazında banka şubelerinin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Böyle bir yatırım, büyük ve faydalı bir değişim sağlayarak, ülke genelinde parasal ve finansal anlamda bir reformun gerçekleşmesini sağlayacağı düşünülmüştür (FO. Commercial Reports 1862: 355-357).

Aşağıda yer alan Tablo 5 ve Tablo 6’da Osmanlı Devleti’nin teftiş bölgesinde yer alan Bursa sancağından elde etmiş olduğu vergi gelirlerinin Vefik Paşa teftişe başlamadan önceki durumunu göstermektedir.

Tablo 5. Osmanlı Devleti'nin 1861 Yılında Bursa'dan Elde Etmiş Olduğu Vergi Geliri

Vergi Türü	Vergi Geliri (Kuruş)
Tüm gelir ve kazançlardan elde edilen vergi	4.000.000
Rüsumat ve diğer çeşitli kalemlerden elde edilen vergi	536.000
Askerlik bedeli (cizye)	566.000
Toplam	5.102.000 (38.650 Sterlin) ¹⁷

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1862: 354-355.

Tablo 5'te yer alan gelirler, genellikle bölgenin ihtiyaçları için ve burada görevli olan memur maaşlarının karşılanması için kullanılırken, Tablo 6'da belirtilen tarım ürünlerinden elde edilen gelirler ise dış borçların ödenmesi için kullanılmıştır. Bursa'dan toplanan vergilerin 1/3'ünün bu bölgenin ihtiyaçlarına harcadığı ve ipek üretiminin Bursa ve Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kalemi olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Osmanlı Devleti'nin 1861 Yılı Bursa'dan Almış Olduğu Aşar Vergisi

Ürünler	Gelir
Tahıl	4.600.000 kuruş
Zeytin	450.000 kuruş
İpek	7.000.000 kuruş
Toplam	12.050.000 kuruş (91.287 sterlin)
Kütahya'ya verilen destek	15.150 sterlin
Vergi toplama gideri	3.250 sterlin
Net toplam	72.887 sterlin

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1862: 355.

Osmanlı arşivinde yer alan müfettişlik raporlarında bölgede yapılan teftiş faaliyetleri çok geniş bir şekilde yer almıştır. Anadolu'da yaşanan idari bozukluk, kalkınmanın önünde önemli bir engel olmasının yanında özellikle Vefik Efendi'nin teftiş bölgesi için devletin varlığının burada görülmediği, memurların yolsuzluğa ve rüşvete bulaştığı, hukuk sisteminin

¹⁷ 120 kuruş= 1 Türk lirası, 132 kuruş = 1 Sterlin (1861 yılı)

işlemediği ve Ermenilerin faizle borç para vererek halkın elinden mallarını aldıkları bir duruma dönüştüğünden bölgenin geri kalmasına neden olmuştur.

Müfettişlik raporlarında idari alandaki teftiş çalışmaları Kocaeli sancağında başlamıştır. Vefik Efendi, başlangıçta yirmi yedi olan kaza sayısını birbirine yakınlıklarına göre 3-4 bin nüfuslu on bir kazaya indirmiştir. Sancakta görevli 420 zaptiyenin çoğunun mevcut görevi yerine kaza müdürlüklerinin hizmetinde çalıştığını tespit etmiş ve 100 kişi işten çıkarılmıştır. Geriye kalan zaptiyeler on bir kazaya, kazanın büyüklüğüne göre görevlendirilmiş ve maaşları artırılmıştır (BOA. İ.DH. 509/34650).

Kocaeli'nden sonra başlanan İzmit teftişinde kiraya verilecek çiftlik, bağ, bahçe, arsa ve tarlaların resmi kontratlarla harç alınarak kiraya verilmesini sağlamıştır. Meclis azasından bir kişi işlerin takip edilmesi için kontrat müdürlüğüne getirilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 269/42).

Bilecik kazasında ise tefecilerin haksız kazançları sonucunda tefecilerin zenginleştiği ve kasabanın yapısını değiştirmeye başladıkları raporda belirtilmiştir. Buna göre; vakıf ve miri araziden gasp edilen ve kazanın dışında bulunan 1500 dönüm araziye, bahçeli konaklar, çarşılar ve hanlar inşa edip pazarın burada kurulmasını sağlamışlardır. Hükümet konağının Ermeni pazar yerinin yanına yapılması için ise 160.000 kuruş verip konağı buraya taşıtmışlardır. Kazada bulunan han ve çarşı atıl kalmış 100 kuruş olan kiralık dükkânlar 10 kuruşa bile tutulmamaya başlamıştır. Ermeni pazarının bulunduğu yerde ise kiralalar 200 kuruşa çıkmış ve bu kirayı veremeyen esnafların işyerleri kapanmaya başlamıştır. Ahmed Vefik Efendi bu durumu düzeltmek için öncelikle hükümet konağını kaza merkezine taşıtmış, harap olmuş merkez çarşı tamir ettirilmiş ve pazarın ise pazar yerlerinde sırayla kurulmasını sağlamıştır. Kaza'da pazartesi koza ipek, salı sebze ve elbise ve pazar günü ise kereste olmak üzere üç gün ayrı pazar kurulması kararlaştırılmıştır (BOA. İ.DH. 512/34848).

Hüdavendigâr sancağında yapılan teftişte dikkat çeken ilk husus idari yapısındaki aşırı bozukluklar olmuştur. Sancakta mevcut vergilerin çoğunun toplanamadığı ve memur kadrolarında aşırı şişkinlik olduğu gözlenmiştir. Önceki teftiş yeri olan Kocaeli Sancağında daha küçük bir yer olmasına rağmen 100 yük olan yıllık varidat, Hüdavendigâr'da 70 yükte

kalmış¹⁸ ve Kocaeli’de mal ve tahrirat için bulunan memur sayısı 5-6 kişi iken Hüdavendigar’da 35 memur bulunduğu ve sırf bunların maaş giderlerinin yıllık 3 yükü bulduğu tespit edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 284/85). Burada bulunan memurlardan bazıları işten ayrılmasına rağmen maaş verilmeye devam edildiği tespit edilmiş ve bunun üzerine teftiş heyeti Babiâli ile görüşüp mevcut memur kadrolarında bulunan fazla memurlar ile birlikte bu kişiler azledilmiş ve bazı memurların maaşlarından da kesinti yapılmıştır (BOA. C.ML. 598/24692).

Mudanya kazasında bulunan Çerkez muhacirler (yaklaşık 3000 kişi) için Kütahya’da mahalleler hazırlanmış ve 4 grup şeklinde taksim edilerek buralara yerleştirilmiştir. Kütahya’da teftiş esnasında muhacirler için yapılmakta olan evlerin bitirilmesi için gerekli olan inşaat malzemeleri ile beşer dönüm tarla ve ekim için gerekli olan buğday köylülerden karşılanmıştır. Kiremit ve sair inşaat malzemelerinin temini için ise Tavşanlı, Eğrigöz ve Gediz kazalarından yaklaşık 40.000 kuruş para toplanmıştır (BOA. İ.DH. 530/36705).

Vergi: Kocaeli sancağında vergi adaletinin olmadığını tespit eden Ahmed Vefik, her hanenin 100 kuruş vergi vermesi gerekirken, zenginlerin vergi vermemesinden dolayı fakirlerin üzerine daha fazla yük düştüğünü tespit etmiş ve yeni vergi toplama usulüyle baş vergisi 100 kuruş olarak ve fakir vergisi ise 30 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu sayede hazineye 15 yük kuruş vergi borcu olan sancağın 5 gün içerisinde 5 yük kuruş vergi borcu tahsil edilmiştir (BOA. İ.DH. 509/34650).

Bilecik kazasında vergi defterleri kontrol edilmiş ve fakir köylüden 66-76 kuruş arasında vergi alınırken şehirliden 50 kuruş alındığı ve kazada bulunan tüccar ve bazı yabancılardan vergi alınmadığı tespit edilmiştir. Yapılan düzenlemeyle kazadakiler 78 kuruş, köydekiler 60 kuruş ve daha önce vergi vermeyen tüccar ve yabancılar için ise 70.000 kuruş vergi ödemesi kararlaştırılmıştır. Vergi vermeyen ve yolsuzluğu tespit edilen iki meclis azası görevlerinden azledilmişlerdir (BOA. İ.DH. 512/34848).

Bilecik kazası ileri gelenlerinden Ahmed Bey’in vergi vermeyip üzerine düşen vergiyi mahalleliye ödettiği ve ticaret yaptığı esnafın parasını ödemediği tespit edilmiştir. Bunun

¹⁸ Teftiş öncesi sancakta yaşanan büyük deprem ve yangınlardan dolayı şehrin neredeyse yok olmuş durumda olması vergilerin daha az olmasında önemli bir etken olmuştur.

üzerine kendisi hapse atılarak borcu olan on sekiz altın kendisinden alınıp hak sahiplerine dağıtılmıştır (BOA. İ.DH. 517/35186).

Yolsuzluk: Kocaeli sancağında vergi defterleri kontrol edilerek haksız yere halktan fazla vergi toplayan kocabaşlar, cemaat yetkilileri ve tahsildarlar tespit edilmiş ve görevlerinden azledilmiştir. Darıca’da toplam vergi 40.000 kuruş iken vergiye haksız bir şekilde zam yapılarak 24.000 kuruş artırıldığı tespit edilmiş ve bu miktar geri alınmıştır. Taraklı müdürü Mehmet Ağa vergi zammıyla 7.000 kuruş tahsil edip kaçmış, Şeyhler kazasının önceki müdürü Emin Ağa arazi hasılatından 65.000 kuruş zimmetine geçirmiştir. Her ikisinden de bu bedellerin iki katı tahsil edilmiştir (Takvim-i Vekayi no:715 27 Eylül 1863). Geğbuzu müdürü Eşref Efendi’nin posta caddesinde yapılan köprülerin masrafını bahane ederek mal sandığından akçe almasından dolayı görevinden azledilmiştir. Ayrıca halktan vergiyi fazla tahsil eden kocabaşlar ve yolsuzluk yapan muhtarlar ve azalar görevlerinden azledilmişlerdir (Takvim-i Vekayi no:717, 11 Ekim 1863).

İzmit’te yolsuzluk yaptığı anlaşılan iki arazi kâtibi azledilmiş ve yerlerine Defterhane-i Hâkani kâtiplerinden iki kişi tayin edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 269/1).

Adapazarı teftişi sırasında gümrükte tüccarlardan haksız yere harç tezkeresi ve bahşiş alındığı tespit edilmiş ve bu yolsuzluklardan dolayı gümrüğün kapatılması gerektiğini bildirmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 272/100). Babiâli kurduğu bir komisyonla inceleme yapmış ve tüccarlardan masraf olarak fazla para alındığı ancak diğer iddialara rastlanmadığı ve dolayısıyla kapatmaya gerek olmadığını Ahmed Vefik Efendi’ye geri bildirmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 291/82).

Bilecik’e bağlı Yarhisar köyünde yapılan teftiş sonucunda kaza müdürü Mustafa Bey’in ve bir Meclis azasının iltizam ve tapu hasılatından zimmetlerine 20.800 kuruş aktardıkları tespit edilmiştir. Bu para tahsil edilmiş ve yolsuzluğa karışanlar görevlerinden azledilmişlerdir (BOA. A.MKT.MHM. 274/78).

Gölpazarı kazasında halk, teftiş heyetine yolsuzlukla ilgili yüzlerce arzuhal sunmuştur. Bunun üzerine teftişte bulunan Ahmed Vefik Efendi, Meclis azası Keskin Ağa’nın 6 yıl kaza müdürlüğü yaptığı dönemde, halkı faiz batağına sürüklediğini ve tehditle ahalinin ellerindeki malları gasp ettiğini tespit etmiştir. Daha sonra Meclis azası olduğu dönemde de halka zulmetmeye devam edip taşlık, çukurlu ve dağlık arazilerin ıslahında halkı tapu verme vaadiyle bedava çalıştırmış ve 3.000 dönüm araziye zimmetine geçirmiştir. Kaza sandığına masraf için para toplayıp 12.000 kuruşu 4 kişiyle birlikte zimmetine geçirmiştir. Rum kilisesi

vakfından 6.700 kuruş borç almış ve karşılığında 400 dönüm miri araziye vermiştir. Yolsuzlukları tespit edilen Keskin Ağa'dan haksız yere elde ettiği tüm mallar geri alınarak hak sahiplerine iade edilmiştir (BOA. İ.DH. 512/34872).

İnegöl kazasında gelen şikayetler sonucu kaza müdürü ve meclis azaları hakkında inceleme başlatılmış ve kaza müdürü Mehmet Ağa'nın zimmetine para geçirdiği ve yolsuzluklara bulaştığı anlaşılmıştır. Ahalinin buğday ve koyun borcuna karşılık iki katı faizle borç verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca kazadaki zaptiye sayısını azaltıp kolcu ismiyle kendine bağlı zaptiye birliği oluşturduğu ve halka zulmettiği, adam yaralama ve cinayete karıştığı tespit edilmiştir. Kaza sandığından 1400 kuruşluk tütün resmini zimmetine geçirmiştir. Vefat eden bir çiftçinin 30 büyükbaş hayvanını Beytülmal üzerinden sattırmayıp kendi adamlarının gibi göstermiş ve 60.000 kuruş değerindeki büyükbaşları zimmetine geçirmiştir. Tahkikat sonucu Mehmet Ağa memuriyetinden ömür boyu men edilerek beş sene kalebentlik cezası verilmiş ve zimmetine geçirdiği paranın iki katı ödettirilerek hak sahiplerine dağıtılmıştır. Meclis azası Hüseyin Ağa'nın ise kaza müdürünü arkasına alıp yolsuzluğa bulaştığı ve halka yüksek faizle borç verip zulmettiği anlaşılmıştır. Toplam 400 kadar köylüden yaklaşık olarak 200.000 kuruş alacağı bulunduğu tespit edilmiştir. On senedir kazada sandık eminliği yapan zatın sandıktan 25.400 kuruşu zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır. Bu zatların haksız yere elde etmiş oldukları mallar hak sahiplerine iade edilmiş ve görevlerinden azledilerek karışmış oldukları cinayetlerden dolayı mahkemeye havale edilmişlerdir (BOA. İ.MVL. 496/22453).

Akhisar kazasında iki kişinin halktan zorla rüşvet aldıkları ve miri araziden 60 dönümlük yeri zimmetlerine geçirdikleri tespit edilmiştir. Bu iki zatın mallarına el konulup mahkemeye havale edilmişlerdir. Ayrıca kazanın miriye ait meydanı, kazanın ileri gelenlerince el konulup üzerine 60 dükkân inşa edilerek pazar yeri haline getirilmiştir. Teftiş sonrası dükkânlara el konulup eski sahiplerine ihale edilmesi kararlaştırılmış ve her dükkân için mal sandığına 40-60 bin kuruşluk gelir elde edilmesi sağlanmıştır. Kazaya yerleştirilecek muhacirlerin masrafları için halktan gayri resmi olarak Hasan Paşa'nın para topladığı tespit edilmiş ve kendisinden yaklaşık olarak 200.000 kuruş tahsil edilerek liva merkezine gönderilmiştir (BOA. İ.DH. 511/34785).

Lefke kazasında bulunan Yörgeç Paşa evkafının mütevellisi olan Meclis azası zat evkafın pek çok arazisini ve menkul mallarını sahte senetlerle satmış ve evkafın paralarını zimmetine geçirmiştir. Teftiş heyeti zimmetine geçirdiği paraları kendisinden tahsil etmiş ve meclis azalığı görevinden azletmişlerdir (BOA. İ.DH. 512/34872).

Söğüt kazası müdürü Mehmet Ağa'nın, 1861-1862 yılına ait kaza toplam aşar vergisinin 15.000 kuruş olmasına rağmen 32.067 kuruş toplayıp köylüden 17.067 kuruş fazla topladığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Mehmet Ağa köylüye yaptığı zulümden dolayı müdürlük görevinden azledilip başka bir eyalete sürülmüştür (BOA. İ.MVL. 496/22453).

Bursa evkaf dairesinde incelemelerde bulunan müfettiş burada çalışan kâtiplerin maaş almadıklarını tespit etmiştir. Maaşsız olmaları sebebiyle usulsüzlük ve rüşvete bulaşan kâtipler, vakıf gelirlerini toplayan kişilerin bu işte uzman kişiler olmamasından faydalanarak vakıf gelirlerinin bir kısmını kendi aralarında paylaştıkları tespit edilmiştir. Ahmed Vefik bu durumu düzeltmek için daha önce yolsuzluğa karışmamış kâtiplere maaş bağlanması üzere Meclis-i Vâlâ'ya yazı göndermiştir. Bu yazı üzerine alınan kararda daha önce yolsuzluğa bulaşmamış kişilere maaş bağlanmasına ve maaşlarının zamlı olmasına karar verilmiş ve yaptıkları işlerden herhangi bir ücret talep etmemeleri karara bağlanmıştır (BOA. İ.MVL. 507/22878).

Geyve kazasında Müslümanların 50.000, Rumların 600.000 kuruş ve mal sandığından 40.000 kuruşu Meclis azalarından birkaçı, sandık emini ve Meclis kâtibinin zimmetlerine geçirdikleri teftiş sonucunda anlaşılmıştır. Bunun üzerine yolsuzluk yapanların mallarına el konup mağdur olanlara dağıtılmış ve hepsi görevlerinden azledilmiştir. Ayrıca Gazi Süleyman Paşa Cami'sinin mütevellisi Ethem Bey'in vakıf gelirlerini zimmetine geçirdiği ve vakıf malı olan değirmenleri sattığı tahkikat sonucu anlaşılmış ve görevinden azledilip hapse atılmıştır (BOA. İ.DH. 510/34735).

Faiz: Kocaeli, Bolu ve Kastamonu ahalileri idarecilerin aldığı ağır vergileri ödeyemedikleri için % 25 gibi yüksek bir faizle borç almışlardır. Borcunu ödeyemeyenler ürettikleri ürünleri düşük fiyattan satmak zorunda bırakılmıştır. Teftiş heyetinin tahkikatı sonucunda faizle borç alan köylülere yardım edilmiş ve faizle iş yapmanın kötülükleri köylüye anlatılmıştır (Takvim-i Vekayi no:715, 27 Eylül 1863).

Geyve kazasında ve çevresinde ki arazilerin ipek ve pamuk verimi bakımından zengin olmasına rağmen birkaç Meclis azası ve faizle borç veren Ermeniler yüzünden köylülerin fakirleştiği görülmüştür. Müslüman ve Hristiyan ahalinin borç içinde olduğu ve ellerindeki bağ, bahçe, tarla ve dükkânlarını dört faizci Ermeni ve Meclis kâtibi Mehmet'in eline geçtiği tespit edilmiştir. Bunun üzerine haksız yere zapt ettikleri mallar ellerinden alınarak mal sahiplerine geri verilmiştir (BOA. İ.DH. 510/34735).

Gölpazarı kazasında halkın şikâyeti üzerine tefecilik yapan 2 Ermeni kardeş tahkik edilmiştir. Koza ticaretiyle uğraşan tefecilerin yüksek kaliteli kozaları kendi fabrikalarında kullanıp düşük kaliteli 10-15 kuruşluk kozaları halka 30 kuruştan vadeli verdiği tespit edilmiştir. Parayı ödeyemeyenlere de yüksek faizle borç verip senet imzalatan tefecilerin senetleri reddedilmiş ve liva yöneticilerine halkın bu tarz zulümlerden korunması gerektiği belirtilmiştir (BOA. İ.DH. 512/34872).

Osmanlı arşivinde yer alan idari alanda yapılan çalışmalarla ilgili bilgilere ek olarak, İngiliz arşivinde 1863 ve 1864 yıllarına ait müfettişlik bölgesiyle ilgili raporlarda, Ahmed Vefik Efendi'nin idari alandaki kalkınma çalışmaları şu şekilde yer almıştır (FO. Commercial Reports, 1864: 163-165, 428-435, 1865: 786-795):

- Borç para verme işleminin, kalkınma için tek başına yeterli olmadığı görülmüştür. Geçmiş yıllar incelendiği zaman, cezası olmasına rağmen tefeciliğin çok yaygın olduğu ve yasal faiz % 12 olmasına rağmen halk için yüksek bir faizle borç verildiği ve birçok borçlunun mağdur olduğu görülmüştür. Ahmet Vefik, alacaklıların borç senetlerini yırtmasını sağlamıştır ve halkı bu zor durumdan kurtarmıştır. Tefecilerin faaliyetlerinin kısıtlanması halk için faydalı bir iş olmuştur.
- Halkın borç alması sınırlandırılmış, sanayinin ve diğer ihtiyaç sahiplerinin kendi öz kaynaklarını kullanmasını zorunlu hale getirmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856)'ndan sonraki süreçte daha önce yapılmamış bir şekilde, var olan kaynaklar kullanılarak kalkınmanın sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.
- Gelir vergisi üzerindeki kontroller sıklaştırılmış, geciken ve tahakkuk etmiş vergilerin toplanması konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bu vergi uygulamaları halkın daha da yoksullaşmasına yol açtığı yönünde şikâyetlere sebep olmuştur. Piyasadan devletin vergi yoluyla para çekmesi ve 200.000 sterlin değerindeki ipek kozasının stoklanarak ilerde daha yüksek fiyattan satma hevesi, piyasanın aksamasına sebep olmuştur.
- Genellikle Mudanya tarafında yaşayan ve Yunan pasaportuna sahip olan Rumlar o ülke tarafından korunmuşlardır. Ahmed Vefik bu durumu önlemek, Rumların mallarını korumak ve bu ülkede kalmaya devam etmelerini sağlamak için o ülke vatandaşlığından ayrılmak zorunda bırakmıştır. Bu durum Rusya, İran ve Avusturya pasaportuna sahip kişiler içinde geçerliydi ve bundan dolayı tepki vermişlerdir. İngiliz pasaportuna sahip olanlar için bu durum geçerli olmamıştır.

- Ahmet Vefik Balıkesir’de yapmayı planladığı işleri bitirememiştir. Yeterli personel ve zamanı olmadığı için işler sonuçlandırılmamıştır. İpek pazarında bulunan kemerli han yapılmaya başlanmış ancak tamamlanamamıştır. Şehrin hasar gören iki köprüsünün tamirine başlanmıştır. Caddeler ve meydanlar düzenlenmiştir. Birçok yol, şehir ve çevresiyle (Mudanya gibi) bağlantı kurulacak şekilde planlanmıştır. Planlanan yatırımların hepsi bitirilememesine rağmen, şehirdeki altyapı yatırımları mükemmel olmuştur. Şehirle doğrudan bağlantı kurulan Çekirge yolunun kenarlarına yapılan evler muhteşem olmuştur. İngiliz konsolosluk binası da valiliğe yakın olan bu bölgede kurulmuştur.
- Depremde zarar gören I. Mahmut Cami’si tamamen tamir ettirilmiştir. Ayrıca Bursa’da bulunan diğer zarar görmüş tarihi camilerde onarılmıştır.
- İnşa edilen Bilecik ve İzmit telgraf hattı bitirilmiş, düzenli ve verimli bir şekilde çalışmaya başlamıştır.
- Merkezde kokuya sebep olan balık pazarı kaldırılarak daha uygun bir bölgeye taşınmıştır.
- Ticaret sınıfına bağlı şahıslarla birlikte bir vapur taşıma şirketi kurulmuştur. Çünkü mevcut vapur işletmesi Babiâli’ye bağlı olarak tekel durumunda çalışmakta, güvensiz ve pahalı olduğundan ticareti olumsuz etkilemekteydi. Bu kurulan işletme daha ucuz, hızlı ve güvenli olduğu için ticaretin gelişmesini ve Bursa’nın zenginleşmesini sağlamıştır.
- Bursa’da 1863 yılında yaşanan yangından daha çok Ermenilerin yaşadığı mahalleler etkilenmiş ve pek çok ev zarar görmüştür. Bu yıl içerisinde yaşanan deprem ve yangın felaketleri üzerine halkın çoğunluğunun geçim kaynağı olan ipekte hastalığın (Avrupa’da 1855 yılında özellikle Fransa’da yaşanan hastalık) ortaya çıkması ipek üretiminin gerilemesine ve bölge halkının refah seviyesinin düşmesine sebep olmuştur. Bu olumsuzlukların etkilerinin giderilip halkın refah seviyesinin yeniden yükselebilmesi için birkaç yıllık olumlu gelişmelere ihtiyaç olduğu görülmüştür.
- Köylülerin pek çoğu tefecilerden aldıkları yüksek faizli borçlar altında ezilmiştir. Tefecilik yasak olmasına rağmen devlet tarafından engellenemediği için köylü ezilmekten kurtulamamıştır. Bu durumdan kurtulmanın ve kalkınmanın çaresi, köylünün elinde bulunan ipotekli mülklerin değerinde satılmasının yanında dışardan gelecek maddi destekle ticaret ve sanayide % 10-12 seviyelerinde bir

büyüme sağlanması ile olacağı tahmin edilmiştir. Burada kredilerde yaşanan düzensizlik, piyasada bir bankacılık girişimi için boşluk oluşturmıştır.

- Bölgeye gelen göçmenler tifo ve çiçek hastalığı salgınına sebep olmuştur. Mudanya'dan Kütahya'ya kadar salgın yayılmıştır. Bu salgının etkisini azaltmak için hasta olan göçmenler şehrin dışına çıkarılmış ve Ahmed Vefik tarafından 300 köyde 2200 ev yaptırarak 6000 göçmenin yerleştirilmesi sağlanmıştır.
- Ermenilere eğitim veren devlet okulu yangında yıkılmış ve hala tamir edilmemiştir. Kız-erkek karışık toplam 400 öğrenci burada eğitim görmekteydi. Bursa'da bulunan 3 Rum okulundan yalnızca bir tanesi 32 öğrenciyle eğitime devam etmiştir. 10 öğrencinin okuduğu bir okul bulunmakta ve kızlar için ayrı bir okul bulunmakta ve yerleşik olan Protestanlarında kendilerine ait bir okulları eğitime devam etmekteydi.
- Ahmed Vefik, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında ayrım yapmadan adil bir şekilde kararlar vermiştir. Onun yönetiminde en olumsuz etkilenen kendi dindaşları olmuştur. Çünkü pek çok yönetici görevlerini kötüye kullanmışlardır. Vefik Efendinin en büyük kaygısı başladığı işleri bitiremeden ayrılmak olmuştur. O serbest ticaretin gelişmesi için çok fazla gayret göstermiştir.

2.3.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Teftiş öncesi Bursa'da yaşanan yangın ve deprem afetleri, teftiş bölgesi içerisinde Bursa'nın acil ihtiyaçlarının giderilmesini gerektirmiştir. Deprem sonrası bölgeye çadırlar gönderilmiş, ancak birçok kişi evsiz kaldığı için öncelik kış gelmeden ihtiyaç sahiplerine barınacak evler yapmak olmuştur. Şehrin tüm evleri, tarihi binaları, çarşıları, köprüleri ve altyapısında büyük çaplı hasara sebep olan afetler Ahmed Vefik Efendi'nin uzun süre Bursa'da imar faaliyetlerinde bulunmasını gerektirmiştir.

İngiliz arşivinde bulunan müfettişlik bölgesiyle ilgili raporlarda, Ahmed Vefik Efendi'nin imar alanındaki kalkınma çalışmaları şu şekilde sıralanabilir (FO. Commercial Reports, 1864: 163-165, 428-435):

- Şehrin çeşitli restorasyon işleri ve iyileştirme çalışmaları Ahmed Vefik tarafından yürütülmüş ve kısmen imar edilmiştir. Bunların arasında, 1855'te meydana gelen depremlerle paramparça olmuş birçok cami ile ticaret hanları ve gayrimüslim evleri onarımı yer almıştır. Bu noktada, ipek ve kozanın pazarlanması için önemli

olan pazar yeri yeniden düzenlenmiştir. Kasabanın dışında diğer illerle ulaşımı sağlayan birkaç köprü tamir edilmiş ya da yeniden inşa edilmiştir ve uygun su kanalları yapılmıştır.

- Uzun süredir ihmal edilmiş Bursa-Gemlik yolu, Ahmet Vefik Paşa'nın kontrolünde bu sene tamamlanmak üzere Nafiz Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Bursa şehrinin girişi eskisine göre daha geniş bir şekilde yapılmış ve şehir yeniden planlanmıştır. Sancak, restorasyon sonucunda daha güzel bir çehreye bürünmüş ve yolları yaz-kış rahatlıkla kullanılabilir şekilde yeniden düzenlenmiştir.
- Sultanın emirleri üzerine Bursa güzelleştirilmiş ve yeniden yapılmıştır. Bu yapılan yenilikler sancağın eskisine nazaran ticaret için daha cazip bir yer olmasını sağlamıştır.
- Teftiş heyeti kış gelmeden önce caddeleri genişletip yeni yollar açmak için büyük bir iş gücünü kullanılmıştır ve Hisarla Ulu Cami arasında bağlantı kuracak şekilde düzenlenmiştir.
- Ulu Cami etrafında bulunan yollar, ruhsatsız yapılan binalar bulunduğu için çok dar kalmıştır. Deprem sonrası hasar gören binalar yapılırken öncelikle yolların geniş tutulması amaçlanmış ve yolların etrafında bulunan binalar yeniden düzenlenmiştir.
- Cami ve türbelerle ilgili olarak Orhan Gazi ve Osman Gazi'nin türbeleri ve hisarın yıkık duvarları tamir ettirilmiştir. Şehrin terkedilmiş bu kısmının yapılan imarla birlikte canlanması sağlanmıştır. Ulu Cami'nin yıkılan minareleri eskisinden daha güzel ve süslü bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. I. Mehmet Cami restore edilmiştir.
- Han ve kervansaray mimarisinin ileri bir örneği olarak yeni bir ipek pazarı inşa edilmiştir.
- Yıkılan valilik binası yerine bütün kamu binalarının bir arada bulunduğu bir bina şeklinde yeniden inşa edilmiştir.
- Kaplıcalar yeniden inşa edildikten sonra, etrafındaki yerleşim yerleriyle bağlantıların kurulabilmesi için gerekli olan yollar inşa edilmiştir.
- Herkesin yararlanabileceği bir kamu hastanesi inşa edilmeye başlanmıştır. Hastane inşaatı için bir komite kurulmuş ve 60.000 kuruş (550 sterlin) para toplanmıştır.

- Yeniden inşa edilen şehirde binalar aralıklı yapılarak yangından korunması amaçlanmıştır. Ayrıca bu binalar yapılırken insan sağlığı dikkate alınmış ve binalar görsel olarak daha güzel yapılmaya çalışılmıştır.

Anadolu'nun imar alanındaki teftişiyle ilgili müfettişlik raporlarında geçen çalışmalar şu şekildedir: Kocaeli Sancağının teftişinde hükümet konağının yapımının yarım kaldığı görülmüş ve tamamlanması için bir mühendis tayin edilmiştir. Ayrıca hapishanenin teftişinde binanın uygun olmayan bir yere yapılmasından dolayı mahkûmların hastalanıp vefat ettikleri görülmüş. Bu yüzden ilk olarak cinayet işlememiş hafif suçtan yatanlar ve mahpusluk süresi az kalanlar tahliye edilmiştir. Daha sonra kalanların hala hastalandığı görülünce koğuşların güneş görmesi için binanın bir kısmı yeniden inşa edilmiştir (BOA. İ.DH. 509/34650).

İzmit teftişinde, Sultan Orhan vakfına ait türbe, medrese ve hamam olmak üzere birçok tarihi yapının bakımsız kaldığı ve tamir gerektiği tespit edilmiştir. Ancak vakıflara ait akarların (gayrimenkul) Rumeli ve Anadolu'da farklı eyalet ve livalarda olmasından dolayı gelirleri toplanamamış olduğundan tamir için gereken 48.000 kuruş üç taksitle ödenmek üzere borç alınarak tamir ettirilmiştir (BOA. A.MKT.MHM.293/79).

İzmit'te bulunan Karasu Gölü'nün iktisadi olarak değerlendirilmesi için bir plan hazırlanmıştır. Plana göre denizle bağlantısı yapılacak olan gölün bu sayede her mevsim büyük kayıklarla kereste ve çeşitli ürünlerin nakliyesinde kullanılarak nakliye maliyetini düşüreceği ve ticareti geliştireceği düşünülmüştür. Bu yatırım için 50-60 bin kuruşa ihtiyaç olduğu hesaplanmıştır. Halktan toplanacak eşit miktarda birkaç kuruşla bu işin finanse edilebileceği anlatılmış ve kabul edilmiştir (BOA. İ.DH. 509/34650).

İzmit'te Roma döneminden kalma Paşasuyu kemerinin tamiri için her yıl mal sandığından 30-40 bin kuruş ayrıldığı tespit edilmiş ve tamir yerine restore edilmesi için ihale edilmesinin daha ekonomik olacağı raporda belirtilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 268/37).

Sabanca kazasında bulunan bataklıklar halkla yapılan işbirliği sayesinde kurutulmuş ve verimli İzmit ovası kurtarılmıştır. Deniz suyunun Sabanca gölüne karışmasını engellemek için 2.000 kese masrafla gölün kenarı sağlamlaştırılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda kazada bulunanların refah seviyesinin yükseldiği görülmüştür (BOA. İ.DH. 510/34735).

Ahmet Vefik Bursa'da ilk teftişe başladığında İbrahim Sarım Paşa valiliğinde başlamış olan ve tamamlanamayan Gemlik yolunu 1864 yılında Hükümet konağına kadar tamamlamıştır. Bursa gibi büyük bir şehrin hastaneye olan ihtiyacını tespit eden müfettiş, Damad Efendi Konağını yüksek ve havadar mevkide olması sebebiyle tercih ederek satın almış ve tamir

ettirmiştir. Hastane önündeki cadde genişletilmiş ve hastanenin ihtiyaçlarının karşılanması için gelir sağlamak adına bazı emlak satın alınmıştır. Müfettişliğin lağvedilmesinden dolayı Guraba hastanesi ancak 1868 yılında Hakkı Paşazade Hacı İzzet Bey valiliği zamanında açılabilmiştir. 1861 yılında depremde dolayı zarar gören Molla Arab Cami'sini tamir ettirerek etrafına Tatar muhacirler yerleştirilmiştir. Çekirge köyünün yolu üzerinde bulunan metruk Topuklu Bahçe'ye yollar yapılması ile yol boyunca misafirhaneler, dükkânlar ve evler inşa ettirilmiş ve Rusçuk'tan gelen muhacirler buraya yerleştirilmiştir (Tansel, 1964: 130-132).

Depremde büyük hasar gören Çelebi Sultan Mehmet Cami ve türbesi için yapılan incelemede tamiri için 5 yük kuruşa ihtiyaç olduğu ancak daha tamire başlanmamasından dolayı tarihi binanın yıkılmak üzere olduğu ve Yeşil Camii ile Türbesinde yapılan incelemede 2 yük kuruşa tamir edilebileceği anlaşılmıştır. Bu tarihi yapıların aslına uygun olarak en iyi şekilde yapılması için bu alanda uzman olan Fransız mimar Leon Parville görevlendirilmiştir (Tansel, 1964: 132-133).

Geyve kazasından geçen ve Anadolu için önemli bir yol olan ana cadde uzun zamandır bakım yapılmadığından harap olmuştur. Her sene birçok kaza meydana gelmiş, 4-5 kişinin ölmesine ve taşınan malların zarar görmesine sebep olmuştur. Yolun yeniden imar edilmesi gerektiğini Meclis-i Vâlâ'ya bildiren Ahmed Vefik Efendi yeni yapılacak cadde için Geyve halkının çalışmaya hazır olduklarını da bildirmiştir. Ayrıca kasabanın vakıfsız olan mescidi, mektebi ve 17 çeşmesiyle su yolları tamir ettirilmiştir. Halk gerekli ıslahatların yapılması için aralarında 40.000 kuruş toplayarak destek olmuştur (BOA. İ.DH. 511/34785).

İznik kazasının teftişinde İznik gölünün tesviye edilmesinin kazanın ekonomisine önemli katkı sağlayacağı anlaşılmıştır. Bunun için gerekli olan 100.000 kuruşun Kocaeli Sancağının geçen yılki artan gelirinden ödenmesi için mutasarrıfına havale edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 284/61).

Gemlik kazasının teftişinde Hükümet Konağının yaşanan deprem hadiselerinden hasar gördüğü ve tadilat yapılması gerektiği tespit edilmiştir. Maliye Nezaretine tadilat için gerekli olan 10.000 kuruşun hazine tarafından karşılanmasının uygun olacağı bildirilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 289/83).

Kütahya sancağında iskân edilecek muhacirler için ev yapımına başlanılmıştır. Ancak inşaatın yavaş gittiği tespit edilmiş ve kış gelmeden imar faaliyetlerinin bitirilip muhacirlerin yerleştirilmesi için teftiş heyeti tarafından iş bölümü yapılarak gerekli malzeme ve para

sancak ahalisinden toplanmış ve 10 gün içerisinde ev inşaatları bitirilmiştir (BOA. İ.DH. 530/36705).

Emet kasabasında yapılan teftişte, bu kasabada son 10 yılda iki büyük yangın olduğu ve bunun nedeninin evlerin ve dükkânların ahşaptan olması ve çatılarının kiremit yerine keresteden yapılmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Ahmet Vefik bu duruma önlem olarak kazancı ağdası esnafının çarşı içinde olan dükkânlarının kasabanın dışına taşınarak 65 dükkânlı bir çarşı ile pazarın yapılmasını planlamıştır. Kazancı esnafı yeni yapılacak dükkânlara taşınmak için ikna edilmiş ve inşaat tamamlanarak kasaba dışına taşınmaları sağlanmıştır. Kasaba içinde kalan evlerin çatıları kiremitle kaplanarak yangınların çıkması önlenmeye çalışılmıştır (BOA. İ.DH. 530/36705).

Bandırma kazasının teftişinde inşaatı altı ay önce başlamış olan limanın hızlı bir şekilde bitirilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Taşımacılık yapan gemi ve kayıkların fırtınada zarar görmesi ticareti olumsuz etkilediği için liman inşaatının hızlı bir şekilde bitmesi, ticaretin ve bölgenin kalkınması için önemli görülmüştür. Limanın açılmasıyla bölgede ticaret gelişmiş ve halkın refahı artmıştır (BOA. MVL. 675/7).

Balıkesir kazasında son 10 yılda yaşanan iki büyük yangın ve bunun sonucunda yapılan binalar, kazanın çarpık bir şekilde imara uğramasına ve eski güzel yapıların bozulmasına sebep olmuştu. Teftiş heyeti bunu düzeltmek için gerekli olan parayı 22 mahalleden toplam 50.000 kuruş avarız akçesi ve 1.750 kuruş değerinde mevkufat toplayarak bulmuştur. Bu paradan öncelikle halk arasında faize bulaşmış ve borcunu ödeyemeyerek zor duruma düşmüş kişilerin borcu ödenmiş ve daha sonrada kazanın imarına başlanmıştır. İlk olarak izinsiz yapılan ve sokaklar ile kaldırımların kapanmasına sebep olan binalar yıkılmıştır. Daha sonra afetler sonucu yıkılan yerlere yeni bir çarşı yapılmış, ayrıca yangında zarar gören ve tamir gereken cami, köprü ve medrese gibi tarihi yapılarında tamiri gerçekleştirilmiştir. Bu imar faaliyetleri yapılırken yangına önlem olarak daha önceki kazalarda da yapıldığı gibi binaların arası açılarak çatıları kiremitten yapılmıştır. Yangına hızlı bir şekilde müdahale etmek için gerekli olan ve kazada bulunmayan yangın tulumbarı Dersaadet'ten istenilerek 1864 yılında kazaya ulaştırılması sağlanmıştır. Kazanın çarşı sayesinde gelişen ticaretini daha da artırmak için Bandırma iskelesine kadar bir yol yapım projesi teftiş heyeti tarafından hayata geçirilmiş ve halkın maddi ve çalışarak yardım etmesiyle birlikte kısa sürede bitirilerek kazanın kalkınması için önemli bir ulaşım ihtiyacı karşılanmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 318/15-311/54, BOA. İ.MVL. 518/23302).

Balıkesir kazasının büyüklüğüne rağmen rüştiye mektebinin olmadığı tespit edilmiş ve mektebi açmak için uygun bir bina araştırılmıştır. Zağanos Paşa imareti yanında büyük eski bir taş binanın eğer gerekli tamirat yapılırsa, rüştiye mektebi için uygun olacağı düşünülmüştür. 1864 yılında yapılan tamiratlar bitirilmiş ve 70 öğrenci mektebe alınarak okulun açılışı gerçekleştirilmiştir. Avarız akçesi¹⁹ gelirinden okulun masraflarının karşılanması uygun görülmüş ve yıllık 11.000 kuruş tahsis edilmiştir (BOA. İ.MVL. 518/23302- 524/23546).

2.3.3.Sanayi Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Tanzimat'la birlikte devlet, büyük çaplı fabrika kurmak ve bu kuruluşları desteklemek için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar sonucu, Feshane-i Amire, Yıldız Çini, İzmit Çuka, Zeytinburnu Demir, Veliefendi Basma, Hereke Kumaş ve Bursa İpek fabrikası gibi önemli fabrikalar devlet tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Tanzimat sonrasında devlet küçük çaplı girişimleri desteklemek için birçok teşvik, istisna ve muafiyet ile bu tür kuruluşları geliştirilmeye çalışmıştır. Özellikle 1860'lardan sonra küçük ölçekli özel teşebbüsler, verilen desteklerle birlikte artış göstermiştir. Anadolu'da ve Rumeli'de çok sayıda özel fabrika kurulmuştur (Şener, 2007: 73).

İngiliz arşivinde bulunan müfettişlik bölgesiyle ilgili raporlarda, bölge sanayisinin durumu ve Ahmed Vefik Efendi'nin sanayi alanındaki kalkınma çalışmaları şu şekilde sıralanabilir (FO. Commercial Reports, 1864: 163-165, 428-435, A&P, 1870: 251-256):

- Toplam nüfus içerisinde, sanayide çalışanların oranı %10-12 arasındadır. Sanayide çalışanların ise çoğunluğunu kalifiye olmayan teknik eğitimden yoksun düz işçiler oluşturmaktadır. Kalifiye olanlar ise genelde ipek sanayi ile ilgili ustalardır. İpek fabrikalarının bazıları 300 işçi kapasitesinde büyük işletmelerdir. Çalışanların çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Toplam 6.000 çıkırıktaki 9.000 kadar çalışan işçi bulunmaktadır. Fransız ustaların denetiminde olan fabrikalarda üretilen ipek ipliği kalite ve sağlamlılığıyla ön plana çıkmaktadır.
- Sanayileşmekte geri kalınmış, üretim sadece bir usta, iki kalfa ve bir çırakla devam eden küçük atölyelerde pamuk, ipek ve yün dokumacılığı olarak devam eden geri

¹⁹ Olağanüstü hallerde alınan geçici vergi türüdür.

kalmış üretim tarzıdır. Ücretler genelde günlük ödenmektedir ve işçiyle işveren arasında yazılı bir sözleşme yoktur. Bu yüzden sadece söze dayalı bu tarz iş ilişkileri büyük sorunlar meydana getirmektedir. Kırsalda çalışan işçilerin genelinde birkaç dönümlük küçük araziler mevcuttur ve bu araziler ekilerek aile ekonomisine katkı sağlanmaktadır.

- Bursa ve civarında 62 adet ipek ipliği üretim atölyesi bulunmaktadır. Bu tesislerde toplam 2.662 adet ipek kozasını iplik haline getiren makara bulunmakta, diğer yerlerde ise 30 atölye de toplam makara sayısı 1.960'tır. 8 atölyede İzmit'te bulunmaktadır. Bu atölyeler yılda 265 gün çalışılmaktadır.
- Çalışma saatleri yazın 13, kışın ise 8 saattir ve gün doğumundan itibaren mesai başlar. Süre uzun görünse de kişiye uygunluğuna bakılarak verilen hafif ve daha sağlıklı işler olduğundan dolayı Şark insanı için normal kabul edilmektedir. Ancak bir İngiliz işçisi yerli bir ustanın aldığı ücretle açlık sınırının hemen üzerinde yaşayabilir. İngiliz işçiler daha nitelikli olsa bile yüksek ücretlerle istihdam edilemezler, çünkü mevcut üretim yapısı daha basit ve kalifiye olmayan düşük ücretli iş gücüne ihtiyaç duymaktadır.
- İpek fabrikalarında çalışma koşulları sıcak ve rutubetten dolayı sağlıksızdır. Ancak genç kızlara fabrikada çalışmak, tarlada veya evde çalışmaktan daha çekici gelmektedir. Ülke geneline göre ücretler Bursa'da yüksek görünse de diğer ülkelerle kıyaslandığında düşük kalmaktadır. Ancak işçilerin kira giderlerinin olmaması ve mevcut işinin yanında çiftçilikten kazandığı ek gelirleri sayesinde yaşam standartları yükselmektedir. Bunlara ek olarak bu insanların zorunlu ihtiyaçları diğer gelişmiş ülkelere göre gayet mütevazidir. Geleneklerinden dolayı daha basit ihtiyaçlara sahip olan işçiler, bu sayede ücretleri rahat bir yaşam sürmeleri için yeterli olmaktadır. Olumsuz bir durum olarak vergi adaletsizliğinden dolayı mali önlemler alınmış olmasına rağmen gelir vergisinden muaf olmamaları ve verginin ülkede zayıfın üzerine yüklenmiş olması gibi yapısal bozukluklar büyük bir sorun oluşturmaktadır.
- Sanayinin geliştirilebilmesi ve mülklerin değerini tam bulabilmesi için bankacılık alanında iş ortaklıklarına ihtiyaç vardır.
- Müfettişlik, işi olmayıp boş gezenlere iş sağlamanın yanında, görme engelli veya diğer fiziki özürlüler gibi çalışamayacak durumda olanların haricinde olanların

dilencilik yapmasını denetim altına almıştır. Ayrıca ipek ve ipekli ürünlerin üretimini teşvik için Dersaadet'teki mevki sahibi kişilere komisyon vermiştir.

- Peşin parayla çalışıldığı için herkes ipek sanayisinde çalışmayı tercih etmiştir. Vefik Efendi çalışmaları sayesinde sanayinin gelişmesini sağlamıştır.
- Müfettiş, Bursa'nın İstanbul'la doğrudan bağlantısı olması için Telgraf hattının döşenmesi projesinde çok çaba harcamıştır. Bilecik ve İznik üzerinden Dersaadet'le irtibatı sağlamıştır.
- Tophane Amirliği'nin inhisarında bulunan İstanbul- Bursa vapur işletmeciliğinin mevcut aksaklıklarının giderilmesi için işletmesi ve denetimi teftiş heyetine bağlı özel bir şirket kurmuştur. Babıâli önce karşı çıksa da Bursa'nın sanayisi, ticareti ve ulaşımı için çok önemli olan bu projenin gerçekleşmesi için valinin gayretleriyle Sultandan izin alınmıştır. İstanbul'la ticaret yapan tüccarların ortağı olduğu hızlı bir tekne alınmış ve daha önce verimsiz, güvenli olmayan ve düzensiz teknenin yerine oldukça başarılı ve uygun fiyatla hizmete başlamıştır.

Yapılan teftişler sonucunda müfettişliğin sanayi alanıyla ilgili hazırlamış oldukları raporlar şu şekildedir: Bilecik yastık üretimiyle meşhur olan bir kazaydı. Ancak kazada bulunan 200 yastıkçı tezgâhı sermayesizlikten kapanmak zorunda kalmış, sadece 10 tanesi, tefecilerin üretimi tekellerinde tutmak için maddi olarak desteklemeleriyle üretime devam etmekteydi. Ahmed Vefik işsiz kalan yastıkçı ustaları arasından en iyi üç tanesini tespit edip bunlara ikişer yıl vadeyle faizsiz 2.000 kuruş kredi vermiş ve işyerlerinin yeniden açılmasını sağlamıştır. Böylelikle tefecilerin tekelinde olan sektörde rekabet edebilecek yeni işyerleri açılmasını sağlamıştır (BOA. A.MKT.MHM 272/86).

Bilecik kazasına bağlı bir köyde bulunan devlete ait bir ipek fabrikası uzun yıllardır kullanılmayarak atıl durumda kalmıştır. Müfettişlik bu işyerinin tamiri için gerekli olan masrafların karşılanmasını ve ihaleyle özel müteşebbislere devredilerek üretime geçmesini sağlamıştır (BOA. A.MKT.MHM. 301/42).

Karesi Sancağına bağlı Kırkağaç kazasında 1864 yılında Fransız vatandaşı Monsieur Edwards adlı bir girişimci pamuk tohumlarını temizlemek için bir fabrika kurmak istemiştir. Yapılan yazışmalardan sonra Meclis-i Vâlâ'da alınan kararla fabrika için bir takım şartlar konulmuştur. Bu şartlara ilave olarak hiçbir şekilde imtiyaz ve inhisar (tekeli) verilmeyeceği beyan edilmiştir (BOA. İ.MVL. 521/23412- 516/23256).

1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla yeni kurulan *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ordusunun kışlık kıyafetlerinin aba ve şayaktan yapılması kararlaştırılmıştır. Balıkesir’de eskiden beri abacılık meşhur bir meslek olmuştur. Bunun için askerin resmi kıyafetleri ve talim elbiseleri Balıkesir’de üretilmeye başlanmıştır. Ancak artan talebi karşılayamayan küçük atölyelerin üretimi devleti yeni arayışlara sevk etmiştir. Bunun üzerine 1843 yılında Fransa’dan makineler getirilerek Balıkesir’de bir aba fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır (Öntüğ, 2009: 126).

Karesi Mutasarrıfı Behçet Paşa görevini suiistimal ederek Balıkesir Aba fabrikasında yolsuzluğa bulaşmıştır. 1862 yılında hazırlanan raporda aba fabrikasında yıllık 25.000 top aba üretildiği, bunun ancak 12.000 topunun askerler için gönderildiği ve kalanında satıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca askere gönderilen abaların kalitesiz olduğu ve iyi cins yapağının dışarıya satıldığı tespit edilmiştir. Yapılan yolsuzluk sonucu zimmete geçirilen para miktarı yaklaşık 1,7 milyon kuruşu bulmuştur. Paşa görevinden azledilerek hapse atılmış ve bu paranın tahsili için tüm mal varlığına el konulmuştur (BOA. A.MKT.UM. 571/54).

Balıkesir aba fabrikasında görülen yolsuzluklar sonucu, Ahmed Vefik teftişi esnasında bu yolsuzluklardan kurtulmak için abahanenin devlet tarafından ihaleyle özel müteşebbislere kiralanması gerektiğini, aksi takdirde bu şekilde işletilmesinin yolsuzlukları devam ettireceği ve aba fiyatlarını artırarak piyasaya zarar vermekten başka bir faydasının olmayacağını belirtmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 309/22).

Bursa’da müfettişlik dönemini de içine alan 1858-1871 yılları arasında ev kiralari ikiye katlanmıştır. İşçi ücretleri de bu süreçte yükselerek yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Gıda ve diğer ürünlerin fiyatları ise ev kiralari ve işçi ücretlerine nispeten biraz daha fazla artmıştır. Bu artışlar sonucunda 13-14 yıl içerisinde toplam yaşam maliyetleri ikiye katlanmıştır (FO. British Consular Establishments Reports, 1871: 54-55). Yaşanan yüksek enflasyon ve işçi ücretlerinin artışı sanayinin olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. Vefik Efendinin teftişi döneminde, 1863-1864 yıllarında yaşanan iki yıllık olumlu gelişmeler, bölgenin kalkınmasına katkı sağlamasına rağmen devam ettirilememiş ve Osmanlı’nın kötü giden maliyesi ve dış borç sorunu nedeniyle ıslahatların olumlu etkilerinin yok olmasına sebep olmuştur.

2.3.4. Tarım Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Hüdavendigâr sancağı pek çok çeşit ürünün yetişmesini sağlayan verimli toprakları sayesinde tarım sektörünün bu bölge ve Osmanlı için önemli bir sektör olmasını sağlamıştır. Özellikle bölgede üretilen ipek ve zeytin hem İstanbul'a hem de yurtdışına satılarak bölge için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. İngilizlerin yapmış oldukları çalışmalarla birlikte bu bölgede pamuk ve patatesin de üretimine başlanmıştır. Özellikle bu dönemde yaşanan Amerikan iç savaşı, Avrupa'nın tekstil sanayisindeki pamuk ihtiyacı için farklı tedarik yolları aramasına sebep olmuştur.

Osmanlı'da zirai teşvik tedbirlerinin önemli bir uygulaması ise, ticari değeri yüksek tarım ürünleri üretimini teşvik için üreticiye öşür muafiyeti sağlanmasıdır. Bu uygulamanın en tipik örneği pamuktur. 1861 yılında başlayan Amerikan iç savaşı Avrupa dokuma sanayisinin pamuk hammadde ihtiyacının bu ülkeden ithal edilmesini güçleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar önemli bir ihraç malı olan pamuğun, bu yüzyılda Amerikan ve Mısır pamuğuna karşı rekabet edemeyerek gerilemişken, Amerikan iç savaşı yeniden ülkede pamuğun üretim ve ihracatının canlandırılmasını sağlamıştır (Güran, 2014: 56-57). Bu durum özellikle Bursa gibi verimli arazilere sahip yerlerde İngiliz ve Fransızların girişimciliği ve devletin önemli destekleriyle pamuk tarımının yeniden önemli bir üretim ve ihraç malı olarak görülmesini sağlamıştır. 1862 yılının başlarında pamuk üretiminin teşvik edilmesi amacıyla üreticilere şu ayrıcalıklar sağlanmıştır (Güran, 2014: 56-58):

- Boş toprakların tarıma açılması halinde Tapu Nizamnamesi kapsamında uygulanan 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri bu topraklarda pamuk üretilmesi şartıyla 5 yıla çıkartılması,
- Kaliteli pamuk üretimini teşviki için pamuk ihracatında uygulanan gümrük tarifesinin on yıllık bir süre için sabit tutulması, ayrıca pamuğun cinsi ve kalitesine bakılmaksızın aynı oranda vergi alınması,
- Pamuk üretiminin yaygınlaştığı bölgelerde ihtiyaç duyulan yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarına öncelik verilmesi ve pamuk üretimi ile ayıklanmasında kullanılacak her türlü araç ve gerecin ithalatından gümrük vergisi alınmaması,
- Devlet, iyi cins pamuk tohumu ile pamuk üretiminde kullanılacak yeni araç-gereç ve makinaları getirerek üreticilere dağıtması ve pamuk üretimi ile ilgili yeni metotlar hakkında çiftçilerin bilgilendirilmesi,

- Bunlara ek olarak pamuk üretiminin yaygın olduğu bölgelerde sergi ve panayırılar düzenlenmesi ve en kaliteli pamuğu üreten çiftçiler ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştır.

Konsolos Mr.Sandison'un 1863 yılı raporunda, Bursa'da yazın yaşanan kuraklık, sonrasında ise yaşanan yoğun kar yağışı ve toprağın donması gibi sebeplerden gelecek yıla yönelik olarak toprağın tarıma elverişli hale getirilemediği belirtilmiştir. Bu sebeplerden ötürü İngiliz üretimi olan pulluk ve diğer tarım aletlerinin tanıtımı gerçekleştirilememiştir. Köylülerin pullukları kullanmayı bilmemesi ve yaşanan doğa olayları bu pullukları satın almamalarında etkili olmuştur. Ahmed Vefik göreve başladığı ilk aylarda tarıma doğrudan destek sağlamamış ancak diğer kamusal konularda çalışmalar yapmış, sanayi ve gelirlerin yükselmesi için tarımın ilerlemesine önem vereceklerine dair güvence vermiştir (FO. Commercial Reports, 1864: 432-433).

Aşağıda yer alan Tablo 7 ve Tablo 8'de 1861 yılında Hüdavendigâr Sancağından yurt içi ve yurt dışına satılan ürünler ve elde edilen gelirler yer almaktadır. Bu bağlamda Bandırma ve Gemlik limanları ile İstanbul ve Rodos'a yapılan toplam satış geliri 120 100 sterlin olarak gerçekleşmiştir. 1860 yılında 315.000 sterlin olarak gerçekleşen ihracat potansiyeli 1861 yılında da aynı şekilde görülmüştür. Mevcut veriler incelendiğinde Hüdavendigâr Sancağının bir tarım ürünleri üretim merkezi olduğu ifade edilebilir. İhracat ürünlerini (ipek ürünleri hariç) tarım ve hayvancılık ürünleri oluşturmakta, ipek ve zeytin bölgenin geçimini sağlamasında en önemli ürünler olmuştur. Sanayi üretimi olarak ipek, pamuk ve aba üretimi üzerine yoğunlaşmıştır. İngiliz ve Fransızlar bu dönemde ipek ve pamuk üretimini artırmak için ve bu ürünlerin işlenmesi için çaba harcamışlardır. İpek, Fransa iplik ve kumaş sanayisi için çok önemli olmuştur ve orada yaşanan ipek böceği hastalığından dolayı ipek üretimi 1850'li yılların başında nerdeyse bitmiştir. İngilizler ise burada tarım ürünleri üretimini artırmak üzere modern tarım makineleri satmayı planlamışlardır. Kısacası, özellikle Amerikan pamuğunun artan fiyatı ve yaşanan iç savaş krizi sonucunda tedarikinde yaşanan sorunlardan dolayı verimli Bursa topraklarının pamuk üretimine uygun olması ve fiyatının uygun olmasında dolayı tercih edilmiştir. Bu artıların yanında Osmanlı'nın liberal politikaları, İngiliz ve Fransız girişimcileri pamuk ve ipek gibi hammaddeleri burada işleyip daha düşük işgücünden daha düşük işgücünden yararlanmak için cazip bir ülke olarak görmelerini sağlamıştır. İngiliz ve Fransızlar burada üretilen ipek ve pamuk ürünlerini düşük fiyattan alıp tekstil fabrikalarına ucuz hammadde sağlamak için bölgeyi ipek ve pamuk ürünleri üretim merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır.

Tablo 7. 1861 yılı Hüdavendigar Sancağından (Bandırma ve Gemlik Limanları Üzerinden) Yapılan İhracat

Ürün	Miktar (Ton)	Değer (Sterlin)
İpek kozası	24.040	14.700
İpek kozası (yurt içi)	3.810	2.300
Yün	23	13.000
Arpa	99	6.000
Yulaf	30.4	1.440
Fasulye	21.2	2.100
Un	6	800
Keten	21.5	4.100
Susam	24.7	7.000
Tuzlanmış balık	—	60
Toplam	—	51.500

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1862: 347.

Tablo 8. 1861 Yılı Hüdavendigar Sancağından Rodos ve İstanbul'a Satılan Ürünler ve Sancağın Geliri

Ürün	Miktar	Değer (Sterlin)
İpek	15 balya	1 700
Afyon	1 ton	2 120
Susam	63.5 ton	1 080
Koyun ve kuzu	120 000 Adet	54 600
Yün	25.5 Ton	1 400
Fasulye	6 Ton	700
Zeytin	1 088 ton	7 000
Toplam		68 600

Kaynak: FO. Commercial Reports 1862: 347.

Tablo 9'da Hüdavendigar sancağının 1861 yılına ait ithalat verileri bulunmaktadır. Bu verilere göre şeker ve kahve ithalatı toplam ithalatın % 50'sini oluşturmaktadır. Ayrıca ithalat mallarının çoğunluğunu işlenmiş maden ve sanayi ürünleri oluşturmaktadır. İthal edilen

ürünlerin %40'tan fazlası İngiltere ve bu ülkenin sömürgelerinden gelmektedir. İkinci sırada bulunan Fransa'nın payı ise %30'u bulmakta ve şeker, kurşun ve mum gibi ürünlerden oluşmaktadır.

Tablo 9. 1861 Yılı Hüdavendigâr Sancağı İthalatı

Ürün	Ülke	Miktar	Değer (Sterlin)	İthalat Oranı (%)
Tekstil ürünleri	İngiltere	—	11 400	9,77
Şeker	Fransa- Hollanda	670 Ton	31 000	26,56
Kahve	Batı Hindistan	375 Ton	27 300	23,39
Demir	İngiltere	830 Ton	8 200	7,03
Demir	Rusya	280 Ton	6 300	5,40
Kurşun	Fransa	125 Ton	3 800	3,26
İngiliz Sacı	İngiltere	19 Ton	3 000	2,57
Pirinç	Doğu Hindistan- İtalya	2 000 torba	4 000	3,43
Mum	Fransa	1 000 kutu	6 600	5,66
İncir	Yunanistan	83 Ton	1 100	0,94
Sabun	Yunanistan	140 Ton	4 630	3,97
Yağ	—	166 Ton	8 070	6,92
Kuru üzüm	İzmir (Yurt içi)	110 Ton	1 300	1,11
Toplam			116 700	

Kaynak: FO. Commercial Reports 1862: 347-348.

1861 yılında hazırlanan İngiliz konsolosluk raporuna göre teftiş bölgesinde tarımsal üretimle ilgili önemli gelişmeler şu şekilde sıralanabilir (FO. Commercial Reports, 1862: 348-357):

- 1860 yılında İstanbul üzerinden yurt dışına ihraç edilmek üzere 265.000 sterlin değerinde 980 balya ipek, 24.000 sterlin değerinde 220 balya floret ipeği (hurda ipek), 26.000 sterlin değerinde 650 balya ipek kozası ve 800 sterlin değerinde 100 balya yün olmak üzere toplamda 315.800 sterlin değerinde ihracat gerçekleştirilmiştir.

- Mudanya’da bulunan ve toplam 75 balya ipek üretim kapasitesinde olan 2 adet ipek atölyesi, İstanbul’a 19.000 sterlin değerinde ipek ihraç etmiştir.
- İngiliz-Yunan ortaklığıyla İstanbul’da kurulan **Tamvaco** ipek üretim şirketi üretiminin tümünü İngiltere’ye göndermekte, bunun dışındaki tüm ipek üreticileri ürünlerini Marsilya’ya göndermekteydi. Kalitesine göre değişen fiyatlara sahip olan ipek 11-12 denye kalitesinde üretilmekte ve sezon başında 395 kuruşa satılmakta iken sezon sonunda 350 kuruşa düşmüştür. Yaş kozanın fiyatı ise okkası 30-42 kuruş arasında değişmektedir. Kuzey Amerika’da devam eden çatışmalar, Fransa’da ekonomik sıkıntılara sebep olmuş, bu yüzden ipek talebi düşmüştür. Kuru ipek kozası stokları erimiş, fiyatı 80-110 kuruş olmuştur. Fransa’da yaşanan ipek böceği hastalığı ipek piyasasını etkilemiş ve fiyatları yukarı doğru tırmandırmıştır. Ham madde temini konusunda hastalıktan etkilenmeyen Türkiye önemli bir konuma gelmiştir,
- Mudanya, Gemlik ve Bandırma’da toplam 6.200 ton zeytin üretilmiştir. Büyük kısmı tuzlu olarak ihraç edilmiş, zeytinin okkası 2-2,5 kuruş ve zeytinyağı 7-13 kuruş arası satılmıştır. Kuraklıktan dolayı üretim olumsuz etkilenmiştir.
- Karahisar Sancağında okkası 190-200 kuruş arası satılan toplam 227 ton afyon üretilmiştir. Ankara keçisinin yünü ise okkası 25-40 kuruş arası satılmış ve 1.538 ton üretilmiştir.
- Tarımda yaşanan bolluk fiyatları düşürmüştür, un 38 kuruştan 26 kuruşa düşmüştür. Arpa ile mısırdaki durum benzerdir. Patateste ise tohum kaliteli, hastalıktan etkilenmemiş ve hasat sonucunda kaliteli bir ürün elde edilmiş olmasına rağmen, pazarlanabilir bir ürün olarak teşvik etmeye yetecek miktarda tüketim ya da talep olmamıştır.
- En yüksek verim mısırdan olmuştur. Dönüm başı 3,5 ton ürün elde edilmiştir.
- Bu bölgede etkin kullanılan İngiliz tarım aletleri verimliliğin artmasını sağlamıştır. Bu verimliliği gören köylüler pulluğun taklidini yapmışlar, mükemmel olmasa da kullanışlı bir alet olmuştur.
- Afrika’dan getirilen şeker kamışı ve sorgum otu ekilmiş ve verimli olduğu görülmüştür.
- Meyve suyu yapımı için İngiltere’den getirilen makine sayesinde üzüm işlenmiş ve halkın kullanımına yeni bir ürün sunulmuştur. Bu işle ilgili gelecekte işletmelerin çoğalması beklenmiştir.

- Amerikan pamuk tohumu ekim denemeleri terk edilmiş, ancak yeni atanan vali bunu teşvik edeceğini belirtmiştir. Bu bölgenin iklimine ve toprak yapısına en uygun pamuk tohumunu bularak verimi artırmak için çabaların devam edeceğini belirtmiştir. Bu bölgeyi iyi bilen Paşa, insanların takdirini kazanmak için otoritesini kullanarak çalıştığından, pamuk ekiminin geliştirilmesi için İngiliz konsolosu, Manchester Birliğinden pamuk tohumunun İngiltere tarafından temin edilmesinin daha uygun olacağını raporunda belirtmiştir. Pamuk tarımının gelişebilmesi için sermayeye ihtiyaç duyulacaktır ancak sermaye birikimi yoktur. Burada pamuk tarımı için uygun iklim ve toprak yapısı olduğundan ihtiyaç duyulan maddi desteği ve tohumu Manchester Birliği temin ederek tarımsal kalkınmanın desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir.
- Osmanlı maliyesinde gelir kaynağının büyük kısmı tarımsal üretime dayanmıştır. Tarımda verimlilik artırılmaması ve sanayileşememek gelir ve gider dengesinin daha da bozulmasına sebep olmuştur.

Tablo 10'da Hüdavendigâr sancağının 1862 yılı İstanbul üzerinden yapılan ithalat rakamları verilmiştir. Toplam ithalatın % 50'sini oluşturan bu rakamlara göre bir önceki yıla göre ürünler ve ithal edilen ülkeler hemen hemen aynı kalmıştır. Şeker ve kahve ithalatının İstanbul üzerinden yapılan toplam ithalat içindeki payı % 58'dir.

Tablo 10. Hüdavendigâr Sancağının 1862 Yılında Yapılan İthalatı (İstanbul Üzerinden)

Ürün	Miktar (Ton)	Değer (Sterlin)
Tekstil ürünleri	----	7.000
Kahve	3.000 torba	14.000
Şeker	440 ton	17.000
İngiliz demiri	670 ton	6.100
Rusya demiri	220 ton	4.800
Fransız kurşunu	175 ton	4.750
İngiliz sacı	25 ton	3.660
Toplam		57.310

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1863: 453.

Tablo 11’de 1862 yılına ait Hüdavendigâr sancağı ihracat rakamları yer almıştır. Bu ihracat rakamlarının yanında Bandırma limanından 34.586 sterlin değerinde ihracat yapılmıştır. Yurt içine satılan malların değeri ise 26.810 sterlin değerindedir. Bu bağlamda 1862 yılında Hüdavendigâr sancağından satılan ürünlerin toplam değeri 437.266 sterlindir. Gemlik limanı üzerinden yapılan ihracatın % 96,9’unu ve toplam satılan ürünlerin % 86,75’ini ipek ve ipek ürünleri oluşturmaktadır.

Tablo 11. Hüdavendigâr Sancağı 1862 Yılında Yapılan İhracat (Gemlik Limanından)

Ürün	Miktar	Değer (Sterlin)	İhracat Oran (%)
İpek	1.086 balya	325.000	86,47
Artık ipek	280 balya	11.000	2,93
İpek kozası	350 balya	25.800	6,86
Ankara keçisi yünü	80 balya	2.400	0,64
Krom (İngiltere)	1.375 ton	10.000	2,66
Mısır (Livorno-İtalya)	142,2 ton	670	0,18
Zeytin (Rusya)	75 ton	1.000	0,27
Toplam		375.870	

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1863: 453.

1862 yılında hazırlanan İngiliz konsolosluk raporuna göre teftiş bölgesinin tarımsal üretimiyle ilgili önemli gelişmeleri şu şekilde sıralanabilir (FO. Commercial Reports, 1863: 452-458):

- Gemlik’ten Tuna’ya 11.200 sterlin değerinde 865 ton ve İstanbul’a 8.800 sterlin değerinde 656 ton zeytin satılmıştır. Üretilen 2.300 sterlin değerinde toplam 52,5 ton zeytinyağı ise İstanbul’a satılarak toplamda 22.300 sterlin değerinde yurt içi piyasaya mal satılmıştır.
- Gemlik’e getirilen ithal ürünleri içerisinde, tekstil ürünü (İngiliz) 7500 sterlin, İngiliz kolonilerinden 4700 sterlinlik şeker, kahve ve içki ithal edilmiştir. Midilli ve Girit adalarından toplam 17.200 sterlin değerinde 420 ton sabun ithal edilmiştir. Toplam 29.400 sterlin değerinde ürün ithal edilmiştir.
- Bu yıl içerisinde Avrupa’dan getirilen bir uzman öncülüğünde bir komisyon kurularak pamuk üretiminin geliştirilmesi için çalışılmıştır. Pamuk tohumu

getirilerek dağıtılmıştır. İngiltere'den getirilen pullukların çiftçilere dağıtılarak nasıl kullanılacağı öğretilmiştir.

- New Orleans'tan birkaç yıl önce getirilen kaliteli pamuk tohumları buraya uyum sağlamış ve ürün verimliliği iyi olmuştur. Manchester tohumunun da buraya uyum sağlayacağı tahmin edilmiştir. Önceki yıl Mısır'dan getirilen tohum uyum sağlamamış ve ekenler pişman olmuştur. Uzun, kurak ve sıcak geçen yaz mevsimi ürünlerin erken olgunlaşmasını sağlamış ve yüksek fiyattan satılmasını sağlamıştır. İzmir'de ekilen Amerikan tohumları başarısız olmuştur. Anadolu'dan iyi pamuk elde edilebilmesi için sadece tohum ve tarlaya ekimin yeterli olmayacağı ayrıca düzgün bir şekilde yapıldığının da denetlenmesi gerektiği belirtilmiştir.

İngiliz arşivinde bulunan müfettişlik bölgesiyle ilgili raporlarda, bölgede tarımın durumu ve Ahmed Vefik Efendi'nin tarım alanındaki kalkınma çalışmaları aşağıda sıralanmıştır (FO. Commercial Reports, 1864: 163-165, 428-435):

- Mudanya'da yaşanan uzun süreli kuraklık sebebiyle, geçen yıla göre zeytin üretiminde üçte bir oranında bir azalma olmasına rağmen 5.000 ton zeytin üretilmiştir. Zeytinin kilosu ortalama 1,5 kuruştan satılmakta ve yaklaşık olarak 7,5 milyon kuruşluk değere sahip olduğu hesaplanmıştır. Bunun yanında 9.200 litre de zeytinyağı üretilmiştir. 2 fabrikada toplam 120 balya ipek ipliği üretilip 34.500 sterline ihraç edilmiştir. 50 ton ipek kozası satılmıştır.
- Gemlik'te zeytin ve ipek kozası üretiminde diğer bölgelere göre verimlilik daha yüksek olmuştur. İpek kozası üretimi 180 tonu bulmuş ve değeri 38.500 sterlin olmuştur. 3.500 ton (42.000 sterlin değerinde) zeytin üretilmiştir. Üzüm üretiminde artış olmuş, özellikle başarılı bir kükürt uygulamasından sonra 436 ton (2.000 sterlin değerinde) üzüm üretilmiştir.
- Babıâli tuz fiyatlarını %50 oranında arttırmış ve 0,6 kuruşa çıkarmıştır.
- Balıkesir'de üretilen pamuk, İngiltere'nin ham madde ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildir. Burada ham madde alımında peşin ödeme yapmanın, vadeli ödemeye göre daha avantajlı bir fiyat sağladığı tespit edilmiştir.
- İhracat ürünleri ticaretini geliştirmek adına olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Ahmed Vefik Paşa, zeytin ve ipek ticaretinin yanında tahıl ürünleri üretiminin artırılmasına da katkıda bulunmaya başlamıştır. Bu sayede ticaretin gelişerek üretici halkın yüksek faizle borç almasının önünü kesmeye çalışmıştır.

- Yaş ipek kozasının son 6 yıla göre verimliliği artmıştır. 3.356 ton yaş ipek kozası üretilmiştir. Yaş kozanın kilosu 25 ila 30 kuruş arasında kuru olanı ise 55 ila 80 kuruş arasında satılmıştır. 1863 yılında toplam koza üretiminin sterlin değeri 798.000 olarak gerçekleşmiştir.
- Müfettiş ovadaki bataklık ve sazlıkların kurutularak daha sağlıklı ve verimli arazilerin tarıma kazandırılması için çok gayret etmiştir. Özellikle ovanın kuzeyindeki verimli topraklar tarıma açılmış ve diğer arazilerinde kurutulması için yol açılmıştır.

Hüdavendigâr sancağında 1864 yılında yaşanan gelişmeler aşağıda ifade edilmiştir (FO. Commercial Reports, 1865: 786-795):

- Mudanya’da 3.175 ton zeytin üretilmiştir. Bu zeytinin toplam değeri 34.290 sterlin olarak hesaplanmıştır. Toplam değeri 3500 sterlin olan 15 ton ipek kozası üretilmiş, zeytinyağı 27 ton üretilmiş ve değerinin ise 1.200 sterlin olduğu hesaplanmıştır. 8.640 sterlin değerinde 2,5 ton ipek ipliği üretilmiş ve hepsi Fransa’ya ihraç edilmiştir. Hem külleme hastalığı hem de şiddetli yağmurlar üzüm bağlarına zarar vermiş, bu sene üretilen üzümden 1.200 tonu içki üretimi için ayrılmıştır. Üretilen içki 28 ton olmuş ve değeri 650 sterlin olarak hesaplanmıştır.
- Gemlik’te zeytin üretimi, 1863 yılına göre yüzde 20 düşmüş ve 780 ton olarak gerçekleşmiştir. 93 ton ipek kozası üretimi gerçekleşmiştir, üzüm üretimi geçen yıla göre artmış ve 907 ton olmuştur. Toplam değeri 2.860 sterlindir. Geç yağın yağmurlar nedeniyle tuz üretiminde düşüş olmuş, 750 ton olmuş ve toplam değeri 5.260 sterlini bulmuştur.
- Balıkçılıktan 9.500 sterlin gelir elde edilmiştir.
- Sonbahar yağışlarının uzun sürmesi zeytin gibi tarım ürünlerinin üretimini olumsuz etkilemesine rağmen büyükbaş hayvanlar için otlakların çoğalmasını, et ve süt üretiminin artmasını sağlamıştır. Toprakların büyük bir bölümü pamuk ekimi için hazırlanmıştır.
- Pamuk ekimi için tohum olarak yüksek verimli olan New Orleans tohumu tercih edilmiştir. Yüksek kalitesi ve zorlu hava şartlarına dayanabilmesi sebebiyle bu tohum daha başarılı olmuştur. Ahmed Vefik Efendi döneminde pamuk ekimi desteklenmiştir. Amerikan pamuğu ekilmesine karşın İngiliz pamuğunun eğer uygun metotlar kullanılabılırsa bölgenin sık yağış alması nedeniyle daha verimli olacağı düşünülmüştür.

- En uygun ve yeni tarımsal teknikler uygulanmış, bunların bir kısmında başarılı olunmuştur. Bu başarılı olanların gelecekte tarımsal kalkınmaya katkı sağlayacağı tahmin edilmiştir. Bazı İngiliz tarım makineleri (pulluk, biçerdöver gibi) tam değerini bulamasa da hasat makineleri başarılı olmuştur. Hasat makinelerinden sonra buharlı pulluğun (traktörün ilk hali) bölge tarımında kullanılması hedeflenmiştir.
- İşçi ücretlerinde bir artış olmuştur. Aylık 110 kuruştan 120 kuruşa çıkmıştır, makine kullananların maaşı 190 kuruştan 200 kuruşa çıkmıştır. Yaz boyunca çalışan pamuk işçileri için gündelik ücretler; erkekler için 8’den 10’a, kadınlar için 4’den 5 kuruşa çıkmıştır.

Tablo 12. 1863 Yılında Bursa’da Üretilen Malların Yurt İçi ve Yurt Dışına Satışı

Ürün	İhracat Yer	Yapılan Taşıma İşini Yapan Ülke	Miktar (Ton)	Tutar (Sterlin)	Tutar (%)
İpek Kozası	Fransa	Fransa	17,486	12.100	19,12
İpek İplik	Fransa	Fransa	0,362	1.060	1,67
Arpa	İngiltere	İngiltere	1.147,5	1.550	2,45
Arpa	İtalya	İtalya	1.147,5	1.550	2,45
Buğday	İtalya ve Malta	İtalya	405	1.100	1,74
Yulaf	İtalya	Yunanistan	1.890	2.300	3,63
Fasulye	Marsilya ve Malta	Yunanistan	877,5	1.650	2,61
Meşe Palamutu	İngiltere	İngiltere	670	6.030	9,53
Yün	Marsilya	Fransa	203,212	13.120	20,73
Pamuk	İstanbul	-----	87,091	15.000	23,70
Afyon	İstanbul	-----	3,755	7.840	12,39
Toplam				63.300	

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1864: 428.

Tablo 12’de Bursa’da üretilen ürünler, bu ürünlerin hangi ülkelere ihraç edildiği ve taşımacılık işini yapan ülkeler yer almaktadır. Fransa’da yaşanan ipekböceği hastalığından dolayı Bursa’da üretilen ipeğin hepsi Fransa’ya ihraç edilmiştir. Pamuk ve Afyon İstanbul’a satılırken toplam gelirin %36,09’unu oluşturmuştur. 1863 yılı Bursa’sında üretilen ürünlerden sanayi ürünü olan iplik hariç hepsi tarım ve hayvancılık ürünüdür. 1863 yılından sonra pamuk işlemek içinde fabrika kurulmuştur.

Tablo 13. 1863 Yılında Balıkesir’de Üretilen Malların İhracatı

Ürün	İhracat Yapılan Yer	Miktar (Ton)	Tutar (Sterlin)	Tutar (%)
Arpa	Fransa	1.306	5.460	3,73
Buğday	Fransa	1.878	18.320	12,51
Mısır	İngiltere	432	2.070	1,41
Fasulye	İtalya	871	4.070	2,78
Meşe Palamutu	İtalya ve Malta	110	1.000	0,68
Yulaf	İtalya	37	160	0,11
Susam	Marsilya ve Malta	130	5.220	3,56
İpek	İngiltere	6,860	12.000	8,19
Koyun	Marsilya	130.000 (Adet)	90.000	61,43
Şarap ve İspirto	-----	863.073 (Litre)	8.200	5,60
Toplam			146.500	

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1864: 428.

Tablo 13’te Balıkesir vilayetinin 1863 yılına ait ihracatı yer almaktadır. Üretimde Bursa’ya denk olan vilayetinin ihracatının % 61,43’ünü oluşturan Marsilya’ya satmış olduğu 90.000 koyun sayesinde bu yılın ihracatı 146.500 sterlin olmuştur. Toplamda üç ülkeye satılan ürünler içerisinde ipeğin oranı %8.19 olarak gerçekleşmiştir. Balıkesir için bu yılın en önemli ürünü koyun olmuştur. 130 000 baş koyun Fransa’ya ihraç edilirken arpa ve buğdayın da Fransa’ya gönderildiği ve %75’i geçtiği görülmektedir. Tablo 13’te bulunan ürünlerin yanında Balıkesir’de zeytin üretimi 1.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu zeytinler 2.80 kuruş ile 5.20 kuruş arasında satılmıştır. Yaklaşık olarak 4 milyon kuruşluk gelir elde edilmiştir.

Tablo 14. Hüdavendigâr Sancağı 1863 Yılı İthalatı

Ürünler	Miktar (Ton)	Tutar (Sterlin)	Tutar (%)
Tekstil ürünleri (miktar olarak % 10, fiyat olarak % 50 artış)	---	11.500	15,67
Kahve	190	15.000	20,44
Şeker	250	9.500	12,94
İngiliz demiri (% 10 fiyat artışı ile)	670	6.700	9,13
Rus demiri (% 10 fiyat artışı ile)	220	5.200	7,08
Kalay (% 10 fiyat artışı ile)	25	4.000	5,45
Kurşun (Fransa) (% 10 fiyat artışı ile)	175	5.200	7,08
Sabun	170	5.800	7,90
Yağ	228	10.500	14,31
Toplam	1.928	73.400	

Kaynak: FO. Commercial Reports, 1864: 429.

Tablo 14’te Hüdavendigâr sancağının 1863 yılı ithalatı yer almıştır. Bu yıl içerisinde bölgede yaşanan deprem fiyatları ve talebi olumsuz etkilemiştir. Ayrıca özellikle tekstil ürünlerinin fiyatlarını etkileyen diğer bir sorun da Amerikan iç savaşıdır. Bu sorundan dolayı pamuk fiyatlarının artışı tekstil sektöründe üretim maliyetlerinin artmasına sebep olmuştur. Bu yüzden dikkat çeken en fazla fiyat artışı tekstil ürünlerine yapılan % 50’lik fiyat artışıdır. Bu fiyat artışına rağmen ihtiyaçtan dolayı talepte % 10 artmıştır. Maden ürünlerine ise % 10’luk bir fiyat artışı uygulanmıştır. Tekstil ve maden ürünleri hariç diğer ürünlerde az da olsa talep düşüşü yaşanırken şeker talebinde bir önceki yıla göre % 43’lük bir azalma yaşanmıştır.

Tablo 15. 1858-1870 Yılları Arasında Bursa Üzerinden İngiltere ile Yapılan Dış Ticaret

Bursa'nın İthalatı	1858 (Sterlin)	1870 (Sterlin)	Değişim Değeri (Sterlin)	Değişim (%)
Tekstil ürünleri	175.000	310.000	135.000	77,14
İngiliz Kolonilerinden Satılan	55.000	90.000	35.000	63,64
Metal ürünler	50.000	84.000	34.000	68
Yünlü ve diğer ürünler	36.000	42.000	6.000	16,67
Toplam	311.000	526.000	215.000	69,13
Bursa'nın İhracatı				
Ham ipek	50.000	170.000	120.000	240
Krom madeni	7.000	24.000	17.000	242,86
Afyon ve yün	60.000	55.000	- 5.000	- 8,33
Kumaş boyası	100.000	145.000	45.000	45
Toplam	230.000	424.000	194.000	84,35
Cari Açık	81.000	102.000	21.000	25,93

Kaynak: FO. British Consular Establishments Reports-Part III (1858-1871), 1871: 54.

Tablo 15'te Osmanlı Devleti'nin 1858 ve 1870 yıllarında Bursa üzerinden İngiltere ile yapılan dış ticareti yer almaktadır. Bu on iki sene içerisinde Bursa'da büyük deprem ve yangınlar yaşanmıştır. Avrupa'da ise ipek böceğinde yaşanan hastalık, ipek üretimini durma noktasına getirmiştir. Bu sayede Bursa'da ipek üretimine yönelik Fransa ve İngiltere bu süreçte ham ipek ihracatının % 240 artmasını sağlamıştır. Müfettişliğin de görev yaptığı bu yıllarda dış ticaret hacmi % 75,6 artarak 541.000 sterlinden 950.000 sterline yükselmiştir. Müfettişliğin imar, sanayi ve tarım alanındaki önemli çalışmaları bu süreçte Bursa ekonomisinin geri kalmasını engellemiş, ancak enflasyon artışını engelleyememiştir. Yaşanan enflasyon artışı, ithal mallara gelen zamlar ve bu mallara artan talep, cari açığın % 25,93 artmasına sebep olmuştur. Ayrıca tekstil ürünleri ithalatı % 77,14 artarak toplam ithalatın % 58,93'ünü oluşturmuştur.

Ahmed Vefik Efendi'nin görevden ayrılmasıyla birlikte çalışmaların bir kısmı durmuştur, devam edenlerde ise eski şevk ve heyecan kalmamıştır. Yavaşlamanın diğer bir nedeni de, tarımda çalışan muhacirlerin iç kesimlere göç etmesinden dolayı çalışacak nüfusun azalması

olmuştur. İşgücünün büyük kısmı dışardan göç etmiş Çerkezlerden oluşmuştur ve onlarda buradan göçerek daha içerilere, devletin kendilerine gösterdiği yerlere yerleşmişlerdir. Bu bölgede yaşanan ipek kozası üretimindeki büyük düşüşler, her açıdan halkı zor durumda bırakmış ve Hüdavendigâr Sancağını güzelleştirme çabalarını olumsuz etkilemiştir (FO. Commercial Reports, 1864: 165).

3. BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MÜFETTİŞ-İ UMUMİLİK VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1895-1908)

3.1. II. Abdülhamid Dönemi Müfettişliklerin Doğuşu

1878 Ayestefanos (16. madde) ve Berlin (61. madde) Antlaşmalarıyla birlikte Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı Anadolu topraklarında reform yapmayı taahhüt etmiştir. Ayrıca, Çerkezler ve Kürtlere karşı da Ermenilerin huzur ve emniyetlerini sağlama sözü vermiştir. Bu iki antlaşmayla birlikte uluslararası bir sorun haline gelen Ermeni meselesi; İngiltere, Fransa ve Rusya için Anadolu’da söz hakkı sağlamıştır. Bu üç ülkenin İstanbul Büyükelçileri, Vilayet-i Sitte’de yapılması istenen ıslahatlar için bir memorandum hazırlamış ve 11 Mayıs 1895 yılında Osmanlı Hükümeti’ne sunmuşlardır. 40 maddeden oluşan ıslahat layihasında, Vilayet-i Sitte’de yapılacak ıslahatları teftiş etmesi için, olağanüstü yetkilere sahip bir komiser tayin edilmesi istenmiştir. Babıâli, kendisi tarafından belirlenecek vilayetten başlanmak üzere, ıslahatların başlayacağını ve ıslahatın başına da bir komiser ya da müfettiş atayacağını üç devlete bildirmiştir (Küçük, 1986: 15-18, 115-117).

Ayestefenos ve Berlin Antlaşmaları ile başlayan uluslararası Ermeni sorunu ve Makedonya’da yaşayan azınlıklar sorunu; İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya’nın reform istekleri, 1895 yılında Anadolu Umum Müfettişliğinin ve 1902 yılında Makedonya Müfettiş-i Umumiliğinin kurulmasında önemli bir etken olmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan iki müfettişlikte de aynı ortam ve sorunlar mevcuttu ve müfettişliklerden istenen ıslahatlar da birbirine benzer olmuştur. Osmanlı Devleti’nde kurulan diğer müfettişliklerde de karşılaşılan isyan hareketleri ve asayiş sorunu Anadolu ve Makedonya’da hâkimdi. Azınlık sorunu ve milliyetçilik hareketi temelli olan bu isyanlar, bağımsızlık isteğinden tezahür etmiştir.

İlk kurulan Anadolu Müfettişliği, bölgede yaşanan Ermeni sorunuyla Ahmed Şakir Paşa’nın Yaver-i Ekremlik görevinde sürekli ilgilenmesinden dolayı tecrübeli olması ve askeriyede

komutanlık yapmasından dolayı isyanların bastırılmasında, asayişin sağlanmasında ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında etkili olmuştur. İkinci kurulan müfettişlikte ise işler biraz daha zor olmuştur. Babıâli, Avrupa devletlerinin yeni kurulacak teşkilata Hristiyan bir müfettişin atanması için baskı yapması ve Makedonya Müfettişliğinin yarı özerk bir yapıda olacağından atama konusunda daha dikkatli olmuştur. Çünkü diğer müfettişlere göre Makedonya Müfettişi daha geniş yetkilere sahip olacaktı ve yanlış kişinin atanması bölgeyi bağımsızlığa götürebilecekti. Bu bağlamda ikili ilişkileri iyi olan ve devlete bağlılığı şüphesiz olan Hüseyin Hilmi Paşa müfettişliğe atanmıştır. İki müfettişte aslen memleketleri olan bölgelerde görevlendirilmişlerdir.

3.2. Anadolu Vilayeti Umum Müfettişliği (1895-1899): Ahmed Şakir Paşa

Ahmed Şakir Paşa (1838-1899), Yozgat Çapanoğlu aşiretinden Çapanzade Ömer Hulusi Bey'in oğludur. İstanbul'da doğan Şakir Paşa, yüksek tahsilini askeri okulda yapmıştır. 1856 yılında mezun olmuş ve Mülâzım rütbesi almıştır. 1858 yılında Köstence'de İskân-ı Muhacirin komisyonuna görevlendirilmiştir. Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında birlikte Ruscuk'un kalkınması için çalışmalar yapmışlardır. Ruscuk'ta yapmış olduğu kalkınma çalışmalarından dolayı Sultan Abdülaziz tarafından Binbaşılığa terfi ettirilmiştir. 1869 yılında Ruscuk Mutasarrıfı olarak görevlendirilen Şakir Paşa, kısa süre sonra Mithat Paşa'nın Bağdat Valisi olmasıyla, onunla birlikte Bağdat'a geçerek Bağdat Mutasarrıfı olmuştur. Burada; Bağdat'ın imar işleri, Irak'ın ulaşım-imar işleri, su taşkınlarının önlenmesi için nehir kenarlarına setlerin inşası ve Fırat nehrine gemi işletmeciliği kurulması gibi, bölgenin gelişmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Buradaki görevi iki yıla yakın sürmüştür. 1873 yılında Anadolu demiryolları umum reisi olarak atanmış, demiryolu inşası ve işletmesi için bir yıl çalışmıştır (Karaca, 1993: 17-21).

1877-1878 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus savaşında komutan olarak yer almıştır. Savaş sonrası Mareşallik rütbesi verilmiş ve 1878 yılında Büyükelçi olarak Petersburg'a tayin edilmiştir (BOA. İ.DH. 768/62532, BOA. İ.HR. 276/16858). 12 yıl Rusya Sefirliği yaptıktan sonra 1889 yılında Girit meselesinin tekrar ortaya çıkması üzerine Ahmed Şakir Paşa, buraya vali olarak atanmıştır. Atanmasında daha önceki siyasi ve askeri tecrübeleri ile Rus savaşında komutan olarak bulunmasının verdiği savaş tecrübesi etkili olmuştur (BOA. İ.MTZ.GR. 21/806). Girit Valiliğini 1 yıl sürdürdükten sonra 1890-1895 yılları arasında Yaver-i Ekrem

olarak görev yapmıştır. Şakir Paşa'nın bu beş yıllık görevinde Ermeni faaliyetleri üzerine çalışmaları, en önemli görevleri arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti, Ermenileri uzun yıllar *teba-yı sadıka* olarak kabul etmiş, din, ticaret ve askerlik gibi konularda serbest bırakmış, mülk-servet edinme ve memuriyet hakkı tanımıştır. Osmanlı devletinin tanımış olduğu bu haklar sayesinde özellikle ticaret ve zanaatta çok başarılı olmuşlar ve zenginleşmişlerdir. 1894 yılında, devletin çeşitli kademelerinde (merkezde 1.000 ve taşrada 8.000 kadar) 9.000 kadar Ermeni memur olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti tarafından sağlanan ayrıcalıklara rağmen, bağımsızlık kazanmak amacıyla, yabancı ülkelerin kışkırtmalarıyla birlikte sürekli ayaklanmalar çıkarmışlardır. 1894 yılında yaşanan Sason hadisesi ile birlikte, Yaver-i Ekremliği döneminde, Ermeni meseleleriyle sürekli ilgilenen ve sorunların halledilmesinde önemli çalışmalar yapmış olan Ahmed Şakir Paşa, Anadolu Umum Müfettişi olarak atanmıştır. Müfettişlik bölgesi, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüretülaziz (Elazığ) ve Sivas vilayetlerini kapsamıştır (BOA. Y.A.HUS. 334/29, BOA. Y.EE. 81/6).

Anadolu Umum Müfettişi olarak atanan Şakir Paşa'ya verilen talimatnamede ki görev ve yetkileri şu şekilde sıralanabilir (BOA. Y.EE. 81/5, Karaca, 1993: 58-59):

- Adaletin sağlanması amacıyla, şahısların ve etnik sınıfların birbirlerine zulmetlerine, ayırım gözetilmeden meydan vermemek,
- Kanunlara aykırı bir fiil tespit edildiği zaman, mahkeme önünde adil bir şekilde yargılanmayı sağlamak,
- Bölgede görev yapan memurların görevi kötüye kullandığı, yolsuzluğa veya rüşvete bulaştığı tespit edilirse görevinden azletmek,
- Yapılacak olan memur atamalarında, Osmanlı tebaası içinde bulunanlar arasında ayırım yapılmaksızın tayinler gerçekleştirmek,
- Islahatın genel hedefi, memleketin her tarafının imarının ve kalkınmasının sağlanarak halkın refahının arzulan seviyeye ulaşmasıdır,
- Arzulan refah seviyesine ulaşılması için müfettişin yetki alanı, gerekli olan bütün mevzuatı içine alacak şekildedir,
- Ermenilerin ikamet ettikleri yerlerde karışıklık ve düzensizlik ortaya çıkarsa bunun önlenmesi için çalışma yapılacaktır,
- Müslüman halkın din, mezhep, can ve mallarını tehlikeye düşürecek bir durum ortaya çıkarsa gerekli müdahale yapılacaktır,

- Müfettişliğin yapmış olduğu icraatlar Babıâli'ye ve Padişaha rapor edilecektir.

Yukardaki talimatnamede görev ve yetkileri açık bir şekilde belirtilen Anadolu Müfettişliği için teftiş heyeti ataması gerçekleştirilmiştir. Tablo 16'da Vilayet-i Sitte'de müfettişliğe atanan Ahmed şakir Paşa ve ona yardımcı olması için atanan teftiş heyeti memurlarının görevleri ve maaşları yer almaktadır. Aylık 80.475 kuruş maaş gideri olan heyetin müfettiş muavinliğine de gayrimüslim birisinin atanması için baskı yapılması zerine Rum asıllı Dimitri Mavrokodano Efendi atanmıştır.

Tablo 16. Anadolu Islahatı Müfettişliğine Atanan Teftiş Heyeti ve Maaşları

Görev	Görevli Kişi	Aylık Maaş (Kuruş)
Müfettiş	şakir Paşa	45.000
Müfettiş Muavini	Mavrokodano Efendi	9.000
1. Maiyet Memuru	Ali Daniş Bey	9.000
2. Maiyet Memuru	Hüseyin Hasip Efendi	7.200
Mukayyid	Mehmet Tevfik Efendi	2.700
Mukayyid	Abdolvahab Efendi	2.700
Tabip	Binbaşı Yusuf Bey	900
1. Yaver	Kaymakam şevki Bey	1.125
2. Yaver	Yüzbaşı Sezai Efendi	400
3. Yaver	Tevfik Efendi	300
Diğer (avuş (4 kişi), kâtip (4 kişi), icracı ve geçici atamalar)		2.150

Kaynak: BOA. A. MKT.MHM. 720/2- 720/5- 721/2, BOA. Y.A.RES. 76/20.

Toplam 20 kişiyi bulan teftiş heyetine ödenen maaşların yıllık maliyeti, yaklaşık olarak 1.000.000 kuruştur. Ancak Anadolu ıslahatı için 20 kişilik bir teftiş heyeti kurulmuş olsa da İngiltere, müfettişliğin tek başına yeterli olmayacağını ileri sürerek bir ıslahat komisyonunun da İstanbul'da kurulması ve müfettişliğin çalışmalarını denetlemesi gerektiği konusunda Osmanlı'ya baskı yapmıştır. Rusya'nın bu konuda tarafsız kalması ve İngiltere'nin yoğun baskısı sonucu, 3 Kasım 1895 tarihinde yeleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir ıslahat komisyonu kurulmuştur. Bunun zerine Babıâli de ıslahatların aksamaması ve hızlı bir şekilde yürütülmesi için Teşri-i Muamelat Komisyonu kurmuştur (Karaca, 1993: 59-60).

Vilayat-ı Sitte (Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ), Ankara, Kastamonu, Halep ve Trabzon gibi vilayetlerde yapılan teftişte, ıslahat için hazırlanan layihaya göre çalışmalarda bulunan Ahmed şakir Paşa, genel olarak şu tespit ve faaliyetlerde bulunmuştur:

- Yollar: Ulaşım ve taşımacılık için yeterli olmadığı görülmüş, bu sebeple karayolları yapımı için çalışmalar yapılmış, nehirler ve göllerden yararlanmanın yolları aranmıştır.
- İç gümrükler: Ticareti olumsuz etkilemiş, üretici ve tüketici fiyatları arasında büyük farklar oluşmasına sebep olmuştur.
- Madenler: Vilayat-ı Sitte'de çok zengin kömür ve demir madenleri, Van ve Erzurum'da petrol, Bitlis'te bakır ve simli kurşun madeni olduğu tespit edilmiştir.
- Maden işletmeleri: Zengin maden rezervlerinin olduğu tespit edilmiş, ancak maden işletmelerinin ve sanayinin yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Madenlerin işlenip Avrupa'ya ihraç edilmesi için çalışmalar yapılmıştır.
- Mahalli idarelerdeki bozukluk: Vilayetlerin gelir-giderlerinde görülen dengesizlik, zamanında toplanamayan vergiler, memur maaşlarının yetersiz olması ve ödenememesi sorunları tespit edilmiştir.
- Müslüman ahalinin ekonomik durumu: Müslümanların ekonomik durumunun gayrimüslim ahaliden daha kötü durumda olduğu görülmüştür. Bu durum Anadolu'da çıkan rahatsızlık ve karışıklığın başlıca sebebi olarak görülmüştür.
- Ticaret: Trabzon'la Bağdat arasındaki bütün kuzey ve güney bölgelerinin ticaretini Ermenilerin ellerinde tuttukları görülmüştür.
- Aşiretler arası uzun yıllar süren ve bitirilemeyen kan davaları sorunu tespit edilmiştir.
- Jandarma teşkilatı: Erzurum'da yeniden kurulması (Taharri komisyonu) için çalışmalar yapılmıştır.
- İane-i Muhtacin komisyonu: Muhtaçları koruma ve ihtiyaçlarını temin etmek için bir komisyon kurmak adına çalışılmıştır.

Anadolu Umum Müfettişliğinin teftişi döneminde, ıslahatların uygulanmasını etkileyen pek çok olumsuzlukla karşılaşmıştır. Bu olumsuzluklardan en önemlisi; 1897 yılında Osmanlı-Yunan savaşının ortaya çıkması olmuştur. Şakir Paşa'nın raporlarında da belirttiği gibi, ıslahatların uygulanmasında mali anlamda zorluk çekilmiştir, Yunan savaşının çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, savaş giderleri için yaklaşık 4 milyon lira harcamıştır. 1897 yılı için hazırlanan Osmanlı bütçesinde bu yılın geliri 18,5 milyon lira olarak hesaplanmış ve gelirin % 44'ü olan 8,1 milyon lirasının Duyun-ı Umumiye aktarılacağı hesaplanmıştır. Bütçenin 82.000 lira fazla vereceği hesaplanmışken ortaya çıkan Yunan savaşı sonucunda, bütçeden Duyun-ı Umumiye ödemesi çıktıktan sonra kalan 10 milyon liranın % 40'ı savaş masraflarına

aktarılmıştır. Bu durum bütçenin açık vermesine ve beklenen ıslahatların gerçekleştirilememesine sebep olmuştur (Güran, 2003: 131-132, Öner, 2007: 250-260).

Anadolu Umum Müfettişliği, Şakir Paşa'nın Ekim 1899'da vefatıyla birlikte sona ermiştir. Teftiş heyetine, Paşa'nın vefatından sonra, müfettişliğin görevini tamamladığı belirtilerek, görevli memurlara İstanbul'a dönmeleri bildirilmiştir. Beş yıl süren teftiş boyunca Anadolu'nun pek çok vilayet ve kazasında teftişte bulunan Şakir Paşa, Osmanlı maliyesinin ıslahatlara ayıracak bütçesinin çok sınırlı olmasına rağmen, teftiş ettiği yerlerde ahalinin destekleriyle birçok ıslahat projesini gerçekleştirmiştir. Aşağıda idari, imar, sanayi ve tarım alanlarında Şakir Paşa ve müfettişlik heyetinin yapmış olduğu kalkınma çalışmaları incelenmiştir.

3.2.1. İdari Alandaki Çalışmalar

Şakir Paşa ilk olarak Erzurum'da başladığı teftiş için öncelikle adli konuları ele almıştır. Adli ve hapishaneye ait defterleri incelerken, jandarma teşkilatını yeniden kurmak için askeri bir üye başkanlığında Taharri komisyonu kurma çalışmalarına başlamıştır. Taharri komisyonunun iki üyesi, vilayet meclisi üyelerinden bir Müslüman ve bir Ermeni olmak üzere iki kişiden oluşturulmuştur. Ancak Erzurum'da polis ve jandarma teşkilatlarının oluşturulması için atanan Ermeni ve Katolik üyelere, Ermeni komiteleri ve piskopos (Erzurum Ermeni Murahhası Guyunet Efendi) tarafından fesat çıkarmak için, istifa etmeleri amacıyla baskı yapılmış ve ölümle tehdit edilmişlerdir. Bunun üzerine Ermeni üyeler istifa etmiş ve Babıâli'de tehdit edilenlerin korunması ve konunun araştırılması için müfettişliğe talimat göndermiştir (BOA. A.DVN.MKL. 89/24, BOA. A.MKT.MHM. 721/10, BOA. DH.ŞFR. 181/77).

Şakir Paşa Anadolu'da yapılması planlanan ıslahatlar için gerekli olan maddi kaynakları aramaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Rus savaşından sonra ödemiş olduğu tazminatlar, dış borçlar ve gelirlerdeki azalmalardan dolayı hazinesi erimiş, bu ıslahatlar için ayıracak bütçesi kalmamıştır. Bu nedenlerden dolayı Şakir Paşa ıslahatlar için gerekli olan kaynağın vilayetlerden elde edilmesi için Erzurum'da bütçe incelemelerine başlamıştır. Vilayetlerin bütçelerini inceleyip buralardan ıslahat için kaynak tahsis etmek üzere 1895 yılı bütçesini incelemiş ve bu konuda Sadrazam Kâmil Paşa, Maliye Nezareti ve 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa ile bu konu üzerine görüşmüştür (BOA. Y.EE. 133/7). Bu bağlamda 1894, 1895 ve 1900 yıllarına ait Erzurum vilayetinin bütçesi aşağıdaki Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17. 1894, 1895 ve 1900 Yıllarına Ait Erzurum Vilayeti Bütçesi -Gelir Kalemi

Gelir Kalemi	1894 Yılı Gelir (Kuruş)	1895 Yılı Gelir (Kuruş)	1900 Yılı Gelir (Kuruş)
Emlak ve Akar vergisi	3.849.830	4.551.837	3.921.622
Temettüat Vergisi	958.314	124.927	642.929
Bedelât-ı Askeriye	2.582.907	2.542.611	2.620.906
Ağnam Rüsumu	4.404.394	5.128.884	5.097.396
Aşar	19.150.625	11.251.843	15.196.661
Orman Rüsumu	119.079	--	203.800
Emlak ve Tapu Hâsılatı	527.153	409.863	271.024
İcar Hâsılatı	480	--	--
Mahkeme Harçları	299.551	309.099	274.995
Rusûm-ı Mütenevvia ²⁰	205.950	192.236	257.104
Hasılât-ı Müteferrika ²¹	564.952	406.594	425.088
Maadin	--	--	3.250
Toplam	32.663.235	24.917.894	28.914.775

Kaynak: Salnâme-i Vilayet-i Erzurum: 1312, 1318, BOA. Y.EE. 133/7, Karataş, 2010: 119.

Tablo 17'ye göre, 1894 yılından 1895 yılına gelindiğinde Erzurum vilayetinin gelirinde % 25'lik bir azalma olduğu görülmektedir. Bu azalmanın sebebi Şakir Paşa'nın teftişiyle birlikte anlaşılmıştır. Vilayetin geçmiş 10 yıllık bütçe kayıtlarının incelemesi sonucu, bütçede 21,5 milyon kuruş olması gerektiği görülmüştür. Ancak bütçede para olmamasından dolayı, hesaplar incelenmiş ve geçmiş 3 senede yaşanan kuraklık sonucu, aşar gelirinin 18 milyon kuruş hesaplanmasına rağmen 11,2 milyon kuruş gerçekleşmesi, hesapta yaşanan karışıklığın sebeplerinden birisi olmuştur. Ayrıca Ermeni olayları sonucu vilayetten göç eden vergi mükelleflerinin %7 civarında bir vergi kaybına sebep olduğu hesaplanmıştır. Son olarak Hamidiye alaylarının vergiden muaf tutulmasına rağmen onların da üzerinde vergi görünmesinden dolayı, hesaplardaki karışıklığın sebebi bu üç durumla izah edilmiştir (BOA. Y.EE. 133/7).

²⁰ Zorunlu ihtiyaçlar için alınan geçici vergi türüdür.

²¹ Bu gelir kalemi, barut, beytülmal'a ait emlak ve arazilerin kirası toplamıdır.

1900 yılına gelindiğinde ise, 1895 yılına göre bu beş yıllık süreçte aşar gelirindeki % 50 artışla birlikte, toplam gelirden % 20 oranında bir artış görülmüştür. Toplam gelirler içerisinde aşar vergisinin oranı, 1895 yılından 1900 yılına gelindiğinde ise % 45'ten % 52'ye yükselmiştir. Bu yükselişte Şakir Paşa'nın tahsil memuru sayısını artırarak düzenli ve disiplinli bir şekilde görevlerini yapmalarını sağlaması etkili olmuştur. Diğer taraftan 1895 Ermeni olayları ve yaşanan kuraklığın, 1895 yılı aşar geliri üzerinde olumsuz etkisi olmuştur. 1900 yılında 3.250 kuruş madenlerden gelir elde edilmiştir. Önceki yıllara göre bütçede yeni yer alan bu gelir, müfettişliğin çalışmaları sonucu kömür madeninin çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Ancak petrolden çok daha fazla gelir beklenmesine rağmen sonuçsuz kalmıştır.

Tablo 18. 1894, 1895 ve 1900 Yıllarına Ait Erzurum Vilayeti Bütçesi -Gider Kalemi

Gider Kalemi	1894 Yılı Gider (Kuruş)	1895 Yılı Gider (Kuruş)	1900 Yılı Gider (Kuruş)
Şerhiye Dairesi	394.764	404.064	440.222
Dâhiliye Dairesi	1592.464	849.760	1.749.836
Adliye Dairesi	887.400	915.340	904.204
Maliye Dairesi	962.045	996.405	1.183.822
Orman Dairesi	50.750	--	97.131
Maaş-ı Zatiye	352.942	387.696	335.139
Tımar ve Evkaf Bedeli	435.834	466.974	330.897
Nizamiye (4. Ordu)	15.068.617	18.779.430	--
Jandarma	2.315.372	3.141.400	7.709.000
Polis	123.170	434.590	361.472
Havalat-ı Müteferrika	801.342	412.123	953.000
Takaüd Sandığı²²	--	664.922	--
Toplam	22.984.700	27.452.704	14.064.723
Gelir-Gider Dengesi	(+) 9.678.535	(-) 2.534.810	(+) 14.850.052

Kaynak: Salnâme-i Vilayet-i Erzurum: 1312, 1318, BOA. Y.EE. 133/7, Karataş, 2010: 119.

Yukardaki Tablo 18'de görüldüğü üzere, 1894 yılında yaklaşık 10 milyon kuruşluk bir bütçe fazlası vardır. Ancak bu fazlalık yukarıda belirttiğimiz üzere aşar vergisinin yanlış hesaplanmasından kaynaklanmıştır. 1895 yılında Erzurum'un giderleri, gelirlerinden yaklaşık

²² Emekli, dul ve yetimlere verilen maaş.

olarak 2,5 milyon kuruş fazla olduğundan bütçesi açık vermiştir. Bu açığın en önemli sebebi; 24.000 askeri olan 4. Ordunun giderlerinin, 19 milyon kuruşu bulması olmuştur. Askeriyenin giderlerinden dolayı, yapılması istenen ıslahatlar için bütçe kalmamıştır. Şakir Paşa'nın nizamiye giderlerini vilayet bütçesinden çıkarttırıp, giderin bölgeye yayılmasını sağlamasıyla, 1900 yılı bütçesinde nizamiye giderinin olmaması sayesinde, bütçeden % 50 tasarruf edilmesini sağlamıştır. Ayrıca ıslahatlarda jandarma ve polis sayısında önemli bir artış yapılması, bu iki teşkilatın giderlerini yaklaşık olarak 3 kat artırmıştır.

1895 yılında 4. ordunun yüksek masraflarından dolayı vilayetin bütçesinde açık oluşmuş ve ıslahatları gerçekleştirmek için hiç kaynak kalmamıştır. Ayrıca 5 milyon kuruşluk ordunun ek masrafları için kaynak istenmiş ve vilayetin masrafları için 10 milyon kuruşa yakın bir açık oluşmuştur. Şakir Paşa bütçe yetersizliğinden dolayı, 4. ordunun masraflarının bir kısmının çevredeki vilayetlerden karşılanmasını teklif etmiştir. Çünkü Erzurum'a yüklenen mali yükümlülüğünden dolayı memurların ve jandarmanın 10 aydır maaş alamadıkları, bazı jandarmaların zaruri masraflarını karşılamak için atlarını satmalarından dolayı Divan-ı Harbe verildiklerini tespit etmiştir. Memurların ve jandarmanın maaşlarını alamaması, yolsuzluk ve rüşvete bulaşarak ahaliye zulmetmeleriyle sonuçlanacağı ve Rusya sınırında bulunan vilayette asayişin bozulmasına sebep olacağı ve planlanan ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesini engelleyeceğinden ordunun masrafları kısıp, ıslahat ve ihtiyaçlara harcanması teklif edilmiştir (BOA. Y.EE. 133/7).

Aşağıdaki tabloda, Şakir Paşa'nın Aralık 1896 yılında Maliye Nezaretine göndermiş olduğu layihada yer alan Vilayet-i Sitte gelir ve geçmiş yıllardan kalan bakayasını yer almaktadır. 1884 yılından itibaren bakaya kalan miktarların yer aldığı tabloda 1896 yılının toplanan gelirinin iki katından fazla bakaya kalan miktar olduğu görülmektedir.

Tablo 19. Vilayet-i Sitte'nin 1896 Yılı Gelir Ve Bakaya Kalan Miktarı (Kuruş)

Vilayetler	Toplanan Gelir	Bakaya Kalan Gelir
Erzurum	23.885.000	21.642.135
Sivas	39.904.630	57.055.193
Elazığ	15.266.290	33.179.780
Bitlis	13.495.988	73.540.000
Van	11.192.836	11.948.143
Diyarbakır	17.396.514	72.162.785
Toplam	121.141.258	269.528.036

Kaynak: BOA. Y.EE. 133/7.

Tablo 19'da Vilayet-i Sitte'de 1896 yılına ait gelir ve bakaya kalan miktarlar kuruş olarak yer almaktadır. Aşağıdaki Vilayet-i Sitte'nin nüfusunun yer aldığı Tablo 20 ile beraber iki tabloyu yorumlayacak olursak, Vilayet-i Sitte'nin nüfus ve gelir olarak en büyük vilayeti olan Sivas'ın 40 milyon kuruş gelir ve 1 milyona yakın nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Gayrimüslim nüfusun oran olarak en fazla olduğu vilayet olan Van'da ise teftiş bölgesi içerisinde 11 milyon kuruş gelire en az gelire sahip vilayet olmuştur. Gelirin az olmasında 1895 Ermeni olaylarının merkezinde Van'ın yer alması ve İran sınırında olmasından dolayı kaçakçılığın çok fazla olması etkili olmuştur. Bitlis ve Diyarbakır'da bakaya kalan gelir, toplam bakayanın %54'ünü oluşturmaktadır. Erzurum vilayetinin bakaya kalan geliri ise aşarın yanlış hesaplanmasından kaynaklanmıştır. Gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payı % 20'dir. Şakir Paşa, ıslahat layihasında yer aldığı üzere vilayetlerde görevli memurların içerisinde, gayrimüslimlerin nüfusa oranına göre memur alınmalarında ortalama değeri dikkate almıştır.

Tablo 20. 1896 Yılı Vilayet-i Sitte Nüfusu

Vilayetler	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Gayrimüslim Oranı
Erzurum	545.782	123.935	669.717	18,51
Sivas	801.630	170.351	971.981	17,53
Elazığ	494.881	91.422	586.303	15,59
Bitlis	352.713	126.874	479.587	26,45
Van	207.028	101.264	308.292	32,85
Diyarbakır	378.253	83.752	462.005	18,13
Toplam	2.780.287	697.598	3.477.885	20,06

Kaynak: FO. 78/4704, Currie to Salisbury, no: 224 (Aktaran: Şaşmaz, 2000: 212).

Vilayet-i Sitte’de yer alan Erzurum vilayetine bağlı Bayezid sancağının teftişinde, idari yapının bozuk olduğu, Müslüman ve gayrimüslimler arasında zıtlasmalar olduğu, uzun yıllardır bitirilemeyen kan davalarının devam ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca sancağın yıllık geliri 30.000 lira iken, askeri harcamalardan dolayı yıllık giderin 40.000 lirayı bulduğu ve bu sebepten aylardır askerlerin maaşlarının verilemediği görülmüştür. Şakir Paşa hapishaneleri teftiş etmekle işe başlamış, daha sonra ise aşiretlerin kan davalarını bitirmeleri için girişimlerde bulunarak bu aşiretleri barıştırmıştır. Beyazıt Sancağının merkezi harabe bir köy görünümünde olmasında dolayı, Şakir Paşa bu sancağın gelişmesi için gerekli ıslahatları yapmak üzere sancak merkezini Zado köyü civarına taşımak ve sancak için gerekli olan idari binaların inşaatına başlanmasını sağlamıştır. Askeri kışla, hapishane, jandarma ve hükümet konağının inşaatlarının yeni merkezde inşa edilmesi tasarlanmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 680/12, BOA. Y.EE. 133/14, BOA. Y.PRK.A. 11/61).

Islahat layihasının 8. faslının 22. maddesinde bulunan, jandarma teşkilatının Vilayat-ı Sitte’de kurulması çalışmalarına, öncelikle Erzurum vilayetinde başlanmıştır. Mevcut bulunan jandarma teşkilatının düzenlenmesi için başlanan teftişte, yetersiz olan jandarma sayısının yanında, jandarma erlerinin 10 aydır maaş alamadıkları, sadece yöneticilerin ve amirlerin maaşlarını eksiksiz aldıkları görülmüştür. Öncelikle maaşların eksiksiz ve Ziraat Bankası üzerinden verilmesi için merkeze teklifte bulunulmuştur. Daha sonra vilayetlerin durumuna dikkat edilerek maaşlarda düzenlemeye gidilmesini teklif etmiştir. Toplam 6 vilayette 7500’ü bulan jandarma personeli için yıllık 17 milyon kuruş maaş gideri olduğu hesaplanmıştır.

Ayrıca talimatnameye göre bu bölgede Ermeniler, daha önce jandarma olarak istihdam edilmezken, teşkilata atanacak yeni personellerin Ermeni milletinden alınması için çalışmalara yapılmaya başlamıştır. Babıâli'nin jandarma istihdamında 26-40 yaş arasında bulunan vatandaşlardan istihdam şartına göre, Erzurum'da 213 gayrimüslim istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Ermeniler için açılan jandarma kadrolarının ancak 1/3'ü doldurulabilmiştir. Yaşanan Ermeni ayaklanmaları ve eşkıyalık faaliyetlerinden dolayı açık olan 50 kişilik kadronun Müslüman ahaliden istihdam edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca Şakir Paşa tarafından jandarma talimatnamesi hazırlanarak bir sureti Erzurum'da bulunan Rum, İngiliz ve Fransız konsolosluklarına gönderilmiştir (BOA. A.MKT. MHM. 683/24, BOA. DH.TMIK.S. 2/12, BOA. Y.EE. 133/13).

Şakir Paşa polis teşkilatını düzenlemek için çalışmalara başlamıştır. Islahat layihasında belirtilen nüfus oranına göre polis istihdamı maddesi doğrultusunda, teşkilatın düzenlenmesi için Erzurum'da incelemeler başlamıştır. Buna göre polisin yetkilerinin açık bir şekilde belirtilmesi ve asayişin sağlanması hususunda yalnızca güvenlik teşkilatlarının yetkili olduğu açıkça belirtilmiştir. Polis teşkilatında mevcut olan açık kadrolar tespit edilmiş ve buralara Ermenilerin istihdam edilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Erzurum vilayetinde bulunan açık kadrolara atanacak 61 kişinin 18'i Ermenilerden oluşmuştur. Yeni atanan kişilerle birlikte toplam 88 polis memuruna ulaşan teşkilatın yıllık maaş gideri 262.000 kuruş olarak hesaplanmıştır (BOA. Y.EE. 133/13).

Şakir Paşa ve teftiş heyeti, polis ve jandarma teşkilatlarını düzenlerken maddi kaynak bulmada önemli sıkıntılar yaşamışlardır. Hem bu ıslahatları gerçekleştirmek için hem de bölgenin kalkınmasında kullanmak için gerekli olan kaynağı, vergi gelirlerini artırarak karşılama yoluna gidilmiştir. Osmanlı'da önemli bir mesele olan vergi mükelleflerinden tahsilat sorununu çözmek üzere teftiş heyeti çalışmalara başlamıştır. Öncelikle Şakir Paşa, Erzurum'da idari yetkilerden oluşan bir komisyon kurmuş ve vergi toplama sorununu halletmek için tahsildar teşkilatını kurmalarını ve burada yetkin kişilerin istihdam edilmeleri hususunda talimat vermiştir. Komisyonun çalışmaları neticesinde tahsildar kadrosunun 96 kişiden oluşması gerektiğini Şakir Paşa'ya iletmışlerdir. Dâhiliye Nezaretine bildirilen bu kişi sayısı, bütçede ayrılan paranın yetersiz olacağı için kabul edilmemiştir. Şakir Paşa, Vilayet-i Sitte'de toplam 587 kişiden oluşacak bir teşkilat kurulması gerektiğini ve vilayetlerin, bütçelerinde bulunan maaş miktarlarının, istihdam edilecek memuriyete göre düzenlenmesiyle yeterli olacağını bildirmiştir. Erzurum için 88 kişinin istihdam edilmesi ve bunların 20 kişininin Hristiyan ahaliden olmasının uygun olacağı raporda belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti

tarafından kabul edilen bu teşkilat uygulamasında, istihdam edilecek memurlar için belli şartlar konmuştur. Bu şartlar; memurların hesaptan anlamaları, okuma yazma bilmeleri, silah taşımamaları ve ahaliye şiddet uygulamamaları olmuştur. Ayrıca daha önce tahsilat için görevlendirilen jandarma teşkilatı mensuplarının tekrar eski görevlerine dönmeleri kararlaştırılmıştır (BOA. Y.EE. 133/10, BOA. A.MKT.MHM. 677/3, BOA. DH.TMIK.S. 1/41).

Şakir Paşa, polis ve jandarma teşkilatlarından sonra idari teşkilatlanmada yaşanan sorunları ele almıştır. Burada önemli bir sorun nahiye teşkilatının kurulmasıyla ilgili olmuştur. Nahiye teşkilatını Vilayet-i Sitte’de kurmak için çalışmalara başlayan Şakir Paşa, her nahiyede bir müdür, bir kâtip ve bir polis memuru olması gerektiğini ve bunların bütçeye yıllık maliyetinin 1.270.000 kuruş olacağını hesaplamıştır. 200 haneden az olmayacak şekilde kurulacak nahiye merkezlerinin yönetiminin ve denetiminin kolay olması için merkeze bağlanacak köylerin, merkeze en fazla 3 saat uzaklıkta olması kararlaştırılmıştır. Erzurum valisi, yeni kurulacak nahiye teşkilatı için oluşacak maliyeti karşılamak üzere, vergilerin % 25 oranında artırılmasının gerektiğini belirtmiştir. Yürütülen çalışmalar sonucunda bölgedeki nahiye sayısı 164’ü bulmuştur (BOA. Y.EE. 133/12, BOA.DH.TMIK.S. 2/94- 20/46-10/72).

Şakir Paşa, Van vilayetinin teftişine başladığında idari ve mali durumun çok bozuk olduğunu ve yapılması istenen ıslahatların mevcut durumda uygulanmasının mümkün olmadığını görmüştür. Ermeni komitelerinin faaliyetleri sonucu çıkan isyanlar ve bu isyanlar sonucu yaşanan göçler neticesinde, vilayette toplanması gereken verginin ancak 1/10’unun toplanabildiği görülmüştür. Bu durum, vilayette görevli olan memurların maaşlarının verilememesine sebep olmuştur. Ayrıca tüm gelirlerin isyanları bastırmak için sayıları 3-4 katına çıkarılan askeri kuvvetlerin masraflarına gittiği tespit edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 722/13, BOA. Y.EE. 131/38).

Van’da yaşanan diğer bir olumsuzluk ise İran sınırında yaşanan güvenlik, kaçakçılık ve Ermeni çetelerin ülkeye giriş-çıkış sorunları olmuştur. Şakir Paşa, Van vilayetinin İran’dan getirilen pirinç, pamuk, kumaş, halı ve tuz gibi mallara ihtiyacı olduğunu, ancak malların ülkeye kaçak getirilmesinden dolayı gümrük gelirlerinin ortalama 150 lirada kaldığını tespit etmiştir. Ayrıca memurların yapmış olduğu yolsuzluktan dolayı tütün kaçakçılığının arttığını, bu kaçakçıların ülkede üretilen tütünü, sınır güvenliği olmamasının yardımıyla, İran üzerinden gümrüksüz ve vergisiz olarak ülke içinde istedikleri yere sattıkları tespit edilmiştir. Şakir Paşa, güvenlik sorununun halledilmesi için Hudut Alayı kurulması gerektiğini ve Van sınırı

boyunca 20 noktada karakol ve kuleler ile sınır güvenlik hattının oluşturulması gerektiğini raporunda belirtmiştir (BOA. MV. 90/60, BOA. Y.EE. 131/38).

Anadolu vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa, yaşanan idari sorunlardan birisi olan valilerin yetkilerinin genişletilmesi hususunda; Erzurum'dan 1896 yılında gönderdiği raporunda Kürt aşiretlerin Ermenilere yönelik saldırılarını durdurmanın tek yolu olarak, valilerin haklarını sorumluluklarıyla orantılı bir şekilde arttırmak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca valilerin olaylara hızlı bir şekilde müdahale edebilmesi için merkezden müsaade beklemeden askeri kuvvet kullanabilmeleri gerektiğini belirtmiştir (Kırmızı, 2016: 77).

Şakir Paşa, 1897 yılında teftişe devam ederken merkezden gelen bir emirle Hamidiye Alayları için bazı ıslahatlar yapması amacıyla görevlendirilmiştir. Doğudaki Kürt aşiretlerinden oluşan alaylar, genellikle Ermeniler tarafından merkeze dilekçeler gönderilerek şikâyet edilmişlerdir. BU şikâyet dilekçeleri üzerine Hamidiye Alayları teftiş edilerek sorunları tespit edilmiş ve bu tespitler Babîâli'ye bir layiha hazırlanarak sunulmuştur. Layihada yer alan tespitler şunlardır (BOA. Y.MTV. 173/130, BOA. Y.EE. 132/40):

- Alayların eğitimleri için kanun ve nizamlarla belirtilen zaman çizelgesine uyulmaması,
- Toplam 57 Hamidiye Alayı bulunurken, bunlar kolordu şeklinde birleştirilmeden, Ordu-yu Humayûn'a ayrı ayrı bağlanmaları,
- Alayların itaat ve düzeninin sağlanamamasının nedeni, subayların otorite kuramayan kişilerden oluşması,
- Alay komutanlarının ziraat ve ticaretle uğraşmaları,
- Bölgenin ileri gelenlerinden bazılarının, alay mensubu aşiret reislerinden sağladıkları menfaatlerini kaybedince vali ve mutasarrıfları alayların aleyhinde kışkırtmaya çalışmaları,
- Alayların maaşlarını aşiret reislerinin vermeleri, askerler üzerinde reislere karşı bir yakınlık oluşturmakta, bu durum ise disiplinsizliğe ve nizama uymamaya sebep olmakta,
- Aşiret ileri gelenlerinin ordu kumandanlarıyla doğrudan görüşmeleri, ordunun içindeki hiyerarşiyi bozmakta,
- Aşiret reisleri arasında oluşan birbirine üstünlük sağlama çabaları, kutuplaşmalara ve aşiretler arasında sürtüşmelere sebep olduğu tespit edilmiştir.

3.2.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Anadolu müfettişliğinin imar alanındaki çalışmalarında genellikle asayiş sorunlarının halledilmesi amaçlanmıştır. Önemli ticaret yollarının imar çalışmaları da asayişin yanında bölge ticaretinin gelişmesi için önemli bir çalışma olmuştur. Bayezid sancağı, İran sınırında bulunmakta ve bu ülkeyle yapılan ticaretin gümrüğü konumunda olduğundan, bu bölgenin gelişmesi için ticaretin artırılması ve ticaretin önündeki en büyük engellerden güvenlik sorununun halledilmesi amacıyla çalışmalara başlanmıştır. Şakir Paşa, güvenlik sorununu halletmek için nakliye yolunda önemli yerlere toplam 20 kışlalık seyyar kıtaların oluşturulması ve uygun yerlere jandarmaların yerleştirilmesi için gerekli binaların inşaatını gerçekleştirerek tedbirler almıştır (BOA. Y.EE. 133/14).

Erzincan Sancağına bağlı Refahiye kazasının teftişinde, idari binaların harabeye dönmüş olduğu ve yeniden imar edilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Öncelikle hükümet konağı için gerekli incelemeler yapılmış ve inşaat için 41.735 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. 10.000 kuruşu hazineden istenen inşaat giderinin geri kalanı ahaliden toplanmıştır. Ancak daha sonraki teftişinde hükümet konağının yapılmadığı, hazineden istenen paranın gönderilmeyerek, toplanan paranın 11.735 kuruşu ile kazaya Rüştüye mektebi inşa edildiği görülmüştür (BOA. Y.EE. 133/6, BOA. BEO. 1050/78713).

Şakir Paşa, Van Gölü'nde küçük vapur işletmesi kurulmasının, Van ve Bitlis'te tarım, idare, asayiş, asker taşıma ve postacılığın gelişmesini ve hızlanmasını sağlayacağını tespit etmiştir. Ayrıca Van'dan çıkarılan petrol ve petrol madenlerinin taşınmasında kullanılabileceğini ve bu yolla bölgede ticari olarak kullanılacak vapurların kalkınma için çok yararlı olacağını belirtmiştir. Buradan geçecek Trabzon-İran yolunun 1,5-2 gün daha kısalmasını sağlayacak vapur işletmesinin kurulması için, hazırlanan layiha Babıâli'ye sunulmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda, böyle bir işletmenin bölge ekonomisinin gelişmesi için oldukça önemli olduğu belirtilerek çalışmalar başlatılmıştır. 12 ton ağırlık taşıyabilecek 87 adet yelkenli vapurun yapımına başlanmıştır. Ayrıca İdare-i Mahsusa'ya bağlı bir vapur idaresi kurulması için çalışmalar başlamıştır. Burada kurulan vapur idaresinin işletme ruhsatı, petrol rezervlerinde olduğu gibi Hazine-i Hassa'ya ihale edilmiştir (BOA. Y.EE. 150/33, BOA. BEO. 1378/103332-1394/104480).

Şakir Paşa, Erzincan'dan sonra Sivas vilayetinin teftişinde, Mecidözü kazasının yeni bir hükümet binasına ihtiyacı olduğunu tespit etmiştir. Bunu için başlanan inşaat, toplam 115.000

kuruşa mal olmuştur. İnşaat maliyetinin 80.000 kuruşu halk ianesinden ve kalan 35.000 kuruş ise kaza mal sandığından karşılanmıştır (BOA. Y.EE. 134/37).

Şakir Paşa, Vilayet-i Sitte haricinde Canik Sancağında da teftişte bulunmuştur. Bu teftişinde, Çarşamba kazasında bulunan hükümet konağının harabeye döndüğünü ve ahalinin yardımıyla inşa edileceğini belirtmiştir. Paşa, müfettişlik öncesi görevlerinde, nehir yataklarının düzenlenerek ulaşım ve taşımacılığa açılması için girişimlerde bulunmuştur. Samsun teftişi için çalışmalara başladığında, Çarşamba'dan geçen Yeşilırmak nehrinin gemilerle taşımacılık yapılmasına uygun olduğunu görmüştür. Ticaretin gelişmesini sağlayarak, bölgenin kalkınmasına önemli katkı sağlayacağını belirten Paşa, kendisinin tüm masraflarını karşılayarak 100.000 kuruşa yaptırmış olduğu gemiyi burada işletmeye koymuştur. Ayrıca, nehir üzerinde tamire ihtiyaç duyulan köprülerin masraflarını karşılayarak tamir ettirmiştir (BOA. Y.EE. 134/53).

Erzurum ile Van vilayetleri arasında karayolu yapımı için 1886'da çalışmalara başlanmıştır. Ancak o dönemde yaşanan Ermeni isyanlarından dolayı yol yapım çalışmaları aksamıştır. Yaşanan Ermeni isyanlarından dolayı çalışacak işçi bulmakta zorlanılmış ve çalışanların yevmiyeleri bütçenin yetersizliğinden dolayı ödenememiştir. 1895 Ermeni isyanlarında yol yapımı durdurulmuş ve bu olaylara kadar yolun 100 km'ye yakın kısmı tamamlanmıştır. Şakir Paşa'nın müfettişliği döneminde, ticaretin geliştirilmesine ve vilayetlerin birbirine bağlanarak asayişin sağlanmasına yardımcı olacak yolun tamamlanması için merkeze bir rapor gönderilmiştir. Bu rapor sonucunda, Paşa'nın istediği 3 mühendis, Babıâli tarafından kabul edilmiş ve Palandöken, Hınıs ve Malazgirt'ten geçerek, Erzurum ve Van'ı birbirine bağlayacak yolun yapımının hızlandırılması ve diğer askeri yolların belirlenmesi sağlanmıştır (BOA. BEO. 1006/75422).

3.2.3. Sanayi Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Şakir Paşa, Erzurum'un ekonomik ve kültürel kalkınmasını sağlamak için *Tezyid-i Servet* Komisyonu'nu kurmuştur. Teftiş heyetinde 2. maiyet memuru olarak görev yapan Hüseyin Hasip Efendi, komisyonun başkanlığına getirilmiş ve bu komisyonun üyeleri ziraat ve ticaret-orman dairelerinde görev yapan memurlar ile Erzurum'da servet ve mal sahibi olan zengin eşrafından oluşturulmuştur. Komisyonun ekonomik kalkınma için yapmış olduğu faaliyetler (BOA. MV. 86/57, Karaca, 1993: 84):

- Erzurum'un ticaretini olumsuz etkileyen yol sorununun halledilmesi,

- Verimli arazilerden elde edilen mahsulün pazar yerlerine ulaşmasının sağlanması,
- Hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla hayvan ırklarının ıslah edilmesi için çalışılması,
- Vilayette bulunan maden ve taş ocaklarının araştırılması ve bunların ekonomiye kazandırılması için işletilmesi,
- İplik, şeker ve sabun fabrikalarının kurulması için çalışılması,
- Çorap ve kilim dokuma fabrikalarının kurulması için çalışmalarda bulunmak ve bölgenin ihtiyaç duyduğu ürünlerin üretilmesi ve istihdamın sağlanması için sanayinin geliştirilmesi üzere gerekli yatırımları yapmak,
- Kalkınma çalışmalarında halkın katılımını sağlamak ve özel müteşebbislerin yatırım yapmasını sağlamak komisyonun faaliyetlerini oluşturmuştur.

Müfettişliğin yapmış olduğu maden araştırması sonucunda; Erzurum'un Tercan kazasına bağlı Pülk karyesinde petrol ve nefit madenleri bulunmuştur ve alınan numuneler incelenmesi için İstanbul'a gönderilmiştir (BOA. BEO. 1103/82654). Alman Şarl Rayzer'e madenlerin imtiyazının verilmesi görüşülmüş ve uygun görülmüştür. Petrol bölgesinin haritası ve şartname hazırlanmıştır. Bu şartnamede yer alan önemli maddeler şunlardır (BOA. BEO. 1169/87648, BOA. Y.PRK.OMZ. 2/22):

- Petrol ve nefit madenlerinin kullanımı 99 yıllığına kiralanmıştır,
- Maden işletmesi için kullanılacak 995 dönüm araziden, dönümü başına 10 kuruş olmak üzere yıllık toplam 9.950 kuruş Resm-i mukarrer tahsil edilecek,
- Maden imalatından elde edilen net karın %10'luk Rüsum-u nisbiyesi Orman, Maden ve Ziraat Nezaretince nakdi veya mal olarak tahsil edilecektir,
- Maden imalatından elde edilen net karın % 1,25 (100 kuruştan 5 para) Darülaceze'ye gönderilecektir,
- Ferman-ı Ali'den dolayı bir defaya mahsus Nezaret-i Celile'ye 50 ve Babıâli Teshilat sandığına 20 lira ödenecektir,
- Petrol madeni bölgesinden başka bir maden bulunması halinde kullanım izni bu şartnameye dâhil değildir,
- Madenlerin ihracından gümrük rüsumu muaf tutulmuştur,
- Hesap cetvelleri zamanında teslim edilmezse 500 liradan 2500 liraya kadar ceza kesilecek, ayrıca hesap cetvellerinde maden miktarın yanlış ya da noksan gösterilirse devlete ait kısmından noksan olan miktarını iki katı tahsil edilecektir.

Erzurum'da petrol ve petrol madenlerinin yanında kömür madeni de bulunmuş, askeriye ve idari memurlardan oluşacak bir komisyonun denetiminde, ihtiyaca göre kömürün çıkarılıp bölge ahalisinin ve askerlerin kullanımına sunulması kararlaştırılmıştır (BOA. BEO. 1209/90659).

Şakir Paşa, Van'ın Bargiri kazasında bulunan petrol ve petrol madenlerinden, işletme ruhsatının tekrar Ali Galip ve ortaklarına verilmesi için yapılan başvuru üzerine haberdar olmuştur. Bunun üzerine Van'da bulunan maden kaynaklarının araştırılması ve rapor hazırlanması için maden mühendisi Abdullah Efendi'yi görevlendirmiştir. Yapılan araştırma sonucunda zengin petrol, petrol ve kömür rezervi bulunmuştur. Şakir Paşa, bölgede az bulunması ve değerinin çok üzerinde bir fiyattan satılmasından dolayı petrolün çıkarılmasının, fiyatları düşürmenin yanında bölge ekonomisine de önemli katkı yapacağını belirten bir rapor hazırlamıştır. Babıâli ve Maden Nezaretine sunulan rapor sonucunda önemli petrol ve petrol rezervlerinin işletme imtiyazı Hazine-i Hassa'ya ihale edilmiştir (BOA. BEO. 1394/104480, Aydın ve İzgöer, 2014: 147-148).

Şakir Paşa, Vilayet-i Sitte'de sanayinin kalkınması için yapmış olduğu teftişte, bölgenin eğitim seviyesinin çok düşük olduğunu, nahiye ve köylerin çoğunda Mekteb-i İbtidâî olmadığını tespit etmiştir. Gayrimüslimlerin eğitim konusunda Müslümanlardan çok daha iyi olduğunu gören Paşa, bölgede Amerikan, İngiliz ve Rus destekli pek çok Katolik ve Protestan okulunun eğitim verdiğini görmüştür. Gayrimüslimlerin azınlık olmalarına rağmen iyi eğitim almaları sayesinde bölgenin ticaret, sanayi ve servetini giderek daha çok ellerine aldığını gören Şakir Paşa, bu duruma önlem alınması gerektiğini ve Müslümanların iyi eğitim almasının sağlanarak servetlerini artırmaları için çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için bölgede Medrese-i Sanayi kurulması gerektiği Şakir Paşa tarafından teklif edilmiştir. (BOA. Y.EE. 132/40, Kodaman, 1991: 84-85, Akyüz, 1970: 126-128).

Osmanlı Devleti'nde, sanayi mektebi kurulması için ilk çalışmalar, 8 Ekim 1862 yılında başlamıştır. Sultan Abdülaziz'in emriyle, vilayetlerin zenginlik ve refahının artması, sanayi sektörünün gelişmesine bağlı olmasından, sanayi mekteplerinin kurulması, teknik eğitimin verilmesi için gerekli görülmüştür. Çünkü İmparatorluğun sanayi üretimi, uzun süredir yabancıların eline geçmiş ve ihtiyaç duyulan birçok eşya Avrupa'dan ithal edilmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlamak ve yerli sanayinin kurulmasına öncü olması için sanayi mektebinin kurulması amaçlanmıştır (Ünal, 2014: 75).

Vilayet-i Sitte’de eğitime acil ihtiyaç olduğu ve misyoner okullarıyla rekabet edecek seviyede okulların yapılması gerektiği tespit edilmiş, Medrese-i Sanayi’lerin kurulmasının elzem olduğu belirtilerek çalışmalara başlanılmıştır. Bu bölgede, sanayi mektebinin kurulmasıyla, %90’ı tarımla uğraşan ve dar gelirli olan ahalinin, teknik üretimi gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan eğitimi almasıyla, gelir adaletsizliğinin giderilmesi ve bölgesel kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır. Şakir Paşa yapmış olduğu araştırma sonucunda, bu mekteplerin kurulması için 20.000 liraya ihtiyaç olduğunu tespit ederek bir layiha hazırlayıp Mabeyne ve Sadarete göndermiştir. Bu layihada yer alan, bölge kalkınması için kurulması önemli görülen sanayi mektebiyle ilgili temel maddeler şunlardır (BOA. Y.EE. 132/40, Akyüz, 1970: 126-128, Karaca, 1993: 182-190):

- İlk kurulacak sanayi mekteplerinin Erzurum ve Amasya’da kurulması ve daha sonra ihtiyaca göre Vilayet-i Sitte’de genişletilmesi,
- Eğitim dilinin Türkçe olması, teknik derslerin yanında temel dersler ve dini bilgilerin de öğretilmesi,
- Kız ve erkek öğrencilere bölge sanayisi için çok önemli olanlardan başlanarak eğitim verilmesi, daha sonra öğrenci sayısı arttıkça diğer sanayi kollarının da öğretilmesi,
- Her insan farklı kabiliyetlere sahip olduğundan dersler verilirken öğrencilerin kabiliyetleri dikkate alınarak eğitim verilmesi,
- Bölgenin ihtiyaçları dikkate alınarak bazı derslerde ekleme ya da çıkarma yapılması, ilk aşamada öğretilmesi planlanan sanatlar:
 - Etfâl-i Zükûra (Erkek çocuklar) Mahsus Sanayi: terzilik, doğramacılık, yorgancılık, demircilik, kunduracılık, saraçlık, mücellitlik (ciltçilik), dericilik, dökmecilik, şişe ve cam imalatı, duvarcılık, boyacılık...
 - Etfâl-i Ünâsa (Kız çocuklar) Mahsus Sanayi: çocuğa bakmak, yemek pişirmek, dikiş dikmek, kadın elbise biçiciliği, oya, nakış, kanaviçe, her nevi kumaş ve bez dokumak, halı ve seccade yapmak...
- Meslekleri öğrenip okulu başarıyla bitirenlerin yeni açılacak okullarda öğretmen olarak atanması, diğer öğrencilere de mesleklerine göre işyerleri açmaları için gerekli makine ve teçhizatın okul tarafından sağlanması,
- Okulun ücretsiz olması ve fakir ailelerin çocukları yatılı olarak kayıt ettirilip tüm masraflarının karşılanması, zengin ailelerin çocukları ise ücretsiz olarak gündüz eğitimine yazılması,

- Verilen eğitimler sonucunda belli bir sanatı öğrenemeyenlere diploma verilmemesi,
- Eğitime başlayan öğrencilerin keyfi olarak tahsili bırakamamaları, eğitimin sonuna kadar devam etmeleri,
- Okulda üretilen malların, öncelikle okulun ihtiyaçları için kullanılması, daha sonra kalanların ise jandarma, polis ve ordunun ihtiyaçlarına göre verilmesi,
- Üretilen malların piyasa mallarıyla rekabet edebilecek seviyede olması için kaliteli olmasına dikkat edilmesi,
- Eğer okulun üreteceği askeri üniforma miktarı ihtiyacı karşılayacak seviyeye gelirse, polis, jandarma ve memurların elbiselerinin dışardan karşılanmasının yasaklanması ve okul tarafından karşılanmasının sağlanması,
- Eğitim sonunda öğrencilerin imtihan edilmesi ve imtihandan başarılı olanlara diplomaları ile öğrenmiş olduğu mesleğin en önemli teçhizatının hediye edilmesi.

3.2.4. Tarım Alandaki Kalkınma Çalışmaları

Şakir Paşa'nın, Vilayet-i Sitte teftişinde, tarımla ilgili yapmış olduğu önemli çalışmalardan birisi, Tokat'ın tarımsal kalkınmasını sağlamak için oldukça önemli olan sulama meselesinin halledilmesi üzere hazırlanan proje olmuştur. Bu proje için ilk girişim ahalinin ve Erbaa ziraat ve ticaret sanayi odası heyetinin Şakir Paşa'dan sulama sorunu için yardım istemesiyle başlamıştır. Tokat'a bağlı Erbaa kazasında yaklaşık olarak 150 bin dönümlük arazide sulama sorunu yaşanması, çiftçilerin dönüm başı 150 kuruş safi gelir kaybı ve yıllık ise 22.500.000 kuruş toplam gelir kaybına neden olduğu hesaplanmıştır. Bölge ahali için önemli bir refah kaybına yol açan sulama sorunu, devlet içinde 2.250.000 kuruşluk bir öşür vergisi kaybına yol açmasından dolayı, Şakir Paşa vakit kaybetmeden sulama projesinin hayata geçirilmesi için çalışmalara başlamıştır. Hazırlanan projeye göre, Erbaa kazasına yakın olan Kelkit çayının 10 km su kanalı yapılarak arazilere ulaştırılması planlanmıştır. Projenin yaklaşık maliyetinin 3.000.000 kuruşu bulacağı tahmin edilirken, bu maliyetin büyük oranda ahalinin yardımıyla karşılanacağı belirtilmiştir. Verimliliği 10 kat arttıracığı tahmin edilen su kanalları için on bin kişinin bir yıl çalışması gerektiği hesaplanmıştır. Şakir Paşa, Nafia Nezareti'nin projeyi hızlandırması için girişimlerde bulunmuştur (BOA. Y.EE. 134/44).

Şakir Paşa müfettişliği boyunca, gelen şikayetlerin ve teftiş edilen hapisanelerde bulunan mahkumların, %90'ının arazi meselesiyle ilgili olduğunu görmüştür. Bu davaların

oluşumunda, muhacir olarak bu bölgeye yerleştirilenler ile çiftlik sahipleri arasında yaşanan arazi davaları yer almıştır. Burada Şakir Paşa tapu memurlarının da görevi kötüye kullanarak, bir tarla için 3 adet tapu çıkarttığını tespit etmiştir. Yaşanan bu sorunlara çözüm bulmak için çalışan teftiş heyeti, Sivas'ta bir *Tedkik-i Senedât Komisyonu* kurulmasına karar vermiştir. Şakir Paşa, yaşanan arazi sorunlarından dolayı tarım hasılatında ve vergilerde düşüşe sebep olan meselelerin çözümü için komisyonun görevlendirilmesi yanında, şu maddelerinde gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir (Karaca, 1993: 111-112):

- Tedkik-i Senedât Komisyonlarının görevleri genişletilerek tapu memurlarıyla birlikte tüm tapu senetlerini incelemeli ve bundan sonra verilecek tapu senetlerinde tek bir usulün uygulanması,
- Miri arazilere ait davalar şer'i mahkemelerde görülmemesi ve bütün mahkemelerde tapu aleyhinde açılan davalar için daha önce çıkan ve mahkemelerin sadece şahitler dinlenerek karar verme yetkisi olmadığını belirten iradenin yeniden duyurulması,
- Hükümet tarafından muhacirlere uygun görülerek dağıtılan tapular konusunda haksızlık yapılmaması ve dava açılacak olursa Nizami mahkemelerde görülmesi,
- Öşür vergisinin arazi üzerinden maktu olarak alınmasının genişletilmesi, *Arazi Kanunnamesi*'nde yer alan, tapu senedinde yazılı olan dönüme bakılmadan arazinin hududuna bakılması hükmü genişletilerek hudut, ölçü esası ve arazide ev bulunması gibi hususlarında değerlendirilmesi komisyonun görevleri arasında yer almıştır.

Şakir Paşa arazi meselesiyle ilgilendikten sonra köylü ve çiftçilerin diğer sorunu olan vergilerin ihale usulüyle mültezimlere bırakılması meselesiyle ilgilenmiştir. Mültezimlerin sebze ve meyve aşarı konusunda çiftçiye zulmetmeleri, tarımsal üretimin düşmesine ve bunun sonucunda devlet hazinesinin de mültezimler yüzünden vergi kaybına uğramasına sebep olduğunu tespit etmiştir. Şakir Paşa, bu sorunun halledilmesi için hazırladığı raporunda mültezimlik usulünün kaldırılması gerektiğini belirtmiştir. Mültezimlik sisteminin yerine ise tarla sahiplerinin kefil olması ile her köy ve yörenin aşar toplama işinin kendilerine bırakılması ve aşarı toplayan kişiye dönüm başı 2 para tahsildar ücreti verilmesinin yeterli olacağını belirtmiştir. Sadaret ve Maliye Nezaretlerine gönderilen rapor, bu Nezaretler tarafından kabul edilerek uygulanmıştır. Uygulama sonucunda çiftçilerin sorunlarının halledildiği ve verimliliğin arttığı görülmüştür (BOA. Y.EE. 132/27).

3.3. Makedonya (Rumeli) Müfettiş-i Umumiliği (1902-1908): Hüseyin Hilmi Paşa

Hüseyin Hilmi Paşa, 1855 yılında Midilli adasında doğmuştur. Babası, tüccarlık yapan Kütahyalı Mustafa Efendi'dir. Midilli'de tahsile başlayan Paşa, rüştiyeyi bitirmiş ve özel hocalardan Fransızca ile fıkıh dersleri almıştır (İnal- IV, 1982: 1654). Hüseyin Hilmi Paşa, ilk memuriyetine 1874 yılında Midilli'de bulunan tahrirat kaleminde, maaşsız olarak başlamıştır. Çalışkanlığı ve gayreti sayesinde tahrirat kaleminde terfiler alarak yükselmiş ve 1881 yılında 1.750 kuruş maaşla Midilli tahrirat kaleminde müdürlüğe terfi etmiştir (TDV-XVIII, 1998: 550).

Hüseyin Hilmi Paşa, 2 yıl müdürlük yaptıktan sonra 1883 yılında 3.000 kuruş maaşla Aydın vilayeti mektupçuluğuna atanmıştır. 1893 yılına kadar çeşitli memurluklar yapan Paşa, bu tarihte 5.000 kuruş maaşla Mersin Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 1897 yılında birinci rütbe Mecidi nişanı almış ve Adana valisi olarak 15.300 kuruş maaşla terfi ettirilmiştir. Yaklaşık 9 ay valilik yaptıktan sonra Avusturya konsolosunun Mersin'de yapmış olduğu zararlı yayınlar sonucu, ülke dışına çıkarılmasına karar vermiş ve daha sonra Avusturya'nın özür isteğini yerine getirmediği için, görevinden azledilmiştir. 1898 yılında Yemen'de çıkan olayları bastırmak üzere 3.000 kuruş maaşla Yemen valiliğine atanmıştır. Yemen'de 5 yıl görev yaptıktan sonra suikasta uğramış ve ağır yaralanmıştır. Bu olay ve ordu müşiri Abdullah Paşa'yla yaşadığı sorunlar nedeniyle 1902 yılında görevinden azledilmiştir (İnal- IV, 1982: 1654-1660, TDV- XVIII, 1998: 550).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen valiliğinden azledildiği sıralarda, 1902 yılının Eylül ayında Makedonya'da Bulgarlar tarafından organize edilen *Cuma-i Bala* isyanı çıkmıştır. Makedonya'daki Bulgar hareketlerinin hız kazanmasının sebebi, Avrupa'nın ilgisini bu bölgeye çekip, büyük devletlerin gözetimi altında reformların yapılmasını sağlamak olmuştur. Berlin Antlaşması sonucunda, 1895 yılında Anadolu'da müfettişlik kurulmuş ve Ermenilerin yaşadığı bu bölgede reformlar yapılmıştır. Ancak bu antlaşmada, Makedonya'da da yapılma sözü verilen reformlara hiç başlanmamıştır. Bundan dolayı Bulgarlar, bölgede karışıklık çıkarıp Avrupa müdahalesiyle reformların uygulanmasını amaçlamışlardır (Tokay, 1995: 39-42).

Osmanlı devleti, Makedonya'da yaşanan ayaklanmalar sonucunda, Girit'e muhtariyet verilmesi gibi Avrupa müdahalesiyle buraya da muhtariyet verilmesi için çabaladığını anlamıştır. Makedonya'ya atanacak Hristiyan bir vali ve bu topraklara özerklik verilmesiyle birlikte, çok yakın bir gelecekte Bulgaristan'la birleşmeyle sonuçlanacağı görülmüştür. Bu

sebeplerden dolayı Babıâli, Avrupa'nın Makedonya vilayetlerine müdahalesini önlemek için birtakım ıslahatları yürürlüğe koyma kararı almıştır. Babıâli, Makedonya'da ıslahatların yürütülmesi hususunda bir müfettişlik kurulması için çalışmalara başlamıştır. Avrupa devletleri, yeni kurulacak teşkilata Hristiyan bir müfettişin atanması için baskı yapmışlardır. Ancak 22 Kasım 1902'de alınan kararla, Hüseyin Hilmi Paşa 30.000 kuruş maaşla²³, *Makedonya (Rumeli) Müfettiş-i Umumisi* olarak atanmıştır. Selanik, Manastır ve Kosova'dan oluşan Makedonya, Vilayet-i Selase olarak isimlendirilmiştir (İnal- IV, 1982: 1662, Karal, 1962: 157).

Babıâli'nin 16 Kasım 1902 tarihinde hazırlamış olduğu, *Rumeli Umumi Müfettişliği Talimatnamesi*, 8 Aralık'ta müfettişlik göreve başladıktan sonra kamu kurumlarına ve sefaretlere gönderilmiştir. Bu talimatnamede yer alan maddeleri şu şekilde sıralayabiliriz (İSAM. HHPE. 1227/19, Yarcı, 2013: 91-92):

- Valilerin bölgenin gelişmesi adına; bayındırlık, tarım, ticaret, sanayi ve eğitim konularında daha etkin çalışmaları,
- Valilere yardımcı olarak bir *Umum-ı Ecnebiye Müdürü* atanması, 3 vilayetin merkezine de birer *Merkez Kaymakamlığı* kurulması ve jandarmaların Müslüman ve Hristiyanlardan oluşması,
- Nizamiye mahkemelerinin bulunmadığı bölgelerde kurulması ve üyelerinin din gözetmeksizin Adliye Nezareti tarafından uygun kişilerden seçilmesi,
- Mahkemelerde görev yapan memurlar arasında uygunsuz hareketlerde bulunanlar olursa, vali ve müfettiş tarafından Adliye Nezaretine bilgi verilerek yargılanmaları ve görevden azledilmelerinin sağlanması,
- Köy, kaza ve vilayet merkezleri incelenip ihtiyaca göre ibtidai, rüştiye ve idadi mektepleri kurulması (En az 50 haneden oluşan köylerde ibtidai, kazalarda ibtidai ve rüştiye, vilayetlerde ise 3 okulunda açık olması kararlaştırılmıştır),
- Vilayetlerden okullar için tahsil edilen miktarın 2/3'ü vilayet mekteplerine, 1/3'ünün ise İstanbul'da bulunan okullara tahsis edilmesi,
- Üç vilayetinde toplam gelirlerinin %5'i, o vilayetlerin nafia işleri için ayrılması,

²³ 3 ay sonra 45.000 kuruşa yükselmiştir.

- Valiler ve vezirlik rütbesi verilerek atanacak Müfettiş-i Umumi, bu maddelerin uygulanmasından sorumludur.

Hüseyin Hilmi Paşa, 8 Aralık 1902 yılında Vilayet-i Selase Müfettişliği'ne Selanik'te başlamıştır. Olağanüstü yetkilerle atanan müfettiş, Makedonya topraklarının elden çıkmaması için, öncelikle Bulgar çetelerinin devam eden faaliyetlerini sonlandırıp asayiş sağlamaya görevlendirilmiştir. Asayiş sağlandıktan sonra bölgenin kalkınması için ihtiyaç duyulan idari, mali, zirai ve sanayi alanlarında reformları yapmak için atanmıştır. Talimatnamede belirtilen ıslahatları yaparken, karşılaşılan sorunları Babıâli'ye bildirmesi ve memurların uygunsuz hareketleri tespit edildiğinde, valilere danışıp gereğinin yapılması da müfettişin görevleri arasında yer almıştır (Bayur, 1987: 167-168).

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinden hızlı davranarak müfettişliği kurmuş ve ıslahat programı hazırlayarak uygulamaya başlamıştır. Ancak bu durum başta İngiltere, Rusya ve Avusturya olmak üzere Avrupa ülkelerinin ve Makedonya Bulgar komitelerinin hoşuna gitmemiş ve hazırlanan talimatnamenin yetersiz olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü bu devletler ve komiteler, Hilmi Paşa'nın yerine Rum bir Hristiyan'ın atanmasını ve bu sayede Makedonya özerkliğinin ilk adımının atılmış olmasını istemişlerdir (İrtem, 1999: 214-215, Adanır, 2001: 168).

Umumi müfettişlik konusunda beklentileri karşılanmayan ülkelere Avusturya ile Rusya devletleri, Şubat 1903'te hazırladıkları *Viyana Islahat Programı*'nı Babıâli'ye memorandum şeklinde sunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin hazırlamış olduğu programa benzeyen yeni taslakta şu maddeler yer almıştır (Karal, 1983: 157-158):

- Umumi Müfettiş atamaları 3 yılda bir yapılmalı ve atama veya azledilme durumlarında Avusturya ve Rusya ile istişare edilmeli,
- Müfettiş gerek görmesi halinde izin istemeksizin kolluk kuvvetlerini kullanabilmeli,
- Valiler, müfettişin emri altında ve tam destek vererek çalışmalı,
- Jandarma ve polis teşkilatları, yabancı uzman zabıtlar tarafından eğitilmeli, istihdam edilecek jandarmalar için Hristiyanlardan % 20 oranında istihdam sağlanmalı (daha sonra nüfusa oranla gayrimüslimlerin jandarma ve polis teşkilatında istihdam edilmesi olarak değiştirilmiştir),
- Üç vilâyet için yıllık bütçe oluşturulmalı, gelirler vilayet ihtiyaçları için sarf edilmeli ve kalan tutar merkeze gönderilmeli,

- Vilayetlerin toplanan gelirlerinin hepsi, Osmanlı Bankası'na yatırılmalı ve vilayetlerin gelir kontrolü bankaya bırakılmalı,
- Aşarın toplanmasında uygulanan, mültezimlere ihale ile aşar toplatma uygulaması kaldırılmalıdır.

Osmanlı hükümeti bu programı kendi hazırladığı talimatnameye benzer görmüş ve program geldikten 2 gün sonra 23 Şubat 1903'te kabul etmiştir. İki reform programı incelendiğinde, yapılan bazı uygulamaların Rusya ve Avusturya ile görüşülmesi, jandarmaları yabancı uzmanların eğitmesi ve vilayet gelirlerini Osmanlı bankasının kontrol etmesi, mevcut maddelere yeni eklenen maddeler olmuştur. Ancak Osmanlı hükümeti, bu maddeleri devletin hükümlerine zarar verecek olsa da onaylamıştır. Çünkü Rusya, *Makedonya Komitesi*'nin lağvedilmesi için girişimde bulunulacağı sözünü vermiştir (BOA. Y.A.HUS. 443/10, Adanır, 2001: 171).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişlik görevine başlamadan kısa süre önce gerçekleşen Cuma-i Bala isyanı başarısız olmuştur. Bu isyandan sonra alınan önlemler ve yeni kurulan müfettişlik, Makedonya'da bulunan devrimci iç örgütleri mutlu etmemiştir. Bu yüzden yeni bir isyan hazırlığına başlayan örgütler, 1903 yılında genel bir halk kalkışması çıkarmak için çalışmalara başlamıştır (Adanır, 2001: 172-176).

2 Ağustos 1903 yılında iç örgütlerin sürekli gündemlerinde olan ayaklanma, *İlinden Gününde* (*Aziz İlyas Günü*) Manastır vilayetinde patlak vermiştir. Daha sonra yayılarak Edirne ve Selanik vilayetlerine de sıçramıştır. İsyen, başlangıçta başarılı olunca, isyancılar tarafından Cumhuriyet ilan edilmiş ve 10 gün sürmüştür. Osmanlı devleti, Anadolu'dan getirilen askerlerin ve halkın desteğiyle kısa sürede ayaklanmayı bastırmıştır. Ayaklanmada payı olanlar kurulan özel mahkemelerde yargılanarak cezalandırılmıştır. Osmanlı idaresinden beri Makedonya topraklarında görülen en kanlı ve en büyük ayaklanma olmuştur (Tokay, 1995: 46-47).

Makedonya'da yaşanan en kanlı ayaklanma olarak tarihe geçen *İlinden İsyanı*'nda, 1168 isyancı öldürülmüştür. İsyanın bastırılması sırasında 45 Osmanlı askeri şehit olmuştur. Ayrıca halktan 79 kişi (75'i Müslüman) de isyancılar tarafından katledilmiştir. İsyancılar birçok köy ve binaları yakmışlar ve 16.000 kişinin evsiz kalmasına sebep olmuşlardır. Ayaklanma bastırıldıktan kısa süre sonra Avusturya ve Rusya devletleri hazırlamış oldukları ıslahat programını yeniden değerlendirmişler ve bölgede etkinliklerini artırmak için düzenlemeler yapmışlardır. Mürzteg tasarısı olarak yeniden isimlendirilen bu reform programı, 2 Ekim

1903'te tamamlanarak elçiler vasıtasıyla Babıâli'ye iletilmiştir. İncelenen yeni program Osmanlı'nın yetkilerini kısıtladığı için kabul edilmemiştir. Ancak devletlerin yapmış olduğu baskı ve Almanya'nın kabul edilmesi yönündeki tavsiyeleri sonucunda 25 Kasım tarihinde kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Mürzteg tasarısının maddeleri şunlardır (Karal, 1983: 158-159, İrtem, 1999: 239-240):

1. Makedonya'da sürdürülen ıslahatın kontrolü ve murakabesi için “Müfettiş-i Umumi” sıfatıyla Hüseyin Hilmi Paşa görevlendirilecek ve onun yanına da Avusturya-Macaristan'dan ve Rusya'dan birer sivil memur (komiser, ajan) verilecektir. İki yıl süreyle görev yapacak bu memurların görevleri: Hristiyan halkın şikayetlerini dinlemek, yerel yetkililerin suiistimallerini tespit etmek, İstanbul'daki elçilerin tavsiyelerini Umumi Müfettişe bildirmek, meydana gelen olayları kendi hükümetlerine bildirmek, reformların uygulanmasını gözlemlemek, Hristiyan halkın ihtiyaçlarını tespit etmektir.
2. Zabıta teşkilatının ıslahı için Osmanlı Hükümeti'nin emrinde olan yabancı bir general görevlendirilecektir. Avrupa devletlerinden 25 subay, bu işte kullanılmak üzere göreve başlatılacaktır ve gerek gördüklerinde yanlarına küçük ve büyük rütbeli yabancı zabıtlar verilmesini talep edebileceklerdir. Bunların görevi; üç vilâyette zabıta teşkilatının reformu çerçevesinde Osmanlı zabıtasına eğitmenlik, teftiş, gözlemcilik ve danışmanlık yapmak, askerin halka karşı muamelesini gözlemlemek olacaktır.
3. Asayiş ve düzenin sağlanmasının ardından çeşitli milletleri bir araya toplayacak şekilde yeni bir idari teşkilatlanmaya gidilecektir. Buna göre; aynı ırka mensup ahali aynı yerlerde bir arada bulunacak, böylelikle bölge etnik ve dini açıdan yeniden düzenlenmiş olacaktır.
4. İdari ve adli teşkilat yerel özelliklere cevap verecek şekilde düzenlenecektir. Bu birimlerde Hristiyanlar da istihdam edilecek, yerel özerklik teşvik edilecektir.
5. Çıkan son ayaklanmalar esnasında işlenen siyasî ve adli olayları incelemek üzere büyük vilayetlerde Hristiyan ve Müslümanların eşit şekilde görev alacağı karma komisyonlar kurulacaktır. Avusturya ve Rusya konsolosları veya konsolosluk memurları da bu komisyona iştirak edeceklerdir.
6. Bir kısım mali yükümlülükler yerine getirilecektir. Türk Hükümeti çatışmalar sırasında yaşadıkları yerden göç eden Hristiyan ahalinin eski yerlerine dönmesi için gerekli her türlü yardımı yapacaktır. İsyanda yıkılan evler, kiliseler, köprüler

ve okullar onarılacak, Hristiyanların zararları tazmin edilecektir. Bunlar içinde ianeler verilecektir. İanelerin dağıtılmasında Hristiyan muteber kimselerden kurulu bir komisyon yardım edecektir. Komisyona Rusya ve Avusturya konsolosları da nezaret edeceklerdir.

7. Tahrip edilen köylerde yaşayan Hristiyan halk bir sene vergilerden muaf tutulacaktır.
8. Babıâli her türlü reformu yapacağına ve icra edeceğine kefil olacaktır ve geçen Şubat ayı zarfında tatbik olunan tensikat (Viyana Reform Planı) devam ettirilecektir.
9. Gayri nizamî askerî birlikler kullanılmayacaktır. Ayaklanma sırasında olayları bastırmak için kullanılan ve halka zulmettikleri iddia edilen başıbozuklar ve ilave redif taburları tasfiye edilecek ve kesinlikle istihdam edilmeyecektir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Makedonya'ya müfettiş olarak atanmadan önce, vilayetler valiler tarafından ve sancaklar ise mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir. Müfettişliğin kurulmasıyla birlikte, Makedonya'da yarı özerk bir yönetim oluşturulmuştur. Bu yönetimin tüm faaliyetleri, yabancı ülkelerin baskılarıyla birlikte, müfettişin yanına kabul edilen iki yabancı sivil ajan ile jandarma başkomutanı tarafından, reformların uygulanması takip edilip Rusya ve Avusturya'ya raporlar gönderilmiştir. Bu uygulamada, tüm yetkiler, yabancılar tarafından denetlenen Hüseyin Hilmi Paşa'da toplanmış ve valiler ile mutasarrıfların, müfettişliğe bağlı yardımcılara dönüşmeleriyle sonuçlanmıştır.

Vilayet-i Selase'nin teftişi için ilan edilen üç program, Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişlik görevinde bir bütün olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Makedonya'da yaşanan iç karışıklıklar ve çete faaliyetleri müfettişliğin bölgenin kalkınması için çalışmasını güçleştirmiştir. Ayrıca yabancı ülkelerin bu bölgede söz sahibi olma ve ekonomik anlamda daha fazla yararlanma istekleri, Osmanlı'nın Makedonya'da istediği reformları yapmasını engellemiştir. II. Abdülhamid, Vilayet-i Selase'nin konumundan dolayı kaybedilmemesi için çok emek harcamıştır.

Tanzimat'tan sonra bu bölgenin kalkınması amacıyla, pek çok yatırım yapılmış ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için çalışılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, böylesi zor bir görevi en iyi şekilde yürüterek ilerde kendisinin Sadrazamlığa yükselmesini sağlayacak bir görevi, dürüst ve çalışkanlığı sayesinde en iyi şekilde ifa etmiştir. 1840 yılından itibaren yapılan teftiş uygulamaları Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılmıştır. Osmanlı'nın Makedonya Müfettişliği uygulaması ise Rumeli'de kalan son toprakların kaybedilmemesi için

oluşturulmuştur ve Rumeli’de kurulan önceki müfettişlikler gibi olumlu çalışmalar yapmasına rağmen Vilayet-i Selase’nin kaybedilmesine engel olamamıştır. 1895 yılında kurulan Anadolu Müfettişliği ile Rumeli Müfettişliğinin ortak noktası, kuruluşlarının Berlin antlaşması kullanılarak, yabancı ülkelerin Osmanlı’yı reform yapması için zorlamalarıyla oluşmalarıdır. Aşağıda, dört temel başlıkta müfettişliğin kalkınma çalışmaları incelenmiştir.

3.3.1. Mali Alandaki Kalkınma Çalışmaları

Hüseyin Hilmi Paşa müfettişliğe başlamadan önce, Makedonya’da yaşanan isyanlar Osmanlı’nın önemli gelir kaynağı olan bu vilayetlerin, ciddi bütçe açıkları vermesine sebep olmuştur. Bu yüzden gelirlerden % 50 oranında fazla olan giderleri karşılamak için, sürekli açık veren ve dış borçlarla ayakta kalmaya çalışan Osmanlı hazinesinden destek beklenmiştir. Aşağıdaki tablo incelendiğinde özellikle 1902 yılının sonunda *Cuma-i Bala* ve 1903 yılının ortalarında *İlinden* ayaklanmalarının yaşanmasından sonra askeri harcamalar önceki yıllara göre daha fazla olmuştur. Osmanlı hazinesinden, 1903 yılında 80 milyon kuruş ve 1904 yılında 60 milyon kuruş, Vilayet-i Selase’nin bütçe açıklarının kapatılması için para gönderilmiştir. Çünkü bu yıllarda askeri giderlerin toplam giderler içindeki payı % 60’ı geçmiştir.

Vilayet-i Selase’de yaşanan bütçe açıklarının sebeplerinden birisi de, giderlerin yaklaşık olarak % 50’sinin demiryolu teminatı ve Duyun-u Umumiye’ye aktarılması olmuştur. Özellikle Selanik vilayetinin bütçesinden yılda 100 milyon kuruş kadar bir miktar demiryolu teminatı için kullanılmıştır ve Makedonya’da bulunan dairelerin ödenekleri ise ortalama % 6 olarak gerçekleşmiştir. 1902 yılında yaşanan isyan, bu yılın askeri giderlerini % 20 oranında artırmıştır. Avrupa ülkelerinin isteği, vilayetlerin bütçesinden askeri harcamaların çıkarılması ve mali reformların daha rahat yapılması olmuştur. Çünkü askeri harcamalar, isyan olmadığı yıllarda bile 100 milyon kuruşun üstünde olmuştur. Bu da vilayet bütçelerinden askeri harcamalar çıkarılırsa, bütçenin açık değil yıllık ortalama 20 milyon kuruş fazla vermesi anlamına geldiğinden, vilayet bütçelerinden bu giderin çıkarılması için Avrupa ülkeleri tarafından Babiâli’ye baskı yapılmıştır. Ancak böyle bir durum, gelirinin çok büyük bir kısmı dış borca giden Osmanlı bütçesi için kaldırılamayacak bir gider oluşturacağı için daha farklı reformlar uygulama yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda Vilayet-i Sitte’nin gelir-harcama ilişkisi, müfettişlik öncesi iki yılı ve müfettişliğin ilk beş yılını kapsayacak şekilde 1900-1907 yılları arası veriler Tablo 21’de yer almıştır.

Tablo 21. 1900-1907 Yılları Arasında Vilayet-i Selase'nin Gelir-Harcama İlişkisi (Kuruş)

Yıl	Toplam Gelir	Toplam Gider	Askeri Giderler	Askeri Giderlerin Toplam Giderler İçindeki Payı (%)	Bütçe Açığı
1900	160.401.916	244.228.604	115.912.899	47,46	-83.826.688
1901	163.076.797	250.541.758	123.231.332	49,19	-87.464.961
1902	153.821.598	281.930.468	145.297.080	51,54	-128.108.870
1903	166.061.750	260.000.000	162.000.000	62,31	-93.938.250
1904	162.739.112	236.000.000	142.000.000	60,17	-73.260.888
1905	178.311.800	246.702.400	143.347.600	58,11	-68.390.600
1906	185.639.100	267.894.700	147.915.900	55,21	-82.255.600
1907	191.121.800	277.944.600	148.818.300	53,54	-86.822.800

Kaynak: BOA. Y. PRK.ŞD. 3/36, Tokay, 1995:103.

Hüseyin Hilmi Paşa, vilayetlerde yaşanan mali bunalıma çare bulmak için kaynak arayışı içine girmiştir. Bunun için son 5 yılın gelirleri incelenmiş ve elde edilen istatistiklerden hazırlanan tablolar, layiha şeklinde *Şura-yı Devlet*'e gönderilmiştir. Tablo 22'de üç vilayet içinde ayrı ayrı hazırlanan gelir tablolarından Selanik vilayeti için hazırlanan son beş yılın gelirleri gösterilmektedir. Selanik vilayetinin son beş yıllık gelirleri ve vilayetin nüfus bilgileri birlikte incelendiğinde; Selanik vilayeti, Vilayet-i Selase nüfusunun % 50'sine sahip olmasına rağmen toplam gelir içindeki payı % 40- 44 aralığında olmuştur. Nüfusuna göre geliri en yüksek olan vilayet Kosova olmuştur. Vilayet-i Selase'nin toplam nüfusu içindeki payı % 25 olan Kosova'nın toplam gelir içindeki payı % 30-32 arasında gerçekleşmiştir. Bu durum, Kosova'nın verimli toprakları sayesinde aşar gelirinin Selanik vilayetinin aşar gelirine yakın bir seviyede gerçekleşmesinden kaynaklanmıştır.

Tablo 22. 1900-1904 Yılları Arası Selanik Vilayeti Gelirleri (Kuruş)²⁴

Gelir Kalemi	1316 (1900) Yılı Geliri	1317 (1901) Yılı Geliri	1318 (1902) Yılı Geliri	1319 (1903) Yılı Geliri	1320 (1904) Yılı Geliri
Emlak ve Akar Vergisi	11.813.065	11.238.748	10.802.604	11.324.005	11.702.913
Temettüat Vergisi	2.853.723	2.413.319	2.287.759	2.013.796	1.997.178
Bedelât-ı Askeriye	10.259.903	9.860.183	9.718.213	9.147.737	9.276.806
Ağnam Rüsumu	17.869.959	16.577.915	15.639.947	14.438.853	14.048.045
Canavar (Domuz) Rüsumu	296.014	257.868	272.015	327.996	199.735
Aşar	21.265.268	21.695.917	17.940.552	26.070.439	23.507.716
Hayvanat-ı Ehliyye Rüsumu	-	-	-	1.595.120	3.181.463
Emlak-ı Miri Hasılatı	210.376	185.003	168.331	188.509	141.785
Rüsum-u Mütenevvia	627.868	668.662	575.836	611.311	671.912
Orman Rüsumu	1.828.958	1.659.237	1.498.611	1.544.383	1.578.065
Maadin	430.063	522.433	376.021	297.498	697.647
Emlak ve Tapu Hâsılatı	1.462.955	1.256.953	1.324.285	1.254.763	1.222.463
Mahkeme Harçları	1.038.163	966.517	930.861	828.319	726.230
Hasılât-ı Müteferrika	787.368	914.971	894.478	1.764.952	1.335.467
Toplam Gelir	70.743.683	68.217.726	62.329.513	71.407.681	70.287.325
Toplam Tahakkuk	69.993.642	70.956.318	67.477.982	76.805.468	73.135.215

Kaynak: BOA. Y.PRK.ŞD. 3/36, Bayraktar, 2011: 131.

Tablo 22’de, 1900-1904 yılları arasında Selanik gelirlerinin yıllık % 53-56 aralığını, ağnam ve aşar vergisinin oluşturduğu görülmektedir. Ancak aşar vergisi iklimin etkisiyle inişli çıkışlı bir seyir izlerken, ağnam vergisinde ise giderek azalan bir seyir izlenmiştir. Osmanlı’da

²⁴ Not: Rumi 1316-1320 yıllarını kapsayan bu tablo, 14 Mart 1900-13 Mart 1905 tarih aralığına ait verilerden oluşmaktadır.

servetin vergilendirilmesi bakımından önemli olan emlak ve akar vergisi ise diğer iki vilayetin toplamı kadar olmuştur. İsyân dönemlerinde bölgeyi terk eden zenginlerden ve vergi toplamakta yaşanan sıkıntılardan dolayı 100 yılından 1902 yılına gelindiğinde 1 milyon kuruş düşmesine rağmen toplam vergide daha yüksek bir düşüş yaşanmasından dolayı vergi oranı bu iki yıllık süreçte %16,69'dan %17,31'e yükselmiştir. 1904 yılında ise vergi oranı ve miktarı 1900 yılı ile neredeyse aynı olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Selanik vilayetinin orman rusülü geliri diğer iki vilayetin toplam gelirinin iki katına ulaşmıştır. Toplam gelir içindeki payı %0,22 olsa da 1.5 milyon kuruşu bulan gelir vilayetin önemli bir gelir kalemidir. 1902 yılında yaşanan isyandan dolayı, gelir bir önceki yıla göre yaklaşık olarak 10 milyon kuruş düşmüş ve toplam gelir 62 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Selanik vilayetinde gayrimüslim nüfusu 800 bine yakın olmasına rağmen Bedelat-ı askeriye geliri, gayrimüslim nüfusu 450 bin civarında olan Manastır'la neredeyse aynı olmuştur.

Evcil hayvanlardan alınan *Hayvanat-ı Ehliyye Rüşumu*, II. Abdülhamit döneminde yaşanan mali güçlükten dolayı 1903 yılında alınmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti genelinde toplam 10 milyon hayvan bulunduğu ve bu hayvanlardan alınacak rüşumun ise 1 milyon lirayı bulacağı belirtilmiştir. Vilayet-i Selase'den toplanan bu rüşum, bölgenin ihtiyaçları için bırakılmış, ülkenin geri kalanından toplanan miktar ise askeri teçhizat ihtiyacını karşılamak üzere merkeze gönderilmiştir. Alınan bu vergi, ahalinin artan tepkileri sonucunda 1907 yılında kaldırılmıştır (Pakalın, 1993: 783-784). İlk uygulama yılında 1.5 milyon olarak gerçekleşen gelir bir yıl sonra sistemin oturmasıyla birlikte 3.180 milyon olarak iki katına çıkmıştır. 1904 yılında toplam gelir içindeki payı ise %0.45 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 23. 1900-1904 Yılları Arası Manastır Vilayeti Gelirleri (Kuruş)

Gelir Kalemi	1316 (1900) Yılı Geliri	1317 (1901) Yılı Geliri	1318 (1902) Yılı Geliri	1319 (1903) Yılı Geliri	1320 (1904) Yılı Geliri
Emlak ve Akar Vergisi	6.127.769	6.205.014	6.199.074	5.775.479	5.730.649
Temettüat Vergisi	1.104.145	1.027.755	945.080	843.139	807.274
Bedelât-ı Askeriye	9.282.340	9.281.077	9.272.236	8.434.626	8.187.340
Ağnam Rüşumu	9.759.575	9.382.324	8.334.910	7.551.552	6.865.784
Canavar (Domuz) Rüşumu	324.991	271.354	230.962	376.205	233.068
Aşar	13.633.113	16.469.042	13.377.113	14.066.249	12.761.793
Hayvanat-ı Ehliyye Rüşumu	-	-	-	1.461.059	1.306.875
Emlak-ı Miri Hasılatı	183.651	186.399	190.859	169.605	189.297
Rüşum-u Mütenevvia	435.778	439.840	385.907	417.988	403.562
Orman Rüşumu	343.847	428.843	372.216	337.634	338.337
Maadin	7.505	11.115	18.547	10.698	10.007
Emlak ve Tapu Hâsılatı	657.939	630.640	686.738	492.034	585.911
Mahkeme Harçları	499.589	465.137	365.767	401.814	467.104
Hasılât-ı Müteferrika	819.541	796.843	982.312	1.860.024	1081.968
Toplam Gelir	43.179.783	45.595.383	41.361.721	42.198.106	38.968.969
Toplam Tahakkuk	48.095.824	49.953.590	46.351.095	49.622.270	44.478.040

Kaynak: BOA. Y.PRK.ŞD. 3/36, Bayraktar, 2011: 132.

Tablo 23'te 1900-1904 yılları arasında Manastır vilayetine ait gelirler yer almaktadır. Bu vilayette 5 yıl içerisinde ağnam gelirinin % 30 azaldığı görülmektedir. 1904 yılı, aşar gelirinin en düşük olduğu yıl olmuş ve bu yılda vilayet geliri 39 milyon kuruşa düşmüştür. Manastır vilayeti, Kosova ile aynı nüfusa sahip olmasına rağmen aşar gelirindeki düşüklükten dolayı toplam geliri Kosova'ya göre % 25 daha az gerçekleşmiştir. Özellikle 1901 yılında 16.5

milyon kuruş olan aşar, toplam gelir içindeki payını ve toplam geliri artırmıştır. Yıllar itibariyle dalgalı bir seyir izlerken mevsim ve isyanların etkili olduğu bir vergi türünün toplam gelir içindeki payı her yıl için %30'un üzerinde gerçekleşmiştir. 1900 yılından 1904 yılına gelindiğinde toplam gelirdeki düşüşe rağmen toplam gelir içindeki payını % 1 artırarak % 31.74'e yükseltmiştir. Emlak ve akar vergisinde son iki yılda düşüş yaşanmıştır. Ancak toplanan vergilerdeki düşüşün daha fazla olması emlak ve akar vergisinin oranının 1900 yılında % 14.19 iken 1904 yılında % 14.7 yükselmesine sebep olmuştur. 5 yıl içerisinde bu vergide 400 bin kuruş düşüş yaşanmıştır. Bunun sebebi özellikle çetecilik ve isyan hareketlerinin yüksek olduğu bölgede gelir seviyesi yüksek gayrimüslimlerin başka ülkelere göç etmiş olmasıdır. Manastır vilayetinde yaşayan gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisindeki payı % 53'tür.

Tablo 24. 1900-1904 Yılları Arası Kosova Vilayeti Gelirleri (Kuruş)

Gelir Kalemi	1316 (1900) Yılı Geliri	1317 (1901) Yılı Geliri	1318 (1902) Yılı Geliri	1319 (1903) Yılı Geliri	1320 (1904) Yılı Geliri
Emlak ve Akar Vergisi	6.640.341	6.607.992	6.927.378	6.947.944	6.839.891
Temettüat Vergisi	1.210.411	1.209.654	1.170.021	1.173.378	1.167.378
Bedelât-ı Askeriye	7.043.424	7.348.601	7.395.661	7.248.993	7.425.676
Ağnam Rüşumu	7.980.573	7.543.148	7.127.580	6.777.979	6.516.202
Canavar (Domuz) Rüşumu	305.142	315.874	293.739	322.832	247.189
Aşar	19.859.986	22.531.617	23.897.567	24.526.134	24.964.734
Hayvanat-ı Ehliyye Rüşumu	-	-	-	1.271.547	2.048.522
Emlak-ı Miri Hasılatı	190.994	117.669	119.245	108.011	347.360
Rüşum-u Mütenevvia	705.137	690.912	660.709	613.145	712.930
Orman Rüşumu	353.004	320.549	291.105	338.538	459.031
Maadin	196.442	455.309	227.745	385.463	255.416
Emlak ve Tapu Hâsılatı	634.946	753.028	656.154	686.463	900.056
Mahkeme Harçları	569.255	499.075	466.602	434.681	392.787
Hasılât-ı Müteferrika	788.795	870.260	896.858	1.620.855	1.205.643
Toplam Gelir	46.478.450	49.263.688	50.130.364	52.455.963	53.482.818
Toplam Tahakkuk	51.286.431	53.361.090	51.122.517	55.862.378	54.804.923

Kaynak: BOA. Y. PRK. ŞD. 3/36, Bayraktar, 2011: 133.

Tablo 24'e göre Kosova, Vilayet-i Selase'de nüfusa oranla en fazla gelir getiren vilayeti olmuştur. Aşar geliri sürekli artan bir seyir izlemiş ve 5 yıl içerisinde % 25 oranında artmıştır. Ayrıca tahakkuk eden vergi tutarına en yakın tahsil Kosova vilayetinde gerçekleşmiştir. Nüfusunun % 60'ı Müslüman olan Kosova, Vilayet-i Sitte toplam nüfusunun % 25'ini oluşturmasına rağmen 5 yıllık süreçte geliri % 15 oranında artarak Vilayet-i selasinin toplam

gelirinin % 33'ünü oluşturmıştır. Ağnam resmindeki azalış burada da görülmüştür. 1900 yılında toplam gelirin %17.17'sini oluştururken 1904 yılına gelindiğinde toplam gelir içindeki payı azalarak %12.18'e düşmüştür. Emlak ve akar vergisi aynı kalırken toplam gelir içindeki payı 1904 yılında 1900 yılına göre yaklaşık olarak %2 azalarak %12.78'e düşmüştür.

Tablo 25. 1900-1904 Yılları Arası Vilayet-i Selase Toplam Geliri (Kuruş)

Gelir Kalemi	1316 (1900) Yılı Geliri	1317 (1901) Yılı Geliri	1318 (1902) Yılı Geliri	1319 (1903) Yılı Geliri	1320 (1904) Yılı Geliri
Emlak ve Akar Vergisi	24.581.175	24.051.754	23.929.056	24.047.428	24.273.453
Temettüat Vergisi	5.168.279	4.650.728	4.402.860	4.030.313	3.971.830
Bedelât-ı Askeriye	26.585.667	26.489.861	26.386.110	24.831.356	24.889.822
Ağnam Rüşumu	35.610.107	33.503.387	31.102.437	28.768.384	27.430.031
Canavar (Domuz) Rüşumu	926.147	845.096	796.716	1.027.033	679.992
Aşar	54.758.367	60.696.576	55.215.232	64.662.822	61.234.243
Hayvanat-ı Ehliyye Rüşumu	-	-	-	4.327.726	6.536.860
Emlak-ı Miri Hasılatı	585.021	489.071	478.435	466.125	678.442
Rüşum-u Mütenevvia	1.768.783	1.799.414	1.622.452	1.642.444	1.788.404
Orman Rüşumu	2.525.809	2.408.629	2.161.932	2.220.555	2.375.433
Maadin	634.010	988.857	622.313	693.659	963.070
Emlak ve Tapu Hâsılatı	2.755.840	2.640.621	2.667.177	2.433.260	2.708.430
Mahkeme Harçları	2.107.007	1.930.729	1.763.230	1.664.814	1.586.121
Hasılât-ı Müteferrika	2.395.704	2.582.074	2.773.648	5.245.831	3.623.078
Toplam Gelir	160.401.916	163.076.797	153.821.598	166.061.750	162.739.112
Toplam Tahakkuk	169.375.897	174.270.998	164.951.594	182.290.116	172.418.178

Kaynak: BOA. Y.PRK.ŞD. 3/36.

Tablo 25'te Vilayet-i Selase gelir kalemleri incelendiğinde, dalgalı bir seyir izleyen aşarın toplam gelir içindeki payının % 33-39 aralığında gerçekleştiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1903 yılında toplamaya başladığı Hayvanat-ı ehliye vergisi, bu üç vilayet için ancak ağnam rüsumundaki düşüşü karşılayacak kadar gerçekleşmiştir. Aşar vergisine göre tarımda en yüksek gelir 1903 yılında gerçekleşmiştir. Toplam gelir ise bu 5 yıllık süreçte dalgalı bir seyir izlemiş olsa da Vilayet-i Selase yıllık ortalama geliri 161 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Beş yıllık süreçte mahkeme harçlarından elde edilen gelir % 25 azalmıştır. Maden gelirlerinde ise % 50'lik bir artış yaşanmıştır. Ancak özellikle zengin kömür rezervlerine sahip bölge için bu artışa rağmen madenlerin toplam gelir içindeki payı çok küçük kalmıştır. Hâsılat-ı müteferrika, 1902 yılında yaşanan isyanların etkisiyle, 1903 yılında bir önceki yıla göre % 50 oranında artmıştır.

3.3.1.1.Mali Denetim Çalışmaları

Makedonya'da 1903-1905 yılları arasında mali ıslahatların yapılması için, müfettişlik teşkilatı çalışmalarında özgür bırakılmıştır. Rusya ve Avusturya'nın reformların uygulanmasına engel olmamasının en büyük sebebi; Rusya'nın Japonya ile yapmış olduğu savaş ve sonrasında savaşın Rusya tarafından kaybedilmiş olmasıdır. Ayrıca İngiltere ile Fransa arasında gerçekleşen Antant, Rusya'nın Makedonya'da etkinliğinin azalmasını fırsat bilen İngiltere'nin bu bölgede 1904 yılından itibaren reformlarda daha etkin rol almasını sağlamıştır. Yaşanan bu olaylar ve müfettişliğin ilk 2 yılında, mali reformların istenen seviyede gerçekleşmemesinden dolayı, Makedonya reform politikalarında yabancı devletlerin değişiklik yapmak üzere çalışmalara başlamasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle İngiltere, Antant sonrası Fransa'nın Avusturya ve Rusya'ya baskı yapmasının yardımıyla bölgede etkinliğini artırmak için çalışmıştır (Tokay, 1995: 74-75).

Yabancı devletlerin güç dengelerinde yaşanan gelişmeler sırasında Osmanlı Devleti'nde ise özellikle askeriye içerisinde yaşanan mali tutarsızlıklar maliye tarafından denetim altına alınmaya çalışılmıştır. İstanbul'da 3. Ordunun harcamaları üzerine yapılan denetimde çıkan açık ve Selanik'ten gelen haberde, ordunun emvalden izinsiz para alıp harcama yapması bilgisi, İkinci Katip İzzet Paşa tarafından Hünkar'a arz olunmuştur. Bu olay üzerine maliyeden bir müfettiş ordunun hesaplarını denetlemek üzere görevlendirilmiştir. Ancak ordu mensupları, maliyenin doğrudan ordunun defterlerini inceleme hakkı olmadığını ileri sürerek bu müfettişin görevini yapmasına izin vermemişlerdir. Serasker Rıza Paşa'nın ısrarı ile

müfettişler teftişi yapabilmişlerdir. Ancak yaşanan bu olaylar, yabancı devletlere Rumeli’de mali ıslahatların nizam ve intizam içerisinde yapılması için bir müdahale fırsatı vermiştir (İrtem, 1999: 257-258).

Rusya ve Avusturya Büyükelçileri, 19 Ocak 1905 tarihinde Hariciye Nezaretine, mali ıslahat için hazırladıkları 9 maddelik bir nizamname göndermişlerdir. 1903 yılında kabul edilen *Viyana Programı*’nın 7. Maddesinde, Vilayet-i Selase gelirlerinin Osmanlı Bankası şubelerinde bulunan vilayet sandığına kaydedileceği ve masrafların da özel bir kanun hazırlanarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. Gönderilen nizamnamede, Rusya ve Avusturya’nın bu 7. maddeye uygun olarak Müfettiş-i Umumi ve sivil memurların, Vilayet-i Selase’nin gelirlerini Osmanlı Bankası aracılığıyla toplayıp giderlere harcanmasını kontrol etmesi için görevlendirilmesini teklif etmiştir (BOA. Y.A.HUS. 483/61).

Rusya ve Avusturya’nın bu nizamnameyi hazırlama sebepleri; Osmanlı Devleti’nin isyanlarla birlikte artan bütçe açıkları, isyanları bastırmak için Rumeli’de daha fazla asker bulundurulmasının yüklediği maliyet, vergi toplanırken yaşanan sorunlardan dolayı düşen vilayet gelirleri ve Hüseyin Hilmi Paşa’nın bu 2 yıllık müfettişlik sürecinde istenen mali reformları yapmada yetersiz kalması sayılabilir. Ayrıca bölgenin bütçesini, yabancı devletler tarafından onaylanma şartıyla kontrol altına almak istemişlerdir.

Osmanlı Hükümeti, Rusya ve Avusturya’nın 9 maddeden oluşan nizamname teklifi yerine 18 maddelik “*Selanik, Kosova ve Manastır Vilâyât-ı Selâse Vâridat ve Masârifâtının Suret-i Ahz ve Sarfı Hakkında Nizamnâme*” isimli bir nizamname hazırlamıştır. 1 Mart 1905 tarihinde II. Abdülhamid tarafından onaylanan bu nizamnamenin, Rusya ve Avusturya’nın teklif ettiği nizamnameden farkı, ilgili devletlerin hazırlanan Makedonya bütçesini inceleyerek onaylaması şartında olmuştur. Osmanlı Devleti iç işlerine müdahale anlamına gelen bu maddeye, kendi hazırladığı nizamnamede yer vermemiştir. Mali yılbaşı olan 14 Mart 1905 tarihinde uygulanması kararlaştırılan 1 Mart 1905 tarihinde 46 no’lu ve 18 maddeden oluşan nizamnamenin maddeleri şunlardır (Düstûr 1.Tertip C. 8, 1905: 157-160):

Madde 1: Maliye Nezareti Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinin her biri için oluşturulacak ayrıntılı bütçenin bir nüshasını her yeni malî yılbaşından en az bir ay evvel (Şubat ayında) Osmanlı Bankası’na gönderecektir. Gönderilen bütçede gelir ve giderler ayrıntılı bir şekilde belirtilecektir.

- Madde 2:** Duyun-u Umumiye borçları ve demiryolu teminatına ayrılan gelirler dışındaki tüm varidat mülki ve askeri ödemeler dâhil olmak üzere mahalli ihtiyaca tahsis edilecektir.
- Madde 3:** Her bir vilayetin gelir ve giderlerini gösteren ayrıntılı evraklar kaza müdürleri ve sancak muhasebecileri tarafından merkez vilayetlerde bulunan Osmanlı Bankası şubelerine teslim edilecektir. Bütçe fazlası olması durumunda düzenlenen evrak mal müdürü ve kaza kaymakamı tarafından mühürlenerek sancak muhasebecisine teslim edilecektir. Sancak muhasebecisi de bulunduğu mevkide yer alan Osmanlı Bankasının şubesine teslim edecektir.
- Madde 4:** Sancak muhasebecisi tarafından banka şubesine yapılan bir nüshası da bağlı olduğu vilayetin merkez muhasebesine tebliğ edilecektir.
- Madde 5:** Vilayetlerin merkez kazasına bağlı bulunan diğer kazalardan gönderilen gelirler ile merkez kazanın gelirleri birleştirilerek günü gününe Osmanlı Bankası'na teslim edilecektir.
- Madde 6:** Bütçede yer alan masrafların ödenmesi için sancak ve kazalarda bulunan görevli memurlar tarafından ödenmesi istenecek, ancak Osmanlı Bankası şubelerince tasdik edilmedikçe tediyesi yapılamayacaktır. Ödenecek miktar bütçede yazılı olsa bile diğer kredilere tahsis kalmama durumu olursa, şube onay vermeyecek ve müfettiş durumdan haberdar edilecektir.
- Madde 7:** Acil olarak ortaya çıkan olağan dışı giderler Osmanlı Bankası önceden tasdik etmeksizin bütçe dairesi tarafından ödenecek ve daha sonra banka şubesine tasdik ettirilecektir.
- Madde 8:** Vilayet bütçelerinin tutulduğu defter örnek kabul edilecek ve Osmanlı Bankasının yanında müfettişinde talimatıyla defterdarlarda aynı defterden tutacaktır.
- Madde 9:** Osmanlı Bankası'na teslim edilen gelirler cinslerine göre kayıt edilecek ve vilayet merkez muhasebecisine senet düzenlenip teslim edilecektir.
- Madde 10:** Bütçe tahsisatı çerçevesinde, vilayetlerdeki askerlerin maaşları, askere tahsil edilen erzakların bedeli, diğer askeri masraflar, mülki memurların maaşları ve emekli maaşları banka şubeleri tarafından ödenecektir.
- Madde 11:** Osmanlı Bankası'na teslim edilen üç vilayete ait gelirlerin %5'i bayındırlık hizmetlerine ayrılmak üzere Ziraat Bankası'na ödenecektir.

Madde 12: Vilayetlerin gelirleri giderlerini karşılayamadığında oluşacak bütçe açığı, Maliye Nezaretine bağlı Rüsumat Emaneti (Gümrük Dairesi) tarafından karşılanacak ve bu miktar 12 aylık eşit taksitler halinde Osmanlı Bankası'na geri ödenecektir.

Madde 13: Vilayet giderlerinin hepsi ödendikten sonra bütçe fazla verirse bu miktar hazineye aktarılacaktır.

Madde 14: Nizamnameye aykırı hareket eden memur olursa işlem yapılacaktır.

Madde 15: Banka şubelerinden memurların nizamnameye aykırı çalışıklarına dair bir şikayet olursa müfettiş bildirilecek ve müfettiş tahkikat yaptıktan sonra gereken muamele icra edilecektir.

Madde 16: Osmanlı Bankası, üç vilayetin bütçesine göre ödemelerini yapacak, ancak bütçede belirtilen vergi gelirlerinde bir eksiklik olması durumunda ödemelerin aksamaması için, Osmanlı Bankası 100 bin liraya kadar olan açığı kapatacaktır. Bu borç verme işlemleri için oluşan Vilayet-i Selase'nin borç hesabına % 7 faiz uygulayacaktır.

Madde 17: Osmanlı Bankası, Vilayet-i Selase için yapacağı ödemelerin masrafı olarak % 0,5 komisyon alacaktır.

Madde 18: Bu nizamnamenin uygulanmasında, Müfettiş-i Umumi, Osmanlı Bankası ve vilayet valileri sorumludurlar.

Osmanlı Bankası ile yapılan anlaşma neticesinde, hazırlanan mali ıslahat nizamnamesi, Avrupa ülkelerini tatmin etmemiştir. Özellikle İngiltere bu bölgede mali reformların yapılabilmesinin temel şartı olarak, uluslararası bir mali komisyonun kurulmasını gerekli görmüştür. Bu yüzden açıklanan reform girişimine rağmen aynı yıl içerisinde yaşanan İngiltere- Fransa Antantı, İngiltere'nin elini güçlendirmiş ve bölgede daha etkin rol oynamak için Rusya'nın Japonya savaşında yenilmesini de fırsat bilerek kendi reform planlarını, Osmanlı Devleti'ne baskıyla kabul ettirmiştir.

3.3.1.2.Uluslararası Mali Komisyon Kurulması

1905 yılının başlarında, Rusya ve Avusturya mali ıslahatlar için Osmanlı Devleti'ne ilk teklifi iletmiştir. İngiltere'den Lord Lansdowne ise, 1905 yılının başlarında, mali reformların daha etkin yapılabilmesi düşüncesiyle Makedonya'da Uluslararası Mali Komisyon kurulması için Babıâli'ye öneride bulunmuştur. Komisyon önerisinin içeriğinde, kurulacak komisyonun

Müfettiş-i Umumi denetiminde, 2 sivil görevli ve 4 delegeden oluşması yer almıştır. Ayrıca bu komisyonun, vilayetlerin yıllık bütçesini denetlemesi ve onaylaması, tüm vergileri denetleme ve düzenlemesi ile mali konularda sınırsız yetkilere sahip olması teklif edilmiştir (Tokay, 1995: 77).

Yabancı ülkeler, Rumeli mali ıslahatı üzerine müzakere etmişler ve Fransa Büyükelçisi Konstan, ortaya çıkan ıslahat fikirlerini, 17 Ocak 1905 yılında Babıâli'ye sunmuştur. Bu teklifte; Makedonya'da mali işlerin kontrol edilmesi için, uluslararası bir mali komisyon teşkil edilmesi ve yabancı ülkelerinde bu komisyonda delegeler bulundurması istenmiştir. Babıâli ise; Makedonya vilayetlerinde, mali ıslahatın önemli olduğu fikrine katıldığını, ancak kurulacak komisyonda yabancı delegelerin bulunmasının devletin iç işlerine müdahale olduğunu, hâkimiyet ve saltanat haklarını ihlal edeceği için kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Yabancı devletler bu cevabı kabul etmemişler ve 14 Kasım 1905 tarihinde elçiler vasıtasıyla bir nota ile Babıâli'ye teklifi kabul etmesi için baskı yapmışlardır. Babıâli teklifi tekrar reddedince Avusturya ve Rusya bir deniz nümayişi (gösteri) yapmak üzere yabancı ülkelere teklifte bulunmuşlar ve kabul edilen teklif üzerine Avusturya'nın komuta ettiği donanma Midilli'yi işgal etmiştir. Daha sonra Çanakkale'ye yaklaşan donanma, Osmanlı Devleti'ni 5 Aralık 1905 tarihinde teklifi kabul etmek zorunda bırakmıştır (İrtem, 1999: 257-262).

Yabancı devletlerin baskılarıyla, 1905 yılında kabul edilen *Mali Komisyon Nizamnamesi*'nin maddeleri şunlardır (BOA. HR.SYS. 1146/1-1174/1, FO. Account and Papers, 1906 (Aktaran, Gooch, 1928: 176-200)):

Madde 1: Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri için bir Mali Komisyon kurulmuş ve üyeleri 2 seneliğine görevlendirilmiştir.

Komisyon, Osmanlı Hükümeti'ne bağlıdır ve üyeleri şunlardır; Müfettiş-i Umumi, sivil ajanlar (Avusturya ve Rusya tarafından müfettişin yanına görevlendirilen 2 ajan), Rus, Osmanlı, Alman, İngiliz ve İtalyan uzmanlar.

Komisyonun görevleri şunlardır:

1. Osmanlı Maliye Nezareti ve Osmanlı Bankası arasında, 22 Şubat 1320 (7 Mart 1905) tarihinde alınan kararların aynen uygulanması,
2. Aşar dâhil olmak üzere vilayetlerdeki tüm vergilerin usulüne uygun toplanmasını denetlemek,

3. Vilayet bütçelerini denetlemek ve bütçelerin Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesinden sonra işleyişini denetlemek,
4. Osmanlı Hükümeti tarafından yürürlüğe konulan mali reformları denetlemek.

Madde 2: Mali Komisyonun merkezi Selanik'tir ve toplantılar ise Mali Komisyon Başkanının bulunduğu yerde yapılacaktır.

Madde 3: Mali Komisyonun Başkanı Müfettiş-i Umumi olacaktır ve kendisinin katılamadığı toplantılarda yerine Osmanlı Devlet'inden yüksek dereceli bir yetkili bakacaktır.

Madde 4: Komisyonun üyeleri dönüşümlü olarak üçer aylık dönemlerde Komisyon Başkanının yardımcısı olarak görev yapacaktır.

Madde 5: Komisyon haftada bir defa toplanacak ve toplantı da üyelerden en az 4'ünün bulunması gerekecektir. Mali Komisyon'un aldığı kararlar oylamaya sunulacak ve eğer oylar eşit olursa Komisyon Başkanı, başkanlık oy hakkını kullanacaktır. Eğer komisyonun aldığı kararlara başkan karşı çıkarsa anlaşmazlığın çözülmesi için Babiâli'ye başvurulacaktır.

Madde 6: Vilayet bütçesi ile ilgili öneriler, en son 1 Ocak tarihine kadar Mali Komisyon'a sunulacaktır. Mali Komisyon bu önerileri gelir ve gider başlıkları altında inceleyecektir. Bütçenin içeriğinde sivil memur, jandarma ve polis ile ilgili konular, ayrıntılı bir şekilde yer alacaktır.

Madde 7: Gümrük resmi ve Duyûn-u Umumiye idaresine havale edilen gelirler haricinde, Vilayet- i Selase'de toplanan gelirler bütçeye kaydedilecektir.

Madde 8: Osmanlı Bankası her ay ayrıntılı olarak, komisyona gelir ve giderler ile ilgili rapor sunacaktır. Ayrıca Osmanlı Bankası, mali yılın bitiminden 3 ay önce, hesapları komisyonun onayına sunacaktır. Vilayetlere ait hesaplar Osmanlı Bankası'nın Selanik şubesinde tutulacaktır.

Madde 9: Mali Komisyon, Osmanlı Hükümeti'nin egemenlik haklarına zarar vermeden, vilayetlerin bütçeleri ve vilayetlerdeki mali kuruluşlar hakkındaki önerilerini Babiâli'ye sunacaktır.

Madde 10: Mali Komisyon, Osmanlı İmparatorluğuna mensup vatandaşlardan her vilayette resmi dili iyi bilen birer müfettişi, hazine görevlilerini teftiş etmek için

sececektir. Seçilen bu müfettişler, Osmanlı Hükümeti'nin onayına sunulacaktır ve onaylanan bu memurlar bölgedeki bütün mali kuruluşların hesaplarını inceleyip raporlar hazırlayacak ve komisyona sunacaktır.

Madde 11: Mali kuruluşları denetlemekle görevli olan müfettişler, kendilerine gelen şikayetleri yetkilerce Mali Komisyona bildirecektir.

Madde 12: Bölgede yapılacak her türlü mali personel değişikliği komisyona bildirilecektir ve kabahatli olan memurlarla ilgili idari yaptırımları komisyon talep edecektir.

Madde 13: Komisyon, göndereceği memurlar aracılığıyla vilayetlerdeki mali ve idari işlerle ilgili hizmetlerden haberdar olabilecektir.

Madde 14: Komisyon'un bütün masrafları (aylıkları hariç), üç vilayetin bütçesinden eşit oranda ödenecektir.

Madde 15: Komisyon kendi iç tüzüğünü hazırlayacaktır.

Uluslararası Mali Komisyon, 27 Aralık 1905 tarihinde ilk oturumunu yapmıştır. 13 Eylül 1909 tarihine kadar yaklaşık olarak 4 yıl görev yapan komisyon, toplam 221 toplantı yapmıştır. Bu toplantılarda görüşülen meseleler şu şekilde özetlenebilir (Bayraktar, 2011: 118-119):

- Bölge halkının, tahsildarların usulsüzlükleri üzerine yazdıkları şikayet dilekçelerini görüşmek,
- Kaza gelirlerinin sözleşmelerle belirlenen mali prosedüre uygun olarak Osmanlı Bankası, Duyun-u Umumiye ve gerekli birimlere aktarılmasını takip etmek,
- Kadastro düzeltmeleri yapmak,
- Yetki aşımı gösteren memurları cezalandırmak,
- Merkez maliyesinin bütçede yer almayan masrafların, komisyondan habersizce dönemin bütçesine dâhil etme girişimini engellemek,
- Gider fazlası olan kazaların veznedar ve mal müdürlerini görevlerinden almak.

Komisyonun çalışmaları sırasında, Osmanlı yetkilileriyle yabancı üyeler arasında bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Örneğin; 19 Ağustos 1906 tarihinde yabancı üyeler Babıâli'ye yazdıkları şikayet dilekçesinde üç vilayetin 1322/1906-07 mali yılı bütçelerinde yer almayan masrafların, Türk yöneticiler tarafından harcamalara ilave edildiğini bildirmiştir. Yabancı üyelere göre, Selanik valisi askeri gerekçelerle Usturumca-Osmaniye ve Usturumca-

Radovište karayollarının yapımını ihaleye vermiştir. Bu durum bütçede öngörülmediğinden malî komisyonun nizamnamesine aykırı olup, daha önce de bu tür durumlar gerçekleşmiştir (Bayraktar, 2011: 119).

3.3.2. İdari Alandaki Çalışmalar

Hüseyin Hilmi Paşa, Selanik’te başladığı teftiş görevinde, idari anlamda ilk iş olarak bölgenin geri kalmasına sebep olan asayiş sorunuyla ilgilenmek üzere çalışmalara başlamıştır. Bunun için ise vilayetlerin nüfusunu ve bu nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslimlerin oranını belirlemek üzere nüfus sayımı yapmakla görevlendirilmiştir. Çünkü o dönemde Yunan ve Bulgarlar yapmış oldukları sayımlarda kendi milletlerinin nüfusunu yüksek gösterip ayaklanmaları için azınlıkları kışkırtmıştır. Ayrıca azınlık durumunda olan Hristiyanlar, nüfuslarının Müslüman nüfusunu geçtiğine yabancı devletleri inandırıp bölgeye müdahale etmelerini istemişlerdir. Bunu önlemek ve gerçek nüfus bilgilerini ortaya koymak için, 1903 yılında hazırlanan raporda, Vilayet-i Selase nüfusu, din ve milliyete göre tasnif edilmiştir.

Tablo 26. 1903 Yılı Vilayet-i Selase’nin Toplam Nüfusu (Kişi)

Milliyet ve Din	Selanik	Kosova	Manastır	Toplam	Toplam İçindeki Pay (%)
Türk (Müslüman)	505.000	95.000	115.000	715.000	21,14
Boşnak (Müslüman)	-	100.000	-	100.000	2,96
Arnavut(Müslüman)	400.000	310.000	290.000	1.000.000	29,57
Arnavut (Hristiyan)	120.000	80.000	97.000	297.000	8,78
Rum (Hristiyan)	325.000	-	100.000	425.000	12,57
Bulgar (Hristiyan)	260.000	148.000	185.000	593.000	17,53
Ulah (Hristiyan)	-	-	56.000	56.000	1,66
Sırp (Hristiyan)	3.000	105.000	7.000	115.000	3,40
Yahudi	65.000	-	5.000	70.000	2,07
Çingene	1.000	2.000	1.000	4.000	0,12
Diğer	6.000	-	1.000	7.000	0,20
Toplam	1.685.000	840.000	857.000	3.382.000	

Kaynak: BOA. Y.PRK.MK. 12/92.

Yukardaki Tablo 26’da görüldüğü üzere, müfettişliğin göreve başladığı dönemde, Vilayet-i Selase’de toplam nüfus 3.382.000 kişidir. Bu nüfusun % 49,82’si Selanik’te yaşamakta ve geriye kalan % 50,18 ise Manastır ile Kosova’ya eşit dağılmıştır. Toplam nüfus içerisinde Müslümanların oranı % 53,7, Hristiyanların oranı % 44 ve diğerleri ise % 2,3’tür. Bu bölgede sürekli karışıklık çıkarmaya çalışan ve ayaklanmalara sebep olan Bulgarlar ise % 17,53 gibi çok küçük bir orana sahiptir. Bölgede en fazla nüfusa sahip olan millet ise Arnavutlardır (Müslüman ve Hristiyan olanların toplamı) ve toplam nüfusun % 38,35’ine sahiptirler. Bölgede azımsanmayacak kadar bir Türk nüfusu vardır. Toplam nüfusun % 21,14’ünü oluşturan Türkler, en fazla Selanik vilayetinde yaşamış ve bu vilayetin toplam nüfusunun % 30’unu oluşturmuşlardır.

Müfettiş-i Umumilik, nüfus sayımı bittikten sonra, 1903 yılında müfettişliğin bulunduğu bölgede liva, kaza ve nahiyelerde köklü değişiklikler yapmıştır. Vilayetlere bağlı olan sancaklar belirlenmiş ve Selanik’e bağlı 13, Manastır’a bağlı 8, Kosova’ya bağlı 14, Edirne’ye bağlı 6, Yanya’ya bağlı 4 ve İşkodra’ya bağlı 2 olmak üzere o bölgede bulunan vilayetler toplam 47 sancağa ayrılmıştır. Müfettişliğe bağlı vilayetlere, bölgede yaşanan olaylar ve dış müdahaleler nedeniyle Osmanlı Devleti, güvenilir valiler atamak için çalışmalara başlamıştır. Yapılan incelemeler sonunda Selanik’e Hasan Fehmi Paşa ve Manastır’a da Edip Paşa atanmıştır (Yarcı, 2013: 98).

1903 yılından sonra Makedonya’da yaşanan siyasi gelişmeler, çete faaliyetlerinin engellenmesi yerine daha da artmasına sebep olmuştur. Makedonya’da bulunan farklı millet ve din gruplarının yerel mücadelelerini arttırmışlardır. Osmanlı Devleti, bu unsurlara karşı koymak için, Hristiyanları bölmek ve askeri kuvvet kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca Müslümanlar da isyancılara karşı koymak için kendi içinde örgütlenmiş ve yaşanan bu olaylar Makedonya’nın giderek daha da karışık bir bölge olmasına yol açmıştır. Örneğin, müfettişliğin son yılı olan 1908 yılında yaşanan ayaklanmalar sırasında 649 Bulgar, 85 Yunan, 39 Sırp, 36 Ulah, 130 Müslüman, 40 jandarma personeli ve 101 hangi millettten olduğu tespit edilemeyen kişi olmak üzere toplam 1.080 kişi yaşamını yitirmiştir. Yunan komitesi tarafından 4 çoban öldürülerek, toplam 3.180 adet koyun ve keçiden oluşan sürü yok edilmiştir (Gooch ve Temperley, 1928: 285). Komiteler tarafından birçok siyasi suikastın gerçekleştirilmesi ve demiryolları dâhil ulaşım ve iletişim yollarının kundaklanması gibi bölgenin daha fazla karışmasına yol açan bu olaylar sonucu, 1908 yılında Osmanlı Devleti 10.000 kişilik orduyu, İzmir’den gemilerle Selanik’e göndermiştir.

Makedonya bölgesinin en önemli sorunlarından birisi de düzgün işlemeyen adalet sistemi olmuştur. Müfettiş-i Umumiliğin kuruluş talimatnamesinde yer alan; nizamiye mahkemelerinin her bölgede kurulmasının temini, mahkemelerde uygun kişilerin din gözetilmeksizin çalışabilmesi ve mahkemede görev yapan memurların denetlenmesi maddeleri Osmanlı Devleti'nin adli reformlara verdiği önemi göstermiştir. Ayrıca yabancı ülkeler Mürtzteg programının diğer bir maddesinde ise Osmanlı Devleti'nden idari ve adli teşkilatlarda ihtiyaçlara cevap verecek şekilde ıslahatlar yapılmasını talep etmişlerdir.

Makedonya adli teşkilatında, yukardaki maddelerde belirtilen reformların yapılması için Hilmi Paşa çalışmalara başlamış ve ilk iş olarak idari mahkemelerin her vilayette ihtiyaca cevap verecek şekilde bulunması için eksikleri tespit etmiş ve yeni mahkemeler kurulmasını sağlamıştır. Daha sonra 1905 yılında, görevli sivil ajanlar Avusturya ve Rusya'ya bölgenin adli ve mali konularda geri kaldığını ve bunu düzeltmek için çalışma yapılmadığına dair rapor göndermişlerdir. Bu rapordan sonra mali komisyonun kurulması için çalışılmış ve uluslararası mali komisyon Makedonya'da faaliyete geçmiştir. Rusya; mali komisyona benzeyen, müfettişin başkanlık yapacağı ve yabancı devletlerinde delege bulunduracağı adli komisyonun kurulması için 1906 yılında teklifte bulunmuştur. İngiltere ise adli komisyon için yapılan teklifin yerine, adli işlerin denetiminin mali komisyona bağlanmasını teklif etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, adliye teşkilatına müdahale edilmesini kolaylaştıran bu teklifleri kabul etmemiştir (Demirel, 2006: 467-476).

Osmanlı Devleti 1907 yılında, yabancı devletlerin Büyükelçileri ile Makedonya'nın adli ıslahatı konusunda bir görüşme yapmıştır. Babıâli, Makedonya'ya bir dış müdahalenin kesinlikle kabul edilmeyeceğine dair bir yazı göndermiştir. Ancak yabancı devletler adli ıslahat için bir program hazırlayıp kabul edilmesi için hazırladıkları programı göndermişlerdir. Bu programa göre; Osmanlı Devleti'nin Nizamiye Mahkemelerine ait kanuna göre hareket edecek adliyelerin hazırlayacakları teftiş raporlarının vilayet valileri ve müfettiş tarafından incelenmesi, tevkifhane ve hapishanelerde reformların uygulanması konusunda valiler ve müfettişin bizzat ilgilenmesi, adliye işlerinde yapılacak uygunsuz hareketlerin tespit edilmesi ve mahkeme işlerinin Adliye Nezareti tarafından takip edilmesi programda teklif edilmiştir. Osmanlı Devleti bu teklifi başta reddetse de yapılan baskılar sonucu kabul etmek zorunda kalmıştır (Yarcı, 2013: 103).

Mürtzteg programında yer alan idari ıslahatlarla ilgili olarak şu uygulamalar yapılmıştır (Brailsford, 1906: 305-309);

- Müfettişin yanına 2 sivil ajan atanmış, ancak görevleri sadece müfettişe tavsiyede bulunmak ve rapor yazmakla sınırlı kalmıştır.
- Osmanlı Devleti, Makedonya’da bulunan milletlerin ayaklanmalarını engellemek için programı kabul etmiş olsa da sadece Yunan ve Arnavutların bulunduğu bölgelerde programı kısmen uygulamıştır. Ancak Manastır’a bağlı Eski Serbia, Elbasan, Koritza ve Selfidje kazalarında herhangi bir denetim olmamıştır.
- Vergi toplamının ıslah edilmesi için Manastır’a bağlı iki köyde yeni bir uygulama yapılmış, ancak bunun tüm bölgede uygulanacağına dair bir gelişme olmamıştır. Toprak ağaları eski g clerini kaybetmişlerdir.
- Adli ve mali düzenlemelerle ilgili 2 yıldır herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Yetkili devletler, Babı ali’nin üzerinde yeni bir mali denetim ve uluslararası bir kontrol sistemi için çalışmışlardır.
- Jandarma teşkilatının başına getirilen İtalyan Kumandan ve yabancı subaylar sayesinde bu teşkilatın idari bozuklukları giderilmiştir. Ayrıca teşkilatın yapmış olduğu uygunsuz hareketlerin sona erdirilmeleri ve disipline edilmeleri sağlanmıştır.

3.3.3. Askeri Teşkilatların Islahı  alışmaları

Yabancı g clerin, polis ve jandarma teşkilatlarında reform yapılması için baskı yapmalarındaki en büyük etken, ahaliden vergi tahsil edilirken askerlerin baskı yapmaları ve ahaliye zulmetmeleri olmuştur.  zbek (2009), vergi tahsilatının, 19. yüzyılda bireyle devletin karşı karşıya geldiği en önemli olaylardan olduğunu ve bu ilişkinin yönetimin meşruiyeti ile halkın devlete güvenini tesis eden bir moment olduğunu belirtmiştir.

Makedonya’da yaşanan güvenlik sorunları genel olarak şu şekilde sıralanabilir;

- Yunan ve Bulgar çetelerinin diğer Hristiyanları kendi taraflarına çekmek için yapmış oldukları baskılarda Hristiyan reayaya zulmetmeleri,
- Çetelerin yapmış olduğu kundaklamalar, adam kaçırma, hırsızlık, gasp ve Müslüman halkı öldürmeleri,
- Jandarma ve askerlerin düzenli maaş alamamasından dolayı vergi toplama konusunda ahaliye zulmetmeleri,
- Jandarma ve polislerin Hristiyanlara işkence yaptėı ve hanelerini yıktėı iddiası (Fransa Dışışleri tarafından),

- Arnavut çetelerin yapmış oldukları çetecilik faaliyetlerine hükümetçe müdahale edilmediği iddiası (Fransa Dışışleri tarafından),
- Cuma-i Bala ve İlinden ayaklanmalarında ahalinin öldürülmesi, evlerinin ve ürünlerinin yakılması, telgraf hatları ve demiryollarının kundaklanması.

O dönem Makedonya’da nahiye müdürlüğü yapan Tahsin (Uzer) Bey, jandarmaların vergi tahsil etmesinde yaşanan sıkıntıları anılarında şu şekilde anlatır (Uzer, 1999: 32-33);

“Vergi toplama işi jandarmalar tarafından yapılır ve muhtarlar tarafından düzenlenen tutanakla birlikte toplanan vergiler hazineye teslim edilirdi. Vergi toplanırken haksız ve yersiz olarak fazla para toplanır, vergi borcunu ödeyemeyecek durumda olanlardan ise tahsili ertelemek yerine tenceresine kadar sattırıp, memur maaşlarının karşılanması için her türlü zulmü yaparlardı. Her yıl mülkiye amirleri, maliye, alay, tabur ve bölük ağaları ahaliden vergi toplama usulünü tespit için toplantı yaparlar ve alınan kararları uygulamak için muhtarlara, bölge eşrafına ve kocabaşlara yazılı emir gönderip vergi tahsil edecek jandarma birliklerini hazırlarlardı. Kazalardan 150.000, nahiyelerden 70-80.000 ve köylerden ise derecesine göre 10-50.000 kuruş arası defterler hazırlarlar ve jandarmalara verirlerdi. Jandarma vergisini veremeyecek durumda olanları tüm mallarıyla birlikte köy meydanında tevkif eder ve ailelerinin kıymetli eşyalarını veya tütünlerini yok pahasına rehin etmelerini beklerlerdi. Toplanan hayvanlar ise düşük fiyattan satılır ya da sahibi yüksek faizden borç bularak hayvanlarını kurtarırdı. Ayrıca jandarma, köylerde tahsilat bitene kadar yeme-içme, hayvanlarını besleme ve Hristiyan köylerde içki gibi ihtiyaçlarını para vermeden karşılardı. Sonuç olarak müsait olmayan mevsim ve vaziyette yapılan fazla tahsilat yüzünden, zaten fakir olan köylü, ödediği 10.000 kuruşluk vergi için 30.000 kuruşluk maliyete katlanırdı.”

Müfettişlik kurulduktan sonra, öncelik asayiş sorunlarının halledilmesi olmasına rağmen bu durum yabancı ülkeleri tatmin etmemiştir. Güvenlik teşkilatlarında yaşanan sorunlar için ıslahatlar yapılması gerektiği, ilk olarak Fransa Dışışleri tarafından Babıâli’ye gönderilen telgrafta dile getirilmiştir. Bu telgrafta Makedonya’da yaşanan asayişsizlik, jandarma, asker ve polisin düzenli maaş alamamaları ve bundan dolayı mali ve mülki işlerin düzgün yürütülemediği, Hristiyanların güvenliği konusunda hiçbir şey yapılmadığı ve bu sebeplerden dolayı Makedonya’da yeni bir ıslahat teklifi yapılmasına karar verildiği belirtilmiştir (Bayraktar, 2011: 64).

Yabancı devletlerin Şubat 1903'te nota gönderip, *Viyana Islahat Programı*'nı kabul etmesi için baskı yapması sonucu program kabul edilmiştir. Bu programın 3. maddesinde jandarma ve polislerin, yabancı uzmanlar tarafından eğitilmesi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerinde jandarma ve polis teşkilatında nüfusları nispetinde istihdam edilmeleri kabul edilen diğer bir reform olmuştur.

Hilmi Paşa, 1903 yılında gönderilen reform talebinde nüfusa oranla istihdam için tüm vilayetlerin nüfuslarını incelemek gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Müslümanların, jandarma ve polis olarak istihdam edilirken kavim ve cinse bakılmadığını ve aynı durumun gayrimüslimlerin istihdamında da tatbik edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Hüseyin Hilmi Paşanın yapmış olduğu nüfus sayımında Hristiyanların toplam nüfus içindeki payı % 44 çıkmıştır. Bu durumda 3. maddenin uygulanması ciddi sorunlar ortaya çıkaracağından konsoloslarında şikayet etmediği % 20'lik istihdam tekliflerinin geçerli olmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir (BOA. BEO. 2014/151047, İSAM. HHPE. 4/13).

Makedonya'da bulunan 3. Ordu'nun yaşamış olduğu sorunları şu şekilde sıralayabiliriz (Alkan, 1992: 41-50):

- Maaşların düzenli ödenememesinden dolayı askerlerin maddi sıkıntı çekmesi ve bu durumun askerlerde otoriteye karşı bir güvensizlik oluşturması,
- Maaşlarını düzenli ve zamanında alamayan askerler, faizle borç almak zorunda kalmışlar ve borçlarını ödeyemediklerinden maddi durumlarının daha da kötüye gitmesi,
- Askerlerle halkın arasını açmak için, çeteler ve casuslar tarafından, atılan iftiraların askerleri yıpratması,
- Askeriye içerisinde adam kayırmanın artması,
- Yetersiz eğitim ve disiplinden uzak askerlerin orduya alınmasının halkla ordu arasını açması ve devlete karşı halkın güven kaybı yaşaması,
- Askerlerin yetersiz ve modern olmayan teçhizatlara sahip olması,
- Birlik kumandanlarının birçoğunun yaşlı olması ve yeni silahların kullanımını bilmemesi,
- Komutanlar arasında Alaylı ve Harbiyeli ayrımının yapılması ve Harbiyelilerin daha genç yaşta yüksek rütbelere çıkabilmesi, Alaylılar için sorun olmuştur.

Mürtzteg programında yer alan 2. maddede, jandarma teşkilatının ıslah edilmesi için yabancı general atanması ve 25 yabancı subayın bölgeye gönderilerek jandarmayı eğitmesi ve ıslah

etmesi yer almıştır. Bu programda en çok ilerleme jandarma teşkilatında yapılacak olan reformlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, jandarma reformunu 6 ay boyunca incelemiş ve yeni jandarmanın uluslararası bir teşkilatın temeli olması kararlaştırılmıştır. Jandarma komutanı olarak daha önce Midilli’de görev yapmış İtalyan De Giorgis atanmıştır. Komutanın yanına 5 farklı ülkeden subaylar atanmış ve bu sayının 24’e ve daha sonra 60’a çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ancak 5 farklı ülkeden atanan subayların sorun yaşamaması için her bir ülkeye bölgeler tasnif edilerek asayişini temin etmesi sağlanmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti Makedonya’nın bölüşüldüğü tarzında bir eleştiri yapmıştır, ancak yeni düzenle isyanlar son bulmuş, köylerde vergi baskısı bitirilmiş, mal ve servetin artması sağlanmış, maaşların düzenli ödenmesi sağlamış ve jandarmanın disiplinsizliği giderilmiştir. Daha sonra Selanik’te subay okulu açılmış ve sayıları 48’i bulan subaylar burada eğitmen olarak görev almıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, görevli yabancı subayların ahaliden şikayet dilekçesi almalarını yasaklayan bir genelge çıkarmıştır (Brailsford, 1906: 306-310).

3.3.4. Diğer İktisadi Kalkınma Çalışmaları

Hüseyin Hilmi Paşa, bölgenin sosyal ve ekonomik durumunu izah ettiği layihasında, bölgede sanayinin geri kalmasından dolayı işsizlik oranının yüksek olduğunu ve bunun neticesi olarak eşkıyalık faaliyetlerinin arttığını belirtmiştir. Vilayet-i Selase’ye bağlı olan vilayetlerde yaşayan insanların, milliyet ve dine bakılmaksızın çoğunun işsiz olduğunu ifade etmiştir. Bölge insanı, iş bulabilmek için, yakın olan ülkelere (Romanya, Bulgaristan ve Rusya) çalışmaya gitmekte ve oralarda iş bulanların çoğu vatanlarına geri dönmeyip o ülkelerde yaşamayı tercih ettiğini ve dönenlerinde fikirlerinin ifsat edilmiş olduğunu belirtmiştir. Yurt içinde veya dışında iş bulamayanlar ise hırsızlık yaparak veya eşkıyalık hareketlerine katılmayı tercih ederek bu yollardan para kazanmaya çalıştıkları görülmüştür. Bu durum, bölgenin geri kalmasına sebep olan en önemli etkenlerden birisi olan eşkıyalık hareketinin, doğrudan işsizlik probleminin yansıması olduğunu göstermiştir (BOA. Y.EE. 9/30).

Hüseyin Hilmi Paşa, işsizlik problemini halletmek için bölgede bulunan kömür madenlerinin işletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yukardaki tablolarda Vilayet-i Selase’nin gelirlerini incelediğimiz üzere, bölgenin toplam maden gelirleri yıllık 1 milyon kuruşun altında kalmıştır. Madenlerin toplam gelir içindeki payı % 1’in altında gerçekleşirken, Osmanlı’da 1897 yılında keşfedilen maden türleri bakımından en zengin vilayetlerden birisi Selanik olmuştur. Zengin kömür rezervlerinin yanında krom, gümüşlü kurşun, antimuan, arsenik ve

manganez keşfedilen rezervlerdendir (Güran, 2017: 361). Hilmi Paşa, özellikle zengin kömür madenlerinin işletilmemesinden dolayı bölgenin ihtiyacı olan kömürün Bulgaristan'dan ithal edildiğini belirtmiştir. Bu yüzden müfettiş, hem var olan kaynakları kullanıp ithalatın önüne geçmek hem de bölgenin işsizlik sorununu nispeten çözmek için, kömür madenlerini işletmek üzere bu bölgede bulunan ve devletine bağlı dürüst Müslüman ve Hristiyanlar arasından uygun kişiler seçip, madenlerin işletilmesi için imtiyaz verilmesini teklif etmiştir (BOA. Y.EE. 9/30). Maden imtiyazı ile ilgili olarak Hilmi Paşa, Üsküp'te bulunan fabrikalarda kullanılan yanacak maddelerin, civardaki ormanlardan temin edilmeye çalışıldığını ve bu durumun çok müşkül ve maliyetli olduğunu belirtmiştir. Bunun için Üsküp'e yakın bir mevkide İsmail Efendi isimli bir şahsın bulduğu linyit madeninin, ihaleye kadar imtiyazının bu zata verilerek, bürokratik süreci kısaltmak ve bölge ihtiyaçlarının hızlı bir şekilde karşılanmasını sağlamak, maliyetlerin düşmesini ve istihdamın artırılmasını temin etmek için çalışmıştır (BOA. BEO. 1985/148813).

Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar ile yabancı devletlere tanımış olduğu imtiyazlardan dolayı gümrük vergilerinde tek başına düzenleme yapma hakkına sahip olamamıştır. Ancak gümrük vergilerinde düzenleme yapabilmek için kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerin hepsinin kabul etme şartı getirilmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, gümrük vergilerini artırmak istemesine rağmen uzun süre bir değişiklik yapamamıştır.

1905 yılında Osmanlı Devleti, yabancı devletler tarafından, Vilayet-i Selase'de mali reform yapılması için zorlanmıştır. Uluslararası Mali Komisyon kurulmasını kabul etmek zorunda kalan devlet, yabancı ülkelere bu mali reformların yapılması için kaynağa ihtiyaç olduğunu belirterek gümrük vergilerinin % 8'den % 11'e çıkarılmasını istemiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Selanik'te bulunan İngiliz ve Fransız konsoloslarına gümrük vergilerinin düzenlenmesi fikrini iletmiştir. Osmanlı'nın Londra Büyükelçisi Musurus Paşa, Lord Lansdown'a bu konuyla ilgili olarak bir nota vermiştir. Gümrük vergilerinin artırılması isteğini değerlendiren İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu ithalatın % 60'ına sahip olduklarını ve olası bir vergi artışının bu ticareti olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. Ancak bu konuyu müzakere edeceklerini ve vergi artışının Duyun-u Umumiye borçlarına ve Makedonya'nın mali ıslahatına kaynak olarak kullanılacağı konusunda emin olmak istediklerini belirtmişlerdir. Rusya ise bu teklifi Duyun-u Umumiye Meclisine üye olarak kabul edilirse değişikliği kabul edeceğini bildirmiştir. Fransa İngiltere'ye benzer bahaneler öne sürmüş, Almanya, Avusturya ve İtalya ise diğer devletlerin ikna edilmesi durumunda kabul edeceklerini belirtmişlerdir (Gürsoy, 1984: 44-45).

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne, gümrük vergisinin artırılmasından elde edilecek gelirin senelik 750 bin lira olacağını, bunun da % 25'inin Deyun-u Umumiye kontrolündeki tahvillerin sahiplerine tahsis edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yabancı devletler ise gümrük vergisinde yapılacak % 3 oranında bir artış için şu taleplerde bulunmuştur (FO. 371/345):

- Makedonya'da asayişin sağlanması için yapılan yüksek askeri masrafların azaltılması,
- Gümrüklerdeki kötü şartların iyileştirilmesi,
- Hükümetin, vergi toplama konusunda daha dikkatli olacağına dair teminat vermesi ve toplanan vergiler sonucunda eğer bütçede bir fazlalık oluşursa bu fazlalığı izinsiz kullanamaması,
- Vergi yürürlüğe girmeden en az 2 ay önceden bildirilmesi,
- Bazı ithal mallarının kimyasal analiz yönetmeliğinin ve maden araştırma nizamnamesinin yeniden düzenlenmesi,
- Gümrük vergisindeki artışın 7 sene ile sınırlandırılması,
- Daha önce teklif edilen ve cevap alınamayan jandarma teşkilatının ıslahı konusunun halledilmesi ve askerler tarafından işlenen suçların cezalandırılması taleplerinde bulunulmuştur.

Makedonya Müfettişliği döneminde ve öncesinde yaşanan isyanlarda pek çok ev, işyeri, kilise, cami ve okul zarar görmüştür. Ayrıca çiftçilerin hayvanları çalınmış veya katledilmiş ve ekinleri de yakılmıştır. Yabancı ülkeler, Hristiyanların uğradığı zararların tazmini ve yıkılan evlerinin yeniden imar edilmesini talep etmişlerdir (Adanır, 2001: 217). Tahsin Uzer Florina kaymakamlığı yaptığı sırada Hüseyin Hilmi Paşa'dan burada bulunan binaların tamiri ve yeniden inşa edilmesi için ödenek istemiştir ve Hilmi Paşa bu imar çalışması için 1.500 lira ödenek göndermiştir. Bu ödeneklerle yapılan imar işleri ve maliyetleri Tablo 27'de gösterilmektedir. Bu tabloda dikkat çeken devletin ihaleyle yaptırdığı imar işlerinin birisi hariç tümünün Müslüman olmayan azınlıklara yaptırılmasıdır.

Tablo 27. 1906-1908 Yıllarında Florina Kazasında Yapılan İmar İşleri ve Bedelleri

İmar İşleri	Maliyet (Kuruş)	Mimar
Hükümet Konağı	260.000	Gorgi
Jandarma Tabur Binası	125.000	Koço
Cezaevi	85.000	Koço
Postane ve Telgrafhane	35.000	Andon
Rıhtım	500.000	Gorgi
Demir Köprü (2 adet)	45.000	Koço
Mektep (3 adet)	275.000	Koço
Askeri Hastane	150.000	Müslüman Mimar
Toplam	1.475.000	

Kaynak: Uzer, 1999: 208.

Yukardaki tabloda müfettişlikten gelen 1.500 lira ile yapılacak ihaleler ve maliyetleri yer almaktadır. Ancak bu maliyetler sadece yapım için harcanan masraflar olmuştur. Tahsin Bey binaların yapımı için gerekli olan tüm malzemelerin ahali tarafından tedarik edildiğini ve toplam maliyetin 30.000 lirayı bulduğunu belirtmiştir. Ayrıca belediyeye ait bir arsa satılarak oradan alınan 7.000 lira rıhtımların yapılmasına harcanmıştır (Uzer, 1999: 210).

24 Temmuz 1908 tarihinde yaşanan Jön Türk ihtilali ile müfettişliğin çalışmalarında bir karmaşa yaşanmıştır. Müfettişliğin lağvedilmesi, yabancı subayların durumu ve Uluslararası Mali Komisyonun çalışmalarına deva edip etmeyeceği gibi meseleler ortaya çıkmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa 29 Kasım 1908'de 36.000 kuruş maaşla Dâhiliye Nezareti'ne tayin olmuştur. Umumi Müfettişlik görevine ise vekâleten 3. Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa getirilmiştir (BOA. TFR.I.U.M. 27/2641). 6 Eylül 1909 tarihinde, Rumeli Müfettişliği lağvedileceği, burada bulunan memurların uygun hizmetlere atandığı ve sivil ajanların kaldırıldığı belirtilmiştir (BOA. BEO. 3629/272160). 14 Eylül 1909 tarihinde yabancı devletlerle yapılan görüşmeler sonucunda, Uluslararası Mali Komisyonun lağvedilmesi için anlaşılmış ve komisyon lağvedilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstanbul'a tayiniyle birlikte faaliyetleri fiilen son bulan Rumeli Müfettişliği, 1909

yılıının Eylül ayında ise resmi olarak kaldırılmıştır. Fiili olarak 6 sene görev yapan kurum, bölgede yaşanan olağanüstü şartlara, yabancı müdahalelerine ve mali yetersizliklere rağmen pek çok alanda kalkınma için girişimde bulunmuş ve önemli reformlar yapmıştır.

4. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER VE KALKINMA ÇALIŞMALARI (1927- 1952)

4.1. Türkiye Cumhuriyeti'nde Umumi Müfettişliklerin Kurulması

Umumi Müfettişlik Kurumunun başlangıcı, Osmanlı'da ilk olarak 1840 yılında Tanzimat Fermanı'nda yer alan ıslahatların taşrada uygulanmasını denetlemek için yapılan teftişler olarak gösterilebilir. Sultan Abdülaziz döneminde ise 1863 yılında ilk defa kurumsal olarak yapılan çalışmaları, Rumeli'de ve Anadolu'da olağanüstü yetkilerle ve uzman kadrolarla idari, imar, iskân, asayiş, ziraat ve sanayi gibi pek çok alanda görev yapmış ve ekonomik kalkınma açısından başarılı olmuştur. II. Abdülhamid döneminde ise 1895 yılında Anadolu'da ve 1902 yılında ise Makedonya'da, daha çok yabancı devletlerin baskılarıyla kurulmuş olan müfettişlikler, Anadolu ve Makedonya'da isyanların bastırılması, asayişin sağlanması, idari kadroların oluşturulması ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için yoğun çaba harcamışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan miras kalan bu kurumun faaliyetleri, özellikle doğuda kurulan I. ve IV. Müfettişliklerde, Osmanlı'daki teftiş çalışmalarına benzer şekilde devam etmiştir. Çünkü bu müfettişliklerde, Osmanlı dönemi müfettişliklerin kurulduğu bölgelerde görülen isyan hareketleri ve asayiş sorunu benzer özelliklere sahiptir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'te daha kurumsal olarak devam eden müfettişlik çalışmaları, 1863-1952 yılları arasında üç farklı dönemde görev yapan müfettişlikler bu süreçte; Fevkalade Teftiş Heyeti, Anadolu Vilayeti Umum Müfettişliği, Müfettiş-i Umumilik, Hidivlik, Umumi Valilik, Bölge Valiliği, Fevkalade Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik, Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Umumi Müfettişlik gibi isimler almıştır.

Osmanlı'dan devraldığı mülki yapıyı, bazı değişiklikler yaparak devam ettiren Türkiye Cumhuriyeti, daha kuruluşunun ilk yıllarında oldukça büyük isyan hareketleriyle ve asayiş

sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu isyan hareketlerinin en önemlilerinden olan Şeyh Said isyanının bastırılmasından sonra (Olağanüstü Hal kaldırıldıktan sonra), bölgede devlet otoritesini yeniden oluşturmak, bölge ile merkez arasındaki irtibatı kuvvetlendirmek, bölgenin gelişme ve kalkınmasını hızlandırmak gibi amaçlarla oluşturulmuş olan Umumi Müfettişlik teşkilatı, zamanla diğer bölgelerde de faaliyete geçirilmiş ve il teşkilatının üzerinde olağanüstü yetkilere sahip bir yapıya dönüşmüştür.

Milli Mücadele döneminde yayınlanan ilk anayasada, Umumi Müfettişliklere yer verilmiştir. 20 Ocak 1921’de kabul edilen *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*’nun²⁵ 22. Maddesi²⁶, müfettişliklerin nasıl kurulacağı, 23. Maddesi²⁷ ise görev ve yetkilerini açıklayan maddeler olmuştur.

1921 anayasasında yer almasına rağmen, 1924 Anayasası’nda Umumi Müfettişlik ile ilgili herhangi bir maddeye yer verilmemiştir. Ancak 1925 yılında Şeyh Said isyanlarının ortaya çıkması, hükümetin gündeminde müfettişliğin tekrardan anayasada yer alması tartışmalarına sebep olmuştur. Şeyh Said isyanından hemen sonra, 24 Eylül 1925 tarihinde Şark Islahat Planı hazırlanmış ve Bakanlar Kurulu’nda kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu planın hazırlanmasında yer alan Dâhiliye Vekili Cemil Ubaydın, Doğu Anadolu’da yapmış olduğu incelemelerden sonra raporunda; “*Şark’ta vasi salahiyet ve bütçeye malik idari bir Müfettiş-i Umumilik teşkili, Vali-i Umumilik tesisi ile müstemleke tarz-ı idaresinin uygulanması lazımdır.*” sözleriyle müfettişliğin bölgede kurulmasının gerekliliğini vurgulamıştır (Yayman, 2011: 73).

İçişleri Bakanlığı, Umumi Müfettişliğinin kuruluşunu; doğudaki ekonomik ve sosyal ihtiyaçların giderilmesi üzerine inşa edildiğini açıklarken, vilayetler arasındaki bağlantının

²⁵ TBMM Kanunlar Dergisi, C. 1, “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*”, Kanun No: 85, 20 Ocak 1921, TBMM Zabıt Cerideleri, 1. Devre, C. 7, s. 321-334, *Resmi Gazete*, S. 1, 7 Şubat 1921, s. 89-91.

²⁶ Madde 22: “Vilayetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibarıyla birleştirilerek, Umumi Müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.”

²⁷ Madde 23: “Umumi Müfettişlik mıntıkalarının umumi surette asayişinin temini ve umum devair muamelatının teftişi, Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki vilayetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi Umumi müfettişlere mevdudur. Umumi Müfettişler, devletin umumi vezaifiyle mahalli idarelere ait vezaif ve mukarreratı daimi surette murakabe ederler.”

sağlanması ve zımnen de olsa devlet otoritesinin hissettirilmesi amacıyla kurulduğunu ifade etmiştir. Müfettişliğin kurulmasıyla ilgili kanun layihası ilk defa 12 Şubat 1927’de meclise gelmiştir (TBMMZC, 1927: 63). Müfettişliklerin kurulmak istenmesi, “*Umumi Müfettişlik Teşkilatı Hakkındaki Kanun Layihası*”nın hükümet tarafından 25 Haziran 1927 tarihinde TBMM’de okunan gerekçesinde şu şekilde geçmiştir (TBMMZC, 1927: 682-683):

“Bugün mevcut altmış üç vilâyetimiz umumî bir nazarla incelendiği takdirde bu vilâyetlerin iktisadî, içtimai ve coğrafi nokta-i nazardan birbirleriyle alâkadar bir takım muntikalara taksim edilmiş olduğu ve bu muntikaları teşkil eden vilâyetler arasında umumî ve ortak bir takım menfaatlerin mevcut olduğu görülür. İşte işbu müşterek menfaat ve ihtiyaçları mahallerinde kapsamlı bir nazarla tetkik ile bunların temin ve tanzimi hususunda nazım olmak ve aynı zamanda vilâyatı da sıkı bir teftiş ve kontrol altında bulundurarak idari ihtiyaçların lüzum gösterdiği hususları icra etmek üzere Müfettişi Umumilik teşkilâtının icrasına lüzum ve zorunluluk hâsıl olmuş ve kanun lâyihası hazırlanmıştır.”

Kanun lâyihasının gerekçesinin okunmasının ardından Dâhiliye ve Bütçe Encümenleri mazbataları okunmuştur. Dâhiliye Encümeni mazbatasında öncelikle mülki taksimattan bahsedilmiş ve eski taksimata nazaran mevcut vilayet sınırlarının daha da küçüldüğü, hatta nüfusu altmış bini dahi geçmeyen vilayetlerden oluştuğu belirtilmiştir. Hükümetçe bu durumla ilgilenip gerekli incelemelerin yapılacağı ifade edilmiştir. Bu incelemeler sonunda vilayetlerden coğrafi durum ve iktisadi münasebetleri uygun olanların birbirleriyle birleştirilmesi, yeni vilayetlerin teşkil edilmesi ve vilayet sayılarının azaltılmasının *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*’nun ruhuna daha uygun olacağı ifade edilmiştir. Ancak Dâhiliye Encümeni, yapılması arzu edilen teşkilatın az zamanda icrasına imkân olmadığını da dikkate alarak asayiş, inzibat, iktisat ve ortak menfaatler açısından bir bütünlük arz eden vilayetleri, bir merkezden teftiş ve kontrol imkânı getiren Umumi Müfettişlik teşkilatı hakkındaki layihayı, bazı tadilatlar yaparak kabul ettiğini belirtmiştir (TBMMZC, 1927: 683).

TBMM’de 25 Haziran 1927 tarihinde görüşülüp kabul edilen kanun, 1164 sayılı kanun olarak yürürlüğe girmiştir ve I. Umumi Müfettişlik kurularak 1928 yılında faaliyete başlamıştır. *Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun*’da (TBMMZC, 1927: 584):

Madde 1: Ortak özelliklere sahip olan illerin, ihtiyaç ortaya çıktığında bir Umumi Müfettişlik adı altında birleştirilmesine ve ihtiyaç ortadan kalktığında da müfettişliklerin görevine son verilmesinin hükümet yetkilidir. Umumi Müfettişlerin

tain edilmesi ve memuriyetlerine son verilmesinin, Bakanlar Kurulu kararıyla olacağı belirtilmiştir.

Madde 2: Umumi Müfettişlik kadrolarının bütçelerle tain olacağı, bütçe yılı içinde teşkiline gerek duyulan müfettişlik kadrolarının Dâhiliye Vekâletince düzenlenmesi ve İcra Vekilleri Heyetince karar alınmasıyla ertesi sene meclise arz olunacağı, ayrıca müfettişlerin emrine hükümetçe tespit edilecek Bakanlıklardan ihtiyaç kadar müşavir ve diğer görevlilerin tahsis edilebileceği belirtilmiştir.

Madde 3: Umumi Müfettişler, İçişleri Bakanlığına bağlı olarak, bölgeleri dâhilinde asayiş ve emniyetin sağlanmasından, nizamname ve kanunların uygulanmasını takip ve kontrolden sorumlu oldukları, Bakanlıkların kanunen sahip oldukları yetkilerden İcra Vekilleri Heyetince kendilerine verilmesine karar verilen yetkileri kullanabilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca 1927 senesi içinde müfettişlikler teşkiline lüzum görüldüğü takdirde, bu teşkilatın gerektireceği maaşlar ve masraflar için 80.000 liranın Dâhiliye bütçesine aktarılacağı belirtilmiştir.

Yukardaki maddelerden de anlaşılacağı üzere burada üzerinde durulması gereken önemli nokta, Umumi Müfettişliklerin sadece doğu için değil ülkeyi kapsayacak çok daha genel bir uygulama şeklinde düşünülmüş olmasıdır. Müfettişliklerle birlikte idari sistemde, pratikte, Dâhiliye Vekâleti ile valiler arasında yeni bir teşkilat kurulmuştur. Yetki sahası içindeki birkaç ilin valisi önce müfettişliğe, sonra da Dâhiliye Vekâletine bağlanmıştır. Umumi Müfettişlikler, özellikle Nasturi ve Şeyh Said ayaklanmalarından dolayı nerdeyse tüm doğu bölgesinde hakim olan ayaklanmaların bastırılması için getirilen sıkıyönetimin yerine ikame edilmiştir (Koçak, 2003: 66).

1927 yılında Birinci Müfettişlik kurulduktan sonra dört defa daha müfettişlik kurulmuş ve üçü faaliyet yapmıştır. Bunlardan İkinci Müfettişlik haricindekiler doğuda kurulmuştur. Beşinci Müfettişlik ise kurulduğu sırada müfettişlikler fiilen sona erdiğinden faaliyet yapmamıştır. 25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı kararname gereği, Bitlis, Elaziz (Elazığ), Diyarbakir²⁸ (Diyarbakır), Hakkâri, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerini içine alan bölge, I. Müfettişlik

²⁸ Osmanlı idari tasnifinde Diyarbakir Vilayeti; Âmid, Harput (Mamuratül Aziz), Siverek, Siirt, Mardin, Midyat ve Nusaybin sancak ve kazalarının birleşimidir (Güran, 1998: 65).

bölgesi olarak tespit edilmiştir ve merkezi Diyarbakır olarak belirlenmiştir (BCA. 030.18.1.1/27.70.7).

I. Umumi Müfettişliğin kurulmasından yaklaşık olarak 6 yıl sonra Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale illerini kapsayan İkinci (Trakya) Umumi Müfettişlik, 19 Şubat 1934 tarihinde kurulmuştur (BCA. 030.18.1.2/ 42.8.10).

1935 yılında Erzurum merkez olmak üzere Ağrı, Çoruh, Erzincan, Gümüşhane, Kars ve Trabzon illerinden oluşan Üçüncü Umumi Müfettişlik kurulmuştur (BCA. 030.18.01/ 57.70.15).

6 Ocak 1936 tarihinde Dördüncü Umumi Müfettişlik ise, Elazığ merkez olmak üzere Tunceli, Bingöl ve Erzincan illerinden teşkil edilmiştir (BCA. 030.18.1.2/61.1.8).

27 Haziran 1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla merkezi Adana olmak üzere Mersin, Hatay, Gaziantep, Maraş ve Seyhan illerinde Beşinci Umumi Müfettişliğin kurulması kabul edilmiştir (Koçak, 2003: 272-275). Böylece Türkiye’de 1927-1947 yılları arasında toplam beş müfettişlik kurulmuştur. Umumi Müfettişlikler, 1947 yılında fiilen ve 1952 yılında ise resmen kaldırılmıştır. Bu beş müfettişlik sonradan yapılan değişiklikler neticesinde nihai olarak şu illeri kapsamıştır:

- **I. Umumi Müfettişlik:** Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Van, Hakkâri.
- **II. Umumi Müfettişlik:** Edirne, Çanakkale, Kırklareli, Tekirdağ.
- **III. Umumi Müfettişlik:** Erzurum, Ağrı, Kars, Çoruh, Rize, Trabzon, Gümüşhane.
- **IV. Umumi Müfettişlik:** Elazığ, Bingöl, Tunceli, Erzincan.
- **V. Umumi Müfettişlik:** Adana, Mersin, Seyhan, Antep, Maraş.

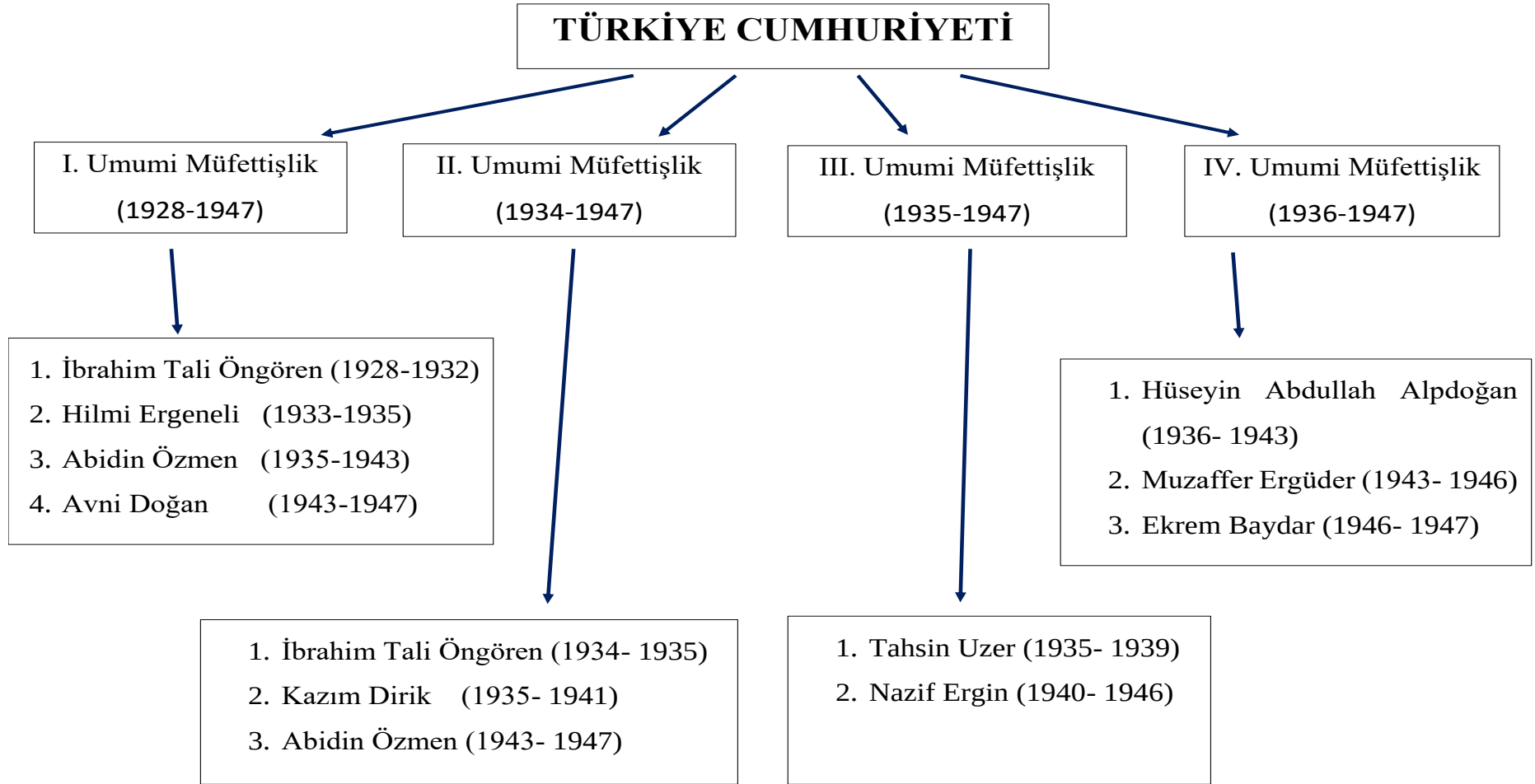
Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun’a göre Dâhiliye Vekâleti’ne bağlı olan Umumi Müfettişliklerin temel görev ve yetkileri aşağıda sıralanmıştır (Güneydoğu I. Umumi Müfettişlik Bölgesi, 1939: 68-72):

1. Bölgelerde asayiş ve inzibatı temin etmek,
2. Kanun ve nizamların tatbik edilmesini sağlamak,
3. Sıhhi, içtimai, harsi (maarif, teftiş), medeni ve umrani (bayındır) tedbirler almak,
4. Vilayetlerin iktisadi kalkınmasını sağlamak, bayındırlık ve iskân faaliyetlerini yapmak,

5. İçişleri Bakanlığı'na rapor yazmak (Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname de açıkça belirtilen: *“Umumi Müfettişlik Dâhiliye Vekâleti'ne asayiş hakkında her gün ve muntakası ahval-i umumiyesine ait müşahede ve intibai ve yapılan icraat neticeleri hakkında her üç ayda bir rapor gönderir”*),
6. Müfettişlik muntikasındaki iskân ve arazi dağıtımını sağlamak,
7. Müfettişlik bölgesinde, hükümetin vekili ve tüm bakanların temsilcisi olarak görev yapmak,
8. Başta bölgedeki valiler olmak üzere tüm memurlar, Umumi Müfettişlere karşı sorumludur.
9. Müfettişlikler sınır asayişini ve kaçakçılığı kontrol altına almakla görevlidir.
10. Asayişin korunması için bölgeleri dâhilinde bulunan bütün jandarma kuvvetlerini, dağıtma ve yerleştirebilme yetkisine sahip olup, jandarma kumandanına emir verebilirler.
11. Umumi Müfettişlik, görevini suiistimal eden ve ehliyetsiz olan memurlardan, ataması vekâletlere ait olanların haricindekileri hemen azledebilirler. Ataması vekâletlerde olanlar için ise eğer vekâletten 15 gün içinde yanıt gelmezse memurluktan azledebilir.
12. Umumi Müfettişler “olası tehlikeler” karşısında kendi bölgesine münhasır olmak kaydıyla, İdare-i Örfiye (Sıkıyönetim) ilan edilmesini Dâhiliye Vekâletinden talep edebilir.

Yukardaki maddelerde görüldüğü üzere, müfettişler olağanüstü yetkilere sahip ve bulunduğu bölgelerdeki tüm idari personelin üstü konumunda görevlendirilmiştir. Aşağıdaki şekilde, kurulan dört müfettişlik için yapılan atamalar yer almaktadır. Beşinci Umumi Müfettişlik, 1947 yılında kurulmasına rağmen, müfettişliklerin fiilen görevlerine son verilmesi nedeniyle atama yapılamadığı için tabloda yer verilmemiştir. İbrahim Tali Bey ve Abidin Özmen I. ve II. Müfettişliklerin ikisinde de görev yapmışlardır. III. Müfettişliğe yapılan ilk atama olan Tahsin Uzer ise 1902 yılında kurulan Makedonya müfettişliği döneminde, bölgede müfettişliğe bağlı olarak görev yapmış ve Osmanlı'daki müfettişlik kurumunun çalışmalarına bizatihi şahit olmuştur. IV. Müfettişlik için yapılan atamalarda Tunceli ve çevresinde yaşanan olaylardan dolayı müfettiş atamalarında üst rütbeli askerler tercih edilmiştir.

Şekil 3: Türkiye Cumhuriyeti'nde 1928-1947 Yılları Arasında Kurulan Umumi Müfettişlikler ve Yapılan Atamalar

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet arşivinde yer alan belgelere göre hazırlanmıştır.

4.2. Birinci Umumi Müfettişlik ve Kalkınma Faaliyetleri (1928-1947)

11 Aralık 1927 tarihinde yayınlanan, 5928 Sayılı Kararname ile Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Bey, I. Umumi Müfettiş olarak atanmış (BCA. 030.18/01.26.67.17) ve müfettişlik görevine, 1 Ocak 1928 tarihinde yirmi dokuz kişilik kadrosuyla Diyarbakır'da başlamıştır (Koca, 1998: 214).

I. Umumi Müfettişlik bölgesinin kapsadığı illerde görev yaptığı yirmi yıllık süreçte çeşitli değişiklikler olmuştur. I. Müfettişlik kurulduğunda; Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Van ve Hakkâri illerini kapsamıştır. 1929 tarihinde bu illere Bayezit (Ağrı)'de ilave edilmiştir (BCA. 030.18.1.2/2.15.20). 1935 yılında III. Müfettişliğin kurulmasıyla Ağrı ve 1936'da IV. Müfettişliğin kurulmasıyla ise Elazığ, I. Müfettişlik bölgesinden ayrılmıştır. Bu değişikliklerle birlikte I. Müfettişlik Bölgesi; Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van illerini kapsamıştır (Güneydoğu I. Umumi Müfettişlik Bölgesi, 1939: 67).

I. Umumi Müfettişliğin görev süresi içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Umumi Müfettişlik, çalışmalarına başladığı zaman, İbrahim Tali Öngören yayınlamış olduğu iki bildiri ile suçluları üç aylık süre içinde hükümete teslim olmaya çağırmıştır. Bu af ve çağrılar sonucunda bazı şeyhler teslim olmuşlar, sürgün edilen aileler de yavaş yavaş eski yerlerine dönmeye başlamışlardır.
- 2 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı “*Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun*” ile I. Umumi Müfettişlik bölgesinde bir toprak reformu girişiminde bulunulmuştur. Bu kanunun amacı; ağaların ve şeyhlerin topraklarını, yıllardır bu toprakları işleyen ancak mülkiyetine sahip olamayan köylülere dağıtmaktır.
- Sınır bölgelerindeki karakolların sayısını ve bu bölgede görev yapan jandarmaların sayısını arttırmak ve yapılan denetimleri sıklaştırmak gibi tedbirler alınmış, bu sayede kaçakçılık ve eşkıyalık olaylarının giderek azalması sağlanmıştır.
- Umumi Müfettişlik, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşından beri halkın elinde biriken harp silahlarının toplatılması amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda binlerce silah ve tabancanın yanı sıra bıçak ve kama gibi taşınması yasak olan silahlar toplanmıştır.

- Bölgede hiç fabrika yokken müfettişlik döneminde Diyarbakır'da ilk un fabrikası açılmıştır. Van'da imar faaliyetleri arttırılmıştır. Hakkâri'de ise yollar düzeltilmiş, daha önce arabaların hiç giremediği bu yörede, yollar genişletilerek arabaların geçebileceği şekilde imar edilmiştir.
- Bölgedeki olumsuz şartlar göz önüne alarak bunların değiştirilmesi ve iyileştirilmesi için çalışmalarına başlayan I. Umumi Müfettişlik çok geniş bir kalkınma programı hazırlamıştır.
- Bölgenin mevcut 45 kazasının 31'inde doktor olmadığı anlaşılarak, iki-üç sene içinde bu kazalara doktor verilmesi için Sağlık Bakanlığı ile yapılan temaslar sayesinde bölgede sıtma ile trahom için önemli tedbirler alınmıştır. Diyarbakır'da modern bir hastane kurmak için tahsisat ayrılmıştır.
- Diyarbakır - Silvan - Hazo - Melefan - Ziyam - Bitlis - Tatvan ve Melefan - Siirt yolları ile Başkale-Çölemerik arasındaki 3-4 köprünün, üç sene içinde yapılması için gerekli tertibat alınmıştır. Bitlis deresi yolundaki mevcut dar virajlar genişletilmiştir. Diyarbakır'dan Cizre'ye ve Diyarbakır'dan Siirt-Bitlis bölgesinden geçerek Van'ın Gönür boğazına götürülecek şimendiferin etütlerine başlanmıştır. Van Gölü sefer vasıtaları takviye edilmiş, gölden balık, soda ve havyar istihsali için gerekli tedbirler alınmıştır. Yeni vapurlar çalışmaya başlamıştır.
- Tarımda kalkınmanın sağlanması için özellikle Diyarbakır'da kurulan Numune çiftlikleri ile yeni tohumlar getirtilmiş, modern tarım makineleri alınmış, zirai mücadele yapılmış ve çiftçilere eğitim verilerek bölgede tarımsal üretim artırılmıştır.

I. Umumi Müfettişlik faaliyette bulunduğu yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında bölgede emniyet, asayiş, kaçakçılık, iskân, eğitim, sağlık, altyapı, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli hizmetlerde bulunmuş, bölge halkının refah seviyesinin yükseltilmesi için çalışmıştır. Ayrıca müfettişler, hükümetin temsilcisi olarak merkezle taşra arasındaki bağlantıyı sağlamış, bölgenin ihtiyaçlarının belirlenmesi ve devlet hizmetlerinin bu bölgeye ulaşmasında önemli bir aracılık görevi yapmıştır. I. Müfettişlik kurumunun yapmış olduğu kalkınma faaliyetleri beş temel başlıkta incelenmiştir.

4.2.1. İdari Alandaki Çalışmalar

Cumhuriyet kurulmadan önce, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan; Rus işgali, Ermeni çetelerin bölgeyi yakıp yıkması, ayaklanmalar ve yaşanan büyük savaşlar sebebiyle devletin o bölgeye yatırım yapamaması ve kaybedilen topraklardan gelen göçlerle birlikte halkın perişan hale düşmesine sebep olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise ayaklanmalar devam etmiş ve özellikle doğuda Şeyh Said ayaklanması ve sonrasında yaşananlar, yeni kurulan Türkiye için durumun daha da kötü bir hal almasına sebep olmuştur. Osmanlı'dan kalan borçlar ve yaşanan büyük savaşlardan dolayı ekonomik anlamda zor durumda olan devlete, bir de ayaklanmaların maliyeti yüklenince durum daha da içinden çıkılmaz olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler Şeyh Said hadisesinden sonra doğuda sıkıyönetim uygulamasının gerekliliğini ortaya koymuştur (Koca, 1998: 319-320).

I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey, göreve başladığında isyanların yeni bastırıldığı bölgenin silahlardan arındırılması ve çete faaliyetlerinin sonlandırılması için çalışmalara başlamıştır. Müfettişliğin kuruluş amaçlarından bir tanesi bulunduğu bölgede asayişin temin edilmesi olduğundan Tali Bey, çete faaliyetlerinin sonlandırılması için bölgede bulunan çetelerin, üye sayılarının ve bulundukları yerlerin tespit edilmesi hususunda çalışma yapmıştır. Bu çalışma sonucunda, I. Müfettişlik bölgesinde ve bölgenin bulunduğu sınırlara yayılmış olan toplam 79 çetenin varlığı tespit edilmiştir. Bu çetelere mensup olan eşkıya sayısının ise 1.973 kadar olduğu ifade edilmiştir. Çetelerin ellerinde bulunan silah sayısı ise 2.500 kadar olduğu tespit edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.456.1).

Tali Bey, tespit edilen çetelerin bölgenin geri kalmasına sebep olan en büyük etken olduğunu belirterek, bu çete faaliyetlerinin sonlandırılması için müfettişlik bölgesinde bulunan valileri 1928 yılında toplantıya çağırmıştır. Bu toplantıda mevcut çetelerin yok edilmesi ve bölge halkının devlete olan bağlılıklarının temin edilmesi için şu tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.456.1):

- Eşkıya çeteleri ile mücadele etmek için mevcut seyyar jandarma birliklerinin kullanılması, diğer kıtaların ise eğitimlerine devam ederek gerektiğinde kullanılmak üzere hazır beklemesi,
- Mevcut seyyar ve sabit jandarma birlikleri eşkıya ile mücadelede mağlup olmamak için hızlı bir şekilde eğitilmesi ve bölge halkının güvenini yeniden kazanmak için çalışma yapılması,

- Bölge halkının çeteler tarafından kandırılmaması için çalışmalar yapılması ve halk ile devlet arasındaki güven tesis edilmesi,
- Yerleri tespit edilen çetelerle mücadele için ihtiyaç olan yerlere yeni jandarma karakolları inşa edilmesi,
- Bölge genelinde iletişim altyapısının temin edilmesi için yatırım yapılması,
- Çetelere karşı mücadele için bölge halkından korucuların istihdam edilmesi ve jandarma birlikleri ile irtibatının sağlanması,
- Halkın istek ve şikâyetlerinin yöneticiler tarafından seyahatler yapılarak dinlenmesi ve imkânlar dâhilinde çözüm aranması,
- Doğuda yaşanan asayiş sorunları dikkate alınarak bu bölgeye yapılan kaymakam ve nahiye müdürü atamalarında daha özenli davranılmasının üst makamlardan istenmesi kararlaştırılmıştır.

Tali Bey, yaşanan asayiş sorunlarının çözümü için yapılan toplantıdan sonra müfettişlik bölgesinde yer alan kurumları teftiş etmeye başlamıştır. Kurumların hemen hepsinde yaşanan ortak sorunlar; idari bozukluk, adam kayırma, rüşvet ve yolsuzluk gibi bölgenin kalkınmasını engelleyen sorunlar olduğundan, bu kurumların daha etkin çalışması amacıyla tespit edilen sorunların halledilmesi için çareler aranmıştır.

Bölgede asayişin sağlanması için oldukça önemli olan jandarma teşkilatı ile ilgili olarak, Başbakanlığa yazılmış olan 04.01.1930 tarihli raporda, Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki jandarma zabıtlarından bazılarının bölgede uzun yıllar kalmış olmaları nedeniyle halkla samimi oldukları, yorulmuş ve bu bölgeden evlenerek halka karışmış oldukları belirtilmiştir. Bu tarz durumların resmi vazifelerinin ifasını etkilediği düşüncesiyle, 130 kadar zabıtların görev yerlerinin değiştirilmesi ve bundan sonra bunların kolordudaki subaylar gibi en fazla 3 sene aynı şehirde görev yapmaları talep edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.36).

Bölgenin coğrafi zorlukları ve yollar hakkında ki bir raporda; doğa şartlarının çok çetin olduğu, yılın sekiz ayı kış yaşandığı ve ulaşım için hayvanların kullanılmasına mecbur kalındığı belirtilmiştir. Kış aylarında Ankara'dan gönderilen postaların, bir aydan önce bölgeye ulaşmadığı belirtilirken, bu bölgeye 40-50 yıldan beri yol çalışmalarının yapılmamasından dolayı ulaşım imkânlarının çok kısıtlı olduğu ifade edilmiştir (Pehlivanlı, 1995: 561-562).

Bölgenin tapu ile arazi kayıtları, savaş ve ayaklanmalar döneminde tahrip edilmiştir. Urfa'nın Viranşehir, Suruç, Harran kazalarından bulunan kayıtlar 1336 (1920) Rus işgalinde

Ermenilerle birlikte Ruslar tarafından yok edilmiştir. Siirt vilayetinin Beşiri ilçesi, Şeyh Said Hadisesinde çaya atılarak ve Pervari ilçesi Yakup Ağa Hadisesinde ikinci kez yok edilmiştir. Hakkâri merkez ve ilçeleri, Muş merkez, Bitlis, Çapakçukur, Bulanık, Mazgirt, Varto ve Motki (Mutki) kazalarında bulunan kayıtlar, Rus işgali ve sonrasında yaşanan isyanda yok edilmiştir. Van'ın merkez ve ilçelerinin tamamı Ermeniler tarafından, Beyazıt vilayetinin merkez, Eleşkirt, Tutak, Diyadin ve Karaköse'nin tüm kayıtları Rus işgalinde ve Ermeniler tarafından, Elazığ vilayetinin Hozat, Mazgirt, Ovacık, Çemişgezek ve Pertek kazalarıyla Harput nahiyesindeki kayıtlar kısmen yanmış, dağıtılmış ve kaybedilmiştir (Koca, 1998: 339-340).

Bölgenin arazi ve tapu kayıtlarının yanması uzun yıllar sürecek arazi kavgalarına da sebep olmuştur. Tüm bölgenin kısmen veya tamamen tahrip edilen kayıtlarını yeniden hazırlamak müfettişliğin en zor görevlerinden olmuştur. Müfettişlik bölgesine bağlı vilayetlere ait tapu kayıtlarının yok olmayanları, umumi kayıt idarelerinden İbrahim Tali Bey tarafından istenmiş, vilayet ve kazalarda yaptığı teftişlerle arazi kayıtlarının hızlanması sağlanmıştır.

I. Umumi Müfettişlik tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye gönderilen 22.05.1933 tarihli 1929, 1930 ve 1931 senelerine ait üç senelik mukayeseli mali rapora göre; *“Umumi Müfettişlik muntakası dâhilindeki vilayetlerde 1.327.473 nüfus bulunmaktadır. 16 milyona yükseldiği tahmin ve itibar olunan Türkiye'nin genel nüfusun 1929 senesinde devlet masrafı 220.408.481 lira olduğuna göre vatandaşların her birine bu masraftan 13,78 lira, 1930 senesinde devlet masrafı 222.646.523 lira olduğuna göre 13,92 lira ve 1931 senesinde 186.582.005 lira olduğuna göre 11,66 lira mükellefiyet isabet etmektedir. Rakamlar tahlil edilirse devletin 16 milyon nüfusu itibariyle her vatandaşına 1929 senesinde 13,78 lira masraf isabet ettiği halde muntıkada meskun vatandaşlar bu masrafın ancak 4,14 lira, 1930 senesinde 13,92 liraya mukabil 3,98 lira ve 1931 senesinde de 11,66 liraya mukabil 3,83 lirasını yani % 30'a yakın bir miktarını eda etmişlerdir”* (BCA. 30.10.0.0/69.457.17). 1929-1931 yılları arasında yapılan kamu harcamalarının ortalama değerinden, yalnızca üçte birinin bölgeye harcanması, bölgesel gelişmişlik farklarının artmasına yol açan önemli bir sorun olmuştur.

Kamu harcamalarından diğer bölgelere göre daha az pay alan Birinci Müfettişlik bölgesi, yaşanan asayiş sorunları bakımından ise Cumhuriyet döneminin en sorunlu bölgesi olmuştur. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in 28.09.1936 tarihinde Elazığ'dan göndermiş olduğu raporda, bölgenin en büyük sorunlarından olan asayiş sorunu için geçmiş senelere göre gözle görülür bir iyileşme olduğu, müfettişlik öncesi yaşanan olayların gerek sayısı, gerek önem bakımından azalmış ve küçülmüş olduğu belirtilmiştir. Ancak özel bütçelerinin darlığı, genel

bütçeden alınabilen çok az miktardaki tahsisat ve yerli sermaye sahiplerinin az olmasından dolayı istenen yatırımlar yapılamamıştır. Maddi imkânsızlıklar, halkın mesken işine ayırabildikleri az para; yolları ve köprüleri yetersiz olan kasaba ile köyleri harap olmuş bölgeyi az zamanda mamur bir hale koymaya kâfi gelmemiştir. Mevcut kaynaklarla üç beş bina, birkaç köprü ve toprak bir yol yapılabilmektedir. O yıllarda halk ziraat, küçükbaş hayvancılık ve ticaretle geçimlerini temin etmeye çalışmıştır. Zirai üretim, iyi giden hava koşulları sayesinde verimli olmuştur. Diyarbakır'a kadar tren yolunun yapılması ulaşım alanında halka kolaylık sağlamıştır. Kültür işleri üzerinde özellikle Halkevleri vasıtasıyla çalışılmakta ise de bölgenin tam ihtiyacına henüz cevap verilememiştir. I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen, bölgede yapılması gerekli olan faaliyetleri şu şekilde sıralanmıştır (BCA. 30.10.0.0/70.461.1):

- Kürtlük meselesinde; doğu halkından elebaşı olanların propagandacılarla münasebeti hissedilenlerin, köyleri tahrip edilip etrafa dağıtılanların, herhangi bir surette gayrimemnun hale gelmiş olanların, silahla hükümete karşı gelmiş adli cezasını çekmiş ve kurtulmuş olanların ceza mahiyetinde olmamak ve doğu vilayetlerinde ilgisi kalmamak üzere batı vilayetlerimize nakillerinin gerçekleşmesi, buna karşılık Türk muhacirlerin getirtilerek bu alanlara yerleştirilmesi,
- Vilayetlerimizin bazılarında idari tedbirle köylerden çocuk toplamak, ana ve babalarından iâşesi temin ettirilmek suretiyle kurulmakta olan pansiyonlu mekteplerde fikri yönden yeterli öğretmenler idaresinde, Türk kültürü esasına dayalı okutma yaptırılması,
- Vilayet, kaza ve nahiye merkezlerinde görev yapan memurların, subayların seve seve oturur, çalışır bir hale getirilmesi, resmi ve hükümet dairelerinin, kışlaların, memur ve subay evlerinin birkaç sene içinde ve bir program dâhilinde kurulması, gönderilecek memurların seçiminde çok hassas davranılarak bölgenin özelliğinin göz önüne getirilmesi, şüphe duyulan memurların bu bölgeye gönderilmemesi, memurluk, kumandanlık, öğretmenlik ve hâkimlik kadrolarında açık bırakılmaması, doktorlara hariçten kazanç kaygısını bertaraf edecek kadar fazla para verme yolunu bulup bunların sağlık muhafızı vaziyetine sokulması, kazalarda ve nahiyelerde beşer senelik ilk mekteplerin kurulması,
- Adli teşkilatın muğlaklıktan kurtarılması, basitleştirilmesi, sulh, ceza ve sair unvanların kaldırılması, her kazada her çeşit işe bakacak hâkimlikler kurulması,

uzak olan bölge işinin görülmesi için Bitlis ve Diyarbakır'da İstinaf Mahkemesi vücuda getirilmesi, ilk sorgu tahkikatının kaldırılıp hâkimin kendi tahkikatına hükmünün istinat ettirilmesi, arazi ihtilaflarında, umumi emniyete ait işlerde idare memurlarının yetkilerinin artırılması ve takviye edilmesi,

- İskân işlerinin yoluna koyulması için hiçbir köye ve araziye bağlı olmayan halkın bir yere, bir köye yani toprağa bağlanması; Kafkas'tan gelen Kürt olduğu anlaşılan Brokililer'in, İran'dan gelen Güresonlular'ın, Ağrı'dan indirilenlerin, Zeylan'dan kaldırılanların, Sason'dan çıkarılanların, dağlık sahalardan veya vergisi fazla tutan yerlerden başka yerlere taşınanların batıya nakilleri gerekse de bu durum kısım kısım ve zamanla yapılabileceğinden dolayı bulundukları yerde kalmaları için uygun bir iskân politikası uygulanması,
- Yapılması gereken bazı bayındırlık işlerinin (Diyarbakır-Silvan-Pisyar-Ziyaret-Bitlis-Tatvan yolu, Van-Hopa-Başkale-Çölemerik yolu, Ziyaret-Siirt-Bervari yolu, Zap üzerine Yüksekova'ya geçilecek bir köprü, Murat üzerinde Bulanık civarında Hınız yolunda kara ağıl köprüsü, Muş civarında Karasu köprüsü, bölgenin uygun görülecek bir yerinden bir şose ile Erzurum tarafına bağlanması) genel bütçeden yardımla yapılması,
- Diyarbakır'da bir su idaresi kurulması, su işlerini tanzim etmek ve projelendirmek işini hükümetin üzerine alması,
- Görev yaptığı yerlerde orta ve lise mektebi bulunmayan, batıdan gelen memurların çocuklarını orta ve lise mekteplerine doğu görevinde kaldığı sürece ücretsiz alınması.

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Diyarbakır'dan 06.10.1936 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, bölgenin asayiş durumundan ve alınması gereken tedbirlerden bahsetmiştir. Özmen'e göre; içinde bulunulan aylar en önemli ve hassas olunması gereken aylardır. Nutki, Eruh, Lice, Gürpınar, Şemdinli, Erciş kasabalarında henüz kaymakam atanmamıştır. Daha önce iki defa yazıldığı halde kaymakam atanması hususunda cevap alınamamıştır. Son zamanlarda Lice, Bismil, Egil kazalarında ve Hani nahiyesinde idare ve istihbarat işlerinde, emniyet meselesinde dikkati çeken olaylar olmuştur. İlgili telgrafta bölgedeki bazı kaymakamların olumsuz tutum ve davranışları nedeniyle görevden alınmaları veya yer değiştirmelerinin gerektiği belirtilmiştir. Özmen, valilerin bu gibi konularla ilgili yazdıklarının dikkate alınmasını, iç siyaseti ve emniyeti idare eden kurumların başında

bulunan kişilerin bu bölge için özel bir önem vermelerini Başbakan ve Bakanlardan rica etmiştir (BCA. 30.10.0.0/70.458.10).

Birinci Umumi Müfettişliğin idari alanda karşılaştığı diğer büyük bir sorun ise bölgede özellikle Suriye üzerinden yapılan kaçakçılık faaliyetidir. 1931 yılında doğuyu teftiş için yola çıkan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, İbrahim Tali Bey’le birlikte Mardin şehrini teftiş etmişlerdir. Bu teftiş sonucunda milli ekonomiye büyük zarar veren kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilmesi için çalışmaların hızlandırılması kararı alınmıştır. Kaçakçılığın sınır boyunca yerleşen Ermeniler tarafından teşvik edildiği tespit edilmiştir. Şükrü Bey, kaçakçılığa önlem olarak kaçakçının bir vatan haini sayılmasını, bunun bir “*Milli Mücadele*” şeklinde değerlendirilmesini ve öncelikli çalışmanın kaçakçılıkla mücadele olmasını İbrahim Tali Bey’den istemiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 18-27 Teşrinisani 1931). 1936 yılında ise Ankara’da yapılan Umumi Müfettişlik toplantısında; kaçakçılığın sebepleri, yaygın olması ve önlenmesi için alınacak tedbirler hakkında hazırlanan rapor sunulmuştur. Gümrük Muhafaza Umum Komutanı General Seyfi Düzgören tarafından verilen izahata göre (Varlık, 2010: 41-46):

1. Fransızlar casusluk ve propaganda işlerini bizden giden kaçakçılar vasıtasıyla idare etmekte ve bunlara ajanlık yaptırmakta olduklarından, kaçakçılara her türlü himaye ve yardımı göstermektedirler. Fransızların direktifi dâhilinde hareket etmeyen kaçakçılara mal verilmediğinden Fransızların çıkarlarına hizmet etmek mecburiyetinde kalıyorlar.
2. Güney vilayetleri öteden beri Halep’le muamele yapmakta, toprak mahsulü vererek karşılığında mamul eşya almakta idi. Hudut çevrildikten sonra güney tüccarları Mersin’i tutmak istediler. Ancak yükleme ve boşaltma masraflarının yüksekliği tüccarları İstanbul’a çevirdi. Maliye, sigorta, aktarma ücretlerinin fazlalığı ve verilen kontenjan müsaadesinin yetersizliği kaçakçılığı arttırdı.
3. Kaçakçılığı arttıran sebeplerden birisi de yakalanan kaçak malların güney pazarlarında CIF (mal bedeli, sigorta ve navlun ödenmiş olarak) fiyattan satılması keyfiyetidir. Yakalanan kaçak malların gümrük resmi eklenerek satışa çıkarılması, talip çıkmazsa devlet müesseselerine, hayır cemiyetlerine verilmesi, o da olmazsa imha edilmesi lazımdır. Kanunda bu yolda tadilat yapılması icap etmektedir.
4. Güvenlik teşkilatı yetersizdir. 8.400 km olan sahil ve kara sınırlarımız 3.093 kişiyle muhafaza edilmektedir. Ülkemizde 3 km’de bir kişi görevliyken bu rakam Fransa’da 120, İtalya’da 130 ve Polonya’da 170 metrede bir kişi görevlendirilmektedir.

5. Karakolların hiçbirisi yeterli değildir. Karakol binaları için 5 milyon liraya ihtiyaç vardır. 10 senede ikmal edilmek üzere programa bağlamak suretiyle inşası düşünülmektedir. 6 sene evvel 200.000 liraya yaptırılan karakolların çatısı uçmuş, hepsi tamire muhtaç hale gelmiştir. Bu yüzden görevli subaylar ailelerini Kürt ve Arap köylerinde barındırmak mecburiyetinde kalıyorlar.
6. Subay ihtiyacı en önemli sorunlardandır. Takım komutanları ihtiyat subaylarıdır ve bu komutanların Harbiye’de yetiştirmek ve orduda staj yaptırmak istenmektedir.
7. Yaya askerle atlı kaçakçının yakalanması mümkün olamayacağından atlı teşkilata başlanmıştır. Her bölük merkezinde birer takip kamyonu bulunmakta ise de dağlık arazide işleyemediğinden bunlardan gerektiği gibi istifade edilememiştir. Keşif tanklarının maliyetinin 16-17 bin lirayı bulacağından atlı kuvvete ehemmiyet verilmelidir.
8. Vilayetlerdeki istihbarat teşkilatını kuvvetlendirmek muvafık olacaktır.
9. Konulan 125 lira tahsisatta doktor bulunamadığından hastaların karşıdan çağrılan Taşnak doktorlarına muayene ve tedavi ettirilmesine zaruret hasıl oluyor. Buna nihayet verilmesi ve hudut üzerinde doktor bulundurulması büyük bir ihtiyaca cevap verecektir.
10. Hudut Kıtaları, hududun 50-60 km. gerisinde olduğundan ve telefon irtibatı bulunmadığından genellikle 5-10 km. dâhilinde cereyan eden küçük hadiselerle yardım edemiyorlar. Bunun temini lazımdır.
11. Seyyar kantinler büyük ihtiyaçtır. Bayındırlık Bakanlığından temin edilmesi rica edilecektir.
12. Hudut nizamnamesinde yetkili tam belli olmadığından kontrol işi bazı yerlerde onbaşı, bir kısmında polis bir kısmında da bölük komutanları tarafından görülmektedir. Bu karışıklığa nihayet verilmek için bir talimatname hazırlanmıştır.
13. Tütün ve sigara kaçakçılığı gümrük kaçakçılığını doğurmakta olduğundan halktan yüksek fiyatla tütün alınması gümrük kaçakçılığını azaltacaktır.
14. Hudut emniyetine ait tedbir ve direktifleri tespit eden hudut kaçak komisyonlarının kuvvetlendirilmesi faydalı görülmektedir.
15. Hudut mülakatlarında vali ve kaymakamlıklar tercümanlık vazifesini karşı taraftaki Ermenilere yaptırmakta olduklarından bunun önüne geçilmesi, hudut vilayetlerine lisan bilen maiyet memurlarının gönderilmesi durumu daha emin bir şekilde düzelterecektir.

16. Ruslar hudut kapılarını kapatarak Akyaka'dan başka yerde ticaret yapmadıklarından Şark hududunda kaçakçılık ve karşı tarafın siyasi propagandası canlanacaktır.
17. Kaçakçılığın önüne geçecek en etkili tedbirlerin iktisadi tedbirler olacağına ittifak edilmiştir. Halka ucuz mal temin etmek, Sümerbank tarafından açılacak satış depoları ile bu işin halledilmesi düşünüldü. Bu tedbir depolar açılmasına, teşkilatı ve nakliye ücretlerinin azaltılmasını icap ettirmekte olduğundan komisyon neticeye varamadı. Tez elden karara bağlanıp uygulamaya geçilmesi çok faydalı olacaktır.

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen döneminde bölgede yaşanan en önemli asayiş sorunlarından birisi de Karaköprü Hadisesi'dir. 15 Mart 1937 tarihinde meydana gelen hadise; Suriye'den Cemilpaşazade Mehmet tarafından gönderilen çetenin Diyarbakır- Mardin yolunda büyük bir soygun gerçekleştirmesidir. Olay üzerine bölgeye giden Şükrü Kaya, daha önce çok sayıda hırsızlık ve çetecilik vakalarıyla karşılaştığını, ancak uzun süredir gerçekleşmeyen böyle bir asayiş sorununun Suriye'de bulunan Fransızlar tarafından desteklendiğini belirtmiştir (Çağlayan, 2014: 99-100).

İdari alanda yaşanan sorunlardan birisi de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yaşanan; kaybedilen topraklardan ülkeye gelen muhacirler ve onların iskân sorunları olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında yaşanan mübadele ile birlikte büyük bir göç dalgasıyla karşılaşmıştır. 1947 yılına kadar ülkeye 864.664 kişi iltica etmiştir. Gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu Balkanlardan geldiği için Trakya bölgesine yerleştirilirken aşağıdaki tabloda Birinci Müfettişlik bölgesine muhacirlerin iskân edildiği dönemde Türkiye'ye gelen toplam muhacir sayısı verilmiştir. Bu muhacirlerden ancak 2.123 aile ve toplamda 8.017 nüfus doğu illerine sevk ve iskân edilmiştir. Fakat bu ailelerin iskânında yaşanan olumsuzluklar, bu göçmenlerin neredeyse tamamının yerlerini terk edip batıya göç etmelerine sebep olmuştur (Aydemir, 2008: 317). O dönemde yaşanan isyanlar ve özellikle doğuda var olan işsizlik problemi göçmenlerin buraya yerleştirilmek istememesine yol açmıştır. Ayrıca mübadele ile gelenler genellikle Trakya tarafına yerleştirilmiştir. Çünkü geldikleri bölgeye en uygun toprak ve iklim o bölgede olduğundan hükümet bu yerlere yerleştirmiştir. Bu bağlamda Tablo 28'de Türkiye'ye 1923-1947 yılları arasında kabul edilen muhacirlerin toplam aile sayısı ve nüfus bilgisi üç dönem olarak yer almaktadır.

Tablo 28. Türkiye'ye Kabul Edilerek İskân Edilen Göçmenler (1923-1937)

Yıllar	Aile	Nüfus
1923-1934 Mübadil	99.709	380.243
1923- 1934 Göçmen ve Mübadil	58.207	247.295
1934- 1937 Mübadil	58.530	144.073
Toplam	196.446	771.611

Kaynak: Aydemir, 2008: 317.

4.2.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

I. Müfettişlik, bölgenin muhtelif yerlerinde, resmi dairelerin, memur ve subay evlerinin ve asayişin sağlanması için hudut karakollarının yapım ve onarımını ele almıştır. I. Müfettişlik bölgesinde, Diyarbakır'da 8 karakol, Mardin'de 8 jandarma ve sınır karakolu, Siirt'te 10, Bitlis'te 5, Muş'ta 4, Urfa'da 9 ve Van'da ise 11 jandarma karakolu yapılmıştır. Bölgede toplam 58 adet karakol binası inşa edilmiştir (Koçak, 2003: 92).

Doğu'da yaşanan hadiseler sonrası devlet buradaki kopukluğu gidermek ve bölge madenlerinin taşınması gibi amaçlarla 1924-1928 yılları arasında toplam 2.000 km kadar olacak yedi demiryolu hattının yapımını programlamıştır. Ancak bu süreçte hedeflenen programın ancak yarısı gerçekleşmiştir. Ankara- Sivas- Samsun demiryolu bu süreçte bitirilen projelerden birisi olmuştur. Diğer bir demiryolu da Ergani'den çıkarılan bakır madeninin Mersin Limanı'na taşınması için düşünülen Fevzipaşa-Ergani hattı olmuştur. Ayrıca aynı bölgede (Elazığ- Guleman) 1915 yılında bulunan krom madeni de özellikle savaş sanayisinde kullanımı nedeniyle stratejik öneme sahip olarak görülmüştür. 1930 sonrası sanayileşme yarışına giren Avrupa için iyi bir hammadde, Türkiye için ise iyi bir ihraç maddesi olarak görülmüştür. Devletin demiryolu yapımındaki asıl amacı, doğu bölgesiyle merkez arasındaki kopukluğu giderip sınırlara kadar ulaşarak iç ve dış güvenliği daha rahat bir şekilde sağlamak olmuştur. Bu proje iç ve dış güvenliği sağlamak için avantaj olmasının yanında madenlerin işletilmesi, tarım ve hayvancılık açısından da önemli görülmüştür. Krom madenlerini kolayca sevk etmeyi planlayan hükümet, I. Umumi Müfettişlik bölgesinde bulunan madenlere ulaşmak için Elazığ demiryolunu da projeye dâhil edip hızlı bir şekilde bitirmiştir (Sönmez, 1990: 102-114).

İsmet İnönü'nün hazırlamış olduğu Şark Islahat Planı'nda Doğu'da özellikle Birinci Müfettişlik bölgesinde asayiş sorununun halledilmesi ve ticaretin geliştirilmesi için karayollarının da geliştirilmesi planlanmıştır. Bu rapora göre; Diyarbakır, Van ve Erzurum'un büyük medeniyet merkezleri olarak üzerinde önemle durulmasını, Erzincan, Muş, Siirt, Kars, Artvin özel idarelerin veya hizmetleri için devletten yardım verilmesini Bulanık, Malazgirt, Karaköse, Sürbahan merkezlerinin kurulmasına önem verilmesini istiyor. Ayrıca büyük merkezlerin ve Erzincan'ın planları, suları, sağlık mücadeleleri ve mümkünse elektrik şebekelerinin devlet tarafından sağlanacağı ve müfettişler tarafından planlanacağı belirtilmiştir. Burada hükümet dâhilinde devletin yardımıyla vilayetlerin yol faaliyetleriyle ilgili olarak: Fevzi Paşa,- Urfa- Siverek- Diyarbakır, Urfa-Malatya, Diyarbakır- Siirt- Bitlis- Van, Elazığ- Çapakçukur- Muş yolu Bulanık- Malazgirt- Karaköse'ye uzatılması, Muş ve Bitlis'in bağlanması, Erzurum ve Muş yolları arasında irtibat yolu, İran transit yolu, Iğdır- Kağızman- Horosan yolu, Erzurum ve Erzincan arası kışın kapanmayacak şekilde yol, yapılmasını için Umumi Müfettişin bir rapor hazırlamasını ve bu rapora göre Bayındırlık Bakanlığının hükümete bir yol planı vereceğini belirtmiştir (Öztürk, 2012: 58-59).

Müfettişlik bölgesinde yol yapımı için gerekli olan kaynağın büyük kısmı vatandaştan alınan yol parasıyla karşılanmıştır. Tablo 29'da 1928-1932 yılları arasında müfettişlik bölgesinde tahsile çalışılan yol paraları verilmiştir. Buna göre tahakkuk eden yol paralarının ancak % 50'sinin toplanabildiği görülmektedir.

Tablo 29. Birinci Müfettişlik Bölgesinde Tahsil Edilen Yol Paraları (1928-1932)

Yıl	Muhammenat Miktarı (TL)	Tahakkukat Miktarı (TL)	Tahsilat Miktarı (TL)
1928	211.200	162.906	80.540
1929	191.072	144.432	90.110
1930	167.887	155.298	77.355
1931	85.016	92.104	48.649
1932	112.074	156.204	72.619

Kaynak: Koca, 1998: 322.

24 Haziran 1932 yılında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, TBMM'de yaptığı konuşmada, Umumi Müfettişlik hakkında bilgi verirken; *“Umumi Müfettişlik, memlekette bir fabrika bile yokken un fabrikaları açtı, belediyelere elektrik hizmeti getirdi. Doğu şehirlerimizde de batıdaki gibi imar faaliyetine başladı. Hakkâri'ye asırlarca, dünya kuruldu kurulalı keçilerin dahi zor*

geçtiği yollar hakimken bugün aynı yerlerdeki yollarda otomobiller gidip gelmektedir. Bunlara ilave olarak Umumi Müfettişlik, İdare'nin, bölgedeki bürokrasinin düzgün ve intizamlı çalışmasını sağlamıştır. Memleketin diğer bölgelerinde de bu idare tarzından istifade edilmelidir” (Hâkimiyet-i Milliye, 24 Haziran 1932). Burada İçişleri Bakanı, bir yıl önce doğuya yaptığı seyahatte yapılan icraatları yerinde gördüğü için gelişmelerden memnun kalmış ve diğer müfettişliklerin kurulması için teklifte bulunmuştur.

I. Müfettişlik Diyarbakır'da göreve başladığında, sadece 2.247 km'lik yol olduğu tespit edilmiştir. Mevcut yolların ancak 542 km'si tamire ihtiyacı olan şose yol olarak ifade edilmiştir. 1932 senesinde ise Diyarbakır'ın merkezinde bulunan yollar genişletilerek bulvar haline getirilmiştir. Aynı yıl içinde Diyarbakır'da günün şartlarına uygun mezbaha ve Halkevi inşa edilirken, Cumhuriyetin doğuya medeniyet ve refah götüreceği olan demiryolu projesi, Fırat nehri kenarındaki Herdi istasyonuna kadar ulaştırılmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 14 Haziran 1932).

1932 yılı içinde 517.400 lira tutarındaki Diyarbakır kanalizasyonu ve içme suyu projeleri uygulamaya konurken, 50 yataklı Van Devlet Hastanesi de bölge halkının hizmetine sunulmuştur. Bu hizmetlerin yapımında en önemli maddi kaynak ve işgücü, bölge halkından sağlanan “*Şose ve Köprüler Kanunu*” gelirleri olmuştur. Bu kanunun maddi veya işgücü olarak halktan destek alınmasını sağlayan maddeleri şunlardır (Resmi Gazete, 12 Haziran 1929: 7523-7527);

İkinci Fasl, Mükellefiyet:

Madde 9- Türkiye’de on sekiz yaşından (18 yaş dâhil) 60 yaşına (60 dâhil) her erkek yol mükellefiyetine tabidir. Yol mükellefiyeti bedenlen ve bizzat çalışmak istemeyenler tarafından nakden ifa edilir. Ancak maliyeti sabit olan fakirlerle hayatta beş evladı olanlar ve mekteplerde tahsilde bulunanlarla silah altındaki ordu ve jandarma, yol mükellefiyetinden muaftır.

Madde 10- Bir senelik bedeni mükellefiyet vesait kuvveti haiz bir amelenin on günde yapabileceği iş miktarından ibarettir. Nakdi mükellefiyet senede maktuan 8 liradır. Buna yol parası denir. Vilayetler Umumi Meclisleri’ne tespit edilecek zamanlarda ve iki müsavi taksitle alınır. Taksit zamanları valiler tarafından bir ay evvel neşri ilan olunur.

Madde 12- Mükellef amele, bulunduğu vilayet dâhilinde ikametgâhında nihayet on iki saat mesafe dâhilindeki yol ve köprü işlerinde çalıştırılır. Bu mesafe dâhilinde yol ve

köprü işleri bulunmadığı halde bunlar vilayet dâhilinde ve aynı Nafia Vekâleti'nin müsaadesiyle su işlerinde vesair lüzumlu nafia inşaatında da çalıştırılabilir.

Madde 15- Yol vergisiyle görevli kimselerin adları ve soyadları muhtar ve ihtiyar meclisi tarafından her yılın Eylül ayı başından Kasım ayı sonuna kadar cetvellerle özel idarelere bildirilir. Bedeni mükellefiyeti taahhüt eden her şahıs bizzat çalışmaya mecburdur. Yerine başkasını göndermesi kabul edilmez.

Madde 18- Tahsildarlara yüzde yetmiş beş tahsilat için yüzde 1 ve daha yukarı tahsilat için yüzde 2 ikramiye verilir.

“Şose ve Köprüler Kanunu”nun yukarıda bahsi geçen maddeleri, bölgenin imar işleri için halkın katkısını sağlamaya yöneliktir. Bu sayede devletin önemli imar işleri için kaynak tahsis etmesi beklenmeden bölgenin ihtiyaçları halk tarafından karşılanmıştır. Ancak İbrahim Tali Bey'in imar ile ilgili yaptığı teftişte, bölgede yapılan imar çalışmalarının teftiş edilmemesinden kaynaklanan israf ve yolsuzlukla ilgili şu tespitte bulunmuştur; “Siirt vilayeti hususi idaresi müstacelen tetkike ve teftişe muhtaçtır. 50.000 liradan fazla masrafla meydana getirilen Kezer Köprüsü, yapıldığının ilk senesinde suların hafif bir kabarması ile yıkılmıştır. Van'da yapılan birçok israfat teftiş edilmemesinden meydana çıkarılamamıştır” (BCA. 30.10.0.0/69.455.5).

Bölgede yapılan yatırımlar genellikle bölge halkının maddi katkıları ile yapılmıştır. Yapılan teftişte yolsuzlukların yoğun olduğu görülmüştür. Bunun sebeplerini de Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey raporunda şöyle ifade etmiştir; *“Yolsuz sarfiyatın, birçok israfların sebeplerini de bu esasta toplamak iktiza eder. Sarfiyatın kontrolsüz devam etmesi, valilerin bütçeyi tamamıyla emirlerine amade bulundurmalarından ileri gelmektedir. Muhasebe müdürlerini valilerin şahsi adamları şeklinden kurtarmak, israf ve yolsuz sarfiyatın önüne geçmekte en mühim bir tedbir olacaktır... Vilayet bütçelerinde münakalelerin daimi encümen kararları ile yapılmasında yolsuzlukların ve israfın sebeplerinden biri olarak telakki temin maksadı ile valilerin emri ile hareket eden kukla vaziyetindedirler...”* (BCA. 30.10.0.0/69.455.5). Aslında o dönemde vali maaşlarının çok yüksek olduğu görülmüştür. O

dönem en üst ve en alt kademe valilerin aldığı maaşları, Cumhuriyet altınına endeksleyerek bugünkü değerine bakacak olursak* (Baltaoğlu, 1992: 116-119):

5.Dereceden 256 lira maaş-1.dereceden 600 lira maaş;

Yıl	Cumhuriyet Altını (Adet)	Bugünkü TL değeri
1930	27,91- 65,43	27.128 – 63.663
1933	27,61- 64,72	26.864 – 62.972
1936	26,33- 61,72	25.619 – 60.053

İdari yöneticilerin almış oldukları yüksek maaşlara rağmen yolsuzluğa başvurmalarının yanında o dönemde bölgede bir Maslahatgüzarın 1930 yılında hazırladığı raporda yapılan çalışmaların yetersiz olduğu görülmüştür. Edmons'un hazırladığı raporda, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren altı yıl geçmesine rağmen, imar alanında çalışmalar az da olsa yapılmış, ancak zarar görmüş bölge vilayetleri için bu çalışmalar oldukça yetersiz kalmıştır. Vilayetler için şu tespitlerde bulunmuştur (Düzel, 1977: 4):

“Bitlis’te insan yok denecek kadar azdır. Eski Ermeni köylerinin etrafında bakımsızlığa terk edilmiş meyve bahçeleri ve karayolunun geçtiği Bitlis vadisinde km’lerce terk edilmiş meyve bahçeleri vardır, Bitlis’in kendisi de felaket bir manzara gibidir, bütün vadi boyunca birbirini ardına yıkıntı haline gelmiş evler uzanıyor. Ana cadde etrafında oturabilecek halde kalmış sadece birkaç ev bulunmaktadır. Bir zamanlar 40 bin kişinin yaşadığı kent, şimdi nüfusu 5 bini geçmeyen bir köy durumuna düşmüştür. Rus işgali ve Ermenilerin de yakıp yıkarak bölgeyi terk etmelerinden dolayı Bitlis, I. Dünya savaşından önce az da olsa dışarıya mal satmasına rağmen bugün ne ile geçindiği dahi belli olmayan, nüfusu azalmış ve terk edilmiş bir yıkıntı gibidir. Oysa Bitlis, Şeyh Said isyanına bile katılmamış, hatta Şeyh Said’e karşı çarpışmak için gönüllü bile göndermiştir. Muş vilayetinde de durum aynı, nüfusu 30 binden 3 bine düşmüştür. Muş yaylasının çok az miktarı bölge köylüleri tarafından kısmen ekilebiliyor. Bir yıl Rus işgalinde kalan Muş, onlarla birlikte gelen Ermeniler tarafından yakılıp

* TCMB 04.10.2017 tarihli Cumhuriyet Altını satış fiyatı 972 TL’dir. Cumhuriyet Altını, 1930’da 9,17; 1933’de 9,27; 1936 yılında ise 9,72’dir.

yıkılmış, işgal nedeniyle Müslüman bölge halkı başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Muş halkı ise hükümetten memnun olup yakın geçmişin acılarıyla doludur. Hükümetin yaptığı yolları, eğitimi ve tarımsal yardımları takdirle karşılıyorlar”.

Edmons’un raporunda da görüldüğü üzere savaşların ve isyanların bölge ekonomisine verdiği zarar ve halkın başka yerlere göç etmesi ile Doğu Anadolu, Osmanlı Devletindeki ekonomik gücünün çok gerisine düşmüştür. Cumhuriyet kurulduktan sonra devam eden olumsuz gelişmelerle birlikte de bu gerilemenin giderek daha da kötüye gitmiştir. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Türkiye Cumhuriyeti, müfettişlik kurulduktan sonra bölgenin imarını kanunla desteklemek üzere, doğunun kalkınması için tehcir ve göçlerle boş kalan bölge arazi ve bahçelerin mevcut halk tarafından üretime kazandırılması adına, 8 Haziran 1929 tarihinde kanun çıkarmıştır. Bu kanuna göre; Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden Batı bölgelerine tehcir edilen aşiret reislerinden alınarak hazineye devredilen arazilerin, bölgedeki topraksız halka dağıtılması, bölgeye yerleştirilecek muhacirlere tahsis edilmesi ve dağıtımı hakkındadır. Bu kanunla ilgili maddeler şunlardır (Resmi Gazete, 11 Haziran 1929: 7516-7518):

Madde 1- 19 Haziran 1927 tarih ve 1097 numaralı kanunun 9’uncu maddesi mucibince Hazine’ye intikal etmesi lazım gelen araziden köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere tevzi edilmiş olunanları tevzi olanların yerlerinde ipka olunur.

Madde 2- 1097 numaralı kanunun 1. maddesinde tayin edilen mıntıka dâhilinde bulunan araziden hükümetçe lüzum görülen miktarı, 1. maddede yazılan eşhasa tevzi etmeğe hükümet salahiyyettardır. Arazinin sahibi, arazisinin vüsatına göre beş yüzden iki bin dönüme kadar olan miktarını isterse kendisine alıkoyabilir.

Madde 3- Tevzi edilmiş ve edilecek olan arazinin değer pahası mahalli rayicine nazaran kaza idare heyetince tayin ve vilayet idare heyetince tespit olunur. Bu iş için toplanan mezkûr heyetlerde Müdde-i Umumiler de bulunur. Bu kıymet, 1331 senesinde mukayyet vergi kıymetinin sekiz mislinden aşağı ve on mislinden yukarı olmaz. Vergi kıymeti olmayan yerlerde aynı nispet dairesinde tapu kıymeti esas ittihaz olunarak araziye vaziyet olunur. Bu suretle tayin olunacak arazi tapuca hükümet namına tescil olunur.

Madde 4- İşbu kanun I. Umumi Müfettişlik mıntıkası dâhilinde ve lüzumu İcra Vekiller Heyeti’nce tasdik edilen yerlerde tatbik olunur.

Bu kanun, doğuda tarımsal üretimin gerilemesi sorununun önüne geçmeyi ve fakir olan bölge halkının geçimlerini sağlamak üzere toprak sahibi yapılması için uygulanmıştır. Ayrıca göçebe yaşayan halkın yerleştirilmesi, üretime geçmelerinin sağlanması, kayıt dışılığın önüne geçilmesi, vergi gelirlerinin artırılması, bölgenin ileri gelenlerinin nüfuzunun kırılması ve en önemlisi doğu halkının devlete karşı ısındırılması için uygulanmıştır. Kanun ayrıca toprak sahibi eğer mülkünü satmayı reddederse, topraklarına devlet tarafından el konulmasını sağlamıştır. Toprak sahibine ise 500 dönüme kadar toprak bırakılıp gerisi köylüye dağıtılmıştır. Borcunu yıllık taksitler halinde ödeyen köylülerin, kendi topraklarını işletmesinin yanında Tali Bey'in, köylüye uygun kredi verme çalışması ile birlikte de yıllardır başkalarının topraklarında düşük ücretle istihdam edilen köylüyü oldukça memnun etmiştir (Düzel, 1977: 5).

Diyarbakır'da sürdürülen imar ve iskân işlerinde şehrin önemli yapılarının imarına ağırlık verilmiştir. Eğitim, sağlık, kültür, sanayi ve idari binalarını kapsayan bu yatırım çalışmaları şehrin ihtiyacı olan binaların imarını sağlamıştır. Diyarbakır'ın hastane ihtiyacı için toplam 175.000 lira harcanarak Numune Hastanesi ve ek binaları yapılmıştır. 160.000 lira harcanarak İnhisarlar idaresine ait Tekel Fabrikası, 601.600 lira harcanarak Erkek Sanat Okulu için bir bina ve bir Ağaç İşleri Atölyesi yapılmıştır. Ayrıca Halkevi için bir bina ve bir kütüphane, Orduvevi ve Vali Konağı da yapılan imar çalışmaları arasında yer almıştır (Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 24-26).

Diyarbakır'a demiryolunun inşa edildiği 1935 yılı öncesinde, hayvan sırtında geleneksel bir taşımacılık yapıyor olmasından, nakliye bedellerinin yüksekliği ve taşımacılığın uzun sürmesi en temel sorunlar olmuştur. Ayrıca bu durum yaş meyve-sebzenin ve tahılların ticaretini de olumsuz etkilemiştir. Nakliye bedellerinin yüksekliği ve uzun sürmesi ülke genelinde ekonomik entegrasyonu sınırlamasından ve yakın illerde farklı fiyatların oluşmasından dolayı, 1929 Dünya ekonomik krizinin başladığı bir dönemde Türkiye'de ulaşım ve haberleşme yatırımlarına önem verilmek istenmiştir. Bu politik tercihte ülke ekonomisinin bütünleştirilmesi ve ticaretin geliştirilmesi temel bir amaç olmuştur. Ancak 1929 krizine kadar tarımsal üretimde yaşanan olumlu gelişmeler, kriz sonrası düşen fiyatlardan dolayı bir süre daha devam etmiş, ancak fiyatlardaki düşüşün devam etmesi üreticinin yetiştirdiği ürünün para etmemesiyle sonuçlanmıştır (Öğüt ve Çadırcı, 2013: 155, Zarakoğlu, 1982: 89-91).

Diyarbakır-Elazığ arasında demiryolu inşa edilmeden önce yapılan hububat ticareti, ulaşım sıkıntısından dolayı yüksek maliyetli ve aksak bir şekilde devam etmiştir (BCA.

30.10.0.0/69.457.2). Bu ticaretteki aksamalar yüzünden hububat ürünlerinde, birbirine yakın olan iki il için fiyat farkları oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin, Diyarbakır'da 1930 yılında buğdayın kilosu 6 kuruş iken Elazığ'da ise 7 kuruşa satılmıştır. Ayrıca arpanın kilosu Diyarbakır'da 3,5 kuruş iken Elazığ'da ise 6 kuruşa satılmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.454.38). Bölge ahalisinin, ticaretin aksamasından dolayı ekonomik anlamda zorlanmasına sebep olan bu durum, demiryolu yapımıyla giderilmiştir. Gelişen ticaret sayesinde artan rekabet ahalinin aynı ürünleri daha ucuza almasını ve üreticinin de ürününü satmak için katlandığı yüksek maliyetlerin azaltılmasını sağlamıştır.

4.2.3. Tarım ve Hayvancılık Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Türkiye Cumhuriyet'i kurulduğu dönemde, işgücünün büyük bir kısmı, tarım sektöründe çalışanlardan oluşmuştur. Savaş ve sonrasında ülkeden gönderilen Rum ve Ermeniler genellikle ticaretle, zanaatla uğraşan kişilerden oluşmuştur. Yurda gelen muhacirler ise mevcut vatandaşlar gibi tarımla uğraşan kişiler olmuştur. Cumhuriyet kurulduğunda ülke nüfusunun % 75,8'i (10,3 milyon) köylerde yaşayan ve geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlayan halktan oluşması, Türkiye'nin kalkınma politikalarında tarımın önemli bir yeri olmasını sağlamıştır.

Tablo 30'da TÜİK verilerine göre, Cumhuriyet'in ilk on yılında ana iktisadi faaliyet kollarına göre hazırlanan gayrisafi milli hasıla (sabit fiyatlarla) verileri gösterilmiştir. Buna göre Cumhuriyet'in ilk on yılında tarımın toplam GSMH içindeki payı % 39-49 arasında yer almıştır. Hükümetin tarımsal kalkınma için çalışmalara ağırlık vermesinde, o dönemde ihracat malı üretebilecek tek alanın tarım sektörü olması etkili olmuştur. Türkiye'nin 13 milyon olan nüfusuna istihdam oluşturmak için yeterli sermayesi olmamasından dolayı, tarım sektörü ön plana çıkmıştır. Ancak Osmanlı'da da uzun yıllar arazilerin çoğu kullanılmadığından bu arazileri tarıma kazandırmak uzun ve maliyetli bir iş olmuştur. Ayrıca özellikle doğuda yaşanan kuraklık ve çekirge istilasları gibi doğal afetler, kalkınma çalışmalarına rağmen tarımsal üretimin düşmesine sebep olmuştur. Milli hasılda özellikle krizle birlikte yaşanan düşük büyüme oranı ve daralmalar, Cumhuriyetin yeni kurulduğu döneme rastlayan bu krize karşı hükümetin bazı tedbirler almasını gerektirmiştir. Çünkü GSMH verilerine bakılacak olursa, 1929 krizi ülke kurulduktan sonra sürekli % 10'un üzerinde gerçekleşen büyüme rakamlarının ilk defa 1930 yılında % 2'ye düşmesine ve 1932 yılında ise GSMH'nin % 11 daralmasına sebep olduğu görülmektedir. Krizin etkisiyle 1929 yılında gerçekleşen ihracat değerinde,

düşen fiyatlardan dolayı % 10,5’lik bir düşüş yaşanırken ihracat miktarında ise % 40’lık bir artış olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2009: 88-89).

Tablo 30. Türkiye Cumhuriyet’i 1923-1932 Yılları Arasında Sektörlere Göre GSMH (Sabit Fiyatlarla) (Milyon TL)

Yıl	GSMH	Tarım	Oran (%)	Sanayi	Oran (%)	Hizmet	Oran (%)
1923	2.929	1.264	43,15	309	10,55	1.356	46,30
1924	3.364	1.607	47,77	287	8,53	1.470	43,70
1924	3.793	1.697	44,74	338	8,91	1.758	46,35
1926	4.484	2.237	49,89	388	8,65	1.859	41,46
1927	3.910	1.546	39,54	464	11,87	1.900	48,59
1928	4.341	1.842	42,43	461	10,62	2.038	46,95
1929	5.278	2.627	49,77	479	9,08	2.173	41,17
1930	5.394	2.525	46,81	539	9,99	2.330	43,20
1931	5.866	2.887	49,22	616	10,50	2.363	40,28
1932	5.235	2.055	39,26	725	13,85	2.455	46,90

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011: 693.

I. Müfettişlik bölgesinde Tali Bey, tarımın gelişmesi için öncelikle bölgedeki halka toprak dağıtmakla başlamıştır. Bölgede ziraatın geliştirilmesi için köylüye kredi sağlayarak tarımsal üretimi destekleyen Tali Bey, halkın eğitimsizliği nedeniyle müfettişliğin ilk yıllarında kooperatifleşmede başarılı olamamıştır. Daha sonra ziraatı geliştirmek ve teşvik etmek için, çiftçilerin kullandığı ağır Rus çeliği sabanlar yerine, verimliliği artırmada yardımcı olacak hafif çelikten yapılmış sabanları, halka beş yıl vadeli ve düşük fiyattan dağıtmaya çalışmıştır (Düzel, 1977: 3-4). Çünkü müfettiş çalışmalarına başladığında bölgede ki tarım; eski usullerle yapılan, Fırat ve Murat nehirlerinden tarımsal sulama için istifade edilemeyen, ihraç ürünü yetiştirilemeyen, halkın ancak kendisine yetecek kadar ürün yetiştirdiği ve yetiştirilen ürünleri ticari olarak satmayı düşünmediği eski geçimlik üretim alışkanlıklarını devam ettirdiği bir durumdaydı.

Osmanlı Anadolu’sunda tarımsal yapılarda görülen küçük çaplı üreticilik, merkezi devlet için tarımsal artığa el koymanın en elverişli koşullarını oluşturmasından dolayı önemli görülmüştür. Merkezi devlet hem mali tabanını korumak hem de taşrada toprağa bağlı yerel

unsurların güçlenmesini engellemek amacıyla 19. yüzyıl boyunca küçük üreticilerden, bir yandan vergi alırken diğer taraftan da büyük toprak sahiplerine karşı desteklemiştir. Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini korumasında önemli bir diğer neden ise Anadolu'daki insan ve toprak dengesidir. 19. yüzyılda Anadolu'da ekilebilir topraklar sınırlarına ulaşmamıştır. Toprağın göreceli bolluğu ve emeğin göreceli kıtlığı devam etmiştir. Bu koşullar ise küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftlikler karşısında varlıklarını koruyabilmelerini sağlamıştır. Diğer taraftan İmparatorluktan ayrılan topraklardan Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskânıyla birlikte bu boş kalan topraklar üretime kazandırılmıştır. Bu sayede hem üretim artışı sağlanmış hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerinin konumu güçlendirilmiştir (Pamuk, 2013: 242).

Tablo 31. 1907 Yılına Ait I. Müfettişlik Bölgesi Vilayetlerinin Nüfus, Yüz ölçümü ve Ekili Arazi Miktarları

Vilayet	Nüfus	Yüzölçümü (km ²)	Ekili Arazi (km ²)	Nüfus Yoğunluğu (Nüfus/km ²)	Ekilen Arazi/ Toplam Arazi (%)
Elazığ	474.400	37.800	1.800	12,5	4,8
Bitlis	301.900	29.900	2.600	10,1	8,6
Diyarbakır	394.100	46.800	3.100	8,4	6,6
Van	114.000	47.700	800	2,4	1,6

Kaynak: Güran, 2012: 227.

Tablo 31'de 1907 yılına ait müfettişlik bölgesinde bulunan vilayetlerin nüfus ve tarımsal faaliyetleriyle ilgili istatistikler mevcuttur. Buna göre o dönemde arazilerin % 90'ından fazlası atıl kalmıştır. Bunun önemli bir sebebi; tarımda makineleşme olmadığı için geleneksel usullerle yapılan tarımda, nüfus yoğunluğu az olduğundan daha fazla üretim için ihtiyaç duyulan emeğin yetersiz kalmasıdır. Tarımın gelişmesi için diğer unsurlar olan sermaye ve yeni teknolojik makinelerin yetersizliğinden dolayı, üretimin verimliliği için farklı metotlar denenmiştir. Örneğin; Diyarbakır'da ki çiftçiler, tarım ürünlerini ovalar yerine Karacadağ bölgesinde yetiştirmeyi tercih etmişlerdir. Bu tercihin sebebi ise bu bölgede bulunan meşeliklerin yakılarak tarıma açılması ve bu sayede tarımda verimlilik artışının sağlanması olmuştur. Emek kıtlığına geçici bir çözüm olan bu uygulama, emeğe daha az ihtiyaç duyulmasından dolayı tercih edilmiştir. İlerleyen yıllarda ekim alanlarında verimliliğin

düşmesi sonucu yeni meşelikler yakılarak tarımsal üretim daha az emek girdisiyle devam ettirilmiştir (Güran, 1998: 90).

Diyarbakır'da ağaçların tahrip edilmesiyle ilgili Ali Emiri Efendi çalışmasında şu şekilde bahsetmiştir: Osmanlı'da Diyarbakır'ın çevresi oldukça geniş meyveli ve meyvesiz bahçeler ve ağaçlarla çevrili olup, bölge ahalisinin büyük bir kısmının gelir kaynağını bunlar meydana getirmiştir. Ancak daha sonra bu ağaçların hepsi tahrip edilerek sökülmüş ve eski ağaçlık bölgeler kupkuru meydanlıklar haline getirilmiştir (Ali Emiri Efendi, 2015: 63).

Tablo 32. 1909 Yılına Ait I. Müfettişlik Bölgesi Vilayetlerinde Ekili Arazilerin Tarımsal Ürün Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Vilayet	Tahıllar	Baklagiller	Sınai Bitkiler	Toplam Bitkiler	Bağlar
Elazığ	73,6	2,8	9	85,4	14,6
Bitlis	94,7	0,7	1,2	96,6	3,4
Diyarbakır	81	3,6	2,9	87,5	12,5
Van	95,4	0,4	2,7	98,5	1,5

Kaynak: Güran, 2012: 237.

Tablo 32'de yer alan 1909 yılına ait müfettişlik bölgesi tarımsal ürün gruplarına göre, ekilen arazilerin % 85-98 aralığında bitki ekimi tercih edilirken, bu oran içerisinde sınai bitkilerinin payı çok düşük kalmıştır. 1930 yılında, müfettişlik bölgesinde zirai rapor hazırlayan Canadi'nin raporunda belirttiği, tahıl ağırlıklı ve sınai bitkilerin daha az yetiştirildiği durum, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e değişmeyen tarımsal üretim alışkanlıklarını göstermiştir. Aynı durum Cumhuriyet'te de devam ettiği için Canadi, sınai bitki üretiminin artırılması gerektiğini ve bu sayede açılacak fabrikalarda işlenen sınai bitkilerinin bölgenin kalkınmasında ve istihdamın artırılmasında önemli rol oynayacağını belirtmiştir. Müfettişlik raporlarına göre Diyarbakır'da toplam ekili alan 1907 yılında 3.100 km² iken 1934 yılında % 63 azalarak 1.160 km² ye gerilemiştir. Bu ekili alan içerisinde sınai bitkilerin oranı ise % 2,9'dan % 1,98'e düşmüştür.

Umumi Müfettişliğin faaliyete geçişi, 1929 yılı Dünya ekonomik buhranının ortaya çıktığı tarihlere rastlamıştır. Kriz, yeni kurulan ve Osmanlı'dan kalan borçlarını ödemeye devam eden Türkiye için ekonomik anlamda olumsuz bir etki yapmıştır. Bu kriz, milli ekonomiyi sarstığı için bu dönemde hükümet kamu gelirlerini artırmak üzere “*Buhran Vergisi*” adı altında yeni bir ek vergi çıkarmıştır. Bu uygulama özellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan

ahaliyi zor durumda bırakmıştır. Halkın ekonomik yükleri arasında ödemek zorunda kaldığı vergiler, önemli bir yer tutmuştur. Özellikle iktisadi buhran döneminde alınan ağır vergiler kendilerini her yönden hissettirmiştir (Koca, 1998: 342- 343) .

Cumhuriyet öncesi dönemde Doğu Anadolu’da bulunan az sayısı özel girişimci, yaşanan olumsuz gelişmeler sonucunda bölgeden göç etmiş ya da ettirilmiştir. Bu durum bölgedeki işsizliğin artmasına sebep olmuş ve zaten sanayisi geri kalmış bölgede yaşanan bu gelişmelerin sonucunda, Cumhuriyet kurulduğunda sanayinin nerdeyse yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Sermayenin az olduğu bölgede insanların ağırlıklı olarak ziraat sektöründe istihdam edildiği aşağıdaki tabloda görülmektedir. 1907 yılında 394.100 olan Diyarbakır nüfusu, 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre 194.316’ya gerilemiştir. Bu nüfusun toplam 56.276 kişisi istihdam edilmiştir.

Tablo 33. 1927 Yılı Diyarbakır İlinin Genel İstihdam Durumu

Cinsiyet	Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hâkim	Ordu	P.T.T.	Muhtelif
Erkek	31.779	2.205	2.379	657	624	396	7.464	58	2.077
Kadın	8.145	183	49	39	5	-	-	-	216
Toplam	39.924	2.388	2.428	696	629	396	7.464	58	2.293

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, 18 (Aktaran Ögüt ve Çadircı, 2013: 148).

Tablo 33’de, 1927 yılına ait Diyarbakır’da istihdam edilenlerin cinsiyet ve meslek gruplarına göre dağılımı verilmektedir. Buna göre Diyarbakır’da istihdam edilenlerin % 70,9’unun tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Kadın istihdamında ise 8.637 olan toplam çalışan kadın sayısının tarım sektöründe çalışanlarının payı % 94,3 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi ve ticaret sektörlerindeki istihdam oranları, her ne kadar tarım istihdamından sonra gelmiş olsalar da % 4,3 olan istihdam oranlarıyla, toplam istihdam içerisinde oldukça düşük bir paya sahip olmuşlardır.

1927 yılına ait veriler, doğuda istihdamın ağırlık olarak tarım sektöründe olduğunu göstermiştir. 1928 yılında kurulan I. Müfettişlik bölgesinde istihdamın artırılması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için tarım sektörünün geliştirilmesi üzere çalışmalara başlanmıştır. İlk olarak tarımda eski usulleri bırakıp modern usullere geçmek için müfettişlik bünyesinde bir ziraat uzmanının istihdam edilmesine karar verilmiştir. Bölgede ziraat alanında

tespit ve incelemeler yapması ve zirai verimliliğinin artırılmasının sağlanması için Macaristan Ziraat Baş Müşaviri Canadi ile yanına da Macaristan Yüksek Mimar Mektebi memurlarından Osman Fehmi müfettişlik bölgesine görevlendirilmiştir (Koca, 1998: 344).

Mösyö Canadi, Osman Fehmi bey ile birlikte, bölgede iki yıl zirai alanda incelemelerde bulunmuş ve üretim faaliyetlerinden en yüksek verimin nasıl alınacağı hususunda hazırladığı raporunu 21.07.1930 tarihinde I. Umumi Müfettişliğe sunmuştur. Hazırlanan raporda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da zirai faaliyetler incelendiğinde, sırasıyla tahıl üretimi, hayvancılık ve bağcılıktan oluştuğu görülmüştür. Tarımın ve hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla mevcut arazilerin incelenmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmalarda öncelikle bölgenin toprak yapısı analiz edilmiş ve arazilerin çok geniş ve verimli olduğu tespit edilmiştir. Özellikle hububat ziraatına müsait olan topraklarda karpuz, kavun, kaliteli buğday ve pirincin bölge için önemli zirai ürünler olduğu ifade edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/ 69.457.15).

Canadi (1930)' ye göre, çiftçi kredi kooperatifi kurulmasının bölge için erken olacağı, ilerde bölge halkının zenginleşmesi, bölgenin daha verimli hale gelmesi ile bunun mümkün olacağı belirtilmiştir. Bu kooperatiflerin yerine şimdilik, mahsulat umumi depo kooperatiflerinin kurulmasının uygun olacağı ve bu işin nasıl yapılacağı hakkında bilgi verilmiştir. İpekböcekçiliğinin geliştirilmesi için üreticilerin teşvik edilerek, bölgede ipekten üretilen ürünlerin, Avrupa ve Amerika'ya karlı bir şekilde ihraç etmenin mümkün olabileceği belirtilmiştir.

4.2.3.1.Numune Çiftliklerinin Kurulması ve Yapılan Zirai Çalışmalar

Birinci Müfettişlik, doğuda tarımın kalkınması ve bu sayede istihdamın artırılarak ülke ekonomisine katkıda bulunması için bölge genelinde Numune Çiftlikleri adında zirai üretim yerleri kurmayı planlamıştır. Bu çiftlikler; modern tarım tekniklerinin öğretilmesi, yeni tarım makinalarının bölgeye getirilmesi ve bu makinaların kullanımının bölge çiftçilerine öğretilmesi, ürün çeşitliliğinin artırılması, toprağın analiz edilmesi, tohumların ıslah edilmesi, fidancılığın geliştirilmesi, ziraate zarar veren haşerelerle mücadele edilmesi, sınai ürünlerinin bölgeye uyumunun denenmesi, zirai önlemlerin alınması ve çiftçilere eğitim verilmesi için kurulmuştur.

1928 yılında doğuda ziraatın geliştirilmesi amacıyla Diyarbakır'da 5.000 dekarlık arazi üzerine *Vilayet Numune Çiftliği* kurulmuştur. Çiftliğe yüksek maaşla bir ziraat müdürü

atanmış ve Macaristan'dan 800 lira maaşla Mösyö Canadi uzman olarak atanmıştır. Çiftlik kurulduktan sonra ilk iş olarak 196 adet yeni teknoloji pulluk alınarak çiftçilere dağıtılmıştır. Çiftçilerin tohumluk ihtiyaçlarının karşılanması için ise Ziraat Bankası'ndan 54.000 liralık yardım temin edilmiştir. Ayrıca Numune çiftliğine meteoroloji istasyonu kurulmuş ve vilayet ipek böceği tohumlarına mikroskop bedeli olarak 100 liralık nakdi yardım yapılmıştır (Güneydoğu, 1939: 392-393).

1929 yılında ise I. Genel Müfettişlik dâhilinde bulunan ziraat müdürleri, memurları, ziraat uzmanları ve bölge çiftçilerinin katılımıyla Diyarbakır'da ziraat kongresi düzenlenmiştir. Bu kongrede, zirai ihtiyaçların tespit edilmesi için çalışılmış, Numune çiftliğinde köylüler ile askerlere teorik ve pratik olarak ziraat kursları açılmıştır. Diyarbakır merkezi ile Silvan, Kulp ve Lice ilçelerinde ipek böceği ile uğraşan üreticilere ipek böceği besleme ve hastalıklardan koruma üzerine bir aylık kurs verilmiştir.

1930 senesinde, Vilayet Numune Çiftliği için 12.000 lira verilerek yeni teknoloji ziraat makineleri ve aletleri getirilmiştir. Bunlar arasında; tohum serpmek makinesi, biçerdöver, traktör, pulluk, beygir tırmığı, üzüm pres, tereyağı makinesi ve bahçıvanlık için kullanılan aletler gibi bölge tarım ve hayvancılığının gelişmesine yardımcı olacak ekipmanlar bulunmaktadır. Bu aletler Numune çiftliğinde kurularak çiftliğe davet edilen köy halkına, aletlerin faydası ve nasıl kullanılacakları hakkında eğitim verilmiştir (BCA. 30.10.0.0/697.454.7).

Aynı yıl içerisinde bölge çiftçisine ait tohumlukların kalburlama ve ilaçlaması yapılmış, 1.600 adet muhtelif meyve ağacına göz aşısı yapılmıştır. Ziraat uzmanı Canadi'nin raporu vilayet matbaasında bastırılarak ilgili çiftçilere dağıtılmış, Dicle ve Ergani'de üzüm pres makinelerinin denemesi yapıp bir tanesi satılmıştır. Vilayette üretilen 16 çeşit buğdayın kimyevi tahlilleri yapılarak ekonomik ve gıda gibi kıymetleri tespit edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.11).

Elazığ'da kurulan ipek böcekçiliği okulu Diyarbakır'a taşınmış, Vilayet Numune çiftliğinde yetiştirilen binlerce meyve fidanı halka ücretsiz dağıtılmış, vilayet bütçesinden 30 adet döner kulaklı Rutsak pulluğu çiftçilere dağıtılmış ve nasıl kullanılacağı uzmanlar tarafından gösterilmiştir. Vilayet merkezindeki ikinci sınıf meteoroloji istasyonuna ilaveten Kulp, Lice, Silvan, Çermik ve Ergani ilçelerinde üçüncü sınıf meteoroloji istasyonu faaliyete geçirilmiş ve Dicle nehrinden Vilayet Numune Çiftliğine su isalesinin temini için su mühendisi ihtiyacından dolayı Avusturyalı bir uzman getirilmiştir. Çermik ilçesinde yetişen menengiç

ağaçlarına Antep fıstığı ağacı aşılanmış ve aşı tutmuştur. Köy kanununda zorunlu olan ağaç dikimi gerçekleştirilmiş ve vilayette 193.462 adet kavak, 5.636 söğüt, 105.550 adet asma çubuğu ve 32.343 adet çeşitli meyve ağaçları dikilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.11).

1931 senesinde: Vilayet Numune Çiftliğinin fidanlık halinde idaresi daha faydalı görüldüğünden fidanlığa ehemmiyet verilip bu müessesede köylülerle askerlere; ziraat makinelerinin arazi üzerindeki tatbiki, tohumların kalburlaması, ilaçlama, zararlı hayvanların itlafı, tereyağı yapımı ve bağcılıkla ilgili eğitimler verilmiştir. Fidanlık arsası genişletilerek 15 dekara çıkarılmıştır. Bu yörede daha önce yetiştirilmemiş olan şeker pancarı, keten, kenevir, afyon, patates, ayçiçeği, hintyağı ve susam gibi sınai bitkiler ile İtalya'nın Mantana, Ergani'nin memeli buğdayı ve Adana'nın yulafı ile Kastamonu'nun Kaplıca ve Şuvalye arpası ektilerilerek sonuçları halka gösterilmiştir. Ürünler Halkevinde açılan hububat sergisinde teşhir edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.11).

Umumi Müfettişlik, Diyarbakır'da tarımsal kalkınma amacıyla meyveciliği geliştirmek için Numune fidanlığını faaliyete geçirdiği gibi, Kulp ve Silvan kazalarında da fidanlıklar tesis ederek 1932 yılında 500.000 fidanı çiftçilere ücretsiz olarak dağıtmıştır. Diyarbakır'da fidan dağıtımında bölgeye başarılı uyumu ve piyasa değerinden dolayı şeftali öne çıkmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.457.15).

1932 senesinde: Merkez Numune fidanlığına ek olarak Kulp ve Silvan ilçelerine birer fidanlık daha tesis edilmiştir. Menengiç ağacına uygulanan fıstık aşısına devam edilmiş, 5.195 fidan halka ücretsiz dağıtılmıştır. Numune fidanlığı tecrübe tarlasında sınai nebatlardan; afyon, kendir, şeker pancarı, hayvan pancarı, ayçiçeği, susam ve patates ile hububattan; yulaf, kaplıca arpası, mısır ve mentana buğdayının ekimi tekrar yapılmıştır. Numune çiftliğinde yetiştirilen pancarın Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü laboratuvarında analizi yapılmış ve % 24 oranında sakkaroz* bulunmuştur. Bununla birlikte çiçekçilik, gül yetiştiriciliği ve gül yağı üretimi gibi zirai üretimlerin teşviki ve geliştirilmesi için çalışılmıştır. Ayrıca hububat ile meyvelerin ıslahı, kavun ve karpuz üretiminin daha kaliteli olması için vilayet Halkevinde sergiler açılarak ürünlerin sergilenmesi sağlanmış ve en güzel ürünü yetiştirenlere para ödülü verilmiştir. Numune fidanlığına bir su deposu ve bir hangar yaptırılmış, vilayeteki üzüm çeşitleri araştırmış ve 34 çeşit üzüm yetiştirildiği tespit edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.455.1).

* Şeker pancarının sakkaroz oranı % 14-24 arasındadır.

Üzüm bağlarının kapladığı alan 1932’de 119.500 dönüm olduğu tespit edilmiştir. Bağcılıkla ilgilenen tarım işletmesi sayısı 40.200 olup toplam üzüm kütüğü sayısı ise 9.440.000 olmuştur. Gerçekleşen yıllık üretim 16.310.000 kg olup, bu üretimin 9.560.000 kilosu sofralık, 2.309.500 kg şaraplık ve 444.500 kg ise kuru üzüm olarak piyasaya sürülmüştür. Bu dönemde yaş üzümün kilosu ortalama olarak 4 kuruşa satılmıştır. Kuru üzüm ulusal ve uluslararası düzeyde pazarlama imkânına sahip iken Diyarbakır’daki Tekel İdaresi, bu emtianın en önemli alıcıları arasında yer almıştır. Tekel İdaresinin gerçekleştirdiği üzüm alımları, bağcılığın sürdürülebilmesindeki en önemli etken olmuştur (BCA. 30.10.0.0/69.457.15).

Müfettişlik tarafından verilen raporlar neticesinde kısa vadeli de olsa bazı tedbirler alınabilmiştir. Örneğin; Diyarbakır çiftçisinin pulluk almak için gerekli sermayeye sahip olmadığı tespit edildiğinden, Ankara’daki Gazi çiftliği tarafından Diyarbakır çiftçisinin kullanımına 60 kadar pulluk tahsis edilmesi sağlanmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.457.15).

Çermik’te menengiç ağaçları üzerinde fıstık aşısına devam edilmiş, amelesizlikten zor durumda kalan birçok çiftçilerin ekinleri ziraat idaresinin ortak makineleri ile biçtirilerek yardımcı olunmuştur. Bunun neticesi olarak çiftçilere 8 adet orak makinesi aldırılmıştır. Köylerde 35.000 adet söğüt ve kavak, 10.000 adet çeşitli meyve ağaçları dikilmiştir. Köylüye ait 109.879 kilo buğday tohumu kalbur makinesinden geçirilerek temizlenmiş, 24.250 kilo tohumluk buğday göztaşı ile ilaçlanmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.457.17).

1933 senesinde: Merkez ve Silvan fidanlıklarında; elma, armut, kayısı, şeftali, kiraz, dut, ayva, ceviz, badem, nar, fıstık, akasya, maklara, sopora, gladiçya, karaağaç, katalpa ve isfendan gibi meyveli ve meyvesiz toplam 110.000 fidan yetiştirilmiştir. Merkez fidanlığından 21 bin adet ağaç ve 4.500 adet çilek fidesi halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Bu yıl içinde köy kanununun ağaç dikimi hakkındaki hükmü gereği 45.450 meyvalı ve 384.450 meyvesiz olmak üzere toplam 429.900 adet ağaç ve 36.500 adet yerli asma çubuğu dikilmiştir. Silvan fidanlığında tütün ve afyon bitkilerinin üretimi, çiftçilere öğretilmek üzere Antep’ten bir uzman getirilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.15).

Silvan fidanlığında denenmek üzere, kenevir, afyon, patates ve tütün ektirilerek zirai ayrıntıları halka gösterilmiş, merkez Numune fidanlığında köylülere ve askerlere 22 gün ziraat dersi verilmiştir. Silvan’da faaliyete geçirilen 2 adet kalbur makinesi ile 3.625 kilo tohumluk buğday temizlenmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.17).

1934 senesinde: merkez ve Silvan fidanlıklarında yetiştirilen meyveli ve meyvesiz ağaçlardan 77.767 adet fidan ve 3.000 kök çilek halka parasız olarak dağıtılmış, yapılan teşvikat ve tergibat neticesinde vilayet itibari ile 181.478 adet meyveli ve meyvesiz fidan dikilmiştir. Çermikte ve Merkez’de toplam 50 dekarlık arazi istimlak edilerek fidanlık haline getirilmiştir. Diyarbakır’da yulaf ziraatının geliştirilmesi için Adana’dan getirilen tohumluk yulaf çiftçilere ücretsiz olarak dağıtılmış ve umumi bütçeden karşılanarak, pamuk tohumları getirilip Çermik’te deneme tarlasına ekilmiştir. Kavun ve karpuz ziraatının ıslahı için Balıkesir, Tekirdağ ve Bursa’dan tohum getirtilip çiftçiye ücretsiz dağıtılmıştır. Tavukçuluğun gelişimi için iyi cins tavuk ve horozlar getirilip köylülere sergilenmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.30).

1936 senesinde: Çiçek üretiminin geliştirilmesi için modern bir sera yapımı tamamlanmıştır. Sürek avları ve sakız ağacına fıstık aşısı devam etmiştir. Mahsulleri hastalık, dolu ve diğer sebeplerle hasara uğramış olan vilayet çiftçilerine tohumluk vermek suretiyle yardımda bulunmak üzere Ziraat Bankası ile anlaşılmış ve gereken yardımın teminine çalışılmıştır. Vilayet dâhilinde yonca eken çiftçilere yonca tohumu dağıtılmış, iyi koza mahsulü yetiştiren çiftçilere 200 lira mükâfat verilmiş, tohumlukların ıslahı için 11 adet tohum kalbur makinesi alınmış, 223 adet pulluk taksitle çiftçilere dağıtılmış ve fakir çiftçilerin tohum ihtiyaçlarını karşılamak üzere Ziraat Bankası’ndan 20 bin liralık yardım temin edilmiştir. Köy kanununun ağaç dikimi hakkındaki zorunlu yasası ile vilayete 38.480 adet söğüt, kavak, çınar ve 14.970 adet çeşitli meyve fidanları dikilmiştir (BCA. 30.10.0.0/128.923.2).

Diyarbakır müfettişliğinin ve Numune çiftliklerinin merkezi olduğu için çalışmaların büyük kısmı burada yapılmıştır. Burada yapılan uygulamaların bir kısmı diğer illerde de devam ettirilmiştir. Örneğin; Mardin’de bağcılığın gelişmiş olduğu, 1932 yılında 129.070 dönüm arazide yaklaşık olarak 26.079 bağda üretim yapıldığı belirtilmiştir. 1932 senesinde bu bağlardan toplam 28.410 ton mahsul alınmıştır. Derik ilçesinde yaklaşık 105.700 adet zeytin ağacı olduğu ve zeytin üretiminin bu vilayette gelişmiş olduğu tespit edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.15)

1930-1931 senelerinde 2.000 akasya, 181.350 kavak, 19.500 söğüt, 3.000 armut- elma ve 1.500 erik ağacı dikilmiştir. 1931 senesinde tohumların ıslahı için 8 adet kalbur makinesi getirtilerek ilçelere gönderilmiştir. 1938 senesinde 18.400 söğüt, 111.000 kavak ağacı dikilmiştir. 46.470 fidan halka dağıtılmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.457.15).

Siirt’te 1928-1937 yılları arasında yapılan zirai işler şunlardır (BCA. 30.10.0.0/69.457.11, BCA. 30.10.0.0/69.457.15, BCA. 30.10.0.0/69.457.17);

- 1929 yılında müfettişlik bütçesinden 1 orak makinesi, 1 triyör, 2 ekremöz, 2 madeni yayık, 1 beygir tırnığı, 1 pulverizatör, 1 prese, 1 yaş üzüm ezme makinesi alınmış ve çiftçilere nasıl kullanılacağı gösterilmiştir.
- Yaban domuzuyla mücadele için 1929 yılında 450 silah ile 6.000 mermi verilmiştir.
- 1931 yılında Siirt merkezde fidan yetiştirmek için Numune bahçesi inşa edilmiştir.
- Ormandan elde edilen Kitre ve Mazı ürünlerinden yılda 60-80 bin lira gelir elde edilmiştir.

Urfa'da 1928-1937 yılları arasında yapılan zirai işler şunlardır (Güneydoğu, 1939: 407-409);

- Beş sene boyunca devam eden çekirge mücadelesi,
- 1933'ten itibaren devam eden yaban domuzu mücadelesi,
- Tarla faresi mücadelesi,
- 1936 yılında Siverek bağlarında ortaya çıkan külleme hastalığı ile mücadelesi,
- 1934-1935 yıllarında kavun sineği mücadelesi,
- 1937 yılında ağaçlara arız olan piseronlarla mücadele edilmiştir.

Bitlis'te ekilebilir arazisi 1.000 hektarın altında olan şehrin ekilen ürünleri, bakliyat, hububat ve tütün olmuştur. Meyvecilik alanında gelişmeye müsait bir il olup, dağlarda fındık ağacı yetiştirilebilen ve fıstık yetiştirmek için sakız ağaçlarına yapılan aşılar tutmuştur. Ayrıca elma, armut ve kayısı yetiştirilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.22).

Bitlis'te o dönemde yetiştirilen meyve ağacı sayıları; 4.023 armut, 765 ayva, 200 badem, 17.075 ceviz, 9.941 elma, 4.010 erik, 2.828 erik, 2.873 fındık, 391 içde, 920 kayısı, 5.489 kiraz, 486 şeftali, 60.506 vişne, 10.216 zerdaliden oluşmuştur. 44.878 adet olan kovan sayısı ile arıcılıkta iyi bir duruma gelinmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.22).

Hakkâri'de şehrin sadece merkezi ve Yüksekova ilçesi ziraat için elverişli olup, genellikle dağlık olan şehirde, halk ancak kendisine yetecek kadar buğday, arpa, mısır, darı, pirinç, mercimek ve nohut ekmişlerdir. Şehrin sebze ihtiyacını karşılamak için halka yaptırılan bahçelerden oldukça istifade etmişlerdir. Meyve bakımından oldukça zengin olan ilde, elma, erik, armut, üzüm, badem, kayısı, şeftali, kiraz, vişne ve dut ağaçları yetiştirilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.3).

I. Müfettişlik bölgesinde Numune çiftlikleri kullanılarak doğunun zirai kalkınması için çalışılmıştır. Tablo 34'de müfettişliğin ilk on yılına ait Numune çiftliklerinde yetiştirilen ve

müfettişlik illerine dikimi yapılan ağaç sayıları verilmiştir. Buna göre bu on yıllık süreçte toplam dikilen ağaç sayısı 2.597.496 adet olmuştur. Numune çiftliklerinde her bir il için toprak ve iklim analizi yapılarak ağaç dikiminde ve bitki ekiminde bu analizler dikkate alınmıştır. Bu analizler sonucunda toplam dikilen ağaçların % 51'i Siirt'e dikilmiştir. Meyveli ağaçların ise % 28'i Siirt'e dikilirken, bu ağaçların % 50'si Diyarbakır'a dikilmiştir. Ayrıca asma çubuklarının % 59'unun Diyarbakır'a dikildiğini görülmektedir. Bunun sebebi iklimin yanında şarap üretimini için İnhisarlar İdaresinin bu ilde kurulmuş olmasıdır.

Tablo 34. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Ağaç Dikimi

İL	Söğüt	Kavak	Meyvesiz Diğer Fidan	Meyveli Fidan	Asma Çubuğu
Diyarbakır	50.432	271.332	11.100	46.565	145.000
Mardin	37.900	292.350	5.000	1.470	-
Urfa	106.021	77.270	-	-	89.297
Bitlis	20.497	54.000	-	-	-
Siirt	500.000	540.000	263.103	26.256	-
Muş	800	9.000	38.400	11.500	10.000
Van	46.301	65.316	83.269	3.614	-
Hakkâri	23.000	43.000	3.000	3.000	-
Toplam	748.951	1.352.268	403.872	92.405	244.297

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 411.

Aşağıdaki Tablo 35'de Numune çiftliklerinde üretilen fidanların dağıtımı, fidanların aşılınması ve tohum temizleme faaliyetleri verilmiştir. Buna göre üretilen fidanların % 87'si Diyarbakır ve Urfa illerine dağıtılmıştır. Bu dağıtılan ağaçların haricinde Diyarbakır'da 46.465 adet sakız ağacına da fıstık aşısı yapılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'da Numune çiftliklerinde bulunan tohum temizleme makinelerinde yaklaşık olarak 1,2 ton tohum temizlenmiştir.

Tablo 35. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Parasız Olarak Dağıtılan Ve Aşılana Fidanlar

İL	Dağıtılan Fidan	Aşılana Fidan	Temizlenen Tohum (kg)
Diyarbakır	316.569	46.465	1.273.434
Mardin	54.451	-	-
Urfa	189.497	-	-
Siirt	18.000	-	-
Toplam	578.517	46.465	1.273.434

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 411.

I. Müfettişlik bölgesinde özellikle Cumhuriyet kurulmadan önce yaşanan savaş ve isyanlar, tarlaların boş kalmasına ve yabancı hayvanların çoğalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde ayrıca artan çekirge istilaları da bölge tarımını olumsuz etkilemiştir. Çekirgeyle mücadele için 1928-1938 yılları arasında, halkın da yardımıyla çalışmalar yapılmış ve çekirge istilalarının önüne geçilmiştir.

Tablo 36. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi 1928-1938 Yılları Arasında Zirai Mücadele

İL	Öldürülen Domuz Sayısı	Farelerden Temizlenen (Hektar)	Çekirgeden Temizlenen (Hektar)	İmha Edilen Sürfe (Ton)
Diyarbakır	7.993	80.116	70.000	2.500
Mardin	4.531	57.253	97.219	78.898
Urfa	1.847	54.040	193.755	38.566
Bitlis	3.501	-	-	-
Siirt	10.295	149.030	20.550	3.700
Van	6.911	-	-	-
Hakkâri	659	-	600	30
Toplam	35.727	340.439	412.791	123.694

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 408-409.

Tablo 36’da 1928-1938 yılları arasında müfettişliğin ilk on yıllık görev süresinde, tahıl üretiminde verimliliğin artırılması için tarla zararlılarıyla ve yabancı hayvanlarla yapılan mücadele yer almaktadır. Yaban domuzları genellikle halkın katılımıyla sürekl avı yapılarak

avlanmıştır. Örneğin 1931 yılında Kulp kazasında hasatlara oldukça fazla zarar veren domuzların itlafı bir program dâhilinde sürdürülmüş, Kulpta 769 adet ve Çermikte 209 adet domuz avlanmıştır.

Tarla fareleri ile mücadele için ilaçlama programı uygulanmıştır. İlaçlama yapılan tarlalarda önemli verim artışı sağlanmıştır. Yapılan ilaçlama çalışmalarının % 44'ü Siirt'te gerçekleşmiştir. Örneğin 1930-1931 senelerinde Mardin'de tarla faresiyle mücadele için yaklaşık 6.000 kişi çalışmış ve 6.500 hektarlık arazi temizlenmiştir.

Çekirge ile mücadele için yapılan çalışmalarda; Silvan'da Fas çekirgesi, Karacadağ'daki pirinç ekim alanlarında yeşil çekirge, Diyarbakır'da pirinç ekim alanlarına zarar veren madrap çekirgeleri ve güneyden gelen Sudan çekirgeleri (70.000 hektar alana yumurta bırakmıştır) ilaçlanmış ve yaşanması muhtemel afetlerin önüne geçilmiştir. Örneğin, Mardin'de 1930-1931 senelerinde Fas çekirgelerinin istilasına uğramıştır. Bu çekirgeler yaklaşık olarak 13.000 hektar araziye yumurta bırakmıştır. Bununla mücadele için yaklaşık olarak 30.000 lira para harcanmış, 49 bin kişi çalışmış ve 2.700 ton sürfe itlaf edilmiştir.

Tablo 36'da yer alan faaliyetler haricinde, Diyarbakır merkez ile Silvan'da meyveli ve meyvesiz bazı ağaçları istila eden tırtıl ve piseronlara karşı mücadele edilmiştir. Ayrıca bazı bölgelerde buğdaya zarar veren kımıl isimli zararlı böceklerle karşı ilaçlama çalışması yapılmıştır.

4.2.3.2.İpek Böcekçiliği

Diyarbakır'da ipek kozası üretimi, ithal iplik kullanımını ikame etmek üzere 1830'dan itibaren başlamıştır (Quataert, 2013: 74). Vilayette başlayan ipek böcekçiliği, varlığını 20. yüzyılın başlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam ettirmiştir. İpek kozası üretimi 1932 senesi verilerine göre 25.146 kg olup kilosu 132 kuruş ile 175 kuruş arasında satışı gerçekleşmiştir. Kozası üretimi 344 köylü ailesi tarafından 220 adet dutlukta gerçekleştirilmiş olup ağaçların sayısı ise 1.570 dönümlük arazide 91.000 adet olarak tespit edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.6). Müfettişliğin tarımsal üretimde katma değeri arttırmaya yönelik olan bu girişimi dutluk alanların aleyhine, meyve üretim alanlarının gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Meyve pazarlamasının ipek kozasına göre daha kolay olması ile ipekböcekçiliğinin kamuca desteklenmemesi ve nihayetinde bu sektördeki örgütlenme yetersizlikleri de, ilgili sektörün gün geçtikçe daralmasına sebep olmuştur (BCA. 30.10.0.0/69.457.2). 1930 yılında Elazığ'dan

Diyarbakır'a taşınan ipek böcekçiliği okulu bu ilde ipekçiliğin geliştirilmesi ve üretimin artırılması için önemli bir hamle olmuştur.

Tablo 37. Diyarbakır'da 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan İpek Böcekçiliği*

Yıl	Aile Sayısı	Açılan Tohum(Kutu)	Alınan Yaş Koza(Kg)	Kozanın Toplam Değeri (Lira)	Kutu Başına Ortalama (Kg)
1933	1.152	1.294	90.594	135.891	70
1934	505	2.965	90.733	136.100	30
1935	554	3.277	132.681	199.022	40
1936	2.492	2.702	74.140	111.210	27
1937	749	2.094	67.313	100.970	32
1938	-	2.425	83.288	124.932	34

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 464.

Tablo 37'de müfettişliğin merkezi olan Diyarbakır'da, 1933-1938 yılları arasında yapılan ipek böcekçiliği verileri gösterilmiştir. Buna göre 1933 yılında ipek böcekçiliği yapan aile sayısı 1934 yılına gelindiğinde % 50 oranında düşmüştür. 1933 yılından önce yaşanan ve üç yıl süren kuraklık tahıl üretimini durma noktasına getirmiştir. Bu durum çiftçinin alternatif iş kollarına yönelmesine sebep olduğundan 1933 senesinde ipek böcekçiliği ile ilgilenen aile sayısı yüksektir. 1934 senesinde ise müfettişliğin bölge tarımını geliştirmek için yapmış olduğu hamleler, ipek böcekçiliği ile ilgilenen aile sayısının düşmesine sebep olmuştur. Diğer bir neden ise Numune çiftliğinden dağıtılan meyve ağaçlarının dutlukların yerine ekilmiş olmasıdır. 1935 yılında bu işle ilgilenen aile sayısının 554 olmasına rağmen yaş koza üretimi en yüksek üretim seviyesi olan 132.681 kg'a ulaşmıştır. Bu konuda Elazığ'dan Diyarbakır'a taşınan ipek böcekçiliği okulunun vermiş olduğu eğitim, ipeğe zarar veren haşeratla yapılan mücadele ve iklimin yağışlı olması üretimin artmasını sağlamıştır. Ancak 1935 yılında yaşanan olumlu gelişmeler 1936 yılında ipekçilikle uğraşan aile sayısının yaklaşık beş kat artmasına sebep olmuştur. Üreticinin artmasına rağmen bir önceki yıla göre üretimin artmasını sağlamamış ve üretilen yaş koza miktarı bir önceki yıla göre % 44 düşerek 74.140

* Kozanın toplam değeri hesaplanırken kilosu ortalama 150 kuruştan hesaplanmıştır.

kg olarak gerçekleşmiştir. 1938 yılında açılan kutu sayısı 1933 yılına göre % 87 artmasına rağmen alınan yaş koza miktarı % 8 düşmüş ve kutu başına ortalama verimlilikte % 50'lik bir düşüş yaşanmıştır.

Diyarbakır'ın geleneksel ihraç ürünlerinden olan ipek böcekçiliğinde önemli verimlilik sorunları yaşanmıştır. Çünkü bölgenin iklim koşullarına uyumlu olan Bağdat ırkı böcekler köylülerin bilinçsiz melezleme girişimleriyle zamanla ırk saflığını kaybetmeye başlamıştır. Koza üretimindeki temel sorunlardan biri de daralan pazar sorunu olmuştur. Bu ürünün geleneksel pazarları olan Türkistan, Kafkasya ve İran ile dış ticaret, I. Dünya Savaşı sonrasında durma aşamasına gelmiştir. Her geçen gün üretimi artmakta olan sentetik ipek de fiyat avantajları bakımından kozaya olan talebi daraltmıştır. Diyarbakır'da ipekçiliğin ıslahı için kurulan *İpekçilik Okulu*, Bursa'daki İpek Enstitüsü gibi başarılı çalışmaları gerçekleştirmenin uzağında kalmıştır. Diyarbakır koza üretimindeki temel sorunlardan biri de valiliğin ücretsiz olarak dağıttığı meyve fidanları olmuştur. Çünkü meyveciliğin gelişimi dut bahçelerinin tahribi sonucunu doğurmuştur (BCA. 30.10.0.0/69.457.2). Yaşanan bu gelişmeler müfettişliğin ipek böcekçiliğini geliştirme çabalarının sonuçsuz kalmasına ve üretiminin düşmesine sebep olmuştur. 1950 yılına gelindiğinde Diyarbakır'da ipek üretimi eski önemini kaybetmiş ve toplam yaş koza üretimi 51.680 kg'a kadar düşmüştür.

4.2.3.3. Hayvancılık

Diyarbakır'da müfettişlik tarafından zirai kalkınma potansiyeli; tahıl, ipek böcekçiliği, hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin arttırılması olarak görülmüştür. Ancak tarımsal üretim, yaşanan iklim değişikliklerinden dolayı verimlilik sorunlarına sebep olmuştur. Bunun yanında tahıl tarımında kaliteli tohumluk kullanılmadığından dolayı verimlilik seviyelerindeki istikrarsızlık kadar ürünlerin besin değerleri bakımından da düşük seviyelerde olması durumu ile karşılaşmıştır. Örneğin; tahıl besin değerlerinden olan glüten oranları oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Diyarbakır'da tohumlukların kalitesini arttırmak için 1932 senesinde tohum ıslah merkezi kurulamadığından dolayı müfettişlik teşkilatı tarafından Numune tarlasının tohum ıslah çalışmalarına tahsisi için hükümetten izin istenmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.2).

Diyarbakır'da tarım kesiminin mevcut refah durumunun arttırılması beklentisinde en öne çıkan sektör hayvancılık olmuştur. Arazinin genişliği karşısında, nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, hayvancılığı elverişli bir sektör haline getirmiştir. Hayvancılığa elverişli yapısal

koşullardan dolayı Osmanlı döneminden devralınan tarımsal mirasta da hayvancılığın yine merkezde olduğu görülmüştür (Öğüt ve Çadircı, 2013: 156).

Tarım ekonomisinin bölgedeki etkinliğinde, hayvan varlığı kadar niteliklerini temsil eden verimlilik düzeyleri de önem arz etmiştir. Hayvan verimlilikleri küçükbaşlarda kaliteli bölgesel ırklardan dolayı daha iyi koşullara sahip olmuştur. Ancak verimli hayvan ırklarının korunması adına yerleşik bir kültür mevcut bulunmamasından dolayı et verimliliği ve yapağı kalitesi bakımından gün geçtikçe azalmıştır. Büyükbaş hayvanlarda verim düşüklüğü, küçükbaşlardan daha yüksek seviyede olmuştur. Örneğin; Karacadağ bölgesinde sığır besiciliği yaygın olarak yapılmaktaysa da koşu öküzleri en basit pullukları bile güçlüklerle çekebilmiştir. İneklerdeki süt verimliliği de ortalama olarak 1,5 kg'dan ibaret olmuştur. I. Müfettişlik teşkilatı, büyükbaş hayvancılıkta verimlilik artışları için köylülerin bilinçlendirilmesi ve Diyarbakır'da kaliteli boğalardan oluşan bir inekhanenin kurulmasını da önermiştir. Karacadağ bölgesinde kaliteli boğalara tesadüf edilmişse de sayıları az olup bunların inekhane için toplatılması gerektiği görüşü öne sürülmüştür (BCA. 30.10.0.0/69.457.2).

Hayvancılıktaki temel sorunlardan birisi de, süt ürünleri işleme tekniğine yönelik olarak bilgi birikiminin, bölge çiftçisi arasında sınırlı olması görülmüştür. Örneğin; tereyağı ve sadeyağı üretiminde bilgi yetersizliğinden dolayı verimlilik sorunları öne çıkmıştır. Peynir üretiminin de ise yerel zevklere uygun bazı ürünlerin dışında çeşitlilik oluşturacak bir üretim kültürü bulunmamıştır. Hayvancılıkla ilgili temel sorunlardan biri de salgın hastalık dönemlerinin sıklık göstermesine karşın Diyarbakır'da teknik destek sağlayacak bir birimin bulunmaması olmuştur. I. Müfettişlik Teşkilatı seyyar peynirci üreticilerinin ve ustabaşılarının istihdamını önermiştir (BCA. 30.10.0.0/69.457.2).

Tablo 38'de I. Müfettişlik illerinde 1933-1937 yılları arasında yapılan arıcılık faaliyetleri yer almaktadır. 5 yıllık süreçte kovan sayısı % 78 artmasına rağmen üretim % 38 düşmüştür. Özellikle arıcılığın geliştirilmesi için Mardin başta olmak üzere fenni kovanların kullanılmasına başlanmasına, kara kovanların artırılmasına ve arıcılık faaliyetinde bulunanlara verilen eğitimlere rağmen üretimde istenen artış sağlanamamıştır. Örneğin, Mardin ilinde kovan sayısı istikrarlı bir şekilde devam ederken üretilen bal miktarı ise sürekli bir düşüş eğilimindedir. Bölgede en fazla kovan sayısı artışı Diyarbakır'da yaşanmış ve bu süreçte yaklaşık olarak 4 kat artmıştır. Ancak üretim % 40 azalarak 56,5 tona gerilemiştir. Muş'ta ise 1935 yılında 40.950 olan kovan sayısı 1936'da 350'ye düşmüş ve bu ilde arıcılık durma noktasına gelmiştir. 1936 yılına kadar sayıma dâhil edilmeyen Bitlis ve Hakkâri illerinde ise kovan sayısında 1937 yılında artış yaşandığı görülmektedir. Kovan sayısına göre verimliliğin

en düşük olduğu yer Hakkâri ve en yüksek olduğu yer Muş'tur. Bölgede bulunan kovanların % 40 Bitlis'te yer almıştır.

Tablo 39'da ise bölgede 1933-1937 yılları arasında yapılan kanatlı hayvancılık faaliyetine ilişkin veriler yer almaktadır. Tablo incelendiğinde bu beş yıllık sürede tavuk ve horoz sayısının % 42 arttığı görülmektedir. Elde edilen toplam tavuk yumurtası sayısı ise % 25 artmıştır. Diyarbakır'da tavuk ve horoz sayısı yaklaşık olarak 2,5 kat ve yumurta sayısı da 2,2 kat artmıştır. Ancak yumurta verimliliği % 12 azalmıştır. Diyarbakır'ın bölgedeki kanatlı hayvancılıktaki payı 1933'te % 22, 7 iken 1937 yılında % 40'a çıkmıştır. Diğer illerdeki tavuk ve horoz sayısı yıllar itibariyle dalgalı bir seyir izlemiştir. Van'da ve Bitlis'te kanatlı hayvan sayısı artarken diğer illerde bu süreçte düşüş yaşanmıştır. Mardin'de hayvan sayısı düşerken yumurta sayısında % 14'lük bir artış olmuştur. Bölgede bulunan hindi sayısı ise % 80 artarak 54.593 olmuştur.

Tablo 38. 1933-1937 Yılları Arasında I. Müfettişlik İllerinde Yapılan Arıcılık Faaliyetleri

Yıllar	Üretim	Diyarbakır	Mardin	Muş	Siirt	Urfa	Van	Bitlis	Hakkâri	Toplam
1933	Kovan (Adet)	6.330	12.270	33.550	4.960	6.200	2.510	-	-	65.820
	Bal (kg)	93.840	101.000	149.300	12.000	62.000	16.440	-	-	434.580
	Bal Mumu(kg)	4.570	7.870	28.660	1.198	6.200	1.095	-	-	49.593
1934	Kovan (Adet)	4.060	13.700	35.800	8.540	6.200	5.930	-	-	74.230
	Bal (kg)	19.850	131.950	160.200	41.735	62.000	28.570	-	-	444.305
	Bal Mumu(kg)	3.547	7.950	21.200	3.117	6.200	1.339	-	-	43.353
1935	Kovan (Adet)	12.207	13.795	40.950	10.060	8.005	9.723	-	-	94.740
	Bal (kg)	38.900	50.215	172.500	28.000	44.860	41.630	-	-	376.105
	Bal Mumu(kg)	9.345	4.770	23.450	2.445	4.444	3.495	-	-	47.949
1936	Kovan (Adet)	23.660	13.355	350	9.375	8.810	1.700	44.878	4.680	106.808
	Bal (kg)	51.040	41.175	4.300	45.740	49.166	12.870	94.250	30.820	329.361
	Bal Mumu(kg)	8.180	4.970	340	5.750	5.739	2.475	13.175	2.200	42.829
1937	Kovan (Adet)	24.690	13.375	300	9.522	13.635	200	46.910	8.690	117.322
	Bal (kg)	56.490	36.840	4.000	42.064	44.085	445	81.100	4.025	269.049
	Bal Mumu(kg)	11.195	12.690	300	3.440	4.284	50	1.300	2.040	35.299

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 463.

Tablo 39. 1933-1937 Yılları Arasında I. Müfettişlik İllerinde Yapılan Kanatlı Hayvancılık Faaliyetleri

Yıllar	Kanatlı Hayvan	Diyarbakır	Mardin	Muş	Siirt	Urfa	Van	Bitlis	Hakkâri	Toplam
1933	Tavuk ve Horoz	176.750	187.915	75.000	58.266	200.000	77.993	-	-	775.924
	Tavuk Yumurtası	10.641.965	7.089.490	3.750.000	5.966.500	10.000.000	3.142.920	-	-	40.590.875
	Hindi	11.559	3.371	2.500	6.062	4.300	2.750	-	-	30.542
1934	Tavuk ve Horoz	363.800	95.243	61.300	45.075	164.640	64.801	-	-	794.859
	Tavuk Yumurtası	21.956.530	6.590.050	3.415.000	1.687.000	6.838.350	2.480.410	-	-	42.967.340
	Hindi	23.700	4.276	1.200	5.150	14.920	2.050	-	-	51.296
1935	Tavuk ve Horoz	423.000	161.190	67.200	63.470	290.100	68.880	-	-	1.073.840
	Tavuk Yumurtası	23.810.000	10.116.000	4.096.900	3.214.000	15.665.400	2.755.200	-	-	59.657.500
	Hindi	31.490	9.640	1.310	5.160	36.100	2.540	-	-	86.240
1936	Tavuk ve Horoz	422.484	149.950	38.000	107.700	233.095	83.000	99.549	19.500	1.153.278
	Tavuk Yumurtası	21.755.166	7.249.600	2.660.000	6.246.600	12.587.130	3.320.000	2.543.105	1.170.000	57.531.601
	Hindi	29.130	5.907	400	6.227	8.292	1.150	475	200	51.781
1937	Tavuk ve Horoz	441.838	165.205	44.000	41.150	172.791	86.300	133.642	17.700	1.102.626
	Tavuk Yumurtası	23.785.083	8.260.250	249.800	2.386.700	9.245.000		6.682.100	1.106.200	51.715.133
	Hindi	34.807	6.248	440	2.880	10.013	1.830	55	150	54.593

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 465.

4.2.4. Sanayi ve Ticaret Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Türkiye'nin ilk yıllarında özel müteşebbis oluşumu; Osmanlı'dan kalan ve yabancıların elinde bulunan özel şirketlerin millileştirilmesi için, devlet desteğiyle bu şirketlerin özel sektöre aktarılmasıyla başlamıştır. Genellikle tarım ürünleri ihracatına dayalı ve çok düşük olan dış ticaret fazlası ise sanayi yatırımı yerine ithal lüks tüketim mallarına harcanmıştır. Bu dönemin tek önemli yatırımı demiryolu yapımı olmuştur. Bürokrasi, ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan çıkışı, sanayileşme çabalarında aramıştır. Ancak yerli burjuva sanayi yatırımı yerine elindeki parayla yüksek kar bıraktığı için ticaret yapmayı tercih etmiştir. Devletin, sanayileşme yolunda ilk teşebbüsü, 1925 yılında kurulan Sanayii ve Madenler Bankası olmuştur. Bu bankanın ilk görevi Osmanlı'dan kalan devlet işletmelerinin yönetilmesi olmuştur. 1927 yılında çıkan Teşvik-i Sanayi kanunu ile milli sanayinin oluşması için önemli teşvikler verilmiştir. Ancak milli burjuvazi, devletten alınan bedava toprakları arazi spekülasyonunda kullanmıştır. Ayrıca yine devletten aldığı ucuz kredilerle şirket kurmak yerine, ellerinde bulunan tekel sayesinde yurt dışından ithal edilen ucuz tüketim mallarını yerli üretim gibi gösterip yüksek fiyattan satmıştır (Yerasimos, 1976: 1285-1287).

1923-1937 yılları arasında Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi, toplam giderlerin % 20'sini oluşturmuştur. Ayrıca savaştan yeni çıkılmasına rağmen olası savaş tehlikesi de bütçede % 23'lük bir askeri giderlerin olmasına yol açmıştır. Sanayi sektörünün gelişmesi için Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeterli sermaye bulunamamış ve bu durum sanayinin gerilemesine sebep olmuştur. Özellikle I. Müfettişlik bölgesi, sermaye sahibi olan Ermenilerin tehciri, I. Dünya savaşının yıkıcı etkisi ve çıkan büyük isyanlarla birlikte doğunun mevcut sanayisi, Osmanlı dönemindeki mevcut üretiminin çok gerisine düşmüştür. Bu tür sebeplerden dolayı I. Müfettişlik bölgesinde sanayinin geliştirilmesi çabası yetersiz kalmıştır.

Osmanlı döneminde Diyarbakır, dokumacılık sektörüyle öne çıkan şehirlerden olmuştur. Diyarbakır'da bulunan dokuma imalatçıları, 18. yüzyılın sonuna kadar olan süreçte uluslararası ticarete konu olabilecek düzeyde imalat yapmışlardır. Her ne kadar 19. yüzyıl başında bu üstünlüklerini kaybetmeye başlamışlarsa da yakın çevrelerindeki Bitlis, Van, Harput, Erzurum ve Bağdat pazarlarına yönelerek, 1914'e kadar ki süreçte sürekli olarak büyüme eğilimini gösterebilmişlerdir (Quataert, 2013: 123).

Diyarbakır dokuma imalatının başarısında, üretim maliyetlerini düşürücü tedbirlerin olumlu karşılık bulması da belirleyici olmuştur. Bu tedbirler; ithal İngiliz ipliği kullanmaları, çivit kullanımıyla gerçekleştirdikleri boyama teknikleri, kırsal kesimin üretim sürecine katılması ve

1830'dan itibaren başlayan ithal ipek yerine ithal ikameci politika izlenerek yerli ipek böcekçiliğinin Diyarbakır'da başlatılması ve bu sayede ucuz yerel hammadde kullanılması maliyetlerin düşürülmesinde etkili olmuştur (Quataert, 2013: 74).

İpekçiliğin faaliyete geçmesiyle birlikte 1860'lara gelindiğinde senelik ipek üretimi 15 tona kadar çıkmıştır. Bu dönemde dokumacılık 19 iş kolunda faaliyet gösteren 678 atölyede gerçekleştirilmiştir. Atölyelerdeki dokuma tezgâhlarının sayısı ise İngiliz kaynaklarına göre 2.920 olarak belirtilmiştir (Quataert, 2013: 125). Küresel bir krizin yaşandığı 1873-96 yılları arasında fiyatlar genel seviyesinin düştüğü bir ortamda Diyarbakırlı dokumacılar, 1830'lardan itibaren maliyetleri düşürme yönündeki tedbirlerinin karşılığını almaya başlamışlardır. İthalattaki tıkanmalar üzerine yerel pamuk ipliğinin de kullanıldığı bu dönemde üretimin ağırlık merkezini pamuklu dokumalar almaya başlamıştır. Diyarbakır dokumacılık sektörü, sanayi devrimi koşullarından sonraki süreçte bile, köklü üretim kültüründen dolayı esneklik göstererek varlığını devam ettirebilmiştir (Quataert, 2013: 301).

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte bölge sanayisinin geliştirilmesi ve istihdamın oluşturulması için I. Müfettişlik çalışmalara başlamıştır. Burada zirai uzman Mösyö Canadi, bölgede sınai ürünlerinin yetiştirilerek tarıma dayalı sanayinin geliştirilebileceğini raporunda ifade etmiştir. Bu plana göre, müskirat (içki-alkol) fabrikası, kendir, pamuk ve iplik fabrikaları, günde iki vagon pancar işleyecek kadar küçük kapasitede şeker fabrikaları ve üretilen pamukların işlenmesi için bez fabrikalarının kurulabileceği belirtilmiştir. Ayrıca küçük ebatlarda, ihracat için halı ve kilim dokumalarının bölgede faaliyet yapabilecek diğer üretim kolları olabileceği belirtilmiştir. Bu üretimlerin bölgede yapılabilmesi için buraya uzmanlar getirerek mekteplerde 15-20 gün sürecek kursların açılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir (Koca, 1998: 342-348). I. Müfettişlik yapmış olduğu araştırma sonucunda illerin mevcut durumlarını ve yapılan faaliyetlerini il bazında raporlarda belirtmiştir. Bunlar;

Bitlis: 1. Dünya Savaşından önce Bitlis ilinde halkın % 90'ı ticaret ve sanatla uğraşırken savaş döneminde diğer illere göçmek zorunda kalmışlardır (Genellikle Diyarbakır, Elazığ, Sivas ve İstanbul). Ticaretle uğraşan zenginlerin çoğu da bu göçle gidip geri dönmedikleri için şehrin ekonomik durumu daha da gerilemiştir. 1932 ve 1935 yıllarında özel müteşebbisler tarafından kurulmuş iki adet un fabrikası ve bölge halkının giyim ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde olan on beş adet dokuma tezgâhı kurulmuştur (BCA. 30.10.0.0/70.461.5).

Diyarbakır: 1933 yılından itibaren tren istasyonunun açılması, ticaretin ilerlemesini sağlamıştır. Hükümetin, ziraatla uğraşan üreticilerin Ziraat Bankası'na olan kefaletli ve

ipoteekli borçlarını uzun vade ile yeniden düzenlemesi ve toprak mahsulleri ofisinin buğday alımı yapması, bölgenin ekonomik gelişmesine yardımcı olmuştur. Üretilen tarım ürünlerinin demiryolu ile taşınmaya başlamasıyla, ürünlerini diğer illere satma fırsatı yakalayan çiftçiler üretimlerini artırmışlardır. Genel olarak o dönemde üretilen tarım ve hayvancılık ürünleri; buğday, arpa, darı, nohut, mercimek, bulgur, pirinç, pamuk, badem, ceviz, kuru üzüm, mazı, koyun, keçi, sığır ve hayvan derisi olmuştur. Genellikle Mersin, İstanbul ve İzmir illerine satılmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.454.29-30-31).

Diyarbakır'da iki un fabrikası, bir tuğla ve kiremit fabrikası, İnhisarlar İdaresi (daha sonra TEKEL olmuştur)'nin soma (Ham alkol) ve rakı fabrikası, Diyarbakır Bankası T.A. şirketlerinin buz fabrikası, Diyarbakır Belediyesi'nin elektrik santrali, iki adet ipek mensucat imalathanesi, bir adet doğrama ve hızar fabrikası kurulmuştur. Ayrıca, 1 matbaa, 5 otel, 6 lokanta, 3 eczane, 9 hamam, 18 fırın, 22 terzi, 26 kunduracı, 25 haffaf (ayakkabı, terlik vb. gibi şeyler yapan ve satan), 30 berber, 28 marangoz, 16 yapı ustası, 18 demirci, 8 bakırcı, 8 saatçi ve 14 kuyumcu faaliyet yapmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.454.3-4).

Van: 1936 senesinde küçükbaş ve büyükbaş hayvanların toplam ekonomik değeri beş buçuk milyon lira olarak tahmin edilmiştir. 376.030 lira kıymetinde et, yün, kıl ve deri satışı yapılmıştır. Ayrıca; süt, yağ, peynir, yün mahsulleri ve av derileri ile beraber Van'da hayvancılıktan yıllık bir buçuk milyon lira kar elde edildiği tahmin edilmiştir. Daha çok ziraatla uğraşılan şehirde bir elektrik ve iki un fabrikası kurulmuştur. Ayrıca bezir ve yağ imalathaneleri açılmıştır (BCA. 30.10.0.0/69.454.32).

Urfa: Burada büyük ölçekli sanayi olmayıp ancak mahalli ihtiyaçları kısmen temin edecek ölçüde küçük sanayi kurulmuştur. Dabaklık, göncülük (gön işleme sanatı, dericilik), demircilik, dökmeçilik, kazancılık, bıçakçılık, yapıcılık, keçecilik, marangozluk, kuyumculuk, kunduracılık, yemenicilik, terzilik, dokumacılık, abacılık, saraçlık³², bakırcılık, kürkçülük, kendircilik ve mutafıcılık (keçi kılından dokuma) gibi sanatlar devam etmiştir. Şehrin diğer illere sattıkları ürünler, hububat, koyun, yağ, üzüm, fıstık, deri ve kendirden oluşmuştur (BCA. 30.10.0.0/128.923.4).

Şehirde bulunan fabrikalar; 1930 yılında 200.000 lira sermaye ile kurulan Urfa şehirde elektrik şirketi kurulmuştur. Dört adet un ve iki buz fabrikası, İnhisarlar İdaresine ait bir bütün

³² Araba koşumları, binek at takımları, eyer, semer gibi takımların deri ve meşinden olan kısımlarını yapma ve tamir etme işi.

fabrikası, özel müteşebbise ait beş tabak imalathanesi, on altı adet boyalı mensucat tezgâhı ve yirmi adet beyaz bez tezgahı müfettişlik döneminde kurulmuştur (BCA. 30.10.0.0/69.454.29).

Müfettişlik raporuna göre, Urfa'da bin iki yüze yakın küçük dükkândan altı yüzü küçük sanatlarla ilgilenmiştir. Mahalli dokuma tezgâhları ise Osmanlı Devleti zamanında bin beş yüz civarında iken şuan üç yüze kadar düşmüştür. Sanayinin gelişmemiş olduğu şehirde zirai ve sınai büyüme için un, çuval, kendir, pamuk, pamuklu bezler, zeytinyağı, hint yağı, araşit yağı ve susam yağı gibi ürünlerin üretime geçilmesi planlanmıştır. (BCA. 30.10.0.0/69.454.30).

Mardin: Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda sanayisi gelişmemiş olan Mardin ilinde halkın çoğunluğu çiftçilikle geçimini sağlamıştır. Dokumacılık ve kuyumculuk şehrin meşhur olduğu iş kolları olmuştur. Mahalli ihtiyaçları gidermek için ise terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik ve tenekecilik gibi çeşitli küçük esnaf faaliyetleri sürdürülmüştür. I. Dünya Savaşından önce Mardin sanayisinin en önemli üretim kolu dokumacılık olmuştur. Yaklaşık olarak üç bin tezgâhla yapılan üretim, kalitesiyle meşhur olmuştur. I. Dünya savaşından sonra azalan tezgâh sayısı tekrardan arttırılmaya çalışılmış ve adedi dokuz yüze kadar çıkarılmıştır. Senede bir milyon metreye yakın dokuma ve ham bez üretilmeye başlanmıştır (Güneydoğu, 1939: 342-344).

Şehrin o yıllarda meşhur olan zanaatları (Güneydoğu, 1939: 342-344):

Ev ve el işleri: Dokuma işlerinin bir kısmı, evlerde genç kız ve kadınlar tarafından yapılmıştır. Genellikle karyola, masa, kanepeler, koltuk ve yastık örtüleri, perde ve köşelikler üretilip memleketin hemen her tarafına satılmıştır.

Sabunculuk: Zeytin, sabun yapımında önemli bir hammadde olmakla birlikte üretim yirmi beş tonun altında olmuştur. Üretimin arttırılması halinde zeytinyağı ve sabun üretimi için kullanılabileceği belirtilmiştir. Bittim yağından da bir nevi sabun üretilip, her iki cins sabunda şehir içinde kullanılmıştır.

Debağat (Deri işleme): Mardin ilinde yılda yaklaşık yüz bin deri işleme kapasitesi olan büyük bir Debağat evi kurulmuştur. Ancak fabrikalaşamadığından ilerleme gösterememiştir. Buna rağmen kunduracılık için hammadde olduğundan şehrin ihtiyacını karşılayıp bir kısımda diğer illere satışı gerçekleşmiştir.

Kuyumculuk: Mardin kuyumcularının imal ettikleri bilezik, takı ve gerdanlık ülkenin en meşhur ziynet eşyalarından olmuştur.

Ayrıca Mardin elektrik şirketi müfettişlik döneminde kurulmuştur. Yedi adet testi imalathanesi ve köylerde altmış kadar kara değirmeni müfettişlik öncesi kurulmuştur. Derik kazasında mevcut olan zeytin ağaçlarının işlenmesi için 5 beygir kuvvetinde bir zeytin fabrikası faaliyete devam etmiştir. Şehirde kurulan un fabrikalarından yapılan üretim, merkezde 1.180 ton, Kızıltepe’de 1.170 ton ve Midyat’ta 1.800 ton olmak üzere toplamda 4.150 ton yıllık un üretilmiştir. (Güneydoğu, 1939: 401-402).

Siirt: 1938 yılında un ve doğrama fabrikası kurulmuştur. Un fabrikası 180.000 lira sermaye ile kurulmuştur. Ayrıca beyaz bez dokuyan 3-4 tezgâh faaliyet yapmıştır. Şirvan ve Eruh kazalarında tiftikten ve yünden tezgâhlar vasıtasıyla iyi ve güzel kumaşlar üretilmiş ve yıllık 6-7 bin ton üretim kapasitesi ile üretime devam etmiştir. Siirt’te halıcılık gelişmemiştir. Çünkü bölgeye has battaniye (Siirt Battaniyesi) çok meşhur olduğundan, tiftikten üretilen battaniye tüm yurt içine ve az da olsa Avrupa’ya da ihraç edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/69.454.28).

Muş: O dönemde halk ziraat, ticaret ve koyunculukla uğraşmıştır. Bazı köylerde halı ve kilim üretimi devam etmiştir. Merkezde üretilip diğer illere satılan ürünler ise, koyun, keçi, sığır, manda, yağ, yün, fasulye, bal ve av derisi olmuştur (BCA. 30.10.0.0/69.454.33).

Müfettişliğin illerde yapmış olduğu teftişler sonucunda bölge sanayisinin geri kaldığı ve özel müteşebbislerin çok az olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve sermaye yetersizliği bölge sanayisinin gelişmesinde en büyük engellerden olmuştur. I. Müfettişliğin bölge sanayisinin gelişmesi ve istihdamın artırılması amacıyla yapılmasını planladığı işler şunlardır (Güneydoğu, 1939: 337):

- Bütün bölgede çeşitli el sanatlarının olduğu tespit edilmiştir. Burada el sanatları için araştırma yapıp bölgeye has bir sanatın inkişafının sağlanması,
- Van’da bir balıkçılık enstitüsü kurularak Van balıkçılığının gelişmesi,
- Van Gölü kıyılarında soda, kundura çivisi ve kontrplak fabrikası kurulması,
- Mardin bölgesinde sabun üretiminin inkişafı için gereken tedbirlerin alınması,
- Mardin petrollerinin ihracı,
- Bölgede yaş meyve ticaretinin yapılması, konserve ve reçel fabrikalarının kurulması, müfettişliğin öncelikli programı olmuştur.

4.2.5. Eğitim Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Doğuda eğitim sorunu, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e aktarılan halledilememiş sorunların başında gelmiştir. Bu konuda Ahmed Şakir Paşa faaliyetlerde bulunmuş olsa da 1899 yılında Müfettişliğin kaldırılmasıyla birlikte doğuda eğitim sorunuyla ilgili çalışmalar yetersiz kalmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra özellikle 1925-1938 yılları arasında Milli Eğitim Hizmetleri Teşkilatı'nın hazırlamış olduğu raporlarda, doğuda yaşanan eğitim sorunları ve çözümleri ele alınmıştır. Bu çalışmada yer alan raporlara göre bölgede görülen sorunlar şu şekilde sıralanmıştır (Pehlivanlı, 1995: 558-559):

- 1928 yılında Urfa'da ihtiyaca cevap verecek bir okul olmadığı ve Hakkâri'de ise eğitimin neredeyse hiç olmadığından bahsedilmiştir.
- Bölgeye yapılan öğretmen tayinlerinde idealist ve ülküye sahip olan öğretmenlerin atanmasına dikkat edilmemiştir. Neredeyse hiç Türk öğretmen atanmamıştır.
- Bölgeye genelde yeni mezun olan öğretmenler atanmıştır. Öğretmenlerin atanmasında yanlış istihdam politikasından dolayı buraya gelen öğretmenler ertesi yıl başka yerlere tayin olmaya çalıştığından yolluk ve yevmiye gibi ekstra masraflarda çıkmıştır.
- Okul çağındaki çocukların çok küçük bir kısmı okula devam etmiştir. Elazığ'da bulunan ilkokullara 3.544 öğrenci ve ortaokullara 300 kadar öğrenci devam etmiştir. İlkokula devam eden çocuk sayısı ancak % 12 kadar olmuştur.

Bu sorunların çözümü için aynı raporlarda ise şu önerilere yer verilmiştir (Pehlivanlı, 1995: 558-559):

- Halkın aydınlatılması ve içtimai hayatın düzenlenmesi için idari tedbirler yerine okullara önem verilmedir.
- Eğitim ve öğretimin temel taşı olan öğretmenlerin tayinlerine çok dikkat edilmelidir. Özellikle bilgi ve görgüleri eksik öğretmenler, talebeye faydalı olamamaktadır. Bu yüzden buradaki yerli ve eski memurlar Batı'ya tayin edilerek yerlerine Türk kültür ve geleneklerini iyi bilen idealist ve ruh sahibi öğretmenler tayin edilmelidir. Bu bir zarurettir.
- Bölgenin diğer bölgelerle uyum sağlaması için Türkçe'nin öğrenilmesine azami gayret gösterilmelidir.
- Bölgede Kürtçülük ve Arapçılık fikirlerinin yayılmasına göz yumulmamalıdır. Türk orduları ve Türkçe bildikleri halde çeşitli sebeplerden dolayı Kürt olduklarını

iddia eden bilhassa Dersim bölgesinde Türkçenin konuşutulması yaygınlaştırılmalıdır.

- Bölgeye tayin olan öğretmenlerin sürekli değişmemesi için sadece sağlık sorunu olması halinde başka bir yere tayin olmasına izin verilmelidir. Sık yapılan tayinler öğretmenlerin bölge insanını tanımaya fırsat vermemektedir. Ayrıca tayinler mali külfet getirmektedir. Kız mekteplerine idealist hanım öğretmenler tayin edilmelidir.
- Yeni açılacak okullarda bölgenin mevcut ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı dikkate alınarak en uygun okul seçilmelidir. Memleketin sınırlı olan maddi imkânlarını israf etmemek için gerekli olan bu uygulama eğitimin gelişmesi için şarttır. Bu bölgede bulunan köyler az nüfuslu ve dağınık olduğundan dolayı buralara yatılı okullar yapılmalıdır. Arapça ve Kürtçenin yaygın olduğu Siirt, Mardin, Midyat ve Savur'da kız mektepleri açılmalı ve kızların okula gelmeleri teşvik edilmelidir.

Yukarda bahsedilen olumsuzluklar, müfettişlik öncesi ve kurulduğu dönemde gerçekleşen sorunlardır. Bu sorunların halledilmesi ve eğitim konusunda Türkiye ortalamasının çok gerisinde kalan bölgenin, eğitim seviyesinin yükseltilmesi için I. Müfettiş İbrahim Tali Bey çalışmalara başlamıştır. Bu konuda ilk olarak bölge halkının modernleşmesini sağlamak, ayaklanma sempatanlarını iyi birer vatandaş olmaya ikna etmek, medeniyeti (Batı kültürü) yaygınlaştırmak ve bütün bunlar için gerekli olan sosyal değişimleri gerçekleştirmek için okulların yanında Türk Ocakları'na da önem verilmiştir. Müfettişlik, Türk Ocakları'nın doğu bölgesinde şubelerinin açılmasını hızlandırmıştır. Kısa zamanda bölgedeki kasaba ve büyük köylerin çoğunda ocaklar kurulmuştur. Ocak üyelerinin çoğu erkek olmasına rağmen az sayıda kadın üyesi de sağlanmıştır. Kurulduğu her yerde ocaklar, toplumsal modayı şekillendirmede ve halkın eğitilmesinde bir araç olmuştur (Koca, 1998: 350-351).

Umumi Müfettişliğin eğitim-öğretim çalışmalarını zorlaştıran önemli bir unsur ise bölge halkının gelir seviyesinin düşüklüğü olmuştur. Bu imkânsızlık, vilayet bütçelerinden halkın verdiği vergilerle açılan ilkokulların yaygınlaştırılmasını engellemiştir. Aynı yıllarda I. Umumi Müfettişlik bölgesindeki 8 vilayetin bütçeye sağladıkları nakdi kaynak miktarı 6,499.143 lira olmuştur. Bu vilayetler içerisinde en büyüğü ve 720 köyü olan Diyarbakır vilayetine devlete ödediği vergi 1,339.117 lira olup, Diyarbakır'ın özel idare bütçesi de 500.000 lira civarında olmuştur. O dönemde, 720 köyü olan Diyarbakır'ın ancak 30'unda

öğretmenli okul vardı. O dönemde Muş'un 428 köyünün hiçbirinde okul açılmamıştır (Aydemir, 2008: 387-388).

Tablo 40. I. Müfettişlik Bölgesi Eğitim İstatistikleri (İlkokul, 1927-1937)

Eğitim-Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Okul Ortalaması
1927-1928	104	277	7.303	70
1928-1929	119	347	7.650	64
1929-1930	114	317	7.139	63
1930-1931	114	327	7.888	69
1931-1932	101	330	7.707	76
1932-1933	107	327	8.497	79
1933-1934	114	331	9.331	82
1934-1935	120	348	10.958	91
1935-1936	121	362	11.870	98
1936-1937	129	361	12.782	99

Kaynak: Güneydoğu- I. Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 442.

Tablo 40'da 1927-1947 yılları arasında I. Müfettişlik bölgesinde yer alan ilkokullar için eğitim istatistikleri gösterilmektedir. Buna göre, 1927-1928 ders yılında ilkokul sayısı 104, öğretmen sayısı 277 ve öğrenci sayısı 7.303 olmuştur. 1936- 1937 ders yılında ilkokul sayısı 25, öğretmen sayısı 84 ve öğrenci sayısı ise 5.479 artmıştır. Ancak öğrenci sayısının 10 yıl içerisinde % 75 artması ve okul sayısının ise % 25 artmasından dolayı okullar % 50 daha kalabalık olmuştur. Kısacası yapılan ilkokullar yeterli olmamıştır.

Ortaokullarda ise, 1927-1928 ders yılında okul sayısı 5, öğretmen sayısı 38 ve öğrenci sayısı 388 olarak tespit edilmiştir. 1936-1937 ders yılında ise öğrenci sayısı 1.623'e yükselmiştir. Bölgede 388 öğrenci bulunurken 1.235 öğrenci artarak ortaokul öğrencisi yaklaşık olarak 10 yıl içerisinde % 418 artmıştır. Ancak aynı yıl içerisinde 3.000'e yakın ilkokuldan öğrenci mezun olurken ortaokula gire öğrenci sayısı 500 kadar olmuştur. Yani ilkokulu bitiren öğrencilerin ancak % 16'sı ortaokula devam edebilmiştir.

I. Müfettişlik bölgesinde raporlara göre, 1932-1933 ders yılında Diyarbakır'da açılan lise, bölgenin ilk lisesi olmuştur. Başlangıçta 23 öğrencisi olan okulda, 1936-1937 ders yılında bu

sayı 287 öğrenciye yükselmiştir. Aynı yılda ortaokuldan yaklaşık olarak 550 öğrenci mezun olurken, bu mezun olan öğrencilerin ancak % 17'si lise eğitime devam edebilmiştir.

Erkek Sanat Okulu: Diyarbakır'da bulunan okul, 1927-1928 ders yılında 7 öğretmen ve 50 öğrenci ile eğitime başlamıştır. 1936-1937 ders yılında ise öğretmen ve öğrenci sayısı yaklaşık olarak 2 katına çıkmış, 13 öğretmen ve 105 öğrenci ile eğitime devam etmiştir.

Akşam Kız Sanat Okulu: Diyarbakır'da kurulan okul 1936-1937 ders yılında 103 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Sonraki yıl ise öğrenci sayısı 127'e çıkmıştır.

4.3. İkinci (Trakya) Umumi Müfettişlik ve Kalkınma Faaliyetleri (1934-1947)

Dâhiliye Vekâleti, 18 Mart 1934 tarihinde, 3626 sayılı tezkereyle, İbrahim Tali Bey'in Umumi Müfettiş olarak Trakya Müfettişliğine atanmasını İcra Vekilleri Heyetine teklif etmiştir. İbrahim Tali Bey, o dönemde İstanbul Milletvekili olarak mecliste yer almaktaydı ve daha önce I. Müfettişlikte görev yaparak bu konuda tecrübeli olduğundan, yeni kurulacak müfettişliğe atanması teklif edilmiştir. Heyet ise teklifi aynı gün 2/303 sayılı kararıyla kabul etmiş ve İbrahim Tali Bey'in müfettiş olarak atandığını ilan etmiştir (BCA. 30.18.1.2/43.15.7).

Trakya Müfettişliğinin ilk kadrosu 21 kişiden oluşmuştur. Bunlar; Umumi Müfettiş, Baş Müşavir, Asayiş Müdürü, Yazı İşleri Müdürü, İskân Müdürü, Diğer Memurlar ve Hizmetlilerdir. Müfettişliğin bir yıllık maaş, ücret ve masraflar toplamı 55.556 lira olarak hesaplanmıştır (BCA. 30.18.1.2/42.8.10).

İbrahim Tali Bey, II. Müfettişliğin kuruluşu için gazeteye yapmış olduğu açıklamada; yaklaşık olarak 6 yıl önce kurulan ilk müfettişlikte de kurucu müfettiş olarak görev yaptığını, şu an ise müfettişliğin Trakya'da kurulmasının zamanı geldiğini belirtmiştir. Bu müfettişliğin kurulma amacı ise; mevcut dört vilayetin kalkınması için el birliği ile çalışmak şeklinde ifade etmiştir (Milli Gazete, 23 Nisan 1934).

Trakya Umumi Müfettişliğinin kuruluşundan kapatılmasına kadar geçen 18 yıllık zaman diliminde, üç Umumi Müfettiş atanmıştır. İlk müfettişlik görevini üstlenen İbrahim Tali Bey, 18.03.1934 tarihinde atanmış ve Ağustos 1935'te sağlık sorunları nedeniyle görevinden istifa etmiştir (BCA. 30.18.1.2/ 43.15.7, Milli Gazete, 3 Ağustos 1935). İkinci olarak 09.08.1935 tarihinde İzmir Valisi Kazım Dirik, Trakya Müfettişliğine atanmıştır ve 03.07.1941 tarihinde vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür (BCA. 30.18.1.2/57.64.1). 1941 yılından 1943'e kadar,

yaklaşık olarak iki yıl boyunca Trakya Mufettişliğine atama yapılmamıştır. Üçüncü ve son olarak da, 16.06.1943 tarihinde 8 yıldır I. Mufettişlikte görev yapan Abidin Özmen Trakya Mufettişliği görevine atanmıştır (BCA. 30.18.1.2/57.7). Abidin Özmen, tüm Umumi Mufettişliklerin fiilen son bulduğu 1947 yılına kadar, Trakya Umumi Mufettişi olarak görev yapmıştır.

Trakya Umumi Mufettişliğinin kapsadığı iller; merkez Edirne olmak üzere Tekirdağ, Kırklareli ve Çanakkale illeri olmuştur. I. Mufettişliğe göre eşkıyalık sorunu, kaçakçılık ve isyan gibi sorunların Trakya’da olmaması, mufettişliğin kalkınma çalışmalarına daha fazla yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Trakya’da iklimin müsait olması, geniş ve verimli arazilere sahip olması ve su kaynaklarının bolluğu, mufettişliğin kalkınma çalışmalarında tarım ve hayvancılığa önem vermesine sebep olmuştur. Tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin idari düzenlemeleri başta olmak üzere, imar, eğitim, kültür ve sağlık gibi alanlarda bölgenin kalkınması bu mufettişliğin en önemli görevleri arasında yer almıştır. Ayrıca Trakya Mufettişliğinde hazırlanan 5 Yıllık Köy Kalkınma Planı ve İdeal Cumhuriyet Köyü projesi bölgenin kalkınması için hazırlanan önemli çalışmalardır.

4.3.1. İdari Alandaki Çalışmalar

İbrahim Tali Öngören, mufettişliğe atandıktan sonra ilk iş olarak bölgenin teftiş edilmesi için bir ay süren bir teftiş gezisine çıkmıştır. Bu teftiş gezisinde idari şubelerin yöneticilerini inceleyen Tali Bey; yöneticilerin bölge halkından olmamasının otorite kurmak için iyi olduğunu, ancak memurların yeterli faydayı sağlayamadığını belirtmiştir. Bunun sebebini ise, memurların masa başı çalışmasının halkı gözlemleme konusunda eksik kalmalarına ve mevcut bilgi birikimlerini halk için faydalı bir şekilde kullanamamalarına sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun yöneticilere bağlı tali memurların halkla doğrudan temas halinde yaptıkları işlerin denetlenememesine sebep olduğunu, ancak bir şikâyet geldiğinde inceleme yapıldığını ve bundan dolayı da olaylar olduktan sonra yöneticilerin haberdar olduğunu tespit etmiştir. Edirne’de tahsildarların sahte makbuzla tahsilat yapmalarının ve bu tahsilatı zimmetine geçirmeleri olayının idari amirleri tarafından çok geç anlaşılması örnek olarak gösterilmektedir. Bu yolsuzluk yaşanmadan önce idari amirler ya da görevlendirdiği memurların denetleme yapmamış olması, halkın uzun süre mağdur olmasına ve devletin gelir kaybına uğramasına sebep olmuştur (BCA. 490.01.0.0/643.130.1).

Tali Bey teftiř gezisi sonrasında memurların iřlerini dűzgűn yapmaları ve yolsuzluęa bulařmamaları için sıkı denetimin řart olduęunu belirtmiřtir. Sıkı denetimin halk ile devlet arasında gűven duygusunu kuvvetlendireceęi ve bűlgenin inkiřafını saęlayacaęını ifade etmiřtir. Teftiř gezisinde az da olsa rastlanan iřini dűzgűn yapan memurların, çalıřtıkları bűlgelerde, halkın devlet idaresine karřı daha baęlı olduęu gűrűlműřtűr (BCA. 490.01.0.0/643.130.1). Műfettiřin yapmıř olduęu teftiř gezisinin faydalı olduęu gűzlemlenmiř ve bundan sonra 2 haftalık teftiř gezileri yapılmaya bařlanmıřtır. Bu teftiř gezilerinde idari memurların teftiřiyle birlikte bűlgenin iktisadi, zirai ve kűltűrel kalkınması için arařtırmalar yapılması ve raporlar hazırlanmasına çalıřılmıřtır.

Umumi Műfettiř, gűreve bařladıęı dűnemde bu bűlgenin en bűyűk sorunu Balkanlardan gelen gűmenlerin çoęunluęunun Trakya’da iskűn edilmesi olmuřtur. Műfettiřlik űncesi belirli bir program dűhilinde yapılmayan iřin, műfettiřlięin kurulmasıyla birlikte gelen muhacirlerin yerleřtirilmesi, bu muhacirlerin barınma sorununun halledilmesi ve geçimlerini saęlamaları için mesleklerine uygun iř imkűnının saęlanması çalıřmalarının belirli bir program dűhilinde yapılmasına uęrařılmıřtır. O dűnemde űlkeden ayrılan Rumların oęunluęunun Trakya’da yařayan, sermaye sahibi esnaf ve zanaatkűr olması ve űlkeye gelen muhacirlerin ise mevcut Trakya halkı gibi tarım ve hayvancılıkla uęrařması, műfettiřlięin kalkınma çalıřmalarında zirai kalkınmaya űncelik vermesi sonucunu doęurmuřtur.

Tablo 41. 1923-1947 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Göçmen Sayıları ve Geldikleri Ülkeler

Yıllar	Bulgaristan	Romanya	Yugoslavya	Diğer Ülkeler	Toplam
1923-1933	101.507	33.852	108.179	384.000 ³³	627.538
1934	8.682	16.072	3.219	6.084	34.057
1935	24.968	21.162	3.489	1.100	50.719
1936	11.730	20.692	250	402	33.074
1937	13.490	13.110	65	87	26.752
1938	20.542	8.832	71	233	29.678
1939	17.777	3.375	154	152	21.458
1940-1947	18.213	4.215	1.727	17.233	41.388
Toplam	216.909	121.310	117.154	409.291	864.664

Kaynak: Geray. 1970: 8-36.

Tablo 41'de 1923-1947 yılları arasında Türkiye'ye gelen göçmen sayıları verilmiştir. Bu rakamlara göre Türkiye'ye gelen muhacirlerin % 72,5'nin müfettişlik kurulmadan önceki dönemde 1923-1933 yılları arasında geldiği görülmektedir. Bu dönemde 1923-1924 yılları arasında Yunanistan'dan mübadele ile gelen muhacirlerden Trakya'ya yerleştirileceklerin 100.000'i aşmaması kararlaştırılmıştır. Buna göre 1923-1924 yıllarında mübadele ile gelenlerden Edirne'ye 40.041, Kırklareli'ne 19.920 ve Tekirdağ'a 22.237 muhacir yerleştirilmiştir. 1934 yılına kadar Bulgaristan'dan gelen 101.507 muhacirin ise büyük çoğunluğu Trakya'ya yerleştirilmiştir. Trakya Müfettişliği kurulduğunda ise 1934 ve 1935 yıllarında gelen 84.776 muhacirin % 73,4 (62.220 kişi)'ü Trakya'ya yerleştirilmiştir. Diğer taraftan 1936-1938 yılları arasında Trakya'ya yerleştirilen muhacir sayısında bir azalma görülmüştür. Bu yıllarda toplam 25.249 muhacir Trakya Müfettişliğinin kapsadığı illere yerleştirilirken, Türkiye'ye gelen muhacir sayısı ise 89.504 olmuştur. Kısacası müfettişliğin kurulduğu ilk 2 yılda ülkeye gelen muhacirlerin % 73,4'ü Trakya'ya yerleştirilirken, 1936-1938 yılları arasında ise gelen muhacirlerin % 28,2'si Trakya'ya yerleştirilmiştir.

³³ 1923-1924 yıllarında Yunanistan'dan mübadele ile gelen muhacirler.

Müfettişlik dönemini kapsayan 1934-1947 yılları arasında ne kadar muhacirin bu bölgeye yerleştirildiği tam olarak bilinmese de, Geray (1970)'ın çalışmasında; 1923-1960 yılları arasında Çanakkale'ye 26.116, Edirne'ye 84.946, Kırklareli'ne 69.402 ve Tekirdağ'a 83.329 muhacir yerleştirildiği belirtilmiştir. Bu yıllar arasında gelen toplam 889.042 muhacirin 263.793'ü yani toplam muhacirlerin % 29,6'sı, Trakya Müfettişliğinin kurulduğu illerde iskân edilmiştir (Geray, 1970: 34).

Trakya Müfettişliği, göçmenlerin iskân sorunuyla ilgilenmek için çalışmalara hız vermiş ve öncelikle gelen göçmenlerin barınma sorununu halletmek için konut yapımına başlamıştır. 1934 yılında başlanan konut yapımı, 1937 yılına gelindiğinde 15.000 tanesi tamamlanmış ve göçmenlerin barınması için tahsis edilmiştir. Ayrıca gelen göçmenlerin geçimlerini sağlamaları ve ülke ekonomisine katkıda bulunmaları için Trakya'da bulunan ve atıl durumda olan çiftliklerin araştırılması yapılmıştır. Ülkeye gelen göçmenlerin çoğunluğu çiftçilerden oluştuğu için Türkiye'de çalışma hayatına daha kolay uyum sağlamalarına yardımcı olacak bu araştırmada, toplam 178 adet çiftliğin atıl durumda olduğu tespit edilmiştir. Bu çiftliklere toplam 350.000 muhacirin yerleştirilmesi planlanmıştır (Taş, 1997: 96). Ayrıca muhacirlere toprağın verimliliğine göre 30-90 dekar arasında arazi dağıtılması kararlaştırılmış ve Tekirdağ'da 86.622, Çanakkale'de 24.380, Kırklareli'nde 4.265 ve Edirne'de 2.210 dekarlık arazi muhacirlere dağıtılmıştır (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1938: 85).

Trakya'da müfettişlik göreve başladığı dönemde yapılan nüfus sayımında, bölgenin kent ve kırdaki yaşayan nüfusu ortaya konmuştur. Tablo 42'de yer alan 1935 nüfus sayımı verilerine göre, Trakya'da toplam nüfus 774.581 kişi olarak hesaplanmıştır. 1935 yılı nüfusunun yaklaşık olarak 200.000'den fazlası yurt dışından gelen muhacirlerdir. Toplam nüfusun % 74,64'ü kırsal kesimde yaşayanlardan ve % 25,36'sı ise kentlerde yaşayanlardan oluşmuştur. Bu iller arasında nüfusun en yüksek olduğu il olan Çanakkale'de halkın % 79,83'ü kırsal kesimde yaşamayı tercih etmiştir. Kent nüfusunun en yüksek olduğu il Edirne olmuştur. Ancak Edirne'de bile toplam nüfusun % 69,81'i kırsal kesimde yaşayan köylülerden oluşmuştur. Fakat nüfus sayım sonucunun bu şekilde gerçekleşmesinde, mübadelenin yaşanması etkili olmuştur. Trakya'da toplam nüfusun yaklaşık olarak % 50'si mübadelede gönderilen gayrimüslimlerden ibaretti ve bu nüfusun büyük bir kısmı şehirlerde yaşayan esnaf ve zanaatkârlardı.

Tablo 42. 1935 Yılı Nüfus Sayımına Göre Trakya Müfettişliği İllerinde Kır ve Kent Nüfusu

İller	Kır Nüfusu	Kır Nüfusu/ Toplam Nüfus (%)	Kent Nüfusu	Kent Nüfusu/Toplam Nüfus (%)	İl Nüfusu
Çanakkale	177.861	79,83	44.931	20,17	222.792
Edirne	129.028	69,81	55.812	30,19	184.840
Kırklareli	126.126	73,03	46.571	26,97	172.697
Tekirdağ	145.113	74,70	49.139	25,30	194.252
Toplam	578.128	74,64	196.453	25,36	774.581

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 11-35.

İbrahim Tali Bey, yaklaşık olarak bir yıl süren müfettişlik görevinde özellikle idari teftişler ve muhacirlerin iskân edilmesi konularıyla ilgilenmiş ve müfettişlik görevine atandıktan bir yıl sonra kendi isteğiyle ayrılmıştır. Trakya Müfettişliğine İzmir valilisi Kazım Dirik atanmıştır. Kazım Dirik, müfettiş olarak atandıktan sonra bir gazeteye verdiği demeç, müfettişlik faaliyetlerinin kapsam ve önemini göstermesi bakımından önemlidir. Bu demeçte (Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ağustos 1935: 1-9):

“Trakya Genel Müfettişliğine atanmakla önemli bir bölgenin yükünü üzerime almış oluyorum ve bunu çok şerefli bir vazife telakki ediyorum. 10 yıl çalıştığım İzmir bölgesinin heyecanını ve temiz duygularını buraya getirdim. Bütün arkadaşlarla köylü ile el ele vereceğiz. Yeni bir sevinç ve yeni heyecan vasıtasıyla çalışacağız. Atatürk davasını ve büyük rejimin isteklerini yavaş yavaş fakat durmadan yerine getireceğiz. Trakya ve Edirne bizim ülkümüzü dinamik tutan tarihsel hislerle doludur.

Kutlu topraklarımız çok verimlidir. Her şey yetiştirilebilir. Bayındırlık, ekonomi, kültür, tarım ve sağlık bakımından gereken işler sırasıyla yapılacaktır. Köylülerimizin kalkınmasına çok önem verilecektir. Göçmen kardeşlerimizin işleriyle hararetli surette uğraşyoruz. Trakya bölgesindeki bütün ürünleri, bilhassa peynirciliği, şarapçılığı, balıkçılığı sımsıkı tutacağız. Eskiden çok iyi denenmiş olan patates ürünü ve yaş meyve satışlarıyla ihracatın gelişmesi yollarını araştıracağız. Bütün Trakya’da ürünlerin ıslahı için büyük tedbirler alacağız.

Bataklıklar ve sıtma mücadelesi önemle duracağımız işlerdendir. Yeniden birçok çiftlikler açacağız. Vilayetlerde köy büroları açarak köylünün kalkınmasına dikkat edeceğiz. Her tarafta koru ve orman yetiştireceğiz. Gençliğin yükselmesine, halkımızın neşesine biraz da sanat hayatına önem vereceğiz. Bazı şartlara özen vererek Edirne'mizi turizm için önemli bir kaynak yapacağız.”

Müfettiş Kazım Dirik Trakya'nın kalkınması için pek çok alanda çalışma yapacaklarını belirtmiştir. Daha önce İzmir valisi olarak 10 yıl çalışmış olan Kazım Dirik, orada uygulamış olduğu kalkınma çalışmalarını Trakya bölgesinde de uygulamak için çalışmıştır. Ayrıca İbrahim Tali Bey'in başlattığı çalışmalarında devam ettirileceğini belirten Dirik, özellikle muhacir konusunda yoğun emek harcamıştır.

Trakya Umumi Müfettişliğinin en önemli çalışmalarından birisi köy ve köylülerin kalkınmasını sağlamak amacıyla yapılan çalışmalar olmuştur. Bu alandaki çalışmalar köy bürosu üzerinden yürütülmüştür. 25 Aralık 1935 tarihinde kurulan köy bürolarının kuruluş amacı “İkinci Umumi Müfettişlik ve Müşavirlerinin Teşkilat Kadroları Hakkındaki Kanun”da şöyle açıklanmıştır (TBMMZC, 1935: 1):

“Atatürk; Kamutayın 1935 yılı açılış söylevinde yurtta köy ve köycülüğün önemle ele alınmasını emir ve işaret buyurmuşlardır. Dört yıl evvel Vekâletçe göz önüne alınan bu çok mühim ve hayati mesele, İzmir vilayetinde köy büroları teşkili suretiyle tatbik ve tecrübe ettirilerek güzel ve verimli sonuçlar elde edilmiştir. Köy bürolarının; planlaştırılmamış bir köy kalmamasını temin yolunda halen birinci derecede müracaat edilecek bir teşekkül olduğu bu suretle fiilen ve tecrübe ile tahakkuk etmiş bulunmaktadır. Trakya'da şimdiye kadar yapılan tetkikatla; toprak, iklim ve coğrafi durum bakımından İzmir'de tatbik sahası bulunan ve iyi neticeler veren bu teşekkülün Trakya'nın ekonomik kalkınmasını temin yolunda ilk defa plana alınacak ve güzel sonuçlar verecek yegâne teşekkül olacağı kanaati tebellür eylemiştir. Şu halde mevcut imkân ve şartları, köy kalkınma işi için düzenleyerek teşkilatlandırmakta zaruret vardır. Önümüzdeki yıllarda bu muntıkada köycülük işlerinin alacağı geniş durum şimdiden göz önüne getirilirse bu çalışma ve planlaştırma keyfiyetinin, kati bir lüzum ve zaruret halini aldığı tebarüz eder. İşte köylerimizde istihsal, satış ve istihlak tarzlarını düzenlemek ve sağlık, kültür, tarım ve bayındırlık işlerini planlı bir şekilde yürütmek amacıyla Trakya Umumi Müfettişliği bünyesinde köy büroları teşkili zaruri görülmüştür.”

Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu'nun asli görevi; *“bölgedeki köyleri ekonomik, sosyal, sağlık, kültür ve bayındırlık bakımından geliştirmek; köylüyü yeni Türk rejiminin büyük ülküsüne uygun bir suretle kalkındırmak için esaslı tedbirler almak ve kalkınma programları yapmak”* olarak belirtilmiştir (Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü, 1936: 6). Müfettiş Kazım Dirik, köy bürolarının kalkınma için önemli bir göreve sahip olduğunu ve özellikle köy kalkınması ve köylü için Cumhuriyetin ayrı bir önem verdiğini şu sözlerle ifade etmiştir (Dirik, 2008: 270):

“Bu dava medeni dünyanın en büyük ve ağır davasıdır. Bizde bu işler için daha en az yirmi beş sene ister. Cumhuriyet rejimi on beş sene, hele son on yıl içinde artan hararet ve alaka ile köylüüne sarılarak varlığını ana memesi gibi uzattı, emzirdi ve muhakkak bir temel kurdu. Köyü gerçekten sevmek, tanımak, sevdirmek onu ancak içinden görmek, onun öz ve hacet dili ile konuşup anlaşmak lazımdır. Köylüye tutacağı yolu, tutunacağı destekleri göstermek, usanmadan çalıştırmak ve her şeyden önce bu davaya sarılmak ve sadık kalmak gerektir. İnsanlarını, hayvanlarını, toprak ve ormanlarını, yol ve suları ile yıkıcı derelerini bile ıslah etmeye koyulan cumhuriyet devri besbelli ki köylü için yeni bir hayat ve çetin şartlar altında yeni bir hareket planı çizmiş bulunuyor.”

Kazım Dirik, köylere yönelik yapılması gereken işleri ise (Dirik, 2008: 272):

“Büyük küçük endüstri ile toprak üstü ve toprak altı çalışmaları çok artmıştır. Teknik ve Ekonomi; işin ve düzenin başına geçmiştir. Şu hallere göre köyü ve Cumhuriyet rejimine bağlanmış olan köylüyü mutlaka teşkilatlandırmak, küçük ve kolay kredilerle bütün işlerine ve avadanlıklarına yardım etmek ve hele onu bel kemiğini zedeleyen tefecilerle sömürücülerden kollamak ve kurtarmak lazımdır. Köylünün ruhu, kafası, bünyesi, ev barkı, yaşayış tarzı, toprağı, çeşitli hayvanları, avadanlıkları, irili ufaklı makineleri... İşte bu işleri sağlam ve isabetli bir tutuşla düzene koymak ve işletmek bugünkü köycülüğün anlamı ve ifadesidir.” şeklinde ifade etmiştir.

4.3.2. İmar Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Trakya Müfettişliği kurulduktan sonra İbrahim Tali Bey, bölgenin imar işlerine yoğunlaşmıştır. 1923 yılından itibaren bölgeye yerleştirilen muhacirlerin iskân işleri hızlı bir şekilde düzenlenmiştir. Tali Bey müfettişliğin kuruluşundan kısa bir süre sonra bölgenin kalkınması için önemli imar projelerini aşağıdaki demecinde sıralamıştır (Milli Gazete, 1 Mart 1934: 1):

1. Edirne Trakya İkinci Umumi Müfettişliği merkezi olmuştur. Şehir en modern şekilde kendisine ve doğal güzelliklerine uygun olarak tanzim ve imar edilecektir.
2. Trakya'nın verimli toprakları Türkler arasında dağıtılacaktır.
3. Büyük ana yollarla birlikte Trakya'nın her yerine yollar yapılacaktır.
4. Trakya'da ipek fabrikaları, Şayak (yün kumaş) fabrikaları, ayakkabı fabrikaları yapılacak ve ziraat işlerinde daha modern uygulamalara geçilecektir.
5. Köy sayısı artırılacak, ağaçlandırılacak ve ağaçsız, korusuz ve okulsuz köy kalmayacaktır. Edirne İstanbul yolu ağaçlandırılacaktır.
6. Edirne İstanbul demir yolu devlet idaresine alınacaktır.
7. Ergene üzerinden mevcut temizleme makinası faaliyete geçirilecek ve Meriç nehrinin taşkınları önlenecektir.
8. Bataklıklar kurutulacak ve sıtma ile mücadele edilecektir.
9. Trakya'da hususi idareler birliği yapılacaktır.

Tali Bey müfettişlik görevinden kısa süre sonra ayrıldığı için bu işlerin tamamlanması Tali Bey'den sonra atanan Kazım Dirik'e kalmıştır. Kazım Dirik müfettiş olmasıyla birlikte 1935 yılında Trakya Köy Bürosu'nu kurmuştur. Köy Bürosu tarafından, bölgedeki köylerin topyekûn kalkınması için 1936-1940 yıllarını kapsayan "Trakya Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı" hazırlanmıştır. Bu programda temel olarak dört ana başlık üzerinde durulmuştur. Bunlar; "Sağlık, Kültür, Bayındırlık, Tarım ve Ekonomi"'dir. Köy kalkınmasıyla ilgili imar alanında yapılması planlanan işler ise Sağlık ve Bayındırlık işleri başlıkları altında şunlardır (Trakya'nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı, 1936: 17-30):

1- Sağlık İşleri

a- Kuyulara bilezik, tulumba ve kapak takılması, dört yanının harçlı döşeme ile çevrilmesi:

Bu işin 1936 yılı içinde bitirilmesi düşünülmüştür.

b- Köyün demir borulu veya künkli suları, su depoları, köy çeşme ve yalakları: Yakınında akarsuyu veya yüksekte kaynakları olan köylerin para varlığına göre beş yılda tamamlanması düşünülmüştür. Su yolunun kabirlik ve süprüntü yerlerinden veya yanındaki tuvaletlerden uzak geçirilmesi ve boruları döşeme işinin sağlık koşullarına uygun olması şart koşulmuştur. Hayvanlar için çimentodan büyük yalakların yaptırılması da istenmiştir.

c- Küçük bataklıkların kurutulması ve su toplanan çukurların doldurulması: Bu işin 1936'da başlayıp, 1937'de bataklıkların büyük oranda kurutulması ve çukurların doldurulması ile tamamlanması kararlaştırılmıştır.

d- Köyün genel süprüntü ve gübreliliğinin yapılması: Köylerin temizliği ve sağlığı için bu işlemin 1936 yılında bitirilmesi planlanmıştır.

e- Bulaşık ve tuvalet çukurları: Köyün pis giderleri için bulaşık ve tuvalet çukurları açılması ve bu işin 1936 yılında tamamlanması planlanmıştır.

f- Köy Azad Obaları: Yorgun, cılız, düşkün ve çoğu sıtmal ova köy çocuklarını korumak, güçlerini arttırarak geliştirmek için bölge vilayetlerinde 15 yerde köy Azad Obaları açılması planlanmıştır.

g- Çöp arabası, çöp sandığı, çöp kutusu, sulama arabası: Bu malzemelerin alımının büyük ve örnek köylerde 1936 yılında tamamlanması istenmiştir. Küçük köylerde ise 1937 yılı sonunda bitirilmesi planlanmıştır.

h- Buğu sandığı ve etüv makinesi: Köylerde bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılmaları düşünülmüştür. Birbirine yakın 5-10 köy arasında elbirliği yapılarak alınması planlanmıştır. Ortalama elli liraya mal olan buğu sandıklarının 1936 ve 1937 yılları arasında temin edilmeleri istenmiştir.

i- Köyün sağlık korucusu: Masrafı ortaklaşa verilerek 20 köye bir sağlık korucusu tutulması düşünülmüştür. Köy ebesi dahi bu hizmet içinde yer almıştır ve 1936 yılında başlayıp birkaç yıl içinde köylerin sağlık örgütlerinin tamamlanması planlanmıştır.

j- Köyün ecza dolabı veya sandığı: Köylerde ecza dolabı veya sandığı oluşturulması istenmiştir. Bu işi yolunda yürütmek, köylerin bağlı bulunduğu il ve hekimin sorumluluğuna verilmiştir.

k- Köy kanarası: Büyük ve pazarı olan köylerde yapılması ve 1937 yılı içinde her eksiğinin tamamlanması düşünülmüştür.

l- Köy kabristanlığı: Bütün köylerin kabirliklerine daha ziyade çam, servi ve ardıç gibi reçineli ağaçlar ve bulunursa ıhlamur dikilmesi kararlaştırılmıştır. Köylerin maddi durumuna göre kabristanların çevresi duvarla veya çitle çevrilmesi düşünülmüştür. Büyük ve örnek köylerin kabirlik duvarlarının badana edilmesi, temiz bir duruma konması ve içine hayvanların girmemesi gerekli görülmüştür. Kabirliklerin vefat kayıtlarının, köylerin imamlarında bulunması ve demirbaş gibi saklanması düşünülmüştür. Bu işin birkaç yıl içinde sonuçlanması planlanmış ve köy içinde kabirlik ve defin işlemi yapılması yasaklanmıştır.

m- Köylerde kireç kuyuları açtırmak, her yıl döneminde iç ve dış badana yaptırmak ve kokan yerlere kireç kaymağı koydurmak: Bu uygulamanın her yıl devam etmesi kararlaştırılmıştır.

n- Küçük artezyenler: Ürün bolluğuna, imecesine ve varlığına göre susuz köylerde artezyen veya kuyu açtırılması kararlaştırılmıştır.

o- Köy genel tuvaletleri: Büyük ve örnek köylerde 1936'da başlayıp, 1937'de bitirilmesi istenmiştir. Küçük köylerde daha ufak ölçüde yapılması planlanmıştır.

p- Ulusal, Sosyal ve Sağlık kurumları: (Hava Tehlikesi Kurumu, Kızılay, Çocukları Esirgeme, Spor, Avcılık, Hayır ve Düşkünlere Yardım kurumları), 1936-1937 yıllarında kurulması düşünülmüştür.

q- Köy hamamı ve duş yeri: Büyük, suyu bol ve örnek köylerde imece yardımı ile yapılması istenmiştir. Bu işin 1937 ve 1938 yıllarına kadar bitirilmesi düşünülmüştür.

r- Köy çamaşırlığı (yunak): 1938 yılında başlayıp büyük ve kalabalık köylerde yapılarak 1939 yılında her eksiğinin tamamlanması istenmiştir.

2- Bayındırlık

a- Köy yolları ve köprülerinin imar ve tamir işlerinin yapılması, yol avadanlıklarının satın alınması: Eksikliklerin, 1940 senesine kadar tamamlanması düşünülmüştür. Geçit vermeyen yolların taşla döşenmesi istenmiştir. Bu arada köylerin yol avadanlıkları alması ve 1937 yılı sonunda bu gerecin temin edilmesi istenmiştir.

b- Köy yolları geçiş belgesi: 1936 yılında belgelerin alınması ve takılmasının bitirilmesi istenmiştir. Bu belgelerin, köylerin anayollara ve birbirine gidişini kolaylaştırması düşünülmüştür.

c- Köy konağı: Köy odası olmayan büyük köylerin 1936 yılı içinde yeni köy odası yapımına başlanıp 1937 yılı içinde bitirilmesi istenmiştir. Küçük köylerde, yapı işinin 1938 yılı içinde bitirilmesi planlanmıştır.

d- Köy konuk odası ve konuk ahır: 1936 yılında başlanıp büyük köylerde 1937, küçük köylerde ise 1938 yılında bitirilmesi planlanmıştır.

e- Köyün yangın söndürme avadanlıkları (söndürge): Kazma, kürek, balta, kanca ve kova gibi avadanlıkların büyük ve örnek köylerde 1936 yılı içinde alınması kararlaştırılmıştır. Küçük köylerdeki eksiklerin ise 1937 yılı içinde tamamlanması istenmiştir.

f- Köy postaları ve posta kutuları: Köylerin kapasitesine ve isteklerine, köy ihtiyaç ve şartlarına göre kurulmaları kararlaştırılmış ve zorunlu tutulmamıştır. Haftalarca postası olmayan köylere bir posta görevlisi verilmesi, bu kişinin atı, çantası, kılık kıyafeti olması ve devlet posta kurumunda adı, sanı ve imzası ile tanınması ve güvenilir kimse olması istenmiştir.

g- Cumhurluk alanı, Atatürk anıtı veya Mehmetçik andıcı: Her köyde bir cumhurluk alanı olması kararlaştırılmıştır. Alanda bir bayrak direği bulunması, törenler için düzenlenmesi ve pazar günleri bayrak çekilmesi istenmiştir. Eksiklerinin 1937 yılında bitirilmesi düşünülmüştür.

h- Çocuk spor alanı: Büyük ve örnek köylerde 1936 yılında başlanıp 1938 yılı içinde bitirilmesi istenmiştir. Çocukların hava, güneş ve spor faaliyetleriyle canlanması ve kültür kuvvetlerinin artması amaçlanmıştır.

i- Gençler için spor alanı: Para ve imece yardımıyla yapılması istenmiştir. 1936 yılında başlayıp 1937 yılında bitirilmesi öngörülmüştür.

j- Köy telefonları: Büyük ve zengin köylerden başlanıp, küçük ve yoksul köyleri de bir araya getirerek ortaklaşa para ve imece ile yaptırılması kararlaştırılmıştır. Bu işin 1936 yılında başlayıp 1938 yılında tamamlanması istenmiştir.

k- Köy gezici projeksiyonu, öğretici filmler: Köy öğretici ve gezici sinema ve projeksiyon filmleri müfettişlik tarafından Berlin'den Ufa markasıyla alınmıştır. 1936 yazında çalışmaya başlamıştır. Sağlık, iskân, kültür, tarım, ekonomi ve bayındırlık filmleri gösterilmiştir. Büyük ve küçük köylerin bu iş için bütçelerine her yıl işletme ve film masrafına karşılık olarak 3-5 lira para koymaları istenmiştir.

l- Köy radyoları: Büyük ve zengin köylere 1939 yılına kadar radyo alımının tamamlanması ve 1936 yılında hangi köylere radyo alınacaksa, bu köylerin adlarının Umumi Müfettişliğe bildirilmesi istenmiştir.

m- Köy ırmak salları ve varageleler: Irmak geçitleri kenarındaki büyük köyler içindir. Taşıma işlerinden alınan ücretin köye gelir sağlaması düşünülmüştür. Su taşkınlıklarında ve taşıma işlerinde halka ve gerektiğinde ordu işlerine yardım etmesi kararlaştırılmıştır.

n- Köy han ve oteli (1938 yılında eklenmiştir): Büyük, zengin ve uğrak köylerde yapılması kararlaştırılmıştır. Köy sandığına da gelir temin edeceği düşünülmüştür.

o- Köy harita ve bayındırlık planı (1939 yılında eklenmiştir): Büyük ve örnek köylerde ucuza harita aldirmek ve plan yaptırmak amaçlı bir düzen olarak görülmüştür. Bu işin 1940 yılı sonuna kadar bitirilmesi düşünülmüştür.

p- Köy gazinosu: Sağlık yasaları; toprak, pis kokulu, basık tavanlı ve dumanlı kahve yerlerine izin vermemiştir. Köy gazinolarının sağlık yasalarına uygun binalar olarak 1940 sonuna kadar büyük köylerde yapılması planlanmıştır. Gazino duvarlarına ulusal kahramanların resimleri ve çeşitli haritaların asılması düşünülmüştür Eskilerinin ise yasalara uygun olarak yenilenmesi kararlaştırılmıştır.

Trakya Umumi Müfettişliğine bağlı Köy Bürosu tarafından hazırlanan “*Beş Yıllık Köy Kalkınma Planı*”, müfettişliğin plan çerçevesinde köy kalkınması için yapılan imar çalışmalarını şekillendirmiştir. Programda yer alan bazı maddeler, o dönemin Türkiye’si şartlarında, gerçekleştirilmesi pek mümkün olmayan şeyler olmakla birlikte, müfettişliğin görev süresi boyunca, köy kalkınması alanında hedeflenen pek çok işin başarılmasını sağlamıştır. Müfettişlik kuruluşundan itibaren üç yıllık sürede (1937 yılında); 7 adet mezarlık ve kiremit ocağı, 6 adet artezyen, 31 adet çeşitli kurum binalarının inşası ve 10 adet mezbaha yapımını tamamlamıştır. Aynı yıl, imece suretiyle inşa edilen yol uzunluğu ise 216 kilometredir (Ulus, 10 Şubat 1938, S. 5940, s. 2).

1938 yılına kadar Trakya’da, köy kalkınma planına göre gerçekleştirilen hedefler Ulus gazetesinde sıralanmıştır (Ulus, 10 Şubat 1938: 2):

- Bölgedeki 90 köyde tavuk istasyonları açılmış, Trakya’nın hemen her köyünde tavuk cinsleri, bölgeye en uygun gelen verimli tavuk cinsleriyle ıslah edilmiştir.
- Trakya köylerinin kalkınmasında ve köylü servetinin artmasında önemli bir yeri olan arı ve kovan meselesi çözülme yoluna girmiş, bölgedeki köylerin % 60’ında modern ve fenni arıcılık yapılmaya başlanmıştır.
- Köylü için masrafsız ve kazançlı bir uğraş olan, tavşan besiciliği bölge köylerine tanıtılmış, benimsetilmiş ve köylerde 36 tavşan istasyonu açılmıştır.
- Hayvan neslinin ıslahına özel bir önem verilerek, Trakya köylerinin aygır ve boğa neslini ıslah etmek üzere 415 damızlık getirtilmiş, bu damızlıklardan azami verimi alabilmek için 142 aşım durağı kurulmuştur.
- Ağaçlandırma çalışmaları titizlikle yürütülmüş ve tamamen ağaçsız olan 178 köye, meyveli ve meyvesiz ağaçlar dikilmiştir. 1200 köyün 497’sinde fidanlık kurulmuştur.
- 169 köy konağı yapılmış ve/veya tamir edilmiştir.

- 170 köyde Cumhuriyet meydanı, 16 köyde konferans salonu yapılmıştır.
- Köylerin temizlik ve sağlığı açısından son derece önemli bir yeri olan tuvalet işine önem verilmiş ve köylerde toplam 1553 tuvalet yapılmıştır.
- 324 köye ecza dolabı ve 7 köye ise bit ve pire gibi asalaklarla mücadeleyi sağlayan buğu sandığı alınmıştır.
- 141 köyde yangın söndürme aletleri tamamlanmıştır.
- 80 köye posta kutusu yaptırılmıştır.
- 211 köy okula kavuşturulmuş, açılan okullara ders araç-gereci sağlanmıştır.
- Gezici projeksiyon ve seyyar sinema aracılığıyla, bölgedeki tüm köylerde ülke tarihi, sağlık, ziraat ve bölgede yapılan kalkınma hareketlerini anlatan filmler gösterilmiştir.

Umumi Müfettişliğin, Trakya'nın bayındırlık işleri arasındaki en öncelikli çalışmalarından biriside bölgedeki yolların onarımı ve yeni yolların inşası çalışmaları olmuştur. Zira Trakya yolu ulaşım ve ülkede üretilen malların yurtdışına ihraç edilmesinde bağlantı noktası olmasından dolayı oldukça önemli görülmüştür. Ayrıca bölgede arzulan kalkınma atılımının gerçekleştirilebilmesi açısından bir an önce tamamlanması gereken projelerden birisi olarak değerlendirilmiştir.

Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey, 1934 yılında çıktığı teftiş gezisinde hazırladığı raporda bu konuya geniş yer ayırmıştır. Rapora göre; müfettişlik bölgesinde Kırklareli ve Çanakkale'deki yolların durumu iyi olarak görülmüş, ancak Edirne ve Tekirdağ vilayetlerindeki yolların bozuk ve bakımsız olduğu tespit edilmiştir. Bu sorunun en önemli nedenlerinden biri mahalli idareler bütçelerinin yetersizliği olmuştur. Ayrıca Trakya, akarsu ve derelerin bol olduğu ve bol yağış alan bir bölgedir. Bundan dolayı bölgedeki pek çok yol üzerinde köprüler kurulmuş ve menfezler açılmıştır. Ancak zaman içerisinde büyük menfezlerden bir kısmı tıkanmış ve akarsular köprüleri tehdit eder hale gelmiştir. Bu durum, zamanla önüne geçilmesi güç tahribatlara yol açabilir ve büyük emeklerle kurulmuş olan köprüleri kullanılamaz hale getirebilecek bir tehlike olarak görülmüştür. Ayrıca, bölgedeki yollar üzerinde bulunan köprülerden bazıları da bakımsızlık sebebiyle yıkılmaya yüz tutmuştur. Umumi Müfettiş bu tehlikeli durumun önüne geçebilmek amacıyla yol üzerindeki köprülerin ve menfezlerin onarılmasını ve gerekli bakımlarının yapılmasını programına almıştır. Bu konuya öncelik vermek, yol inşaatından önce, köprü ve menfezleri tamir ve/veya yeniden inşa etmek, en azından yağışsız mevsimlerde mevcut güzergâhlardaki ulaşımın

sorunsuz işlemlerini sağlamak üzere çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır (BCA. 490.01.0.0/643.130.1).

Müfettişliğin kurulmasından kısa bir süre sonra, bölgedeki köprülerin bakım ve onarım çalışmaları başlamıştır. Umumi Müfettişlik; bölgedeki yolların bakımı, onarımı ve bölgeye yeni yollar inşa edilmesi için de yoğun bir mesai harcamıştır. Bu çalışmalar da oldukça başarılı sonuçlar vermiş ve 1938 yılına gelindiğinde, Trakya'daki tüm yolların genel olarak onarımı bitirilmiştir. Gelibolu-Korudağ arasındaki yolun Korudağ'dan itibaren 12 km'lik kısmı asfalt olarak yapılmış, geri kalan kısmı ihaleye verilmiş ve bu yol üzerindeki Kavaklıdere köprüsü inşaatı tamamlanmıştır. Gelibolu-Eceabat yolunun bir kısmı asfalt hale getirilmiş, kalan kısmının da 1939'a kadar asfalt hale getirilmesi planlanmış, Edirne-Kırklareli-Çerkezköy yolu tamir edilmiş ve üzerindeki ahşap köprüler betonarmeye çevrilmeye başlanmıştır. Keşan-Malkara-Tekirdağ yolunun asfaltlanma çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmıştır. Çanakkale-Balıkesir yolunun Çanpazarı mevkiinden ayrılan Biga-Karabiga yolu tamamen asfalt hale getirilmiş ve bu yol üzerindeki ahşap köprüler betonarmeye çevrilmiştir. Karabiga yolu üzerinde bulunan ve daima sular altında kalarak kazalara yol açan Katrancı mevkiindeki yol parçası yükseltilmiş, Çanakkale-Ezine-Ayvacık ve Ezine-Bayramiç yollarının onarımı tamamlanmış ve bu yol üzerinde kalan son üç ahşap köprü de betonarmeye çevrilmeye başlanmıştır. Sarıcalı-Truva asfalt yolunun yapım çalışmaları bir yıl içinde tamamlanacak duruma getirilmiştir (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1938: 86-87).

Umumi Müfettişliğin kuruluşundan itibaren ilk dört yıl içinde yeniden yapılan veya onarılan yol uzunluğu ve köprü sayıları Tablo 43'de verilmiştir. Buna göre dört yıl içerisinde toplam 146,952 km inşa edilmiş ve 153,246 km yol ise onarılmıştır. Yol yapımında 1937 yılı Tekirdağ'da yapılan 85,767 km'lik yol, toplam inşa edilen yolun % 58'ini oluşturmuştur. Müfettişlik bölgesinde, yol alanındaki en önemli çalışma, Trakya'yı Avrupa'ya bağlayacak olan asfalt yolun inşasıdır. Bu yol İstanbul'dan Bulgaristan'a kadar toplam 256 km. olup, İstanbul'dan Lüleburgaz'a kadar 160 km, Lüleburgaz'dan sınıra kadar olan kısım da yaklaşık 95 km'dir (BCA. 30.10.0.0/155.92.7). İstanbul-Avrupa yolu ya da Balkan yolu diye adlandırılan bu yol 1939'da bitirilmesi planlanmıştır. Yolun İstanbul'dan Lüleburgaz'a kadar olan kısmı ise 1937 yılının Eylül ayında bitirilmesi planlanmıştır. Yapılan plana uygun olarak İstanbul-Lüleburgaz kısmı 1937 yılı Haziran ayında bitirilmiş ve törenle hizmete açılmıştır (Trakya Dergisi, Mayıs 1937: 29).

Tablo 43. Trakya Umumi Mufettişlik Bölgesinde Yol ve Köprü Çalışmaları (1934-1937)

Şehir	Yıl	Yollar (Km)		Köprüler (Adet)	
		İnşa Edilen	Onarılan	İnşa Edilen	Onarılan
Çanakkale	1934	1,2	2,275	40	1
	1935	11,487	13,891	15	-
	1936	-	10,200	11	18
	1937	3,66	31,136	13	-
Edirne	1934	23,764	3,503	14	22
	1935	7,612	2,706	14	22
	1936	0,357	13,508	4	8
	1937	1,7	6,481	3	3
Kırklareli	1934	-	8,449	4	40
	1935	-	11,366	2	11
	1936	-	8,852	12	6
	1937	-	9,332	2	5
Tekirdağ	1934	2,56	9,973		27
	1935	5,578	0,84	8	1
	1936	3,267	1,848		9
	1937	85,767	19,579	11	3
Toplam		146,952	153,246	153	176

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 261.

Bölgedeki bayındırlık çalışmaları çerçevesinde başarılan önemli bir çalışmada Edirne şehrine ait imar planının yaptırılması olmuştur. Berlin’de Kantofat fabrikasında 14.000 liraya yaptırılan plan, ilgili makamlarca onaylanmış ve Türk mimarlarından Prof. Dr. Eğli’nin bu planı harita üzerine yapması kararlaştırılmıştır. Nafia Vekâletince, 1938 yılı içinde, şehir planına uygun olarak, Edirne’de; Posta Telgraf Başmüdürlüğü Binası, Gümrük ve İnhisarlar Başmüdürlüğü ve Depo Daireleri, İş ve Ziraat Bankaları şubeleri için bina yaptırılması karara bağlanmıştır (Trakya Dergisi, Aralık 1937: 24).

1939 yılına gelindiğinde bu imar planının 1/5000 ölçekli haritası tamamlanmıştır. Ancak Umumi Mufettişlik bu haritaya müdahale etmiştir. Planın hazırlanmasında şehirdeki tarihi eserlerin merkeze konulmasını istenmiştir. Mufettişliğin bu isteği üzerine Nafia Vekâleti, Maarif Vekâletinden; Trakya Umumi Mufettişliği bölgesindeki tarihi eserlerin isimlerini ve konumlarını bildiren bir liste talep edilmiştir. Daha sonra da Nafia Vekâleti şehircilik bürosu şefi Hilmi Baykal başkanlığında bir heyet kurulmuş ve bölgeye incelemeye gönderilmiştir. Konu hakkındaki incelemeler ve çalışmalar yapıldıktan sonra Edirne’nin imar planı son

şeklini almıştır. Düzeltilmiş plana göre; Edirne'nin en önemli tarihi eserlerinden olan Üçşerefeli Cami önünde bir meydan açılması, Vezir Sokullu Mehmed Paşa'nın çifte hamamları 20 bin lira ödenek ile onarılması ve eski haline getirilmesi, ayrıca çevresindeki adanın da istimlak edilerek bütün meydanda yalnızca o büyük yapının görünmesi planlanmıştır. Üçşerefeli Cami, Sokullu Vezir hamamları, Alipaşa Çarşısı, Bedesten, Rüstem Paşa Hanı, Eski Cami, Belediye dairesi, Umumi Müfettişlik binası ve Selimiye Cami gibi şehrin belli başlı anıtsal ve tarihi yapıları, planın tam ortasında yer alması ve her birinin çevresi açılarak yeşil adalar içine alınması düşünülmüştür. Yeni planda; Posta Telgraf Müdürlüğü, İnhisarlar Müdürlüğü, İş Bankası ve Ziraat Bankası gibi kamu kurum ve kuruluşlarının bina yapacakları yerler de gösterilmiştir. Plan, Şubat 1939'da uygulamaya başlamıştır (Peremeci, 1940: 347).

Müfettişliğin, bayındırlık alanında büyük önem verdiği bir başka konu ise, bölgedeki yerleşim merkezlerinin elektrik ve suya kavuşturulması projesidir. Müfettişlik kuruluşundan hemen sonra bu konuyla ilgili çalışmalara başlamıştır. Nüfusu 10.000'den fazla olan merkezlerde fenni su tesisatı yapılması, çalışma programına alınmıştır. Nüfusu 10.000'den az olan merkezlerde ise sonradan yapılması planlanmıştır. Bu amaçla bölgenin çeşitli merkezlerinde kabotaj çalışmaları yapılmıştır (BCA. 30.10.0.0/72.473.3). Edirne'nin su tesisatı öncelikli olarak elden geçirilmiştir. 1934 yılında şehirdeki mevcut su şebekesi, font borular alınarak yeniden döşenmiştir. Ayrıca ikisi altışar yüz ve biri de dört yüz tonluk olmak üzere üç su deposu yapılmış ve bunun için 162.000 lira para harcanmıştır. Şehrin su gereksinimini karşılayan, Taşlımüsellim ve Pravadi'den kanal ile gelen suyun kanalı onarılmış ve 1 km'lik kısmı da yeniden inşa edilmiştir. Bu altyapı sorununun halledilmesi için de 10.000 lira harcanmıştır (Cumhuriyetin 15. Yılında Edirne, 1938: 74). 1937 yılında, Tekirdağ'ın su altyapısı 169.000 liraya ihale edilmiş ve çalışmalara başlanmıştır. Şehrin su şebekesi 1938 yılına kadar bitirilmesi ve Tekirdağ'ın modern bir su altyapısına kavuşturulması planlanmıştır (Trakya Dergisi, Kasım 1937: 27).

Trakya'nın bayındırlık faaliyetleri arasında önemli altyapı problemlerinden birisi olan elektrik probleminin çözülmesi için çalışmalara başlanmıştır. Umumi Müfettişliğin kuruluşundan sonra Edirne'deki elektrik santralini işleten yabancı şirket satın alınarak kamulaştırılmıştır. Şirketin işletmesi de Edirne Belediyesi'ne devredilmiştir (Peremeci, 1940: 440). Aynı şekilde Tekirdağ Elektrik Santrali de yabancı şirketten alınmış ve Tekirdağ Belediyesi'ne devredilmiştir (Edirne Postası, 29 Ekim 1939).

Trakya Umumi Müfettişliği bölgesinde, bayındırlık ve imar alanında yapılması planlanan diğer bir faaliyette Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli’nde    büyük stadyum inşasıdır. Bu stadyumların planları Ankara’da çizilmiş, finansmanını ise CHP ve Vilayet Meclisleri tarafından üstlenmiştir. Her bir stadyum için 15.000 lira para tahsis edilmiştir (Trakya Dergisi, şubat 1938: 32). Ayrıca Umumi Müfettişliğin  abalarıyla Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ’daki stadyumlar için Maliye Vekâletinden  denek çıkarılmıştır. Müfettişlik, aynı yardımın Çanakkale’deki stadyum inşaatı için de verilmesini talep etmiştir (BCA. 30.10.0.0/73.480.9). Bu çabaların sonucunda 1937 yılına gelindiğinde; Edirne’deki stadyumunun tesviye çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmıştır. Kırklareli ve Tekirdağ stadyumlarının ise istimlak çalışmaları bitirilmiş ve tesviye çalışmalarına geçilmiştir. Ayrıca Çanakkale’de de bir stadyum yapılması kararı alınmıştır. Bu stadyum için gereken arazinin istimlak işleri de tamamlanmıştır (Trakya Dergisi, şubat 1938: 32).

Umumi Müfettişlik, bu imar çalışmalarının yanında, bölgenin yağışlı olduğu dönemlerde taşkına sebep olan Meriç nehrinin temizlenmesi ve bu nehir üzerindeki köprünün tamir edilmesi için çalışmalara başlamıştır. Her yıl taşan ve Trakya’nın önemli bir bölümünde sele sebep olup büyük zararlara yol açan Meriç’in temizlenerek daha rahat akmasının sağlanması ve nehir üzerinde taşımacılığın yeniden başlatılması planlanmıştır. Bu iş sadece Türkiye’yi değil, Yunanistan’ı da ilgilendiren bir iştir. Çünkü Meriç’in taşması Yunanistan’da da birçok arazinin sular altında kalmasına; evlerin, tarlaların harap olmasına ve bataklıklar oluşmasına neden olmuştur. Konu hakkında Yunan ve Türk h k metleri arasında yürütülen görüşmeler sonunda “Meriç Nehri’nin Her İki Sahilinde Su Tesisatının Tanzimine Dair” bir antlaşma imzalandı. Yapılan antlaşmayla; Meriç Nehri’nin Edirne’den başlayarak temizlenmesi ve nehir üzerinde setler yapılması kararlaştırılmıştır. 6 Temmuz 1937’de, incelemeler yapmak üzere bölgeye bir fen heyeti gönderilmiştir (Edirne Postası, 7 Temmuz 1937).

Meriç nehriyle ilgili Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik’in fahri başkanlığında bir harita delegasyonu oluşturulmuş ve iki tarafın temsilcileri Edirne’de toplanarak çalışmalara başlamıştır. Meriç’in temizlenmesi projesinin yaklaşık olarak 20 milyon liraya mal olacağı hesaplanmıştır. Bu proje maliyetini iki ülkenin ortak karşılaması hususunda anlaşılmıştır (Peremeci, 1940: 419). Harita delegasyonu iki ülkedeki haritalar üzerinde çalışmış ve 1938 yılında uygulanacak temizlik planı haritasının bir kısmını bitirilmiştir. Nehir yatağının temizlenmesi ve nehir üzerine setler kurulması işinin 3 ile 5 yıl içerisinde tamamlanması planlanmıştır (Edirne Postası, 13 Ekim 1937). Bu proje ile bölgede her yıl yaşanarak maddi hasara ve can kaybına sebep olan taşkınların önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Tablo 44’de 1934-1938 yılları arasında, Trakya Umumi Mufettişliği bölgesindeki inşası tamamlanan binalar kır ve kent ayrımı yapılarak verilmiştir. Burada özellikle mufettişlik kurulduktan sonra ÷lkeye gelen muhacirlerin iskânı için nahiye ve köylere 18.477 ev yapıldığı gör÷lmektedir. Muhacirler için şehir merkezlerine ise toplamda 3612 ev yapılmıştır. 5 yıllık süreçte yapılan evlerin % 16,36’sı şehir merkezlerine, % 83,64’ü ise köy ve nahiyelere yapılmıştır. Bu durumun sebebi bölgeden göç edenlerin genellikle şehir merkezlerinde oturmaları ve onların ayrılmalarıyla çok fazla boş evin kalmasıdır. Diğer bir sebep ise gelen muhacirlerin genellikle kırsalda yaşayan çiftçilerden oluşması ve onların mesleklerini devam ettirmeleri için alıştıkları yaşam şekline uygun olarak nahiye ve köylere iskânlarının gerçekleştirilmesidir. Bu sayede muhacirlerin üretime ve ekonomiye doğrudan adapte olmaları amaçlanmıştır. Ayrıca yine nahiye ve köylerde okulu olmayan toplam 176 yere okul yapılmıştır. Şehir merkezlerinde büyük ve yeterli sayıda cami olması ve köylere yerleştirilen nüfusun fazla olması cami yapımında önceliğin köy ve nahiyelere verilmesine neden olmuştur. Yapılan resmi binaların % 8,8’i merkeze % 91,2’si ise kırsal kesime yapılmıştır. Bu 5 yıllık süreçte devletin ve mufettişliğin kırsal kesimin kalkınması için büyük çaba harcadığını görmek mümkündür.

Tablo 44. Trakya Umumi Müfettişliği Bölgesinde 1934-1938 Yılları Arasında Yapımı Tamamlanan Binalar

Yer	Yıl	Ev	Okul	Cami	Dükkân	Hamam	Resmi bina	Diğer	Toplam
Şehir Merkezi	1934	379	-	-	78	-	1	33	491
	1935	852	1	-	227	-	8	36	1124
	1936	1031	1	-	148	-	16	39	1235
	1937	675	-	2	195	-	9	50	931
	1938	675	1	-	172	3	7	38	896
Nahiye ve Köy	1934	1866	40	20	114	1	48	359	2448
	1935	5577	15	14	207	7	54	681	6555
	1936	4668	20	20	282	3	136	726	5719
	1937	3798	30	23	300	2	165	961	5279
	1938	2568	71	22	254	3	21	457	3396
Toplam	1934	2245	40	20	192	1	49	392	2939
	1935	6429	16	14	434	7	62	717	7629
	1936	5699	21	20	430	3	152	765	7090
	1937	4473	30	25	495	2	174	1011	6210
	1938	3243	72	22	426	6	28	495	4292
		22089	179	101	1977	19	465	3380	28.160

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 164.

4.3.3. Tarım Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Trakya Müfettişliği 1934 yılında kurulduğunda, ülkede GSMH'nin % 40'ını tarım oluşturmuştur. Tali Bey'le başlayan kalkınma çalışmalarının temelinde, Trakya'nın verimli ve geniş arazilere sahip olmasından dolayı tarım ve hayvancılık yer almıştır. Müfettişliğin yapmış olduğu hesaplamalara göre; Trakya'nın toplam yüzeyi 28.215 km²'dir. Bunun % 24,8'i ak, kara ve kıvılcım, ardıc, meşe ve kestane gibi çeşitli ağaçlardan oluşan ormanlık alandır. % 9,5'i tarıma elverişli olmayan kayalık ve bataklıktır. % 43,7'si çayırlar, otlaklar, yaylak ve meralar, % 1,5'i sebze, meyve bahçeleri, zeytinlik ve bağlar, % 13,2'si ise tarım ürünlerinin ekildiği alanlardan oluşmuştur (Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 41). Tarım ve hayvancılık için kullanılabilir arazi, toplam arazinin % 58,4'ü kadardır.. Bunun ise % 43,7'sinin otlak ve meralardan oluşması, bölgede hayvancılığın geliştirilmesi adına önemli bir kaynak olmuştur. Diğer taraftan bölgenin ikliminin ve yağışının iyi olması, çeşitli tarım

ürünlerinin yetiştirilmesinde önemli bir fırsat olmuştur. Bu yetiştirilen tarım ürünlerinin başta buğday olmak üzere, pirinç, ayçiçeği, şeker pancarı ve patates gibi sınai ürünleri olması bölgede sınai ürünlere dayalı sanayinin geliştirilmesi için önemli bir avantaj sağlamıştır (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 4-5).

Köy Bürosu tarafından bölgedeki köylerin topyekûn kalkınması için 1936-1940 yıllarını kapsayan “*Trakya’nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı*”nda dört ana başlıktan sonuncusu “*Tarım ve Ekonomi*” başlığıdır. Bu başlık altında köy kalkınmasıyla ilgili tarım alanında yapılması planlanan işler şunlardır (Trakya’nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı, 1936: 17-30):

4- Tarım ve Ekonomi

a- Tavuk istasyonları: Büyük ve örnek köylerde 1936 yılından başlayarak programın beş yıla yayılarak yürütülmesi planlanmıştır. Tavuk istasyonlarını açmakta ki amaç; Trakya’da tavuk cinsini ıslah, çok yumurta yumurtlar ve bol et verir tavuk cinslerini; verimsiz yerli cinslerin yerine koymak ve düzgün bir programla bu işi başarmak olmuştur. İstasyonlar için yılda 300 yumurta veren Legorn veya yılda 200 yumurta ile 4-5 kilo et veren Rodeyland cinslerinin alınması kararlaştırılmıştır.

b- Fenni arı kovanları: Arıcılık yapan her köyde 50-60 kilo bal yapan fenni Dadanblad kovanlarından birkaç tane yaptırılması planlanmış ve arıcılık yapan köyler için kara kovanlar yerine 5 yıl içinde yeni kovanlara geçilmesi kararlaştırılmıştır.

c- Tavşan istasyonları: Yalnız büyük ve örnek köylerde yapılarak, Ankara tavşanı ve Hollanda mavi cins tavşanının yetiştirilmesi planlanmıştır. Eti, tüyü ve derisi önemli gelir sağlayan bu cinsler, en iyi ve en verimli cins oldukları için üretilmesi düşünülmüştür. Beş yıla yayılan bir programla yürütülmesi ve her yıl eksikliklerin tamamlanması planlanmıştır.

d- Cins at, boğa ve eşek aygırları satın alınması: Hayvan ırklarının ıslah edilmesi için bu işe başvurulması kararlaştırılmıştır. Umumi Müfettişlik ve Tarım Bakanlığı 1936 yılından itibaren köy paralarının Ziraat Bankalarına yatırılmasını planlamıştır. Bankadan kredi kullanılması da düşünülmüş, bazı köyler cins at ve eşek aygırlarını ortaklaşa almıştır. Ortak köylerden 10-15 lira alınarak aygırlar bu köylere satılmıştır. Her köyün inek sayısına göre boğa alınmıştır.

e- Evcil domuz yetiştirmek (Yalnızca Umumi Müfettişliğin göstereceği birkaç büyük ve bu işe kapasiteli köylerde): Bu üretimin köylüye büyük para getireceği düşünülmüştür.

İstanbul'a ve dış piyasalara vapurla ve soğuk hava depolarıyla yollanması kararlaştırılmıştır. Domuzların Lüleburgaz-Sarımsaklı çiftliğinde olduğu gibi yetiştirilmesi düşünülmüştür.

f- Aşım durağı (Sıfat istasyonu): Büyük merkezlerde ve baytara yakın olan yerlerde köy damızlığı olan at ve eşek aygırları aşım durağı, köylerin ve birleşik bölgenin ortak malı olmuştur. Köyler imeceyle yapmış ve inşaat malzemesini almıştır. Ortaklaşa olarak Umumi Müfettişliğin göndermiş olduğu plana uygun yapmaları istenmiştir.

Hayvanların yiyecekleri ya köy bütçelerinden verilmiş ya da ayıracakları ot, arpa, yulaf, yonca ve saman gibi ürünlerle karşılanmıştır. Hayvanlar için bakıcı seyis ve eğer çok sayıda hayvan olması durumunda yamak da tutulması istenmiştir. Seyis ve yamakların bir kısmına para, bir kısmına da ürün verilmesi kararlaştırılmıştır.

g- Yabani ağaçların aşılınması, köy kavaklıklarının kurulması, yol ve tarla boylarının ağaçlanması: Bu işlemin her yıl (1936-1940) devam etmesi planlanmıştır. Umumi Müfettişlik tarafından verilen ağaçlandırma programına göre yapılması istenmiştir. Köylerin yalnız veya ortak ve belediyelerle hareket etmesi uygun görülmüştür.

h- Köy sandıklarına gelir için orta malı tarlaların bir miktarının ektirilmesi veya meyve fidanlıkları kurulması: Hiç sorulmadan köy kararıyla yapılacak işler arasına konulması istenmiştir. Bu tedbir köylüyü maddi yükünden bir derece kurtaracağı, en azından hafifletmeye yarayacağı için bütün köylere her yıl esaslı bir sorumluluk olarak verilmiştir.

i- Köy fidanlıkları: Meyveli, meyvesiz, cins ve aşılı fidanlar yetiştirmek, dağıtmak ve köyün sulak yerlerini, meydanlarını ağaçlandırmaktan ibaret olan bu iş, 1936 yılında başlayıp devam etmesi kararlaştırılmıştır. Her köy için zorunlu nitelikte olmuştur. Yabani zeytin, ahlat, yabani erik, yabani elma, çitlembik ve benzer ağaçlara aşı yapılması istenmiştir.

j- Köy fidanlıkları ve aşılama işleri: Köylerde tarım ve orman memurlarının gösterdikleri uygun yerlere 1936 yılında başlayıp devam etmiştir. Umumi Müfettişlikten gönderilen ağaçlandırma planı bu iş için kılavuz olmuştur. Trakya için sürekliliği olan bir istihdam ve gelir kaynağı olarak öngörülmüştür.

k- Köy çayırıkları ve yoncalıklar: Sulak köylerde yapma çayırklar, yoncalıklar, tırfıl ve sudan çayırı gibi çayırıklar tarım memurlarının ve bölge tarımcılarının kılavuzluğu ile 1936 yılında başlayıp devam etmiştir.

l- Şehitler andacı koruluğu: Köylerde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında şehit düşenleri saygı ile anmak ve yaşatmak için köyün en iyi yerinde meyveli ve meyvesiz

ağaçlardan düzgün koruluklar yapılması ve ağaçlara şehitlerin adı, sanı ve şehit olduğu yeri gösterir küçük etiketler konulması amaçlanmıştır. 1940 yılı sonuna kadar bunların çevreleri, yolları, belirleme levhalarının takılması ve iç düzenlerinin bitmesi düşünülmüştür. Bu işler için Orman ve Ziraat müdürleriyle de haberleşilmesi istenmiştir.

m- Cins tohumları, köy orta malı ürünlerini ve köy birlikleri adına alınan makineleri korumak için ambarlar yapmak: Toplanan ürünlerin ve alınan makinelerin korunması için yapılması ve 1937 yılında tamamlanması planlanmıştır.

n- Kalbur, ot ve saman balya makinesi almak: Toplu işlerden sayılmıştır. Büyük ve zengin köylerin makineleri birlik olarak almaları, merkezi bir köyde saklamaları ve bu köylerin ortak malı olması kararlaştırılmıştır. Makinelerden faydalanmak yolu tarım memurlarının kılavuzluğu ile yürütülecek bir tüzük ile saptanması planlanmıştır. Tüzük yapma işi valiliklere verilmiştir.

o- Petek ve Balmumu makineleri almak: Arı yetiştiren köylerin birleşerek ortaklaşa almaları istenmiştir. Petek makinesi ortak köylerin birinde bulundurulması ve yedek mumun saklanması ve bu makinelerle yapılacak peteklerin arıların yorulmadan bal vermesine yaraması düşünülmüştür. Umumi Müfettişlik arı ustalarının gezilmesini ve bunlar için bastırılacak küçük kitapçıkların her köyün okuma odasına gönderilmesini planlamıştır. Verimsiz ve sıkça hastalıklara tutulan, kurak iklim şartlarına ve uzun kışlara dayanıksız kara kovanların yavaş yavaş kaldırılması amaçlanmıştır.

p- Yağ ve peynir makineleri satın almak: Süt, yağ ve peynir üreten ve üretme kapasitesine sahip olan köylerin birlik olarak bu makineleri kollektif işler arasında satın alması kararlaştırılmıştır.

q- Lonca ve Hal: Pazar kuran köylerde 1936 yılında başlayarak, 1937 ve 1938 yıllarında bitirilmesi kararlaştırılmıştır.

r- Fenni nalbant: Tezkere ve belgesini (nişan) almış nalbant ustalarından 4-5 köy için bir usta tutulması planlanmıştır.

s- Tarım Kredi Kooperatifleriyle satış kooperatiflerine ve diğer ürün kooperatiflerine bağlanma: Kooperatiflerin bütün ürünlere göre kurulması kararlaştırılmıştır (peynircilik, bağcılık, şarapçılık, yağ meyvecilik, kozacılık, kavunculuk, deniz, nehir veya göl kıyılarındaki köyler için balıkçılık, besicilik ve diğer tarım ürünleri kooperatifleri gibi).

t- Büyük köylerin çevresinde sergi ve hayvan panayırıları açmak ve bunları temiz ve sağlık yasalarına uygun bulundurmak: Panayır kurulan köyler için düşünülmüştür.

u- Yel değirmeni veya küçük fabrika ve mandıralar: Yalnız büyük köyler ile çevresindeki köyler için mandıralar, motorlu veya yel değirmeni ile un, susam, zeytinyağı ve nişasta yapan küçük fabrikalar kurulması planlanmıştır.

v- Köy tarım ve hayvancılık istatistikleri: Umumi Müfettişliğin yönergelerine ve gönderilecek çizelgelere göre 1937 yılından başlayarak tutulması kararlaştırılmıştır.

Müfettişlik, kalkınma planını hazırlandıktan sonra bu planın uygulanması için çalışmalara başlamıştır. İlk olarak Edirne’de bulunan Türkgeldi çiftliğinin satın alınması ile burada bir devlet üretme çiftliği kurulmuştur. Kurulan çiftlikte bölgede ürün çeşitliliğini artırmak için yeni tarım ürünlerinin ekimi denenmiştir. Çiftlik, 16.000 dönümlük bir araziye kurulmuştur ve Trakya’da; iklimin ve toprağın niteliğine ve piyasanın ihtiyacına uygun, yüksek verimli ve hastalıklara karşı dirençli hububat ve sanayi bitkilerinin tohumlarını üretmek amaçlanmıştır. Üretilen tohumlardan bölgeye uyum sağlayanlarının çiftçilere ücretsiz dağıtılması planlanmıştır (Trakya Dergisi, Ekim 1936: 20, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1937: 38).

Türkgeldi çiftliği kurulduktan sonra, müfettişlik bölgesinin üç ayrı yerinde daha tohum üretme çiftlikleri açılması kararlaştırılmış ve yerleri hazırlanmıştır. Çiftliklerde yapılan deneyler ve uygulamalar sonucunda daha iyi ürün veren, gıda kuvveti ve gloten oranı yüksek, nitelikli buğday yetiştirilmesinin önü açılmıştır (BCA. 30.10.0.0./72.474.9).

Müfettişlik bölgesinde kurulan tohum üretme çiftliklerinin yanında, bölge tohumlarının temizlenmesi ve bu sayede verimliliğin artırılması için selektör makinesi alınmasına karar verilmiştir. İcra vekilleri heyetinin aldığı bu karar uygulamaya konmuş ve 1936 yılında, Trakya Müfettişliğine 20 selektör gönderilmiştir. Selektörler köylerin nüfus yoğunluğuna göre ve ortak kullanım için uygun yerlere kurulmuş ve bu makineleri kullanması için makinistler yetiştirmek üzere Havsa köyünde bir kurs açılmıştır. Selektörler, 1937’den itibaren bölgede tohum temizleme çalışmasına başlamıştır (Trakya Dergisi, Ekim 1936: 20). 1937 sonbahar ve 1938 ilkbaharında Trakya Umumi Müfettişliği bölgesinde çalışan 20 selektörün temizlediği tohum miktarı ise şöyledir (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1938: 35):

İller	Kilogram
Edirne	448.815
Kırklareli	812.440
Tekirdağ	799.383
Çanakkale	461.945
Toplam	2.522.583

4.3.3.1.Tarım Kredi Kooperatifleri

Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik, Trakya'nın kooperatifleşmesi için büyük çaba harcamıştır. Dirik, İzmir'de başladığı kooperatifçiliği geliştirme çalışmalarına Trakya'da da devam etmiştir. Göreve başladıktan üç ay sonra, Trakya'nın dört vilayetinin en canlı köylerinde 50 kadar kredi kooperatifinin açılması için yoğun bir şekilde çalışmıştır. 1936'da kooperatifçilik alanında muhasebe elemanı yetiştirmek üzere Edirne ve Tekirdağ'da Ziraat Bankası tarafından 2 kurs açılmıştır (Dirik, 2008: 279). Bu kurslardan sonra yapılan sınavlarda 32 kişi başarılı olmuş ve sertifika almaya hak kazanmıştır.

Tablo 45. Trakya'da 1931-1938 Yılları Arasında Kurulan Kooperatiflerin İllere Göre Dağılımı

İller	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Çanakkale	5	6	6	7	7	6	15	18
Edirne	5	5	5	6	6	11	16	17
Kırklareli	-	5	5	5	5	5	6	20
Tekirdağ	6	9	9	9	9	9	19	21
Toplam	16	25	25	27	27	31	56	76

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 142-143.

Tablo 45'de görüldüğü üzere Trakya'da kooperatifçilik, Trakya Umumi Müfettişliği kurulduktan sonra artmaya başlamıştır. Müfettişliğin kurulduğu 1934'e kadar Trakya genelinde toplam 25 tarım kredi kooperatifi varken özellikle 1937-1938 yıllarında 45 yeni kooperatif kurularak 1938'de kooperatif sayısı 76'ya yükselmiştir. Tablo 45'te 1931-1938 yılları arasında açılan kooperatiflerin illere göre dağılımı verilmiştir. Bu tabloya göre illerin kooperatif sayıları birbirlerine yakındır. Özellikle 1936 yılından sonra mevcut kooperatiflerin 31'den 76'ya çıktığı görülmektedir. Bu durum Trakya Müfettişliğinin kooperatifçilik alanında yaptığı teşvik ve çalışmaların olumlu sonuçlar verdiğini göstermiştir. Trakya bölgesinde,

1931-1938 yılları arasındaki 8 yıllık dönemde 474 kasaba ve köy kooperatiflere bağlanmıştır. Trakya bölgesinde bulunan kooperatiflere ortak olan kişi sayısı 18.066 olmuştur (Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 142-143).

4.3.3.2.Fidancılık, Bağcılık ve Meyvecilik

Trakya Umumi Müfettişliğinin beş yıllık çalışma programında, bölgenin ağaçlandırılması meselesi önem verilen konulardan birisi olmuştur. Beş yıllık köy kalkınma planı içerisinde; “Trakya’nın Ağaçlama Planı ve Ağaçlandırılmasında Kararlaştırılan Esaslar” da belirlenmiştir. Bu plana göre Trakya’nın ağaçlanmasında yapılması düşünülen faaliyetler şu şekilde belirtilmiştir (Trakya’nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı, 1936: 23);

- Göçmen evlerinin bahçelerine meyveli fidanlar dikilmesi,
- Trakya’nın durumu itibarıyla üç nehir ve ayaklarının geçtiği yerlerde kavaklık, söğütlük ve çınarlıklar meydana getirilmesi,
- Nispeten kurak olan yerlerin akasya, meşe, ceviz, badem, çam ve emsali ağaçlarla donatılması planlanmıştır.

Bölgede ağaçlandırma işlerine büyük bir hız verilmiş, 1936 yılına kadar Trakya’da meyveli ve meyvesiz bir buçuk milyon fidan dikilmiş ve köylerle belediye merkezlerinde zorunlu fidanlıklar açılmıştır. Ayrıca Edirne-Karaağaç yolunun iki tarafına binlerce fidan dikilmiştir (Buç Gazetesi, 6 Mayıs 1936).

1936 -1937 yılları arasında 41.408 aşılı ve 70.847 aşısız fidan dağıtılmıştır (Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 114-115). 1938 yılında ise kavak ve fidan dikim işleri artmıştır. Bu yıl içerisinde bir milyon kavak çeliği dikilmiştir. Bunlardan 400.000’i Kırklareli vilayetine dikilmiştir. Geri kalanı ise Saray, Gelibolu, Çanakkale ve Edirne’de dikilmiştir. Bütün belediyeler 5 dekardan az olmamak üzere fidanlıklar kurmuşlar ve bunları bütçelerine dâhil etmişlerdir. 20-50 dekarlık alanlara fidanlık kuran belediyelerle köyler bir arada ve köy kanununa uygun olarak bu fidanlıkları ortak bir şekilde açmışlardır (Trakya Dergisi, Haziran 1938: 23).

Trakya’da bulunan Ergene ovasının bütün akarsu kıyılarında, belirli bir plan çerçevesinde kavaklıklar açılmış ve bütün Trakya’da fidancılığa ve planlı fidanlıklara önem verilmiştir. Bu konuda Ziraat Bakanlığının verdiği destekten sürekli faydalanılmıştır. Ayrıca Macaristan’dan gelen uzmanlar Trakya’da fidanlıklar konusunda önemli hususları öğretmişlerdir. Trakya’da bütün göçmen evleri bir plan çerçevesinde ağaçlandırılmış, bu ağaçlandırma sürecinde

kullanılan meyve fidanları, Ziraat Bakanlığının desteğiyle sağlanmıştır (Buç Gazetesi, 9 Kasım 1935).

1936 yılında toplam 14 adet fidanlık kurulmuştur. Bu fidanlıkların başlangıçta toplam arazisi ise yaklaşık 200 dekar kadar olmuştur. Bölgede açılan yeni fidanlıklar ile her geçen yıl daha da genişletilmiştir. Örneğin 1937 yılında Tekirdağ'da bulunan numune fidanlığı 200 dekar genişletilmiştir. Bunun için çeşitli bahçeler istimlak edilmiş ve gereken para Ziraat Vekâletinden temin edilmiştir (Trakya Dergisi, Kasım 1937: 26). Vize, Lüleburgaz, Gelibolu, Saray ve Pınarhisar kolektif fidanlıkları da aynı yıl genişletilen fidanlıklar olmuştur. Ayrıca Uzunköprü, Keşan, Malkara, Çorlu, Şarköy, Mürefte ve Meriç kolektif fidanlıklarının da genişletilmesi kararlaştırılmış, istimlâk çalışmalarına başlanmıştır. Aynı yıl, Lüleburgaz devlet üretme çiftliğinde toplam 500 dekarlık bir fidanlık kurma çalışması başlamıştır (Edirne Postası, 25 Kasım 1937).

1937 Kasımında genişletilmesi kararlaştırılan bir başka fidanlık ise Edirne Numune Fidanlığı olmuştur. Edirne Fidanlığı 1936'da kurulmuş ve aynı yıl 100 dekarlık arazide fidanlığa eklenmiştir. 1937 yılında ise, Ziraat Vekâletinden sağlanan para yardımıyla dört büyük bahçe istimlak edilerek Edirne Fidanlığı Meriç'e doğru genişletilmiştir (Edirne Postası, 11 Aralık 1937). 1937 yılında; Burgaz, Kaynarca, Vize merkezlerinde birer dekar olarak kurulan kollektif fidanlıkların arazisi; 1938 yılında Burgaz'da 17 ve Vize'de ise 32 dekara yükseltilmiştir. Buralarda yetiştirilen çeşitli fidanların sayısı da bir sene içerisinde 60.000'den 100.000'e çıkmıştır (Trakya'da Yeşilyurt, 13 Şubat 1938). Bu çalışmalar sonucunda Trakya Umumi Müfettişliği bölgesinde fidancılık ve ağaçlandırma çalışmaları hızla gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. 1937 yılında müfettişlik bölgesinde bulunan fidanlık sayısı 57'ye yükselmiştir (Trakya Dergisi, Mart 1937: 25).

1938 yılında Kırklareli'nde Pınarhisar nahiye merkezindeki 63 dekarlık fidanlığın yanı sıra, Lüleburgaz, Vize, Babaeski kaza merkezleri ile İnece nahiye merkezinde de birer kolektif fidanlık oluşturulmuştur. Bu fidanlıklardan yıllık dağıtılan meyveli ve meyvesiz fidan sayısı 400.000'i bulmuştur. Dağıtılan fidanların % 50'si kavak ağacı olurken % 17'si meyveli fidan ve % 33'ü diğer meyvesiz fidanlar olmuştur. Pınarhisar'da kurulan fidanlık büyük olduğu için dağıtılan fidanların % 40'ı bu nahiyede dağıtılmıştır (Cumhuriyetin 15. Yılında Kırklareli, 1938: 29). 1939 yılına gelindiğinde Trakya Umumi Müfettişliği bölgesi dâhilinde 80 fidanlık oluşturulmuştur. Fidanlıklar toplam olarak 2.400 dekarlık bir araziye yayılmıştır (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 6).

1940 yılında sadece Edirne fidanlığından 40.000 meyveli fidan ve 60.000 akasya fidanı köylüye ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Aynı yıl, Tekirdağ'daki vilayet fidanlığından 20.000 meyve fidanı ücretsiz olarak köylüye dağıtılmıştır. Bölge dâhilinde kurulmuş olan kolektif fidanlıklardan köylüye dağıtılan meyveli ve meyvesiz fidanların sayısı ise 1.000.000 kadar olmuştur. Ayrıca tüm köylerde planlı bir şekilde kurulmuş olan kavaklıklarda 4,000.000 kavak çeliklenmiştir. Müfettişliğin emriyle vilayet ve köyler özel idareler hesabına her yıl en az ellışer bin kavak dikmekle mükellef kılınmıştır (Edirne Postası, 23 Mart 1940).

Trakya Umumi Müfettişliğinin bölgede bahçecilik ve bağcılığın gelişmesi için uygulamaya koyduğu önemli bir proje de modern aşılama yöntemlerini bilen, bahçecilik ve bağcılık konusunda donanımlı elemanlar yetiştirmek olmuştur. 1930'lu yıllarda, 1000 ziraatçı Ziraat Vekâletine bağlı olarak çalışmış ve bu ziraatçılardan yalnızca yirmi iki ziraatçı Trakya bölgesinde görev yapmıştır. Ancak Trakya bölgesinde yaklaşık olarak bin köyü bulunmakta ve bu köylerin ziraatçı ihtiyacı ise mevcut çalışanların yaklaşık olarak beş katı olarak hesaplanmıştır. Yaklaşık 80 ziraatçının okullarını bitirip bölgeye gelmeleri 30 yılı alacağından müfettişlik bu konu ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Trakya Umumi Müfettişliği köylere modern tarım yöntem ve tekniklerini öğretebilmek için, köylüyü çabuk ve pratik bir şekilde yetiştirecek ziraat kursları açmaya karar vermiştir (Trakya Dergisi, Kasım 1937: 21).

Kazım Dirik, 1936 yılında Başvekile sunduğu raporunda bölgede iki yıllık ziraat kursları açılmasını teklif etmiştir. Raporunda bu kursların Trakya'nın zirai ve ekonomik kalkınması için son derece önemli olduğunu ifade etmiştir. Müfettişin bu teklifi olumlu karşılanmakla birlikte bu iş için gereken 60.000 lira Ziraat Vekâletince karşılanmamıştır. Ancak bölgenin imkânlarıyla 1936 yılında Edirne ve Pınarhisar fidanlıklarında, ilk ziraat kursları açılmıştır. Kursların iki yıl devam etmesi kararlaştırılmış ve bölgenin ihtiyaçlarına göre; bağ, fidan, aşıcılık ve haşereler ile savaş vb. zirai konularda eğitim verilmesi planlanmıştır. İlk açılan kurslara toplam 40 köylü genç kayıt edilmiştir (BCA. 30.10.0.0/72.475.10). Yetiştirilen gençler, kurslardan mezun olduktan sonra, tarımbaşı olarak köylere gönderilmiştir. 1936-1939 yılları arasında Trakya Müfettişliği bölgesinde 100 köylü genç tarımbaşı olarak yetiştirilmiş ve köylere hizmet etmesi için ihtiyaç duyulan köylerde görevlendirilmiştir (BCA. 30.10.0.0./73.481.6).

Tarımla ilgili yapılan bu çalışmaların yanında bağcılık ile ilgili çalışmalar, ilk olarak 1934'de Edirne'de yapılan valiler kongresinde ele alınmıştır. Bu toplantıda; İktisat Vekâleti Ticaret Genel Müdürü İsmail Hakkı Bey'in başkanlığı altında uzman bir heyet tarafından hazırlanan Trakya Bağcılığı ile ilgili rapor görüşülmüştür. Raporda; bağcılığın Trakya ekonomisinde

önemli yer tutabilecek potansiyele sahip olduğu, ancak bölgedeki bazı bağcılık merkezlerinde bağların sadece yaş üzüm üretimine yöneldiği, bu durumun yanlış olduğu ve Trakya'daki bağcılığın ilk hedefinin ihraç için şaraplık üzüm yetiştirmek olması gerektiği belirtilmiştir. Önceki yıllarda Kırklareli, Tekirdağ ve Edirne'nin Kırçasalılı (Zalof) şaraplarının ihraç ürünleri arasında yer aldığı, ancak savaşların ve filoksera hastalığının neden olduğu tahribat sonucunda bağ sahalarının azaldığı, bazı bağların tamamen kuruduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı Türk şaraplarının dış pazarlarda yerini başka şaraplara terk ettiği; kendi şaraplarını ıslah etmek için Türk şaraplarını karıştırmak zorunda olan bazı ülkelerin Türkiye'deki ile aynı cins üzüm yetiştirme ve şarap yapma çabasında olduğu belirtilmiştir. Türk şaraplarının dış pazarlarda eski şöhret ve mevkiini alabilmesi için, rakipleri ile mücadele edebilecek kalitede imalata başlaması hususunda gereken tedbirlerin alınması, reklam ve propagandaya önem verilmesi gerektiği raporda belirtilmiştir (BCA. 30.10.0.0./72.474.11).

Bu toplantıdan bir süre sonra Trakya Umumi Müfettişliği, Trakya'daki bağcılığın durumunu ve alınması gereken tedbirleri belirlemek amacıyla, bağcılık uzmanı Selahattin Bey'e bir rapor hazırlatmıştır. Bu rapora göre (BCA. 30.10.0.0./72.474.11);

“Trakya’da 9.350 hektar bağ vardı. Bu miktar 25 sene önceki bağ miktarının 1/6 sı kadardı. Bağ miktarındaki bu gerileyişin yanında ayrıca kalan bağlarda da verim son derece düşmüştü. Kalan bu bağlardan ya pek az ürün alınıyor ya da hiç alınamıyordu. Önceden iç ve dış pazarlara ihraç yapan Edirne ve Kırklareli artık kendi yaş üzüm gereksinimini dahi karşılayamaz duruma düşmüş ve dışarıdan üzüm satın almaya başlamıştı. Çanakkale ve Tekirdağ görece olarak daha iyi durumdaydı. Bu iki vilayet kendi gereksinimlerini karşıladıktan sonra bir miktar da üzüm ihraç edebiliyordu.

Bağcılığın gerileyişi, şarapcılığın da gerilemesine neden olmuştu. Önceden sadece Kırklareli vilayetinde her sene 1.800.000 kg ve Edirne'nin Kırca Salih (Zalof) nahiyesinde 4.000.000 kg şarap üretilirken artık Trakya’da şarapcılık tamamıyla bitmiş durumdaydı.

Trakya bağcılığını bitme noktasına getiren üç temel neden vardı. Bunlardan birincisi savaşlar ve işgallerin yıkıcı etkisiydi. Bölgenin geçirdiği felaketler, bağların tarumar edilmesine, bağcılıkla uğraşanların bir kısmının bölgeyi terk etmesine ve sonuç olarak bağların bakımsız kalıp kurumasına yol açmıştı. İkinci bir sebep, Filokseranın oluşturduğu tahribattı. Edirne’ye 1910’larda, Tekirdağ’a ise 1920’lerde girdiği tahmin edilen bu zararlı haşere, bağlara öyle büyük zarar vermiştir ki örneğin Bozcaada’daki 4.000 dönüm bağdan 500 dönümü tamamen kurumuştur. Üçüncüsü de bölgeye yerleştirilen göçmenlerin bilgisizlik ve sermayesizlikleriydi. Bağcılık alanlarına yerleştirilen göçmenlerden bir kısmı, bu konuda bilgisiz olduklarından, buradaki bağlar bozulmuş ve sökülerek başka ürünler ekilmeye başlanmıştı. Ancak bu mintikalar başka ürün ekimine uygun olmadığından halk fakir kalmıştı. Tufeyli hastalıklarla sistematik mücadele yapacak bilgiye de sahip olmadıklarından verim son derece düşmüş, çoğu yerde dönüm başına

alınan üzüm miktarı 200 kg'a kadar gerilemişti. Bağ bozumundan hemen sonra asma yapraklarının hayvanlara yedirilmesi de asmanın güçsüzleşmesine ve veriminin düşmesine neden olan bir başka etkeni. Ayrıca sermayesizlik yüzünden gübre kullanılamamakta ve buda verimi düşürmekteydi.

Bir diğer önemli sorun da Trakya üzümlerinin pazarlanması konusunda yaşanan sıkıntıydı. Bu üzümlerin satılabileceği tek yer Tekirdağ'daki şarap fabrikasıydı. Burası "yapıncak" üzümlerinin kilosunu 1 ile 2.75 kuruştan alıyordu. Yani ortalaması 1,90 kuruştı ve bu fiyat üreticinin maliyetini karşılamıyordu. Bağların bakımsız bırakılmasının bir nedeni de bu durumdu."

Raporda bağcılığın geliştirilmesi için çözüm yolları da belirtilmiştir. Bunun için öncelikle; iklim, toprak ve üzüm çeşitlerine en uygun Amerikan asmalarının seçilmesi ve yerli asmaların dikiminin yasaklanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca; şarapçılık temel bir hedef olarak belirlenmiş ve bu hedef doğrultusunda çalışılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda Trakya bağcılarına ve şarap üreticilerine eğitim verilmesi, tufeyli hastalıklarla sistematik mücadele yapılması, örnek bağ ve şaraphane kurulması, melezleme yöntemiyle kaliteli üzüm cinsleri üretilmesi, fidanlıklar kurularak aşılı bağ çubukları üretilmesi, bölge bağcılarına gezici aşı ustaları aracılığıyla aşılama öğretilmesi, bölgede bağcılık birlikleri ve şarap kooperatifleri kurulması gibi çözüm önerileri sunulmuştur (BCA. 30.10.0.0/ 72.474.11).

Tablo 46. Trakya Müfettişliği Bölgesinde Yaş Üzüm Üretim Miktarı (Ton) (1935-1938)

İller	1935	1936	1937	1938
Çanakkale	24.325	1.769	11.061	32.959
Edirne	8.950	45	1.275	998
Kırklareli	2.775	9	145	3.587
Tekirdağ	13.294	15.945	17.248	8.307
Toplam	49.344	17.768	29.729	45.851

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 107.

Trakya'da sofralık, pekmezcilik ve şarapçılık alanında kullanılmak üzere 1935-1938 yılları arasında illere göre yaş üzüm üretimi (ton olarak) Tablo 46'da gösterilmiştir. Buna göre 1936 ve 1937 yıllarında yaşanan kuraklık nedeniyle ve asmalar yeni dikildiğinden asma sayısı artmasına rağmen, üretim miktarında bir azalma olmuştur. 1938 yılında ise Çanakkale'de önemli bir üretim artışı olmuştur, ancak özellikle 1936 yılında üzüm üretimi bitme noktasına gelen Edirne'nin, devam eden yıllarda üzüm üretimi artırılmaya çalışılsa da 1938 yılında 1935 yılında gerçekleşen üretimin ancak % 11'i kadar üretim gerçekleşmiştir.

Üretilen nitelikli üzümlerden, kaliteli şaraplar yapılabilmesi ve Trakya şaraplarının iç-dış piyasalarda yer alabilmesi için modern şarapçılığın köylü tarafından öğrenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu sebeple müfettişlik, 1937 yılında uygulamalı bir şarapçılık kursu açmaya karar vermiştir. Kurs 1937'de Bozcaada'da açılmış ve 25 kişi kursa katılarak belge almıştır (BCA. 30.10.0.0/73.481.6).

4.3.3.3.Arıcılık

Trakya Müfettişliği tarafından hazırlanan köy kalkınma planında fenni arıcılığın geliştirilmesi ve verimliliği düşük olan eski usul karakovan arıcılığının terk edilmesi bölgede zirai kalkınma için önemli hamlelerden birisi olarak görülmüştür. Bunun için 1935-1936 yıllarında yeni tip kovanlar kullanılmaya başlanmış, böylece kovanlardan alınan bal miktarı artırılmaya çalışılmıştır. Trakya Umumi Müfettişliği, bölgesindeki arıcılık hareketlerini desteklemiş ve arıcılığı geliştirmek amacıyla bazı çalışmalar yapmıştır. Bunlar (Trakya Dergisi, Ağustos 1936: 10 - Mayıs 1937: 20):

- Arıcılıkla uğraşan köylülerin eski tip kovanlarını bırakıp yeni tip kovanlara yönelmesi teşvik edilmiştir.
- Tarım Bakanlığı'ndan yeni arı kovanlarının alınması için uzun vadeli krediler temin edilmiştir.
- Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri yeni kovanların yapımı için kredi sağlamışlardır.
- Petek makineleri ile petek yaptırılmış, yeni kovanlar köylülere teslim edilmiştir.
- Umumi Müfettişliğin görevlendirdiği arıcılık uzmanları tüm köylere giderek köylüye yeni kovanlar hakkında bilgi vermiştir.

Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik, Trakya bölgesinde yapılmaya başlanan yeni usul arıcılık hakkında şu açıklamayı yapmıştır; *“Köylerde aile ekonomisinin ve sağlığının değerli ve faydalı bir unsuru olan modern arıcılığı ilerletmek ve kara kovan devrini artık kapatmak köy kalkınmasının önde gelen işlerinden birisidir. Üretimin iyi olduğu yıllarda en az 40 kilo bal veren fenni kovanlar bütün köylere dağıtmalı, hemen her köylünün elinde bulunmalı ve arıcılık için ballı nebat yetiştirilmelidir”* (Trakya Dergisi, Şubat 1938: 2).

Trakya'da yapılan çalışmalar sonucunda arıcılıkta karakovanlar yerini yeni (fenni) kovanlara bırakmaya başlamıştır. 1939 yılı itibarıyla Trakya bölgesinde toplamda 5.000'den fazla yeni ve 50.000 civarında da karakovanla bal üretimine devam edilmiştir. Yeni kovanların eski

kovanlara oranla daha fazla ürün vermesi, arıcılıkla uğraşan köylü kesimini yeni yöntemi kullanmaya daha istekli hale getirmiştir. Trakya’da açılan arıcılık kursları ve arıcılık hakkında yapılan konferanslar, yeni yöntem arıcılığı bölge halkına sistemli bir şekilde tanıtmaya çalışmıştır (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 12).

Tablo 47’de 1933-1938 yılları arasında Trakya bölgesinde bulunan eski ve yeni petek sayısı, peteklerden elde edilen bal ve balmumu miktarı gösterilmektedir. Buna göre Trakya bölgesinde bulunan eski kovan sayısı altı yıl içerisinde neredeyse değişmemiştir. Çanakkale ve Tekirdağ’da eski kova sayısı artarken Edirne ve Kırklareli’nde düşmüştür. Kırklareli’nde eski usul kovan sayısında yıllar içerisinde artış ve azalışlar olmuştur. Örneğin 1933 yılında 7.390 adet eski usul kovan varken bu sayı bir sonraki yıl 4.470’e düşmüş; 1935 yılında 8.700’e yükselmiştir. 1938 yılında ise 3.123’e düşerek dalgalı bir seyir izlemiştir. Kırklareli’nde en yüksek bal üretimi ise yaklaşık 50.310 kg’lık üretim ile kovan sayısının en düşük olduğu yıllardan birisi olan 1934 yılında gerçekleşmiştir. Verimliliğin kuraklık ve yeni usul kovanlarla üretime tam olarak alışılmamasından kaynaklandığı bölgede en yüksek bal üretiminin yapıldığı yıl 1934 yılı olmuş ve toplam 263 ton bal üretilmiştir. Bal üretiminde eski usul kovanlara göre daha verimli olan yeni usul kovanlara geçme çalışmaları sonucunda yeni kovan sayısı % 239 artarak 1.210 adetten 4.101 adete yükselmiştir. Ancak bu altı yıllık sürede eski kovan sayısı aynı kalmasına ve yeni kovan sayısının da artmasına rağmen bal üretimi azalmıştır. 1933 yılında 164 ton bal üretilirken 1938 yılına gelindiğinde üretim % 24 azalarak 124 tona düşmüştür. Aynı şekilde bal mumu üretimi de % 25 azalmıştır.

Tablo 47. Trakya’da 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan Arıcılık Faaliyeti

Yıllar	Üretim	Çanakkale	Edirne	Kırklareli	Tekirdağ	Toplam
1933	Eski Usul Kovan (Adet)	12.244	11.458	7.390	3.962	35.054
	Yeni Usul Kovan (Adet)	15	480	372	343	1.210
	Bal (kg)	46.852	55.686	43.650	18.341	164.529
	Bal Mumu(kg)	6.128	3.992	4.270	1.340	15.730
1934	Eski Usul Kovan (Adet)	16.976	11.458	4.470	4.446	37.350
	Yeni Usul Kovan (Adet)	-	480	585	266	1.331
	Bal (kg)	132.070	49.672	50.310	30.938	262.990
	Bal Mumu(kg)	10.790	6.955	3.220	1.145	22.110
1935	Eski Usul Kovan (Adet)	12.916	17.855	7.854	5.045	43.670
	Yeni Usul Kovan (Adet)	15	485	286	525	1.311
	Bal (kg)	35.300	77.444	49.854	44.460	207.058
	Bal Mumu(kg)	5.598	11.657	4.854	1.135	23.244
1936	Eski Usul Kovan (Adet)	14.530	15.112	8.700	6.868	45.210
	Yeni Usul Kovan (Adet)	422	899	1.290	935	3.546
	Bal (kg)	53.169	62.245	22.317	27.888	165.619
	Bal Mumu(kg)	8.486	10.784	1.896	1.424	22.590
1937	Eski Usul Kovan (Adet)	20.303	11.810	3.300	5.514	40.927
	Yeni Usul Kovan (Adet)	605	983	2.140	1.008	4.736
	Bal (kg)	66.700	12.895	8.193	16.130	103.918
	Bal Mumu(kg)	10.300	1.280	1.275	342	13.197
1938	Eski Usul Kovan (Adet)	15.579	10.725	3.123	5.345	34.772
	Yeni Usul Kovan (Adet)	562	1.016	1.543	980	4.101
	Bal (kg)	85.397	22.959	12.495	3.839	124.690
	Bal Mumu(kg)	8.650	1.820	1.155	190	11.815

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 131.

Edirne’de 1938 yılından önce arıcılık birkaç köyde yapılırken, Ağustos 1938’de Arıcılık Birliği kurulmak suretiyle arıcılığın daha geniş bir alana yayılması için çalışılmıştır. Edirne’nin bazı köylerine yeni kovanlar dağıtılmış, arılar eski tarz sepet kovanların yerine fenni kovanlarda beslenmeğe başlanmıştır. Bunun yanında çeşitli yerlerde arıcılık istasyonları kurularak halkın arı bakımı hakkında eğitim almaları için çalışılmıştır. Edirne ziraat numune fidanlığında arıcılık kursu açılmıştır. Bu kurstan 1938 yılında 21 erkek ve 7 kız olmak üzere toplam 28 kişi diploma almıştır (Cumhuriyet’in 15. Yılında Edirne, 1938: 53).

4.3.3.4.Tavşancılık

Trakya’da tavşancılık çalışmalarının 1936 yılında başlanarak büyük ve örnek köylerde yapılması planlanmıştır. Köy kalkınma programında da tavşancılığa yer verilmiş ve “Ankara”, “Hollanda” ve “Viyana Mavisi” cinsi tavşanların Trakya’da yetiştirilmesi ve bölge ekonomisine katkıda bulunması düşünülmüştür. Hazırlanan beş yıllık planla bölgede yetiştirilecek tavşanların et, tüy ve derilerinin yurt dışına pazarlanması amaçlanmıştır.

Tavşancılık, Avrupa ve Amerika’da ekonomiye getirdiği katkılar dikkate alınarak başlatılmıştır. Tavşanların yalnız etlerinden değil, aynı zamanda derilerinden ve tüylerinden de yararlanılması dikkate alınarak, Trakya Umumi Müfettişliğinin getirttiği çeşitli cinslerde tavşanlar ile üretime başlanmıştır. Bunun yanında Trakya Müfettişliği bölgede tavşan istasyonları kurulması için çalışmalar yapmıştır. 1938 yılı Trakya’da bulunan tavşan istasyonu ve damızlık tavşan cinslerinin sayısı Tablo 48’de gösterilmiştir. İllere göre dağılımı verilen tabloya göre bölgede toplam 57 tavşan üretim istasyonu kurulmuştur.

Tablo 48. 1938 Yılı Trakya’da Açılan Tavşan İstasyonu ve Damızlık Tavşan Sayısı

İller	Tavşan İstasyonu	Ankara tavşanı	Şiňsilla tavşanı	Viyana tavşanı
Çanakkale	16	55	181	10
Edirne	10	40	39	18
Kırklareli	21	105	42	5
Tekirdağ	10	37	38	-
Toplam	57	237	300	33

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 133.

4.3.3.1.Tavukçuluk

Trakya’da köy ekonomisini kaldırmak için yapılan işlerden birisi de tavukçuluktur. Umumi Müfettişlik, tavukçuluk ve kümes hayvancılığını fenni bir şekilde yapılarak üretiminin arttırılması ve bu sayede bölge gelirinin yükseltilmesi için 1936 yılında çalışmalara başlamıştır (Trakya Dergisi, Ağustos 1936: 8). Umumi Müfettişlik tarafından tavuk cinsinin ıslah edilmesi için legorn ve rodeyland cinsi tavuklar ithal edilmiştir. Çeşitli yerlerde tavuk istasyonları açılarak tavuk ıslahı ve üretimi sağlanmaya çalışılmıştır (Cumhuriyet’in 15. Yılında Edirne, 1938: 54).

Bol yumurtalı ve bol etli olan legorn ve rodeyland cinsi tavuklar Trakya’da her tarafa dağıtılmış ve iklime de alışmıştır. Tavuk istasyonlarında yetiştirilen iyi cins tavuklarda

köylüye dağıtılmıştır. Aile ekonomisine tavukçuluğun katkısını 3-4 kat artıran bu cins tavuklar, köylü tarafından tercih edilmiştir. Bölgede 1938 itibariyle bulunan tavuk istasyonları ve bu istasyonlarda tavuk neslini ıslah için yer alan cins tavuk ve horoz sayıları Tablo 49’da gösterilmiştir.

Tablo 49. Trakya’da 1938 yılı itibariyle Bulunan Tavuk İstasyonları ve Damızlık Tavuk Sayısı

Yıllar/İller	Tavuk İstasyonları	Rodeyland tavuk	Rodeyland horoz	Legor tavuk	Legor horoz
Çanakkale	31	60	24	92	28
Edirne	14	110	23	71	16
Kırklareli	22	183	35	195	34
Tekirdağ	17	82	23	91	21
Toplam	84	435	105	449	99

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 134.

Trakya bölgesinde 1938 yılında rodeyland ve legor cinsi tavuk ve horozlar tercih edilirken, bölgede toplam 884 adet tavuk ve 204 adet horoz damızlık olarak tavuk istasyonlarında kullanılmıştır. Bölgede 84 olan tavuk istasyonu sayısı 1939 yılında 205’e yükselmiştir. Ayrıca 8 merkezde Şubat-Haziran arasında dört ay civciv makineleri ile verimli tavuk ırklarının bölgede artırılması için çalışılmıştır. (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 11-12).

4.3.3.2.İpekçilik

İpekçilik, Trakya ve özellikle Edirne ili çevresinde uzun yıllardır kazanç getiren bir iş olmuştur. Fakat savaşıardan dolayı bu iş kolu büyük zarar görmüş ve ipekçilik geri plana düşmüştür. Umumi Müfettişlik, ipekçiliğin bölgede geliştirilmesi ve bölge ekonomisine katkıda bulunarak istihdamın arttırılması için çeşitli incelemeler yapmış ve kozacılığın yeniden canlandırılması için bazı tedbirler almıştır. Örneğin Uzunköprü’de bir kozacılık kursu açılmış ve Ziraat Bankası aracılığıyla Bursa’dan getirilen koza tohumlarının kutusu 85 kuruşa ve vadeli olarak parası ürün kaldırma zamanında alınmak üzere, ipekçilikle uğraşanlara dağıtılmıştır. Umumi Müfettişlik ipekçiliğin kısa bir sürede gelişmesi için 1936 yılında iki adet özel özel fırın kurdurmuştur (Trakya Dergisi, Ağustos 1936: 7).

Edirne, Uzunköprü ve Meriç kazalarında dut bahçelerinin geniş alanlarda ve çok sayıda bulunmasından dolayı buralarda ipek böceği yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu iş için Bursa’dan

alınan tohumlar halka dağıtılmıştır. Uzunköprü ve Meriç kazalarında yetiştirilen kozaları fırınlamak için ise Meriç kazasının Nasuhbey köyünde bir fırın yapılmıştır (Cumhuriyet'in 15. Yılında Edirne, 1938: 54).

Müfettişlik, ipekçilik için uygun olan yerlerde fenni bir şekilde kalkınmayı sağlamak için kozacılık kursları açmıştır. 1938 senesinin Mayıs ayında Edirne'de ipekböceği ve kozacılık kursu açılmıştır. Bu kurslardan yeterlilik belgesi alanlar, bölgelerinde ustabaşı olarak çalışmaya başlamışlardır (Trakya Dergisi, Haziran 1938: 32).

Tablo 50. Trakya'da 1933-1938 Yılları Arasında Elde Edilen Yaş Koza Miktarı (Kg)

İller	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Çanakkale	450	13.747	23.909	24.376	26.316	33.016
Edirne	215.044	146.150	127.928	107.848	75.940	172.223
Kırklareli	1.761	3.245	5.690	5.502	4.250	7.159
Tekirdağ	48.000	23.559	22.755	14.367	21.758	18.687
Toplam	265.255	186.701	180.282	152.093	128.264	231.085

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 128.

Tablo 50'de 1933-1938 yılları arasında illere göre elde edilen yaş koza miktarı gösterilmiştir. 1933 yılında Edirne ve Tekirdağ'da yaygın olan kozacılık Çanakkale ve Kırklareli'nde de geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu altı yıllık süre içerisinde özellikle 1937 yılında 1933 yılına göre üretim yaklaşık olarak % 50 düşmüştür. İklimin oldukça etkili olduğu sektörde 1938 yılına kadar üretimde sürekli düşüş olmuştur. Aslında 1933'den 1938'e kadar müfettişliğin kozacılık kursu açması, Bursa'dan koza kutusu getirtmesi ve düşük ücretten üreticiye dağıtması, yeni dutlukların kurulması için dut fidanı dağıtması ve kozaların kurutulması için mihrak fırını kurması bölgede ipek böcekçiliğini geliştirmek için yapılan önemli çalışmalar olmuştur. Ancak 1938 yılında 1933 yılındaki üretime yakın bir üretim sağlanmış olsa da kozacılıkta beklenen gelişme olmamıştır.

4.3.3.3.Aşım Durakları

Trakya'da kurulan aşım durakları, köylerde bir plan dâhilinde iyi ırk hayvanların mevcut hayvan ırklarının ıslah edilerek hayvan sayısının ve verimliliğinin artırılması amacıyla kurulmuştur. Aşım duraklarına aşım için köylerden getirilen kısıraklar, kızgınlık gösterip göstermedikleri ve aşım lanacak zamanlarının gelip gelmediğinin anlaşılması için memur baytarlar tarafından muayene edilmişlerdir. Tabi veya suni tohumlama ile aşım lanan her

kısrağa “*Sıfat Şehadetnamesi*” denilen bir belge verilmiştir. Aşım duraklarında işleri biten aygırlar sıfat mevsiminin sonunda depo merkezlerine getirilerek muayene edilmiş ve hastalık bulunmayan aygırlar ahırlardaki yerlerini almışlardır. Bir daha ki aşım zamanına kadar beslenmeye ve bakıma tabi tutulmuşlardır (Akdoğan, 1937: 15-17). Aşım duraklarından beklenen faydalar ise şu şekilde sıralanabilir (Akdoğan, 1937: 23-25):

- 1- Köy aşım durakları, kısraklarının yavrulaması için 8-9 saatlik yerlerden depolara gelen köylülerin, işlerinden geri kalmalarının ve otellerde kalarak daha fazla maliyete katlanmalarının önüne geçer.
- 2- Köylünün elinde bulunan kısraklara aygır temin ederek kısrakların gebe kalmalarını sağlar.
- 3- Çeşitli yıllarda kısır kalan kısrakların baytarlar tarafından muayene edilerek kısırlığın sebepleri araştırılır ve tespit edilir.
- 4- Kısır kalan kısrakların muayeneleri yapılarak suni tohumlama yapılması ve gebe kalmaları için çalışılır.
- 5- Memleket içindeki kısrakların aygır ihtiyaçları karşılanarak binek hayvan sayısının artırılmasına çalışılır.

Tablo 51. Trakya’da 1931-1938 Yılları Arasında Yapılan Tabii Tohumlama

İller	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Çanakkale	571	614	533	532	403	479	766	673
Edirne	349	377	380	371	523	564	893	1.009
Kırklareli	317	661	585	592	459	478	644	768
Tekirdağ	188	328	404	247	312	588	1.047	920
İnanlı	14	135	265	245	430	720	558	358
Toplam	1.425	1.980	1.902	1.742	1.697	2.109	3.350	3.370

Kaynak: Trakya İstatistik Yıllığı c. II, 1939: 127.

Tablo 51’de Trakya’da kurulan aşım duraklarında 1931-1938 yılları arasında yapılan sıfat faaliyetleri gösterilmektedir. Buna göre 1931 yılında yapılan tabii tohumlama 1938 yılına gelindiğinde % 136 artarak 3.370 olmuştur. Trakya’da 1931-1938 yılları arasında 554 aygır ve 17.729 kısırak kullanılarak 17.575 tabii tohumlama yapılmıştır. Diğer taraftan 1.119 kısırak kullanılarak 1.327 de suni tohumlama yapılmıştır. Özellikle 1937-1938 yıllarında Çanakkale,

Edirne ve Tekirdağ'da kurulan aşım durakları sayesinde tabii tohumlama sayısında önemli artış görülmüştür. 1938'de Trakya'da aşım durakları sayısı 41'e ve 1939'da ise 45'e yükselmiştir (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 15).

4.3.4. Diğer Kalkınma Faaliyetleri

Trakya'da dışardan gelen göçmenlerle birlikte ortaya çıkan önemli bir sorun eğitim ve kültür çalışmaları olmuştur. Gelen muhacirlerin birçoğu Türk ve Müslüman olmasına rağmen göç ettikleri yerlerin kültürüne sahip olmaları ve o ülkelerin dillerini konuşmalarından dolayı Trakya Müfettişliğinin eğitim ve kültür alanlarında işini zorlaştırmıştır. Bununla ilgili çalışmalara ve gerçekleştirilemeyen önemli bir köy kalkınma projesi olan İdeal Cumhuriyet Köyü projesine bu başlıkta yer verilmiştir.

4.3.4.1. İdeal Cumhuriyet Köyü Projesi

Trakya Müfettişliği; 1936 yılında hazırlanan 5 yıllık köy kalkınma planının yanında köy kalkınması için yeni bir proje hazırlamıştır. Trakya bölgesinde 1937 yılında Cumhuriyet rejimine yakışan modern köylerin oluşturulması ve bu köylerin ülke genelinde yaygınlaştırılmasında örnek olarak alınması amacıyla "İdeal Cumhuriyet Köyü Projesi"'ni hazırlamıştır. Hazırlanan proje, köy kalkınma planının daha sistematik bir şekilde uygulanmasını ve köylerin kendi kendine yetebilen modern birer küçük kentlere dönüştürülmesini hedeflemiştir. Müfettişlik, bu hedefe ulaşmak üzere ideal köylerde yapılması gereken kalkınma hamlelerini beş temel başlık altında toplamıştır. Bu başlıklar ise şöyledir (BCA. 490.1.0.0.1583.454.1):

Kültür Alanında;

- İyi bir eğitim almalarını sağlayarak bilgisizlikten kurtarmak,
- Köylünün kafasını ve duygularını aydınlatacak okuma odaları ve konferans salonları yapmak,
- Radyo ve gezici filmlerle köylünün bilgisini, kültürünü ve neşesini arttırmak,
- Köylüyü, Cumhuriyet'in ve devrimin dinamik ruhuna bağlamak.

Sağlık Alanında;

- Köylünün köyünde ve evinde sağlıklı bir ortam içinde yaşamasını sağlamak ve kişisel sağlığını koruma yollarını öğretmek,

- Köylerdeki sazdan ve kamıştan yapılan damları kaldırarak kiremitli damlara geçiş yapmak,
- Köyleri temiz ve bol suya kavuşturmak,
- Köylerde beden terbiyesinin gelişimini sağlayacak spor tesisleri kurmak.

Ziraat Alanında;

- Ziraatta ıslah edilmiş tohum kullanılmasını sağlamak,
- Ziraatı tek çeşit ekimden kurtararak, çeşitli ürünlerin ekimine doğru ilerletmek,
- Değerli ürünlerin (yağlı-yağsız, şekerli-şekersiz nebati ürünler) yetiştirilmesini teşvik etmek ve bu ürünler için motorlu değirmenler kurmak,
- Meyveli- meyvesiz ağaçlandırma yapmak ve koruluklar kurmak.

Hayvancılık Alanında;

- İyi damızlıklar yetiştirerek bunlarla köylerdeki hayvan cinslerini ıslah etmek, hayvan sayısını arttırmak ve bunlara verimli birer ihraç maddesi olacak kadar değer kazandırmak,
- Köylünün, hayvanlarına iyi ve sağlık şartları uygun yerlerde bakmasını ve barındırmasını sağlamak,
- Hayvan beslenmesinde kullanılan ve besin değeri az olan samandan uzaklaştırmak; yonca, hayvan pancarı ve küspe gibi gıdalarla hayvan besinlerini takviye etmek,
- Arıcılık, tavukçuluk ve tavşancılık gibi çeşitli üretim faaliyetlerinin köylerde yaygınlaşmasını sağlamak.

Ticaret Alanında;

- Köylerde yol ve köprü yapım faaliyetlerine önem vermek, köylerin merkezle olan ulaşım ve iletişimini kolaylaştırmak,
- Köylerde küçük zanaatların, el ve ev işlerinin geliştirilmesini teşvik etmek.

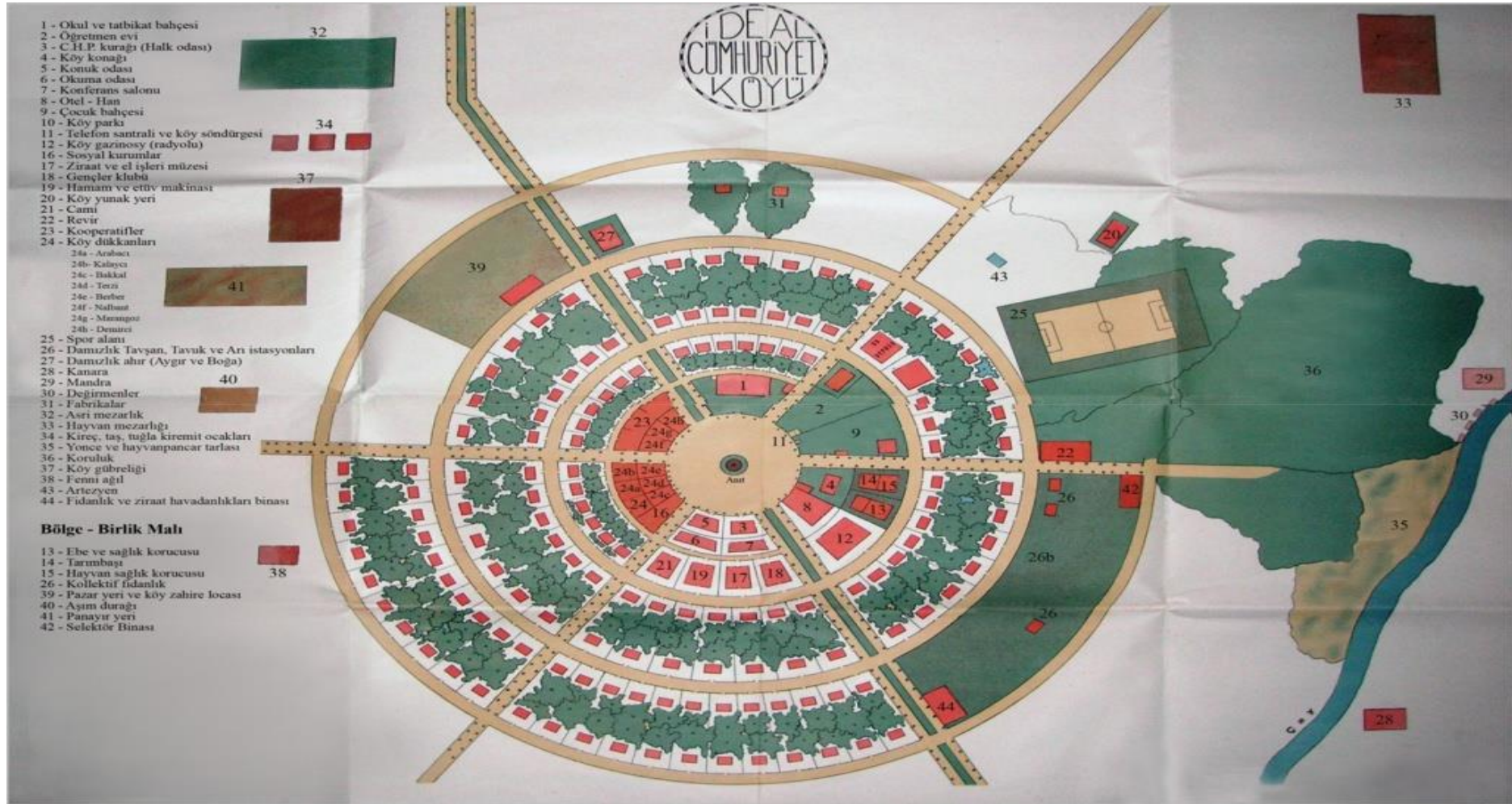
İdeal Cumhuriyet köylerinde yapılacak olan tüm bu işleri müfettişliğe bağlı olarak köylerde görev yapan; öğretmen, eğitimci, ebe, sağlık korucusu, hayvan sağlık memuru, fenni nalbant ve tarımbaşılardan oluşturulması kararlaştırılmıştır (BCA. 490.1.0.0.1583.454.1).

Şekil 4'te İdeal Cumhuriyet köyü için hazırlanan haritaya yer verilmiştir. İdeal Cumhuriyet Köyü'nün, dairesel bir planda yapılması öngörülmüştür. Köyün tam ortasında Cumhuriyet anıtı yer almış ve köyde bulunması planlanan tüm yapılar, bu anıtın çevresinde küçükten büyüğe doğru üç sıra dizilen halkalar şeklinde tasarlanmıştır. En dış halkaları köy evleri

oluşturmuştur. Hazırlanan İdeal Cumhuriyet Köyü haritası şu şekildedir köyde bulunması gereken bir ögeyi göstermektedir. Burada köy dükkânlarından fabrikalara, okul ve okuma odasından fidanlığa, değirmenden modern ağıl ve ahırlara, çocuk parkından spor tesislerine kadar, modern bir yerleşim yerinde bulunması gereken her ögeye yer verilmiştir. Kısacası köylerin gelişmesi için ihtiyaç duyulan her şeye projede yer verilmiştir (BCA. 30.10.0.0/111.705.8). Haritada numaralandırılmış olarak gösterilen ögeler şunlardır:

1. Okul ve Tatbikat Bahçesi, 2. Öğretmen Evi, 3. CHP Kurağı (Halk Odası), 4. Köy Konağı, 5. Konuk Odası, 6. Okuma Odası, 7. Konferans Salonu, 8. Otel-Han, 9. Çocuk Bahçesi, 10. Köy Parkı, 11. Telefon Santrali ve Köy Söndürgesi, 12. Köy Gazinosu (radyolu), 13. Ebe ve Sağlık Korucusu (B), 14. Tarımbaşısı (B), 15. Hayvan Sağlık Korucusu (B), 16. Sosyal Kurumlar, 17. Ziraat ve Elişleri Müzesi, 18. Gençler Kulübü, 19. Hamam, 20. Etüv Makinesi (Buğu için), 21. Köy Yunak Yeri, 22. Cami, 23. Revir, 24. Kooperatifler, 25. Köy Dükkânları (A. Arabacı B. Kalaycı C. Bakkal D. Terzi E. Berber F. Nalbant G. Marangoz H. Demirci), 26. Spor Alanı, 27. Kolektif Fidanlık (B), 27. Damızlık İstasyonları (A. Tavşan İstasyonu B. Tavuk İstasyonu C. Arı İstasyonu), 28. Damızlık Boğa ve Aygır Ahır, 29. Kanara, 30. Mandıra, 31. Değirmenler, 32. Fabrika, 33. Asri Mezarlık, 34. Hayvan Mezarlığı, 35. Kireç, Taş, Tuğla ve Kiremit Ocakları, 36. Yonca ve Hayvan Pancar Tarlası, 37. Koruluk, 38. Köy Gübreliği, 39. Fenni Ağıl, 40. Pazar Yeri ve Köy Zahir Loncası (B), 41. Aşım Durağı (B), 42. Panayır Yeri (B), 43. Selektör Binası (B), 44. Artezyen Kuyusu.

Şekil 4: İdeal Cumhuriyet Köyü Haritası

Kaynak: BCA. 30.10.0.0/111.705.8.

İdeal Cumhuriyet köyü projesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında özgün ve kalkınma için önemli bir hamle olmasına rağmen uygulamamıştır. Buna rağmen tarımsal kalkınma amacıyla hazırlanan bu proje; çevre bilinci ve köy halkının ihtiyaçlarının düşünülerek tasarlanmış bir proje olması bakımından önemlidir. Bu proje Cumhuriyet'in ilk yıllarında kır nüfusunun yüksek olması ve ülke kalkınmasında tarımsal politikaların önceliği çerçevesinde değerlendirilirse; kamusal müdahaleciliğin ön planda olduğu, köylünün her türlü ihtiyacının giderilmesinin amaçlandığı ve köylerin ekonomiye katkılarının artırılmasının planlandığı yeni bir kırsal yaşam ve üretim modeli olarak tasarlandığı ifade edilebilir. Köylerden kentlere göçün önüne geçebilecek ve köyleri modern kentlere dönüştürebilecek bir proje olarak değerlendirilebilir.

4.3.4.2. Eğitim Alanındaki Kalkınma Çalışmaları

Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey, bölgesi dâhilinde yaptığı inceleme gezisinde eğitimle alakalı tespitlerde bulunmuştur. Tali Bey; *“Bütün muntıkada köylünün mektebe merbutiyetini büyük memnuniyetle gördüm. Bu kadar sevgi ile mektep isteyen köylülerin arzularını yerine getirememek cidden üzücü bir iştir... Köy Maarif hayatımızda da istikrara yürümek çok faideli bir iş olacaktır. Muntıkada bu hedefe yürümek mühim işlerimizden biridir”* (BCA. 490.01.0.0/643.130.1) sözleriyle, müfettişliğin eğitim konusunun üzerine titizlikle eğileceğini ifade etmiştir.

Trakya Müfettişliği kurulduğu dönemde yapılan nüfus sayımına göre, Trakya bölgesinde bulunan dört vilayetteki eğitim durumu Tablo 52’de verilmiştir. Buna göre 1933-1934 döneminde ilkokulda toplam 41.273 öğrenci vardır. Bu ilkokul öğrencilerin % 68,2’si köy okullarında, % 30,8’i ise şehirlerde okuyan öğrencilerdir. İlkokullarda öğretmen başına ortalama 43 öğrenci düşmektedir. Ancak bu rakam köylerde 50 iken şehirlerde 34’tür. Trakya bölgesinde bulunan ortaokul sayısı altıdır. Bu okulların üç tanesi Çanakkale’de ve birer tanesi de diğer illerdedir. Ortaokulda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 25’tir. Buradaki önemli bir sorun ise ilkokullardan yılda ortalama 13.750 öğrenci mezun olurken yalnızca 350 öğrencinin ortaokula devam etmesidir. Yani ilkokuldan mezun olanların yaklaşık olarak % 2,54’ü ortaokula devam etmiştir. Bu durum köylerde hiç ortaokul olmamasından dolayı köylü çocuklarının tahsillerine ilkokuldan sonra devam edememelerine sebep olmuştur. 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre Trakya bölgesinde okuma yazma bilenlerin oranı % 22,6’dır.

Toplam erkek nüfusunun % 30,97'si okuma yazma bilirken, bayanlarda ise % 13,7'si okuma yazma bilmektedir.

Tablo 52. Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde 1933-1934 Eğitim-Öğretim Yılı Eğitim Durumu (İlkokul-Ortaokul)

İller	İlkokul			Ortaokul			
Çanakkale		Köy	Şehir	Toplam	Köy	Şehir	Toplam
	Okul	110	22	132		3	3
	Öğretmen	169	101	270	-	17	17
	Öğrenci	7.355	3.820	11.175	-	448	448
Edirne	Okul	101	24	125	-	1	1
	Öğretmen	127	149	276	-	8	8
	Öğrenci	6.830	3.836	10.666		190	190
Kırklareli	Okul	78	12	90	-	1	1
	Öğretmen	119	52	171	-	8	8
	Öğrenci	6.528	2.227	8.755		211	211
Tekirdağ	Okul	111	15	126	-	1	1
	Öğretmen	146	81	227	-	10	10
	Öğrenci	7.444	3.233	10.677		236	236
Toplam	Okul	400	73	473	-	6	6
	Öğretmen	561	383	944		43	43
	Öğrenci	28.157	13.116	41.273	-	1.075	1.075

Kaynak: Burgaç, 2013: 314-315.

İbrahim Tali Bey müfettişlik bölgesindeki eğitim çalışmalarıyla ilgili raporunda belirtmiştir (BCA. 490.01.0.0/643.130.1):

“Köylerimizde üç sınıflı köy mektepleri ekseriyettedir. Bu mekteplerden yetişenlerin müktesebatlarını zamanla unuttuklarını köylü ağzından şikâyet yollu da işittim. Şahsî kanaatimde bu merkezdedir. Bu nokta-i nazardan köy mekteplerinde beş sınıflıya doğru yürümek esas işlerimizden biri olacaktır. Ancak bu mekteplerin yetiştirdiklerinin köy için faideli bir uzuv haline getirilmesi ve hayata iyi bir şekilde atılabilmesi için beş sınıflı köy mekteplerinin son sınıf programı mahallî sanatları karşılayacak tatbikatları ihtiva etmesi köy hayatımız da inkılâp yapacaktır. Meselâ peynircilik yapan muhitte peynir imalciliği, kömürcülük yapan köylerimizde kömürcülük, mahallî ziraat şekillerine ait tatbikat

bu sınıf programlarına konabilir. Bu şeklin tatbikinde muallim ihtiyacı gibi bir güçlük görülürse hiç olmazsa nahiye merkezlerinde ki mekteplerde hatta lüzum varsa bir altıncı sınıf da açarak köy sanat ve çiftçiliği ve diğer işçilikleri üzerinde amelî tedrisatla köy çocuklarını yetiştirmek çok faideler temin eder. Köylülerimizin bugünkü en büyük noksanı bu gibi bilgilerden mahrum oluşudur.

Köylülerle temaslarımda şayanı dikkat olarak şöyle bir şikâyetle işittim. Esasen malumumuz olan bu vaziyeti köylü ağzından işitmek her halde nazara alınması lâzım gelen bir esastır.

Köylü diyor ki: Biz çocuklarımızı köy mekteplerinde daha yüksek tahsile gönderemiyoruz. Çünkü daha yüksek mekteplerde meselâ ilk yatı mekteplerinde veya orta mekteplerde gördükleri hayat onları artık köye döndürmüyor. Bu çocuklarda köy sevgisi yıkılıyor. Bittabi baba ve anası için de sıkıntı oluyor.

Köylü ağzından bunu işittikten sonra akla şöyle bir düşünce varit oluyor; Köy çocuklarının kabul edileceği yatı mektepleri zamanın istediği iyi bir köylü hayatına göre tanzim edilemez mi?

Keza köyler için doğrudan doğruya köylü çocuklarından köylü hayatına göre tanzim edilmezse mekteplerde muallim yetiştirilemez mi? Şöyle bir muallim esasen kendi köyünde yaşayacağından hem daha az maaşlı hem de daha büyük istekle muallimlik yapmakla beraber köylü üzerinde istenildiği gibi ve daha kolayca işler. Mamañih bu esasın salâhiyettar mütehassıslarca tetkiki, tatbik kıymetini daha iyi bir surette ortaya koyar.”

Tali Bey’in hazırlamış olduğu rapordan yaklaşık olarak üç yıl sonra Maarif Vekâleti köylerde yaşanan eğitmen sorununu çözmek için eğitmen kursu açmayı planlamıştır. Eğitmen kursu adı verilen bu uygulamada; “Adaylara sadece öğretmenlik meslek bilgisi dersleri değil, modern zirai ve teknik bilgiler de uygulamalı olarak gösterilecekti. Kursiyerlere zirai ve teknik bilgiler bu işleri bizzat yaptırarak öğretiliyordu. Mezun olduklarında devlet, eğitmenlere küçük birer aylık verecek ve bunun yanında gittikleri köylerde zirai üretim yapabilmeleri için gerekli arazi ve araç-gereçte devlet tarafından sağlanacaktı. Aldıkları bu eğitim sayesinde eğitmenler; bir yandan köy çocuklarının ilkokul üçüncü sınıfa kadar öğrenimlerini yaparken, diğer yandan da kursta öğrendikleri bilgiler doğrultusunda, modern zirai yöntem ve tekniklerle üretim yapacaklardı. Böylece hem kendilerine ek gelir sağlayacak, hem köye

modern zirai yöntem ve tekniklerin girmesine aracılık edeceklerdi. Böyle bir eğitmeni köylü de bağrına basacaktı.” (Trakya Umumi Müfettişliği Köycülük Bürosu, Trakya’da Eğitim Kurşu, 1937: 1).

Trakya Müfettişliği eğitimci yetiştirmek üzere, Gazi Yatılı Okulu’nun yanındaki çiftliği, çiftlikteki makinelerle birlikte bir yıl için kiralamıştır. Fidancılık, aşıcılık ve meyvecilik işlerinin vilayet fidanlığında; tavukçuluk, arıcılık, tavşancılık ve ipekböcekçiliğinin Gazi Yatılı Okulu’nda öğretilmesi planlanmıştır (Trakya Dergisi, Mart 1937: 29). İlk yıl kursa yedi ay devam edenlerden 50’si Kırklareli vilayetinden ve 50’si Edirne vilayetinden olmak üzere toplam 100 kişi eğitimci statüsü kazanmıştır. Bu eğitimci 1937 yılında Edirne’de 42 köy okulunun açılmasını sağlamıştır. 1938 yılında kursun faaliyeti artarak devam etmiş ve Edirne ile Kırklareli vilayetlerinden 50’şer; Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerinden 75’er olmak üzere toplam 250 eğitimci yetiştirilmiştir (Cumhuriyetin 15. Yılında Edirne, 1938: 62).

Trakya Umumi Müfettişliğinin, bölgesi dâhilindeki köy çocuklarının eğitime kavuşabilmesi için yaptığı çalışmalardan bir diğeri de “köy yatılı okulları” açmak olmuştur. Köy yatılı okulları; Müfettişlik bölgesinde, okulu olmayan köylerde yaşayan çocukların okula gidebilmesine, üç sınıflı köy okullarını bitirenlerin de daha ileri sınıflara devamına olanak sağlamak amacıyla açılmıştır. Köy yatılı okulları açılmasının bir başka amacı da; göç yoluyla Trakya bölgesine yerleşmiş olan, Pomak, Boşnak ve Çerkez gibi, çeşitli unsurların Türkçeyi öğrenmelerini ve bu sayede, ulusal devletin gereği olan, dil birliğini sağlamak olmuştur. İbrahim Tali Bey inceleme gezisi sonrasında kaleme aldığı raporunda bu konuya özellikle değinmiş ve şunları belirtmiştir (BCA. 490.01.0.0/643.130.1):

“Vekâletçe esaslı surette tetkik ve hatta haritası bile tanzim ettirilen bu mevzuda en ön planda 50 seneden beri Türkiye’de oturdukları halde halâ öz yurdun dilinden ayrı dillerini yaşatan, evinde çoluk çocuğuyla bu yabancı dille görüşen ve mecbur olmadıkça yurt dilini kullanmaktan kaçınan Çerkezler, Çeçenler, Tomaklar ve Boşnaklar, sonra da Devletin kendilerine beynelmilel ve ahdî bir hak temini suretiyle getirdiği Giritli mübadiller ve üçüncü olarak ta Arnavutlarla Şarktan gönderilenler gelir. Bilhassa kanımızdan kanları bulunan Pomak ve Boşnaklarla Giritlilerin niçin böyle uzun zamanlar yabancı dilleri bırakmadıkları incelenirse, eski idarenin dil ve düşünce birliğinden kaçınmasından ve yeni

idarenin de ilk zamanlarda yabancı dille konuşanların toplu oturtuluşunun büyük mahsurunu göz önünde tutmamasından ileri geldiği anlaşılır ”.

Umumi Müfettiş raporunda; bu unsurların Türkçeyi öğrenmeleri ve böylece dil birliğinin sağlanması için yapılması gereken en önemli işin okullaşmayı sağlamak ve tüm çocukların eğitim almasının önünü açmak olduğunu vurgulamıştır. Bu konudaki en önemli topluluk Pomaklardır. 1937 yılında Başvekâlete gönderilen bir raporda, dönemin Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik bu durumdan, şu sözlerle bahsetmiştir (BCA. 30.10.0.0/143.28.11):

“Trakya bölgesinde Türk diline ve bunun neticesi olarak milli kültür, bilgi ve duygulara yabancı kalmış olmak bahtsızlığı içinde yaşayan Pomak adı altında büyük bir ırkdaş kütlesi bulunduğu besbelli bir yarıdır. Edirne vilayetinde 76, Kırklareli’nde 53, Tekirdağ’da 19 ve Çanakkale’de 27 Pomak köyü mevcut olup bunların ancak 94’ünde mektep açılmış ve öğretmen verilebilmiştir. 81 köy ise okulsuzdur. Bu köylerin büyük bir kısmı nüfusunun azlığı sebebiyle müstakil bir okul açılmasına müsait olmadığı gibi mahalli bütçeler de buna gücü yetecek durumda değildir... Bu yurttaşların tez elden Türk kültürünün canlı kaynaklarına kavuşturulması ve zararlı propagandalardan korunması karşısında Umumi Müfettişlik, Vilayetlere muayyen merkezlerde köy yatılı okulları açılarak mektepsiz Pomak köyleri çocuklarından bir kısmının buralarda toplanıp yatılı olarak okuması tedbirini tavsiye etmiş ve bütçelerine birer miktar yardım parası koymalarını, kısmen de başka yerlerde olduğu gibi, köylerden alınacak ayniyatla bu işi başarmalarını istemiş bulunuyor... Vilayetler bütçelerini tetkik ve tasdik sıralarında bu iş için tahsisat koymamış olan Kırklareli vilayetinden gayri vilayetlerin bütçelerine gerekli olan paranın yüksek Vekâletler komisyonunca koydurulmasını saygılarımla dilerim.”

Müfettişliğin istek ve önerileri Başvekâletçe dikkate alınmıştır. Nitekim Başvekâletten Dâhiliye Vekâletine gönderilen bir yazıyla vilayet bütçelerinin incelenmesi sırasında Köy Yatılı Okulları için müfettişliğin istediği ödeneğin koydurulmasına dikkat edilmesi istenmiştir (BCA. 30.10.0.0/143.28.11). Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra da (1937 yılında), Trakya Umumi Müfettişliği bölgesinin 13 ayrı yerinde “Köy Yatılı Okulları” açılmıştır. Köy yatılı okullarının finansmanı, vilayet idarelerinin bütçelerine eklenen ödenekler ve Maarif

Vekâletinden alınan yardımlarla temin edilmiştir (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1937: 92).

Trakya Müfettişliğinin eğitim alanında yaptığı bir diğer çalışma da köylerde okuma odaları açmak olmuştur. Okuma odaları düşüncesi 1935 yılında programa alınmış ve 1936'da bölgedeki 400 köyde, ilerleyen tarihlerde ise müfettişlik bölgesi dâhilinde, okulu ve köyü olan her köyde okuma odası açılması kararlaştırılmıştır (Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü, 1936: 24).

Trakya Umumi Müfettişliğinin fiilen görev yaptığı 1947 yılı sonuna kadar, bölgedeki köylerde ve şehir merkezlerinde yeni okullar açılmıştır. Müfettişliğin 1933-1947 yılları arasında yapmış olduğu çalışmalar sonucunda, toplam ilkokul öğrencisi % 49,7 artarak 62.818 olmuştur. Bu süreçte ilkokul sayısı % 108 artırılmıştır. Öğretmen sayısı ise 347 kişi (% 36,7) artırılarak 1.291 olmuştur. Öğretmen sayısı giderek artırılmış olsa da özellikle köylerde bulunan öğrenci sayılarının daha fazla artması, köy ilkokullarında öğretmen başına düşen öğrenci sayısının 50'den 59'a yükselmesine neden olmuştur. Şehirlerde bulunan ilkokullarda ise bu rakam 34'den 29'a düşmüştür. Ortalama öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 43'den 48'e yükselmiştir. Ayrıca bölgede bulunan ortaokul sayısı 6'dan 9'a yükselmiştir. Ortaokulda görev yapan öğretmen sayısı ise 43'den 111'e yükselerek % 158 artmıştır. Ortaokullarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 25'ten 12'ye düşmüştür.

Tablo 53. Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde 1947-1948 Eğitim-Öğretim Yılı Eğitim Durumu (İlkokul-Ortaokul)

İller	İlkokul			Ortaokul			
Çanakkale	Köy	Şehir	Toplam	Köy	Şehir	Toplam	
	Okul	307	24	331	-	4	4
	Öğretmen	270	138	408	-	50	50
	Öğrenci	18.687	5.105	23.792	-	565	565
Edirne	Okul	204	22	226	-	1	1
	Öğretmen	130	128	258	-	10	10
	Öğrenci	14.631	4.880	19.511	-	111	111
Kırklareli	Okul	173	14	187	-	2	2
	Öğretmen	219	82	301	-	26	26
	Öğrenci	17.822	3.770	21.592	-	339	339
Tekirdağ	Okul	226	16	242	-	2	2
	Öğretmen	215	109	324	-	25	25
	Öğrenci	18.089	4.424	22.513	-	325	325
Toplam	Okul	910	76	986	-	9	9
	Öğretmen	834	457	1.291	-	111	111
	Öğrenci	49.229	13.589	62.818	-	1.340	1.340

Kaynak: Burgaç, 2013: 323.

1950 yılında yapılan nüfus sayımına göre Trakya bölgesinde okuma yazma bilenlerin oranı 1935 yılında % 22,6 iken 1950 yılına gelindiğinde ise % 20,97 artarak % 43,57'ye yükselmiştir. Toplam erkek nüfus içerisinde okuma yazma bilen erkelerin oranı aynı dönemde % 30,97'den % 54,75'e, toplam kadın nüfus içerisinde okuma yazma bilen kadınların oranı ise % 13,7'den % 32,01'e yükseldiği görülmüştür. Ancak bu 15 yıllık süreçte Trakya bölgesindeki 6 ve ileri yaşlarda olan nüfus 774.571'den 800.951'e yükselmiştir. Bu dönemde 6 ve ileri yaşlarda olan nüfus artış hızının % 3,4 olarak gerçekleşmesinde bölgeye yerleştirilen muhacirlerin ülke geneline yayılması ve İkinci Dünya Savaşı'na katılma riskinden dolayı asker sayısının artırılması etkili olmuştur.

Umumi müfettişliğin kuruluşundan sonra açılan bir diğer önemli eğitim kurumu da “Edirne Akşam Kız Sanat Okulu” olmuştur. Okulun açılma fikri, 1935 yılında dönemin müfettişi Kazım Dirik zamanında olgunlaşmış ve müfettişin yoğun gayretleri sonucu uygulama

safhasına girmiştir. Okul binası için Edirne Kaleiçi'nde boş bulunan binalardan birisi tahsis edilmiş ve 1935-36 ders yılında kurumun binası hazırlanarak eğitime hazır hale getirilmiştir (Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü, 1936: 24). 1936-1937 ders yılında da Akşam Kız Sanat Okulu adıyla faaliyete geçmiştir. Okul, biçki-dikiş ve moda olmak üzere iki şubeden oluşmuş ve öğrenim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir (Peremeci, 1940: 363).

Umumi Müfettişliğin girişimleriyle ilk defa Edirne'de açılan Akşam Kız Sanat Okulu, ilerleyen tarihlerde müfettişlik bölgesindeki diğer vilayetlerde de açılmıştır. Nitekim 1947-1948 öğretim yılına gelindiğinde 101 öğrencisiyle faaliyetlerine devam eden Edirne Akşam Kız Sanat Okulunun yanı sıra Çorlu Akşam Kız Sanat Okulu (58 öğrenci), Gelibolu Akşam Kız Sanat Okulu (179 öğrenci), Kırklareli Akşam Kız Sanat Okulu (196 öğrenci) ve Tekirdağ Akşam Kız Sanat Okulu (177 öğrenci) olmak üzere bölgede bulunan Akşam Kız Sanat Okulları'nın sayısı 5'e yükselmiştir (Burgaç, 2013: 325).

4.3.4.3.Kültür Alanındaki Kalkınma Çalışmalar

Köy Bürosu tarafından hazırlanan kalkınma planının dört ana başlığından üçüncüsü “*Kültür*” başlığıdır. Köy kalkınmasıyla ilgili kültür alanında yapılması planlanan işler şunlardır (Trakya'nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı, 1936: 17-30):

3- *Kültür*

a- Okul: Daha önce başlamış okulların eksikleri 1936 yılında ve eksikler büyük ise 1937'de tamamlanması öngörülmüştür. Yeniden okul yapma işi beş yıllık bir programla ve vilayet hususi bütçelerinden verilecek yardım ve öğretmen tahsisi göz önünde tutularak yürütülmesi planlanmıştır.

b- Her köy okuluna 3-5 dönüm tarla veya bahçe, bir cins tavuk kümesi ve fenni arı kovanları tahsis edilmesi: Bütün köy okullarının üç-beş dönüm bir çalışma tarlası veya bahçesi bulması ve burada köyün tarım ve ekonomi programındaki çalışmalarla ilgili ürünlerin ektilmesi kararlaştırılmıştır. Her köy okulunun bahçesinde bir de fenni 40-50 kilo bal veren (Dadan) arı kovanı bulundurulması ve çocuklara arı bakımı öğretilmesi planlanmıştır. Her köy okulunun bahçesinde bir de fenni ve kerpiçten bir tavuk kümesi yaptırılması ve kümeste cins tavuk beslenmesi kararlaştırılmıştır (Tarım Bakanlığınca kabul edilen bol yumurta veren Legorn yahut çok et veren Rodeyland cinsleri). Örnek köylerde eti,

derisi ve tüyü çok kıymetli olan beyaz uzun tüylü Ankara ve derisi çok para eden Şenzilla cinsi mavi ve gri tavşan da beslenmesi ve bu işi başaran köylerin yıl içinde komşu köy okullarına da damızlık göndermesi düşünülmüştür.

c- Yatılı okullar: 1936 yılında Umumi Müfettişlikten verilen talimatlara göre açılması planlanmıştır. Yatılı okulların; okulu, öğretmeni veya 4 ve 5. sınıfları olmayan köy çocukları için yapılması gerekli görülmüştür.

d- Okuma odaları ve kitabevi: Okulu ve öğretmeni olan her köy için yapılması düşünülmüştür. 1936 yılı içinde bitirilmesi planlanmıştır. Köy bürosu okuma odaları ve kitapevleri için 150 kadar kitapçık bastırılmıştır.

e- Öğretmen evi: Zengin ve büyük köylerde bir katlı, taş, tuğla ve kerpiçten öğretmen evleri yapıp öğretmenlere uygun kira ile verilmesi planlanmıştır. Evlerin 1937 veya en geç 1938 yılında bitirilmesi düşünülmüştür.

f- Köy konferans, projeksiyon ve temsil salonu: Örnek köylerde konferans, köy temsilleri, sinema ve projeksiyon gösterimleri için köylünün imecesi ve vereceği malzemelerle yaptırılıp 1937’de tamamlanması planlanmıştır. Buna vilayetlerin hususi bütçelerinin yardımcı olmaları istenmiştir.

g- Köy müzesi (Etnografya): Her ilçede ve yalnız örnek köylerin bir veya ikisinde açılması öngörülmüştür. Etnografya müzesinde neler olacağı tüzükle bildirilmiştir.

Müfettişliğin kalkınma planından sonra başladığı çalışmalarda kültürel kalkınma alanındaki ilk ve en önemli çalışması bölgede bir *Eski Eserleri Sevenler Derneği*’nin kurulması olmuştur. Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik 1935 yılında, bölgeye gelişinden bir ay sonra, Edirne’deki aydınları Halkevinde toplayarak onlara bölgede böyle bir kuruma şiddetle gereksinim olduğunu anlatmıştır. Dirik, İzmir Valiliği sırasında benzer bir kurumu İzmir’de kurmuş olduğundan bu konuda geniş bilgi sahibi olmuştur. Böylece İzmir’deki kurumun tüzüğü esas alınarak Edirne’de “Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Derneği” kurulmuştur. Derneğin nizamnamesi bastırılmış ve Kazım Dirik, kurumun başkanı olarak seçilmiştir (Peremeci, 1940: 433).

Derneğin ilk çalışması, Mimar Sinan’ın önemli eserlerinden olan ve harap bir durumda olan Selimiye Cami’indeki Darüssıbyanı restore ettirmekle başlamıştır. Yakın zamanda tamamen yok olacağına kesin gözüyle bakılan bu yapı, müfettişliğin gayretleriyle onarılmış ve

25.11.1936 tarihinde burada bir Etnografya Müzesi açılmıştır (Trakya Dergisi, Şubat 1937: 14, Cumhuriyetin 15. Yılında Edirne, 1938: 92).

Trakya'daki tarihi ve etnografik malzemeleri derlemek üzere müfettiş Kazım Dirik'in başkanlığında özel bir komite oluşturulmuştur. Bu komite, Ankara'dan ve Macaristan'dan Etnografya Müzeleri için yazılmış eserleri ve kitapları getirterek çevirilerini yaptırmıştır. Ayrıca tüm Trakya'yı, köylerinden başlayarak taramaya ve müzeye elverişli eşyaları satın almaya başlamıştır. Müfettişliğin başvurusu ve Kültür Bakanlığının izniyle İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nden; silah, kılıç, yay, ok vb. pek çok tarihi malzeme getirtilmiştir. Müzenin günden güne büyümesi karşısında mevcut bina dar gelmeye başlamış ve müfettişlik Vakıflar Genel Müdürlüğünden, Mimar Sinan'ın en güzel eserlerinden olan Darülcürra Medresesi'nin de müfettişliğe tahsis edilmesini istemiştir. Genel Müdürlüğün bu talebi onaylaması üzerine, harabe haline gelmiş bu tarihi yapı onarılmış ve Etnografya Müzesi yapılarak Darülsıbyan'daki tarihi eserler buraya nakledilmiştir. 1938 yılında Ankara Müzesinden getirtilen 138 parçalık tarihi eserde müze mevcuduna eklenmiştir. 1938 yılına gelindiğinde müzedeki etnografik eser sayısı 695'e ulaşmış ve bu parçalar müzenin sekiz ayrı odasında sergilenmiştir (Trakya Dergisi, Şubat 1938: 14).

Müfettişliğin bölgenin kültürel yaşamına önemli bir katkısı da Trakya'da arkeolojik kazılara başlanmasını ve böylece bölgenin zengin tarihi ve kültürel mirasının açığa çıkmasını sağlamak olmuştur. Bu konudaki ilk adım 1935 yılında Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'in; Türk Tarih Kurumuna, müfettişlik bölgesindeki arkeolojik kazılar hakkında verdiği bir rapor ile atılmıştır. Bu rapor bölgenin arkeoloji alanındaki önemini göz önüne sermiş ve Arkeolog Arif Müfid Mansel'in bölgede incelemeler yapmak üzere görevlendirilmesini sağlamıştır. Mansel konu hakkında bir rapor hazırlamış ve bu rapor doğrultusunda yine Mansel'in öncülüğünde bölgede kazı çalışmaları başlamıştır. İlk kazı Edirne'nin Hasköy höyüklerinde yapılmış ve daha sonra da Alpullu, Sinanlı, Lüleburgaz, Vize ve Kırklareli höyüklerinde kazılar yapılmaya başlanmıştır (Peremeci, 1940: 432). Yapılan kazılarda Trakya'nın Prehelenistik dönemine ait pek çok malzeme bulunmuş ve bunlar İstanbul'a gönderilmiştir. Her bir kazı hakkında raporlar hazırlanmış ve bulunan eserler ile ilgili broşürler basılarak tanıtılmıştır (Trakya Dergisi, Mayıs 1937: 30).

Arkeolog Arif Müfid Manseli tüm Trakya'da mevcut Trak Höyüklerinin haritasını çıkarmış ve Türk Tarih Kurumu'na göndermiştir. Umumi Müfettiş Kazım Dirik ise yapılmak istenen

kazılar için gerek Türk Tarih Kurumundan ve gerekse merkezi idareden finansman sağlamıştır. Bu tarihten sonra Trakya’da başlayan arkeolojik kazılarda, bölgenin tarihini aydınlatacak, son derece önemli arkeolojik malzemeler bulunmuştur. Özellikle Vize’deki höyükte yürütülen kazılarda, I. Asır Trak Krallarına ait değerli eserler bulunmuştur (Trakya Dergisi, Şubat 1938: 14).

4.4. Umumi Müfettişliklerin Kaldırılması

1840 yılında taşra teftişiyle başlayan müfettişlik çalışmaları, devletin ihtiyaç duyduğu zamanlarda ve bölgelerde acil müdahale aracı olarak başvurduğu önemli bir kurum olarak varlığını 1952 yılına kadar sürdürmüştür. Bu süreçte farklı görev ve yetkilerle taşrada idari ve iktisadi olarak bölgenin denetlenmesinde ve kalkınmanın gerçekleştirilmesinde görevli olan müfettişlikler, bulundukları bölgelerde 1863 yılından itibaren en üst yetkili idari amir olarak çalışmış ve doğrudan merkeze rapor veren olağanüstü yetkilere sahip vali üstü bir konuma getirilmiştir. 1863 yılından itibaren müfettişliklerin elinde bulundurduğu olağanüstü yetkiler sayesinde kalkınmaya yönelik daha somut çalışmalarda bulunduğu ifade edilebilir. Bu yetkileri sayesinde özellikle bölgelerde yaşanan idari bozuklukların ve asayiş sorunlarının hızlı bir şekilde halledilmesini sağlamıştır. Kalkınmanın önündeki en büyük engel olan bu sorunların halledilmesiyle müfettişliğin uygulandığı bölgelerde geri kalmışlığın giderilmesi ve kalkınmanın temini hususunda önemli çalışmalar yapmışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti’nde 1927 yılında kurulan Umumi Müfettişliklerin kaldırılması iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama olan müfettişliklerin fiilen kaldırılması; 1947 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde, Umumi Müfettişliklerin kadrolarına ayrılan tahsisatın 1948 yılı bütçe yasa tasarısında kaldırılarak teşkilatın kadrolarının lağvedilmesine karar verilmiştir. İkinci aşaması ise müfettişliğin resmen kaldırılması için Demokrat Parti Diyarbakır milletvekili Mustafa Bucak tarafından 24 Ocak 1952 tarihinde hazırlanan yasa tasarısıdır. Bucak’ın teklifi İçişleri ve Bütçe Komisyonlarında görüşülmüş, komisyonlar gerekçeleri haklı bularak Umumi Müfettişlik teşkilatının kaldırılması isteğini uygun bulmuştur. Hazırlanan raporlardan sonra 21.11.1952 tarihinde Umumi Müfettişlik teşkilatının kaldırılmasına dair 5990 sayılı kanun çıkartılmış, bu yasayla Cumhuriyet’te beş farklı bölgede olağanüstü yetkilerle çeyrek yüzyıl görev yapan Umumi Müfettişlikler resmen sona ermiştir (Düstûr 3. Tertip, C. XXXIV, 1953: 91).

SONUÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan müfettişlik kurumunun, 1863-1952 yılları arasında yapmış olduğu bölgesel kalkınma çalışmalarının incelendiği bu çalışmada, ilk olarak 19. yüzyılda teftişin doğuşu ve müfettişlik öncesi teftiş heyetlerinin yapmış oldukları faaliyetler ele alınmıştır. Teftiş-kalkınma ilişkisinin ilk uygulamaları olan ve 1840-1861 yılları arasında kurulan teftiş heyetleri, merkezden aldıkları talimatnameleri görevli oldukları bölgelerde uygulamakla görevlendirilmişlerdir. Bu uygulamaların öncelikli amacı, Tanzimat reformlarının taşrada uygulanabilmesi için reformların anlatılmasıdır. Ayrıca müfettişlere verilen talimatnamelerde bölge halkının ve memleketin refahının artırılması gayesiyle, bulundukları bölgelerde tarım, ticaret ve sanayinin kalkınması için çalışma yapmak, asayişin sağlanması için araştırma yapmak ve bölgenin ihtiyaçlarını tespit ederek rapor hazırlamak görevleri verilmiştir.

1840-1861 yılları arasında farklı tarihlerde uygulanan dört teftişi, 1850 yılı öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırıp değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu ayrımın birinci sebebi, Tanzimat reformları 1840 yılında bazı bölgelerde başlamış olmasına rağmen, Rumeli'de yaşanan isyanlar ve halkın tepkisinden dolayı Mehmed Kâmil Paşa'nın 1850 Bosna teftişine kadar reformlara başlanamamasıdır. İkinci sebebi, Tanzimat reformlarının ancak 1851 yılında başlayabilmesi ve öncesinde uygulanan iki teftiş çalışmasının başarısız olmasıdır. Bu başarısızlığın sebebi ise 1850 öncesi teftişlerde talimatnameler çok açık bir şekilde heyetlerin görevlerini belirtmiş olmasına rağmen Tanzimat fermanının yeni ilan edilmiş olması ve reformların nasıl yapılacağı hakkında tecrübeli yöneticilerin yetersiz olması, bu teftişlerin başarısız olmasına yol açmıştır.

Taşrada teftiş uygulaması, başlangıcından itibaren sürekli olarak bir değişim geçirmiştir. Yöneticiler, müfettişler, sorunlar ve bölgelerin farklı olması bu değişimin nedenidir. Genel itibariyle olumlu olan bu değişim, uygulamanın Osmanlı'da yeni olmasından dolayı, tecrübe

kazandıkça kalkınmanın sağlanması konusunda daha pozitif çalışmaların yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda teftiş uygulamaları incelendiğinde; ilk teftiş memurlarının doğrudan müdahale yetkisine sahip olmayan sadece bölge sorunları hakkında tespitlerde bulunup merkeze rapor yazmakla görevli müfettişlerden oluştuğu görülmüştür. Ayrıca memurların merkezden gönderildikleri bölgeler taşra olduğu için halk bu gönderilen memurlara sürgün gözüyle bakmış ve ciddiye almamıştır. Burada ilk teftişte karşılaşılan asıl sorun, reformlarla birlikte taşrada güçleri sınırlanan âyanların ve bazı menfaat gruplarının Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere karşı göstermiş oldukları dirençtir. Bu direncin oluşmasında ise; eski sistemde imtiyaz sahibi olan bu çıkar gruplarının, menfaatlerini kaybetmesine sebep olan reformlara karşı, ahaliyi kışkırtmak üzere reformları yanlış anlatması etkili olmuştur. Reformların tüm etnik gruplar için farklı bir anlam ifade ettiği böyle bir ortamda, yeniliklerin uygulanması konusunda bir program hazırlanmaması, karışıklığa ve uygulamaların yanlış yorumlanarak aksamasına sebep olmuştur. Ayrıca vergi reformunda, vergiler mal varlığına orantılı alınacak ilkesi, vergi vermeyen nüfuz sahibi kişilerin reformlara karşı bir direnç oluşturmaya sebep olmuştur.

1850 ve 1860 yıllarında yapılan iki teftişte ise, önceki teftişlerde başarısız olunmasından dolayı müfettişlerin yetkileri genişletilmiş ve görev bölgeleri daraltılmıştır. Babıâli önceki teftiş denemelerinde yaşanan başarısızlıklardan ders alarak, teftiş bölgelerinin daraltılması için 1850 teftişine dört müfettişin gönderilmesini uygun görmüştür. Bu müfettişlere verilen geniş yetkilerle teftiş uygulamasının başarılı olmasını amaçlamıştır. Ayrıca müfettişlerin bölge ileri gelenleri ve idari memurlar üzerinde daha rahat otorite kurmaları için mevkileri artırılmış ve nişan verilmiştir. Bunun yanında önceki uygulamalarda memurların yolsuzluklarının tespitinde merkeze rapor yazmak yetkisi uygulamada yetersiz kaldığından, bu maddenin yerine yolsuzluğu tespit edilen memurlara doğrudan müdahale edip, azledilmesi yetkisi talimatnameye eklenmiştir.

1851-1854 yılları arasında Bosna teftişinde görev yapan Kâmil Paşa'nın müfettişliği, 1849-1851 yılları arasında yaşanan isyan sonrasında doğan ihtiyaçtan dolayı teşekkül etmiştir. Bölgenin geri kalmasında etkili olan bu isyan hareketi, Ömer Paşa'nın sert önlemleriyle bastırılmıştır. Ancak isyanın bastırılması sürecinde alınan sert önlemler, bölge üretimi için önemli olan gayrimüslim reayadan birçok şahsın Avusturya ve Sırbistan'a iltica etmesine sebep olmuştur. İlticaların diğer sebepleri ise; vergi tahsilinde yapılacak kolaylıkların sonuçsuz kalması, reayanın elindeki silahların toplatılması ve kiliselerin yetersiz kalmasıdır.

Ancak bu ilticaların altında yatan gerçek sebep ise Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Hristiyan din adamlarının bölge reayasını kışkırtmasıdır. Bosna'da reayanın ilticası tarımsal üretiminin düşmesine sebep olmuştur.

Yaşanan ilticalar ve bastırılan isyan hareketi, Kâmil Paşa'nın Bosna'nın yeniden eski gücüne kavuşması için müfettiş olarak görevlendirilmesini gerektirmiştir. Kâmil Paşa'ya verilen talimatnamede ise ilticanın sebeplerini ortadan kaldırması istenmiştir. Ancak müfettişin göreve başlangıcı, yeni başlayan 1852-1853 Karadağ Harekâtına rastlamıştır. Müfettiş bölgeye ulaştığı zaman, Karadağ eşkıyalarının yıllardır devam eden Bosna halkının mallarını gasp etmeleri olayı hala durdurulamamıştır. Bunun yanında başlayan harekât Osmanlı'nın lehine sonuçlanmış olsa da, harekât sonuçlandıktan sonra bölge halkının büyük zarar gördüğü ve dolayısıyla bu harekâtın Osmanlı'ya da büyük zararı olduğu anlaşılmıştır.

Kâmil Paşa'nın Bosna'nın kalkınması için çalışma yapması, mevcut savaş ve isyan ortamından dolayı birincil amaç olmamıştır. Devlet'in Kâmil Paşa'dan yapılmasını istedikleri; harekât süresince asayişin sağlanması, ilticaların sebepleri araştırılarak giderilmesi, bölgede kilise ihtiyacının tespit edilerek binalarının yapılması ve vergi toplama işlerinin düzene sokulması olmuştur. Kâmil Paşa özellikle iltica eden reayanın geri dönmesi ve isyan eden reayanın kilise ihtiyaçlarına cevap verilerek Hristiyanların devlete olan bağlılığını güçlendirmek üzere çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların yanında teftiş gezilerinde, Bosna'nın maden rezervini araştırmış ve bulduğu numuneleri İstanbul'a incelenmek üzere göndermiştir.

1860 Rumeli teftişi, Rusya'nın Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için bahane ettiği, reyalara kötü davranılması iddiası üzerine uygulanmıştır. Uygulanan teftişler arasında ilk defa Sadrazam tarafından gerçekleştirilen bir teftiş olması, 1860 teftişini diğerlerinden ayıran bir özelliktir. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, devletin varlığını Rumeli'de göstermek, yabancı devletlerin müdahalesini engellemek ve reformların yerinde incelemek amacıyla Rumeli teftişinde görevlendirilmiştir. Bu teftişte karşılaşılan sorunlar önceki müfettişlerde de karşılaşılan; asayiş sorunu, yolsuzluklar, reayanın kışkırtılması, çiftlik meselesi, vergi toplama sorunu ve kiliseler meselesidir. Önceki üç teftişte de Rumeli bölgesine müfettiş gönderilmiş, ancak bu sorunlar halledilememiştir. Tabi ki burada başarısızlık sadece teftiş heyetine ait değildir. Balkanların hassas yapısı sık sık tekrarlanan isyanların yaşanmasına sebep olmuş, yabancı devletlerin destekledikleri eşkıyalık hareketleri, bölgenin geri kalmasıyla

neticelenmiş ve Osmanlı'dan ayırmak istenen Rumeli topraklarında, reaya milliyetçilik fikri aşılanmaya çalışılmıştır. Bu teftişte Sadrazamın atanmış olması, teftişte yapılmak istenen işlerin anında uygulanmasını sağlamıştır. Ancak teftişin beş aydan kısa sürerek yarım bırakılmak zorunda kalması, teftiş sırasında gerçekleşen olumlu çalışmaların teftişin bitimiyle birlikte tekrar eski haline dönmesine ve istenen etkiyi gösterememesine sebep olmuştur. Ancak alınan önlemler ve yapılan çalışmalar, bölgenin daha istikrarlı bir duruma gelmesi için önemli bir adım olmuştur. Bu teftişte bölgenin geri kalmasına etki eden en önemli sorun ise, bölge papaz ve metropolitlerin Müslüman idarecilerle zımnî olarak anlaşmış olmalarıdır. Yaşadıkları her türlü sorunu rüşvetle çözmeleri, bölge için istikrarsızlığın en büyük nedenlerinden olmuştur. Sadrazamın yapmış olduğu çalışmalar sonucunda yolsuzlukları tespit edilen idareciler azledilmiş, asayiş sorununu çözmek üzere imar çalışmaları yapılmış, valilere eşkıyaları asma yetkisi verilmiş ve haksız kurularak ahaliye zulmeden yerel meclisler feshedilerek yeniden seçim yapılması sağlanmıştır.

1863 öncesi kurulan teftiş heyetleri, sonrasında kurulan müfettişliklerin başarılı olmasına zemin hazırlamıştır. Bu heyetler, bölgesel kalkınma çalışmalarına öncelik verememiş olsalar da taşrada devletin âyanlara bıraktığı gücünü, merkezilik anlayışı çerçevesinde geri kazanma gayretinden ibaret olarak, önemli yapısal sorunların tespit edilmesi ve düzeltilmesi için çalışmalar yapmışlardır. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan 1863 ve sonrası kurulan müfettişlikler, görevlendirmelerinde verilen geniş yetkiler sayesinde taşrada mülki idarenin en üst ve özel yetkili yönetim yapısı olarak faaliyetler yürütmüştür.

Umumi Müfettişlik teşkilatı, Osmanlı'da iki ve Türkiye'de tek dönem olmak üzere üç dönemde faaliyet yapmıştır. Olağanüstü hallerde başvurulmuş müfettişlikler, aynı dönemde ve aynı talimatnameyle görevlendirilmiş olsalar bile her bir bölgenin yaşanan sorunları, kültürü ve ekonomik yapısı farklı olması ve teftişin şahıs odaklı olmasından dolayı uygulamalar çok farklı olmuştur. Örneğin 1863 teftişinde Ahmed Cevdet Paşa Bosna'da isyanlar, reaya sorunu, askere alma, çiftlik sorunu, evlilik maliyetlerinin yüksek olması, idari bozukluklar ve Bosna'nın devlete olan bağlılığını güçlendirme hususlarında çalışmalara yoğunlaşmıştır. Aynı dönemde Ahmed Vefik Efendi ise Bursa'da yaşanan deprem ve yangınların verdiği büyük zararları gidermek için imar işleri, köylüyü borç batağına sokan tefeciler ve yolsuzluğa bulaşan bölge memurları ile mücadele etmekle meşgul olmuştur. Bunun yanında Cevdet Paşa Bosna'da çok geniş ve ekonomik değeri yüksek olan ormanlardan bölgenin kalkınması için daha fazla istifade etmenin yollarını aramıştır. Vefik Efendi ise Bursa ve çevresinde tarımsal

Üretim bölgenin gelişmesi için önemli olduğunu tespit etmesi üzerine, tarımsal ürünlerin ticaretini geliştirmek adına yolların ve limanların ticarete uygun olması için imar çalışmaları yapmıştır.

1863 teftişinde, Ahmed Vefik Efendi'nin teftiş çalışmalarının diğer çalışmalara göre daha başarılı olduğu ifade edilebilir. Çünkü Anadolu Müfettişliği, 1863 yılına kadar yapılan teftişlerde asayiş sorunu ve isyan hareketi olmayan tek müfettişlik bölgesidir. Ancak 19. yüzyılda yaşanan deprem ve büyük yangınlar sonucu özellikle Bursa şehri neredeyse yok olmuştur. Müfettişlik çalışmalara başlamadan kısa süre önce iki büyük yangın ve bir deprem meydana gelmiş ve müfettişliğin burada kurulmasını gerekli kılmıştır. Çünkü 1854 ve 1855 yıllarında yaşanan deprem ve yangınların meydana getirdiği hasarlar hala giderilememişti. Aslında Ahmed Vefik Efendi, Fransa'da bulunduğu sırada şehirlerin imarı konusunda pek çok örnek grmştir. Bu bağlamda deprem ve yangınların yapmış olduğu tahribat Bursa'yı yeniden modern bir şekilde imar etmek için Vefik Efendi'ye imkân vermiştir. Bursa'da yapılan önemli imar işleri yanında burada bulunan İngiliz konsolosluğu sayesinde tarımsal üretim artması ve ticaretin gelişmesi için önemli gelişmeler olduğu grlmştir. Bursa ve çevresinde üretilen ipek ve pamuk, Avrupa sanayisinin hammadde ihtiyaını karşılamak üzere İngilizler tarafından önemli ticari ürünler olarak değerlendirilmiştir. Bu rnlerin üretimini ve verimliliğini artırmak üzere bölgeye kaliteli tohumlar ve modern tarım makineleri getirilerek üreticiye pazarlanmıştır. Tarımdaki gelişme, taşımacılık maliyetini düşürmek ve ucuz işgücünden yararlanmak üzere İngiliz ve Fransızlar tarafından bölgede pamuk ve ipek hammaddelerini işleyecek fabrikaların açılmasını sağlamıştır. Bunların yanında Vefik Efendi'nin diğer önemli kalkınma çalışması ise tefecilerden aldıkları yüksek faizli borçlar altında ezilen köylülerin bu borçlardan kurtulması ve köylülere uygun krediler sağlanarak ekonomik gelişmenin sağlanması çabalarıdır. Yüksek faizli borcunu ödeyemeyen köylüler, tüm malları ve tarlalarını satmak zorunda kaldığından tarımsal üretime olumsuz etkisi olan bu sorunun halledilmesi, bölge ekonomisinin gelişmesini engelleyen aksaklıkların giderilmesi hususunda önemlidir.

1863 teftişi, 1864 yılında ilan edilen vilayet nizamnamesi ile vilayet sistemine geçilmesi neticesinde olumlu gelişmelerine rağmen sonlandırılmıştır. Görev yaptıkları zamanlarda bulundukları bölgelerde gözle görülür olumlu iktisadi ve idari gelişmeler yaşanırken görev süreleri bittikten sonra bu olumlu gelişmeler kaybolmuş ve teftiş öncesi mevcut duruma geri dnlmştir. Bu gelişmelerin dışında Osmanlı'da kötü giden mali yapı, dış borç sorunu ve

savaşlar, gerçekleştirilmeye çalışılan kalkınma hamleleri ve bu hamlelerin etkinliğinin kaybolmasındaki belirleyici faktörlerdir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında görev yapan iki müfettişlik ise; Osmanlı içinde yayılan milletçilik hareketi sonucunda Anadolu ve Rumeli’de yaşayan azınlıkların bağımsızlık arzusuna karşı kurulmuştur. 1878 yılında imzalanan Ayestefanos (16. madde) ve Berlin (61. madde) Antlaşmalarıyla birlikte Osmanlı’nın iç meselesi olan azınlık sorunları uluslararası bir boyut almış ve İmparatorluk Makedonya’da ve Anadolu’da azınlıkların bulundukları bölgelerde reform yapmayı taahhüt etmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde kurulan Anadolu ve Rumeli Müfettişliklerinin kurulma amacı, bu iki Antlaşmaya dayanarak azınlık sorununu bahane eden yabancı devletlerin Osmanlı’ya baskı yapmasının önüne geçilmesi ve bölgelerin geri kalmışlık sorununun halledilmesidir. Ayrıca bu dönemde yaşanan isyan ve çete faaliyetleri devletin bu toprakları kaybetmemek için müdahale etmesini meşru kılmış ve ilgili müfettişliklerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde 1895 yılında Anadolu’da kurulan Vilayet-i Sitte Müfettişliği, kurulduğu bölgede yaşanan Ermeni isyanlarının yanında, aşiretler arası kan davaları, memur maaşlarının ödenmemesi, Müslümanların ekonomik durumunun azınlıklar karşısında geri kalması, ulaşım sorunları ve Hamidiye Alaylarının yüksek maliyetinin vilayet bütçelerine yüklenmesi gibi olumsuzluklar söz konusuydu. Şakir Paşa, bölgenin idari yapısındaki bozuklukları halletmekle başladığı teftişinde, bölgenin kalkınmasında en büyük engel olan yolsuzluk ve asayiş sorunlarının halledilmesi amacıyla; jandarma, polis ve tahsildar teşkilatlarının düzenlenmesine çalışmıştır. Özellikle yaşanan isyanlardan dolayı bölgede sanayi ve ticaretle uğraşan zengin Ermenilerin Rusya’ya kaçması, devletin % 7’lik bir vergi kaybına uğramasına sebep olmuştur. Bölgede yapılan imar ve ulaşım yatırımları, bölgeyle merkez arasındaki irtibatın güçlenmesi, kaçakçılığın engellenmesi ve asayiş sorununun çözülmesi amacıyla yapılmıştır. Şakir Paşa; bölgede tarımın gelişmesi için Tokat’ta sulama projesi ve ulaşım ile ticaretin gelişmesi için Van’da vapur taşımacılığı projesini uygulamaya koymuştur. Ayrıca sanayinin gelişmesi, ekonomik ve kültürel anlamda azınlıklar karşısında geri kalan Müslümanların refah ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve devletin vergi gelirlerinin artırılması amacıyla sanayi mektebi projesini de tüm bölge vilayetlerinde uygulamaya çalışmıştır. Ancak müfettişlik döneminde yaşanan Yunan savaşı, sınırlı bütçe, bölgede yaşanan kuraklık, Hamidiye alaylarının yüksek maliyeti ve Ermeni olayları bölgesel kalkınma çalışmalarının istenen seviyede yapılmasını engellemiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan ikinci müfettişlik ise, 1902 yılında Vilayet-i Selase Müfettişliği ismiyle Selanik, Kosova ve Manastır'da yabancı ülkelerin baskılarıyla yarı özerk bir idari yapıda kurulmuştur. Yabancı ülkelerin müfettişliğin başına Yunan bir müfettiş atanmasını istemelerine rağmen, Osmanlı Devleti Hüseyin Hilmi Paşa'yı atamış ve bu atama diğer ülkeler tarafından da zamanla kabul görmüştür. Ancak Babıâli, yabancı ülkelerin müfettişin yanına Avusturya ve Rusya'dan birer sivil memur (ajan) görevlendirilmesini yapılan baskılar sonucu kabul etmek zorunda kalmıştır. Makedonya'da kurulan bu müfettişlik, hem yönetim yapısı hem de yabancı ülkeden yapılan görevlendirmeler açısından diğer müfettişliklere göre oldukça farklı bir yapıda oluşmuştur. Müfettişlik kurulduktan sonra ise yabancı ülkelerin baskıları devam etmiş ve jandarma teşkilatının başına İtalyan bir komutan ile jandarmanın eğitilmesi için 25 yabancı subayın görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bunların yanında uluslararası mali komisyon kurularak Makedonya'nın mali işlerinin bu komisyon tarafından yönetilmesi yarı özerk olarak kurulan yapının, giderek özerk bir yapıya dönüşmesine sebep olmuştur.

Makedonya Müfettişliği kurulmadan hemen önce ve kurulduktan sonra yaşanan iki büyük isyan bölgenin ekonomisine ve idari yapısına büyük zarar vermiştir. Özellikle *İlinden İsyanı*, Makedonya tarihinin en kanlı isyanı olması, önemli mal ve can kaybına sebep olan ve binin üzerinde isyancının öldürülmesi ile son bulan bir isyan olmuştur. Bölgede istikrarsızlığa yol açan olumsuz gelişmelerden birisi olan isyanlar, askeri harcamaların artmasına yol açmış ve toplam bütçenin % 60'ının askeri harcamalara gitmesine sebep olmuştur. Ayrıca isyanda gelir seviyesi yüksek olan gayrimüslimler göç ettiğinden, bölgede işsizliğin artmasına ve refah seviyesinin düşmesine yol açmıştır. Diğer taraftan azınlıkların kurmuş olduğu çetelerin isyan hareketleri haricinde, bölge ileri gelenlerine yaptıkları suikastlar ve devletin yatırım yaptığı ulaşım ve haberleşme ağlarına yapılan kundaklamalar, bölgenin ekonomik kalkınması ve merkeze olan bağının güçlendirilmesi için yapılan yatırımların etkisizleştirilmesine sebep olmuştur.

Makedonya bölgesindeki sorunlar sadece çete faaliyetlerinden ibaret değildi. Bölgede bulunan jandarmaların maaş alamaması ve bunların vergi toplama işini üstlenmesi, fakir olan ahalinin daha da zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Çünkü vergi toplama işinin hasat beklenmeden yapılması ve fakir köylüden zorla tahsil edilmesi ile vergilerin köylüye maliyeti, faizi ile birlikte anaparanın üç katına ulaşmıştır. Bu durum sonucunda tarım üreticileri, tarımda kullandıkları hayvan ve aletlerini satmak zorunda kaldığından üretimin aksamasına ve

ülke ekonomisinin zarar görmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Hilmi Paşa işsizlik üzerine yapmış olduğu araştırmada, bölge sanayisinin geri kalmasından dolayı işsizlik oranının yüksek olduğunu ve bu durumun iş gücünün yurt dışına çalışmaya gitmesine ya da hırsızlık, eşkıyalık yapmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. İşsizlik sorunun çözülmesi ve bölgenin kalkınması amacıyla zengin madenlere sahip bölgede maden işletmeleri kurmak üzere girişimlerde bulunulmuştur. Kömür madeninin bölgede çok zengin olmasına rağmen ithal edildiği görülmüş ve madenlerden ihraç edilecek seviyede üretim yapılması amaçlanmıştır. Ekonomi için diğer olumsuz durumlar olan yatırım için gerekli olan sermayenin yetersizliği ve devletin içinde bulunduğu borç krizi, gümrük vergilerini artırmak istemesiyle sonuçlanmıştır. Bu artışa İngiltere itiraz etmiş ve Osmanlı'nın yapmış olduğu ithalatın % 60'ı İngiltere'den yapıldığı için çeşitli şartlar öne sürmüştür. Verilen kapitülasyonlarla birlikte Avrupa kapitalizmine açılan Osmanlı, üretim konusunda Avrupa ile rekabet edememiş, maliyeye gelir sağlama ve sınırlı olan ülke sanayisini destekleme politikası için ise bağımsız hareket edemeyen ve ekonomik çöküşe giden bir süreç yaşamıştır.

1895-1908 yılları arasında kurulan iki müfettişlik özellikle yabancı ülkelerin baskısı ve azınlık sorunlarından dolayı bölgesel kalkınma çalışmalarında çok etkili olamamıştır. İki bölgede de benzer sorun olan azınlıkların çıkarmış oldukları isyanlar, devletin askeri harcamalarını artırmış ve ıslahatlar için yeterli miktarda kaynak aktarılmasını ve kalkınma çalışmaları için uygun ortamın oluşmasını engellemiştir. Bu iki müfettişlik için atanan müfettişler arasında ki fark; Anadolu'da aşiretlerin baskısı altında olan askerlere komutanlık edebilecek kudrette ve askeri tecrübesi olan bir müfettişe ihtiyaç duyulduğu için Sultan II. Abdülhamid Ahmed Şakir Paşa'yı görevlendirmiştir. Makedonya Müfettişliği ise yarı özerk bir yapıda olması ve pek çok yabancı devletle ilişkilerin ılımlı bir şekilde devam ettirilmesi gerektiğinden, devletine bağlı, iyi ilişkileri olan ve pasif bir yöneticinin bu bölgeye atanmasının gerekliliği, bu koşullara uygun olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın Makedonya Müfettişliğine atanmasını sağlamıştır. Her iki müfettişte atandıkları bölgede doğmuş ve bu bölgelerde daha önce görev yapmışlardır. Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan müfettişliklerle ilgili şu ifade edilebilir; mevcut durum çok hassas olduğu için kalkınma, öncelikli hedef olmamıştır. Ancak iki bölgede de azınlıkların bağımsızlık istemesi ve yabancı devletlerin bu istekleri desteklemesi, devletin bu bağımsızlık hareketlerine karşı azınlıkların devlete olan eski bağlılıklarının yeniden sağlanması için kalkınma çalışmaları yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan Umumi Müfettişlikler, Tanzimat'la birlikte gelen ıslahatların taşrada uygulanması amacıyla başladığı teftiş görevinde, özellikle Balkanlarda toprak kaybetmemek için olağanüstü yetkilerle görevlendirilen yöneticilere dönüşmüşlerdir. Ancak Osmanlı'nın bozulan idari yapısı, yetersiz mali kaynakları ve farklı reform teşebbüsleri müfettişliklerin çalışmalarında devamlılığını engellemiştir. Uygulandığı zaman ve mekânda çok hızlı olumlu gelişmeler yaşanırken, çeşitli sebeplerle son verilen çalışmalar etkisini kısa sürede yitirerek bölgelerin eski haline, bazen de eski halinden daha kötü bir duruma gerilemesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı'da müfettişliklerle ilgili en büyük sorun, kısa süreli ve devam ettirilememiş teftişler olmalarıdır. Bu bağlamda yapılan uygulamaların istikrarlı olması gereği, bu yüzden yerine getirilememiş ve çalışmalar istenen düzeye ulaşamamıştır. Bunun yanında müfettişlerin belki de en büyük katkısı, bulundukları dönemde ihmal edilen taşrayla ilgili oldukça önemli bilgiler vermesidir. Örneğin, 1863 teftişinde Bosna'da Müslüman ve Hristiyanlar faizle iş yapmazken Anadolu'da Müslüman çiftçiler aldıkları faizli borçlar yüzünden evlerini ve tarlalarını satmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı'da Tanzimat reformlarıyla birlikte en önemli sorunların başında gelen vergi toplama sorunu halledilmeye çalışılmış olsa bile müfettişlerin taşrada çalıştığı dönemlerde bile tam anlamıyla muvaffak olunamamıştır. Osmanlı'da incelenen son müfettişlik olan 1902-1908 Makedonya Müfettişliği zamanında bile Tanzimat'ın ilanından altmış yıl geçmesine rağmen vergi ıslahatı uygulanamamıştır. Bunun yanında müfettişlik raporlarının incelenmesi ile Balkanlarda yaşanan yönetici temelli geri kalmışlık sorunları zaman zaman çözülmeye çalışılsa da tam anlamıyla bitirilememiştir. Yöneticilerin ahlaki yozlaşması; yolsuzluğun ve rüşvetin engellenmesini neredeyse imkânsız kılmıştır. Örneğin, 1860 yılında Sadrazam Mehmed Emin Paşa'nın raporlarında az da olsa görevini yapan dürüst memurların çıkar gruplarına karşı durmaları, neticesiz kalmıştır. Çünkü bu çıkar grupları tarafından üst idarecilere rüşvet verilerek dürüst memurlar görevlerinden azlettirilmiştir. Bu örnek, Osmanlı taşrasında işini iyi yapan dürüst memurların bazen mükâfat yerine cezalandırıldığı bir durum olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nde kırk beş yıl içerisinde iki dönemde görev yapan müfettişlik teşkilatı Türkiye'ye miras kalan kurumlardan birisi olmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte özellikle doğu bölgesinde önemli asayiş sorunları ve isyan hareketleri görülmüştür. Doğu'da yaşanan Şeyh Said isyanı bastırıldıktan sonra olağanüstü hal kaldırılmış ve bunun yerine devletin taşradaki varlığını güçlendirmek üzere Umumi Müfettişliklerin görev alması uygun

görülmüştür. Ortak özelliklere sahip illerin birleştirilerek valiler üstü bir yönetimin ve sıkı denetimin ihtiyaç duyulan bölgelerde uygulanması 1927 yılında 1164 sayılı kanunda yer almıştır. Bu kanuna dayanarak dört farklı bölgede kurulan müfettişliklerin üç tanesi doğuda kurulmuştur. Sadece İkinci Müfettişlik Trakya bölgesinde kurulmuştur. Ahmed Şakir Paşa'nın 1895-1899 yılları arasındaki teftişiyle aynı bölgede 1928 yılında kurulan Birinci Müfettişlik, o dönemde yaşanan Ermeni sorununun Kürt sorununa dönüşmesiyle neredeyse aynı durumdadır.

Doğu Anadolu'da kurulan Birinci Müfettişlik bölgesinde, 19. yüzyılın 3. çeyreğinden itibaren Ermeni sorunu, büyük isyanlar, çetecilik ve kaçakçılık faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni tehciri yaşanmıştır. Müfettişlik öncesi yarım asırlık sürede yaşanan bu gelişmeler bölgenin geri kalmasına sebep olacak olumsuz gelişmelerdir. Aslında 19. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'nun iktisadi yapısı Cumhuriyet kurulduğu döneme göre çok daha iyi durumdaydı. Yaşanan bu olumsuzluklar sonucunda sermaye sahipleri bölgeden göç etmiş ve kalanlar ise kırsal kesimde yaşayan ve geçimini sağlamak üzere tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylüler olmuştur.

Birinci Müfettişlik, 1927-1947 yılları arasında faaliyet yapmış olmasına rağmen 1930'lu yıllarda diğer yıllara göre daha aktif çalışmıştır. Bu yıllarda özellikle tarımsal kalkınma çalışmalarını yürüten müfettişlik, bunun için öncelikle yabancı bir uzman getirmiş ve bölgenin tarımsal kalkınması amacıyla iki yıl boyunca incelemeler yapıp, rapor hazırlaması için görevlendirmiştir. Bu rapor sonucuna göre kalkınma hamlelerini yapan müfettişlik, öncelikle Numune Çiftlikleri kurarak bu çiftliklerde; bölgede yetişebilecek ürünlerin denenmesi, fidan yetiştirilmesi, tarıma zarar veren haşerelerle mücadele edilmesi, çiftçilere eğitim verilmesi ve modern tarım makinelerinin getirtilerek halka tanıtılması ve üretimde kullanılması gibi çalışmaları yürütmüştür. Sanayi yatırımı için gerekli sermayenin ve özel müteşebbislerin az olması, sanayi alanındaki kalkınma çalışmalarının yetersiz olmasına sebep olmuştur. Ancak bu alanda gelişme sağlamak üzere bölgeye sınai bitkilerinin ekilmesi ve yetiştirilen bu ürünlerin işlenmesi için kurulacak fabrikalara hammadde sağlaması hedeflenmiştir. Burada tarıma dayalı kalkınma çalışmaları uygulanırken tarımsal ürün çeşitliliğinin artırılması ve tarımda makineleşerek verimliliğinin artırılması hususlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak uzun süren savaş ve isyan döneminde boş kalan tarlaların tarıma zarar veren haşerelerle dolması, kuraklık ve çekirge istilasına gibi sorunlar tarımda üretim artışının sağlanması için uzun yıllar zirai mücadele verilmesini gerektirmiştir.

Birinci Müfettişlik kurulduktan altı yıl sonra Trakya'da İkinci Müfettişliğin kurulması kararlaştırılmıştır. Trakya bölgesinde diğer müfettişlik bölgelerine göre eşkıyalık, kaçakçılık ve isyan gibi sorunların olmaması, müfettişliğin kalkınma çalışmalarına daha fazla yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Trakya'da iklimin müsait olması, geniş arazilere sahip olması ve su kaynaklarının bolluğu müfettişliğin kalkınma çalışmalarında tarım ve hayvancılığa önem vermelerine sebep olmuştur. Tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin idari düzenlemeleri başta olmak üzere, imar, eğitim, kültür ve sağlık gibi alanlarda bölgenin kalkınması bu müfettişliğin en önemli görevleri arasında yer almıştır. Ayrıca Trakya Müfettişliğinin hazırladığı 5 Yıllık Köy Kalkınma Planı ve İdeal Cumhuriyet Köyü projesi bölgenin kalkınması için hazırlanan önemli projelerdir.

Trakya Müfettişliği kurulurken bölgeye Cumhuriyet kurulduktan sonra Osmanlı'nın Balkanlarda kaybettiği topraklarda kalan Türk vatandaşları, sürekli olarak iltica etmekteydi. Trakya, Balkanlardan gelen Türk muhacirler için geldikleri yerlerin toprak ve iklim bakımından benzemesi ve genellikle tarımla ilgilenen kişiler olmalarından dolayı cazip bir yer olmuştur. Ancak bu dönemde mübadele ile birlikte bir milyona ulaşan muhacir nüfusunun iskân edilmesi konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Trakya Müfettişliğinin kurulmasında etkili olan muhacirlerin iskân mevzusunda bu kişilerin sistematik olarak Trakya'daki boş çiftliklere ve tarlalara yerleştirilerek hızlı bir şekilde üretime geçmelerinin sağlanması amaçlanmıştır. Müfettişlik kurulduğu dönemde özellikle muhacir iskânı konusunda dikkatli davranmış ve hem onların geçimlerini sağlayıp devlete yk olmalarını engellemek hem de ülke ekonomisine katkıda bulunmalarını sağlamak hususlarında emek vermiştir. Burada dikkat çeken gelişme ise özellikle mübadele ve gle ülkeden ayrılan azınlıklar genellikle sermaye sahibi olan ticaret ve sanayiyle ilgilenen zengin kişiler olurken, ülkeye gelenler ise genellikle tarımla uğraşan çiftçilerden oluşmuştur. Bu durum bölgenin sanayi ve ticaretini olumsuz etkilemiştir. Ancak uygulanan politikalar bölgenin verimli arazilerinde tarım ve hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır.

Trakya Müfettişliği tarımsal kalkınmanın sağlanması için köy bürosu kurulmasına karar vermiş ve tarımda istenen gelişmenin bu köy büroları üzerinden yapılması için çalışmıştır. Köy bürosu, müfettişliğin kalkınma konusunda en etkin olduğu 1936-1940 yılları arasında, bölgenin ihtiyaçlarına göre hazırladığı köy kalkınma planı sayesinde bu kalkınma çalışmalarının planlı bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. Dört ana başlıkta hazırlanan bu plan özellikle tarım ve hayvancılık başlığında belirlenen tüm alt başlıkları uygulamış ve bölgede

tarımsal kalkınmanın sağlanması için çalışmıştır. Ayrıca tarımsal kalkınma çalışmalarının istatistiklerin yayınlanması, planın uygulandığı dönemle ilgili önemli istatistiki bilgiler vermiştir. Bunun yanında hazırlanan İdeal Cumhuriyet köyü projesi uygulanamamış olmasına rağmen tarımsal kalkınma amacıyla hazırlanan çevre bilinci ve köy halkının ihtiyaçlarının düşünülerek tasarlanan bir proje olması bakımından özgün bir projedir. Köy projesinin ortasında bulunan meydan ve içerisinde bulunan anıt etrafında dairesel olarak üç dizin yer almaktadır. Birinci dizinde okul, köy konağı ve otel gibi kamusal yapılar yer alırken ikinci dizinde konutlar ve üçüncü dizinde ise sosyal yaşam alanları, fidanlık ve fabrika binaları yer almaktadır. Köyün dışında ise mezarlık ve gübrelik gibi yerler yaşam alanlarının dışında düşünülmüştür. Bu proje Cumhuriyet'in ilk yıllarında kır nüfusunun yüksek olması ve ülke kalkınmasında tarımsal politikaların önceliği çerçevesinde değerlendirilirse; kamusal işlevlerin ön planda olduğu, köylünün her türlü ihtiyacının giderildiği ve köylerin ekonomiye katkılarının artırılmasının planlandığı yeni bir kırsal yaşam ve üretim modeli olarak ifade edilebilir.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kurulan müfettişlikler birlikte incelendiğinde, müfettişliklerin genellikle olağanüstü durumlarda devletin acil müdahale ihtiyacından doğan kurumlar olduğu ifade edilebilir. Osmanlı'da 1863 Anadolu Müfettişliği ve Cumhuriyet'te ise 1934 Trakya Müfettişliği diğer müfettişliklerin bölgelerinde görülen asayiş ve eşkıyalık sorunlarıyla karşılaşmamalarından dolayı bölgesel kalkınma çalışmalarında daha başarılı olmuşlardır. Diğer Müfettişliklerde ise özellikle isyan ve asayiş sorunlarının ortak olması Osmanlı'da müfettişlerin uyguladığı çalışmalar ile Birinci Müfettişliğin Doğu'da uyguladığı çalışmaların benzer olduğu ifade edilebilir. Osmanlı'da kurulan müfettişliklerin geneli, kurulduğu bölgede yaşanan isyanlar sebebiyle kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde ise Birinci Müfettişlik, doğu bölgesinde çıkan isyanlar sonucu devletin müdahale gereksiniminden doğmuştur. Diğer taraftan müfettişlikler, isyanları bastırmanın öncelikli olduğu görevini ifa ederken, isyanların sebeplerini araştırdıkları zaman; idari, iktisadi, imar, ulaşım ve eğitim alanlarında bölgenin geri kalmış olduğunu tespit etmişlerdir. Bu geri kalmışlığın giderilmesi hususunda ise müfettişlikler, çeşitli konularda kalkınma projeleri geliştirmiş, Osmanlı'da ve Türkiye'de ilk bölgesel kalkınma teşkilatı olarak faaliyetler yapmıştır.

Osmanlı'da 1840 yılında başlayarak Cumhuriyet döneminde özellikle Atatürk'ün vefatına kadar ihtiyaç duyulan zamanlarda ve bölgelerde devletin taşraya müdahale aracı olarak

kullanılan müfettişlikler, bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilmesi hususunda idari, imar, tarım, sanayi ve diğer birçok alanda reform ve kalkınma çalışmaları yürütmüşlerdir. Osmanlı'da uygulanan müfettişliklerin, özellikle Balkanlarda ortaya çıkan isyan ve ayrılık hareketleri sonucunda, toprak kaybedilmesini önlemek ve yapılmak istenen reformlarla devletin yıkılışını engellemek üzere faaliyet yaptığı tespit edilmiştir. Balkanlardaki topraklarda yaşanan bu isyanların Osmanlı maliyesine ağır yükler yüklediği ve 19. yüzyılda devlet hazinesinde gelirden çok gidere sebep olarak kalkınmanın önündeki en büyük engel olduğu ifade edilebilir. Müfettişlik uygulaması, Balkanlarda isyan ve ayrılık hareketlerine müdahale etmiş ve kısa sürede olsa bölgede asayişini sağlayarak ayrılığı erteleyebilmiştir. Ancak yabancı ülkelerin müdahaleleri, isyan ve ayrılık hareketlerini şiddetlendirmiş ve Balkan topraklarının kaybedilmesine neden olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilerek ülkenin topyekûn kalkındırılması amaçlanmıştır. Bunun için kalkınmada yerli kaynaklara yönelmek ve atıl durumda olan her türlü iktisadi kaynağın ekonomiye kazandırılması için çalışılmıştır. Yeni kurulan ülkede sermayenin yetersiz olması, nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşaması ve atıl durumda olan arazilerin çok olması, devletin ve müfettişliklerin tarımsal kalkınmaya ağırlık vermelerini sağlamıştır. Devlet çiftçiye arazi dağıtırken müfettişliklerde tarımsal kalkınmanın sağlanması için raporlar hazırlayarak Köy Bürosu ve Numune Çiftlikleri üzerinden verimliliğin ve üretiminin artırılması için çalışmalar yürütmüşlerdir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO): 1006/75422— 1050/78713— 1103/82654—
1169/87648— 1209/90659— 1378/103332— 1394/104480— 1985/148813—
2014/151047— 3629/272160.

Bâb-ı Âsafi Amedi Kalemi (A.AMD): 25/67— 31/44— 39/64— 42/59— 93/45.

Cevdet Dâhiliye (C.DH): 30/1466.

Cevdet Maliye Belgeleri (C.ML): 520/21242— 598/24692.

Dâhiliye Nezareti Teşrii Muamelat Komisyonu-İslahat (DH.TMIK-S): 1/41— 2/12—
2/94— 10/72— 20/46.

Dâhiliye- Şifre Kalemi (DH.ŞFR): 181/77.

Divân-ı Humayûn (Beylikçi) Kalemi (A.DVN): 65/60.

Hariciye Nezareti- Siyasi Belgeler (HR.SYS): 1146/1— 1174/1.

Îrâde – Dâhiliye Belgeleri (İ.DH): 62/3088— 65/3241— 268/16752— 269/16824—
270/16890— 508/34596— 509/34650— 510/34735— 511/34785— 512/34848—
512/34872— 513/34937— 515/35064— 516/35127— 517/35186— 517/35193—
519/35398— 525/36252— 527/36391— 530/36685— 530/36705— 547/38057—
768/62532.

Îrâde – Meclis-i Vâlâ Belgeleri (İ.MVL): 193/5863— 240/8591— 247/8984— 293/11830—
496/22453— 507/22878— 508/22956— 516/23256— 518/23302— 521/23412—
524/23544— 524/23546.

İrade- Girid Belgeleri (İ.MTZ.GR): 21/806.

İrade- Yunanistan Belgeleri (İ.MTZ.(01)): 8/187.

İradeler Hariciye (İ.HR): 81/3989— 89/4375— 90/4406— 91/4476— 96/4689— 98/4784—
101/4932— 207/11933— 254/15093— 276/16858.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 266/59— 267/28— 675/7.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 86/57— 90/60.

Mektûbî Kalemi Meclisi Vâlâ (A.MKT.MVL): 50/5— 54/60— 54/94.

Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı (TFR.I.UM): 27/2641.

Sadâret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD):19/29— 41/81— 79/79
— 85/57

Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet (A.MKT.UM): 119/94— 151/22— 571/54.

Sadâret- Mukavelenameler (A.DVN.MKL): 89/24.

Sadâret Mühimme Kalemi (Odası) (A.MKT.MHM): 268/37— 269/1— 269/42— 272/86—
272/100— 274/78— 284/61— 284/85— 284/87— 289/83— 291/82— 292/64—
293/79— 294/96— 301/42— 302/92— 309/22— 311/54— 318/15— 677/3—
680/12— 683/24— 720/2— 720/5— 721/2— 721/10— 722/13.

Taşra Evrakı- Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞR.BNM): 4/15 — 12/13— 16/116— 22/126—
31/6.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 9/30— 81/5— 81/6— 131/38— 132/40— 132/27— 133/6—
133/7 — 133/10— 133/12— 133/13— 133/14— 134/37— 134/44— 134/53— 150/33.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV):173/130.

Yıldız Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ): 2/22.

Yıldız- Sadaret Belgeleri (Y.PRK.A): 11/61.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 334/29— 443/10— 483/61.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 76/20.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü

30.10.0.0/69.454.3— 4— 7— 22— 28— 29— 30— 31— 32— 33— 36— 38.

30.10.0.0/69.455.1— 5.

30.10.0.0/69.456.1

30.10.0.0/69.457.2— 6— 11— 15— 17.

30.10.0.0/70.458.10

30.10.0.0/70.461.1— 5.

30.10.0.0/72.473.3

30.10.0.0/72.474.9— 11.

30.10.0.0/72.475.10

30.10.0.0/73.480.9

30.10.0.0/73.481.6

30.10.0.0/111.705.8

30.10.0.0/128.923.2— 4.

30.10.0.0/ 143.28.11

30.10.0.0/155.92.7.

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı

30.18.1.1/27.70.7

30.18.1.2/2.15.20

30.18.1.2/42.8.10

30.18.1.2/43.15.7

30.18.1.2/57.7

30.18.1.2/61.1.8

30.18.1.2/57.64.1

Siyasi Partiler- Cumhuriyet Halk Partisi

490.01.0.0/643.130.1

490.1.0.0.1583.454.1

Diğer Matbu Belgeler ve Gazeteler

Akdoğan, A. E. (1937), *At Yetiştiriciliğinde Aşım Durakları ve Faydaları*, Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu Yayınları, Yayın Sayısı: 46, İstanbul Halk Basımevi.

Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü (1936), Devlet Basım Evi.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *1927 Tarım Sayımı*, Ankara.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *1927 Umum Nüfus Tahriri*, Ankara.

Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, 1938.

Cumhuriyet'in 15. Yılında Edirne, Basım yeri yok, 1938.

Cumhuriyetin 15. Yılında Kırklareli, Basım yeri yok, 1938.

Düstûr- I.Tertip (1289). 1. Cilt (1859), 8. Cilt (1905), 3. Tertip (1953) TBMM Açık Erişim Kütüphanesi. (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67>, Erişim tarihi: 25.02.2016)

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, (1939), *Birinci Genel Müfettişlik Tarafından Hazırlanan Rapor*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

İSAM. HHPE. 1227/19— 4/13, (Biol, Ü. M. (2006). Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Kataloğu. *İSAM Yayınları*).

İslam Ansiklopedisi (1998), Türkiye Diyanet Vakfı. *Cilt –XVIII*.

— (2003), Türkiye Diyanet Vakfı. *Cilt-XXVIII*.

— (2006), Türkiye Diyanet Vakfı. *Cilt- XXXI*.

İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1937, 1938, 1939), Ahmet İhsan Basımevi.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum: 1312, 1318.

Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun: (Kanun No: 1505 Kabul Tarihi: 2.6.1929).

TBMM Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair (Kanun No: 1164 Kabul Tarihi: 16.11.1927).

TBMM Zabıt Ceridesi 1921-1927-1935.

Trakya Dergisi (1936-1938).

Trakya İstatistik Yıllığı (1939), Trakya Umumi Müfettişliği Yay.

Trakya Umumi Müfettişliği Köycülük Bürosu, Trakya'da Eğitimciler Kursu, 1937.

Trakya'nın 5 Yıllık Köy Kalkınma Programı (1936), Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu Yay.

Gazeteler

Buç Gazetesi, 6 Mayıs 1936, 9 Kasım 1935.

Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ağustos 1935.

Edirne Postası, 29 Ekim 1939, 7 Temmuz 1937, 13 Ekim 1937, 25 Kasım 1937, 11 Aralık 1937, 23 Mart 1940.

Hâkimiyet-i Milliye, 18-27 Teşrinisani 1931, 24 Haziran 1932, 14 Haziran 1932.

Milli Gazete, 23 Nisan 1934, 3 Ağustos 1935, 1 Mart 1934.

Resmi Gazete, 7 Şubat 1921, s. 89-91, 11 Haziran 1929: 7516-7518, 12 Haziran 1929: 7523-7527.

Takvîm-i Vekâyi, 27 Eylül 1863 no:715, 11 Ekim 1863 no:717, 26 Muharrem 1267 no:437.

Tasvir-i Efkâr, 15 Zilkade 1279 no: 89.

Trakya'da Yeşilyurt Gazetesi, 13 Şubat 1938.

Ulus Gazetesi, 10 Şubat 1938.

İngiliz Arşiv Belgeleri

FO, Accounts and Papers: Thirty-Two Volumes (1870)-Report by Vice-Consul on the Position of the Artizan and Industrial Classes in the district of Brussa in the Year 1869, 24 Kasım 1869, ss. 251-256.

FO. British Consular Establishments Reports, Part III, (1871)- Report by Vice Consul Maling- Brussa 25 Ekim 1871, ss. 53-57.

FO. Commercial Reports (1862)- Report by Mr. Sandison on the Trade, &c., of Brussa for the Year 1861, 26 Şubat 1862, ss.347-357.

FO. Commercial Reports (1864)- Report by Mr. Consul Sandison on the Trade and Agriculture of Brussa for the year 1863, 26 Mart 1864, Bursa, ss. 428-435.

FO. Commercial Reports (1864)- Report by Mr. Consul Sandison on the Progress of Improvements under Achmet Vefyk Effendi, 29 Haziran 1864, Bursa, 163-165.

FO. Consul Reports- J. Lewis Farley (1863), Banking In Turkey, London-Report by Mr. Sandison, Her Britannic Majesty's Consul, on the Inducements for forming a Branch Bank at Brussa, ss. 26-36.

FO. Condition of Cristians in Turkey, Part I, (1860), Foreign Office, 28.08.1860, London, 424/21.

FO. Extract from Annual Report for Turkey for the Year 1906, 371/345, Customs Increase Negotiations.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Mühimme (Teftiş) Defterleri)

(B.26), Muhaberat-ı Resmiye Defteri: *Sadrizam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 1276 - 1277 H. senelerinde Rumeli teftişindeki dâhili muhaberat müsveddesi*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Demirbaş No: MC_Yz_B_0026.

(B.28), Muhaberat-ı resmiye Defteri: *Sadrizam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 1276 - 1277 H. senelerinde Rumeli teftişindeki dâhili ve harici muhaberat müsveddesi*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Demirbaş No: MC_Yz_B_0028.

(B.29), Muhaberat-ı resmiye Defteri: *Sadrizam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 1276 - 1277 H. senelerinde Rumeli teftişindeki muhaberat müsveddesi*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Demirbaş No: MC_Yz_B_0029.

Kitaplar

Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu*, (İ. Catay, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Ahmed Cevdet Paşa (1986). *Tezâkir 1-12*, (C. Baysun, Yay.), Ankara: TTK Yay.

— (1986). *Tezâkir 21-39*, (C. Baysun, Yay.), Ankara: TTK Yay.

— (2014). *Ma'rûzât*, (Y. Halaçoğlu, Haz.), 2. Baskı, İstanbul: Babîâli Kültür Yay.

Ali Emirî Efendi. (2015). *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, (Yayına Haz. Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), İstanbul: Babîâli Yay.

Alkan, A. T. (1992). *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Aydemir, Ş. S. (2008). *İkinci Adam*, Cilt: 1, 9. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, F. ve İzgöer, A. Z. (2014). *Osmanlı'da Petrol: Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, Ankara: TPIC.

Bayraktar, K. (2011). *Makedonya Sorunu ve Uluslararası Mali Komisyon (1902-1909)*, Ankara: Birleşik Yay.

Bayur, Y. H. (1987). *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara: TTK Yay.

Binark, İ. (1992). (Proje Yürütücüsü), *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1516-1919*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Bourne, K. and Watt, D. C. (1983). *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print Part I. The Near and Middle East, 1856-1914* (D. Gillard Ed.). University Publication of America.

Brailsford, H. N. (1906). *Macedonia Its Races and Their Future*, London: Methuen & Co.

Burgaç, M. (2013). *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yay.

Collas, B.C. (2005). *1864'te Türkiye: Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni* (T. Tunçdoğan, Çev.), İstanbul: Bileşim Yay.

- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, Ankara: TTK Yay.
- Çağlayan, E. (2014). *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İstanbul: İletişim Yay.
- Çakır, C. (2012). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 2. Baskı, İstanbul: Küre Yay.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (O. Akınbay, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Dirik, K. D. (2008). *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik*, İstanbul: Gürer Yay.
- Genç, M. (2007). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Gooch, G. P. and Temperley, H. W. V. (Eds.). (1928). *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914: The Near East: The Macedonian problem and the annexation of Bosnia, 1903-9* (Vol. 5). HM Stationery Office.
- Gölen, Z. (2009). *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara: Alter Yay.
- Gölen, Z. (2010). *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: TTK Yay.
- Güran, T. (1998). *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yay.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 7*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, İstanbul: İş Bankası Yay.
- İnal, İ.M.K. (1982). *Son Sadrazamlar I-IV*, 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.
- İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2012). *Tanzimat*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- İrtem, S. K. (1999). *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi–Balkanların Kördüğümü* (O. S. Kocahanoğlu, Haz.), İstanbul: Temel Yay.
- İzgöer, A. Z. (2016). *Müslüman, Osmanlı ve Modern: Ahmet Cevdet Paşa*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yay.

- Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899*. İstanbul: Eren Yay.
- Karal, E. Z. (1940). *Tanzimat'tan Evvel Garphlaşma Hareketleri*, İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi*, 8 cilt, Ankara: TTK Yay.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (B. Tırnakçı, Çev.), İstanbul: Timaş Yay.
- Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi: 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul: Klasik Yay.
- Koca, H. (1998). *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Politikaları*, Konya: Birinci Kitap Yay.
- Koçak, C. (2003). *Umumi Müfettişlikler 1927-1952*, İstanbul: İletişim Yay.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay.
- Köksal, Y. ve Erkan, D. (2007). *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
- Lewis, B. (2014). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 7.Baskı, Ankara: Arkadaş Yay.
- Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Ankara: TTK Yay.
- Öner, E. (2007). *Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No: 2007/372.
- Öntuğ, M. (2009). *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya: Palet Yay.
- Özcan, B. (2002). *Bursa Afetleri (1326-1900)*, Erzurum: Aktif Yay.
- Öztürk, S. (2008). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 6. Baskı, İstanbul: Doğan Yay.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, İstanbul: Mili Eğitim Basımevi.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

- Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.
- Peremeci O. N. (1940). *Edirne Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Quataert, D. (2013). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (T. Güney, Çev.), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Kitapevi.
- Sarınay, Y. (2009). (Proje Yürütücüsü), *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Shaw, Stanford J. & Shaw, Ezel Kural (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (M. Harmancı Çev.), C. 2, 3. Baskı, İstanbul: E Yay.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1994). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, 1838-1868*, (149), Ankara: TTK Yay.
- Sönmez, M. (1990). *Doğu Anadolu'nun Hikayesi (Ekonomik ve Sosyal Tarih)*, Arkadaş Yay. İstanbul.
- Şaşmaz, M. (2000). *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara: TTK Yay.
- Şentürk, H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: TTK Yay.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2009). *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi- I (1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Tokay, G. (1995). *Makedonya Sorunu- Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul: Afa Yay.
- Tunçay, M. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, , 7. Baskı, İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yay.
- Uzer, T. (1999). *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, Ankara: TTK Yay.
- Ünal, U. (Proje Yürütücüsü) (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Varlık, M. B. (2010). *Umumî Müfettişler: Toplantı Tutanakları- 1936*, Ankara: Dipnot Yay.

- Yayman, H. (2011). *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, İstanbul: SETA.
- Yerasimos, S. (1976). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (B. Kuzucu, Çev.). Cilt III, İstanbul: Gözlem Yay.
- Zürcher, E. J. (1997). *Turkey: A Modern History*, London: IB Tauris.

Makaleler

- Akyüz, Y. (1970). Abdülhamid Devri'nde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 121-128.
- Aydın, M. (1992). Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri, *Belleten*, LVI(215), 69-165.
- Beydilli, K. (1989). II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, IX, 77-99.
- Demirel, F. (2006). Vilayet-i Selase (Selanik, Kosova, Manastır) Adli Islahatı, Balkanlarda İslam medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İrcica Yayınları, 467-476.
- Demirtaş, B. (2008). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim Ve Öğretim (1923-1938), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 41, 63-87.
- Dikici, A. (2010). Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı, *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (24), 75-108.
- Düzel, C. (1977). İngiliz Hükümetine Sunulmuş Gizli Raporlardan Doğu Anadolu Olayları, 1924-1938, *Politika Gazetesi* Ocak-Şubat.
- Geray. C. (1970). Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi, *Amme İdaresi Dergisi*, I(4), 8-36.
- Gölen, Z. (2001). Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri. *Belleten*, LXV (242), 215-242.
- Gölen, Z. (2009). 1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı Ve Sonuçları. *History Studies*, 1(1), 212-296.
- Gölen, Z. (2016). Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları, *Belleten*, LXXX (288), 547-572.

- Güran, T. (1987). Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910. *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (1), 225-303.
- Gürsoy, B. (1984). Yüzüncü Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4), 17-59.
- İnalcık, H. (1964). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri, *Belleten*, XXVIII (112), 623-649.
- Öğüt, T. ve Çadircı, Ç. (2013). Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi- Mali ve Sosyal Yapı, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 7(13), 141-170.
- Özbek, N. (2009). İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar: Rumeli'de Vergi Tahsilatı ve Jandarma, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 183, 46-50.
- Özer, M. H. (2012). Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923- 1935), *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 142- 161.
- Pehlivanlı, H. (1995). Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, 554- 571.
- Serbestoğlu, İ. (2014). Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş, XVII. Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül, Ankara.
- Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(3), 56-90.
- Şentürk, H. (1996). Tuna Vilayeti'nin Teşkiline, Karadağ Hersek Vukuatına (1861) Dair Ahmed Cevdet Paşa tarafından Kaleme Alınan Layiha, *Belleten*, LIX(226), 715-736.
- Tansel, F.A (1964). Ahmed Vefik Paşa (3 Haziran 1823- 2 Nisan 1891), *Belleten*, XXVIII (109), 117-139.
- Yarcı, G. (2013). Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913), *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 76-114.
- Zarakoğlu, A. (1982). 1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri, ss. 89-104. *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve*

Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara: AÜ. SBF. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

Diğer

Baltaoğlu, A. G. (1992). *Atatürk Dönemi Valileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Konya.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, www.devletarsivleri.gov.tr.

Karataş, Y. (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

Taş, S. (1997). *Umumi Müfettişlikler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

TCMB, www.tcmb.gov.tr.

TÜİK, (2011). İstatistik Göstergeler (1923-2011).
www.turkstat.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158.

EKLER

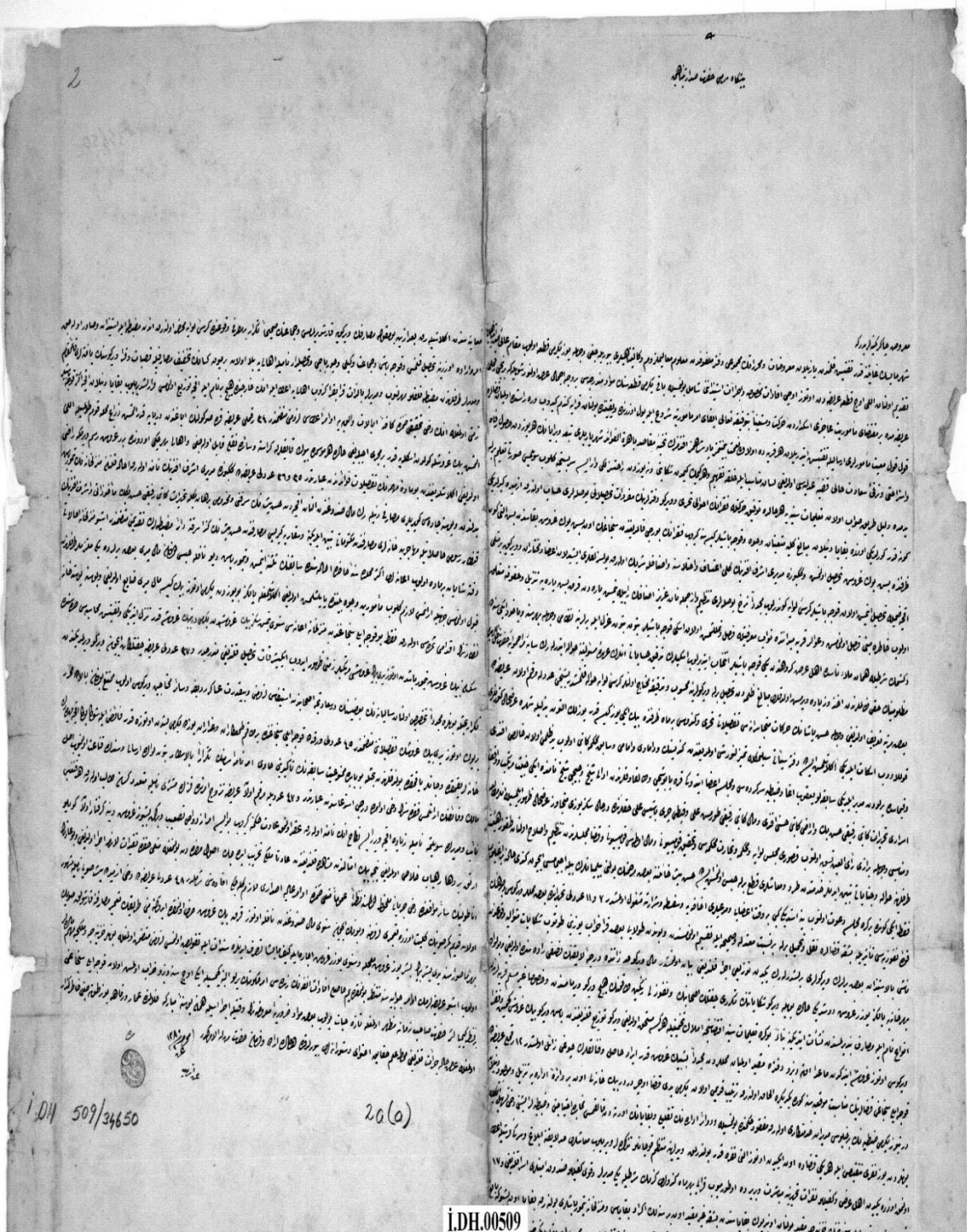
Ek 1. Bosna Valisi Hayreddin Paşa'nın Yerine Rumeli Teftiş Memuru Saim Paşa'nın ve Onun Yerine de Meclis-i Vala Azasından Kamil Paşa'nın Tayini.	283
Ek 2. Anadolu Teftiş Memuru Ahmed Vefik Efendi Tarafından Gönderilen Muharreratın Arzı	284
Ek 3. Artin Efendi'nin Raporu: Bosna Kıtasında Kain Ormanlar Hakkında Bazı Islahat.....	286
Ek 4. Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın Çeşitli Konular Üzerine Muhaveratı	295
Ek 5. Vilayet-İ Selase'nin; Ticaret, Ziraat, Maliye Ve Umur-ı Nafia İstatistik Cetvellerinin Hûlasasının Takdimi	302
Ek 6. Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi 1932 Yılı Zirai Raporu	314
Ek 7. Trakya Umumi Müfettişliği 1938 Yılı İmar İşleri	319

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

A.}AMD.00031.00044.001

Ek 2. Anadolu Teftiş Memuru Ahmed Vefik Efendi Tarafından Gönderilen Muharreratın Arzı

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİM DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Ek 3. Artin Efendi'nin Raporu: Bosna Kıtasında Kain Ormanlar Hakkında Bazı Islahat

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İLMİLER FAKÜLTESİ

İ.DH.00547

Ek 4. Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın Çeşitli Konular Üzerine Muhaveratı

Le 189
N° d'arrivé
h. m. du
Récépissé
a
Signature de l'employé

Le 189
Transmis par
h. m. du
Commencé à
Fin à
Signature de l'employé

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

De Pour Li

محل نومروسی	عدد کلمات	غروب	محل، رنجی	ساعت	دقیقه	روز و شب	طریق	اشارات مخصوصه
N° du dépôt	Nombre de mots	Group	Date du dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxés
۱۱۵۵۴	۱۷۷			۱		شب		

ارفروده باوراکم حفره شهبای شکر به حضرتید

ع. ۷ مالهالک افرودم ولایه ایوانک عدم معده کی بوداجم معلوم اندینجه ایجوله مرکز که ای وه بور لر ای روی لکبوده لکینی معاسه حواله سند ریکر ولایه خوبلی اولجه طرف عاجزیده مفع عکریه عهد انکسده وماله لکینه اسماء کیف فدیغه دارم جواب انکیدی بوکوره نالید اولدی فکوره حواله نه خوبلی حق باب عالی وفی عجز اسماء عالی اصفانه لرینه باخفاه شکر لر ایدرم شوفه وار که مرکز ایجوله لزوم کونیناه زجره اونه دیر بوولایده نامه وندایک انقضای لایغه وبقیه محله جلی امکان بولینجه حیدر ولایت فکوره دده نقصانه زجب ایدیلده انکسیده شیک حله اید بوزیک شیک شیکه زجانه ویاورد فضا لرینه مبابه صورتیه اخدی ضرورید زخاړ مروضه اتمان ایجوبه شوبیک غرضه بالغ اولور که بوم اشکنا اولنجوه درجه ده اولنجی عرضده منقیده هوالر معده ایکنه نقل ایدیلک اوزده بوزجره اتمانک تأبده ونویه اندیلی اسبابک اشکانه غایب وولایه یولی درجه ایومری رکب

باج ۹۷ مالهالک

Y.EE. 133/7

4

Y.EE.00133

1

نظم نامه مرادیه غصیه خرابه

۷۷۱ / ۱۷۷۱

از طرف مدینه منوره منوره ایضا از طرف منوره داروان
در معارفات منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

نظم نامه مرادیه غصیه خرابه

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

Y.EE.133/7

منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره
منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره منوره

(evrak
1 sayfa boy)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) •

1-1

حدول نوروزک

۵

حدولک لماره در نیمه غلط سرسبز لماره ارضک و طراح دارا به سبای کنار یک قطره به لماره کردید و در آن حدولک لماره حدولک

ردیفان	ادعالات			اخرجات			لماره ارضک در نوروزک			س
	چونان رأس	پسپان حدول	اسپان حدول	چونان رأس	پسپان حدول	اسپان حدول	لومونو	ما	اونج	
لماره ارضک در نوروزک و لماره ارضک در نوروزک	۴	۵۶۴	۴۹۹۵			۴	۸۴۴	۴۸۷	۱۹۰۱	۱۳۱۷
	۱۹۷	۱۴۰۶۱	۶۱۴۱۸	۶۷۰۴	۸۱	۹۰۴۷	۷۱۱۷۱	۵۸	۱۹۰۳	۱۳۱۸
	۱۷۸	۱۴۷۸۹	۱۶۹۴۴۱	۱۱۴۸۷۱	۱۹۹	۸۹۶۹	۴۵۱۸۸۷	۹۰۷	۱۹۰۳	۱۳۱۹
	۴۴۴	۱۶۷۸۵	۴۱۴۹۰۴	۱۵۵۸۱۰	۴۴۴	۱۶۴۹۱۶	۸۰۷۴۸۴	۵۵۶	۱۹۰۴	۱۳۲۰
	۵۰۶	۱۴۶۸۹	۴۴۴۴۸۸	۱۴۴۸۸۶	۱۵۰	۴۶۱۱	۵۶۴۴۹۴	۶۱۷	۱۹۰۵	۱۳۲۱

۷.۲۲۲.۵۵

3/36

۱۰۵

Y.PRK.SD.00003.00036.001

هدول نومروکی

A

مذکورہ فوضوہ و مانتہ و تہذیبی اقدار کا راسخ و بااثر لبیک پر درگزر شدہ عاقلانہ و قابل تحسین و بااثر جھگیڑی خطہ پر مبنی ہے اور اس کے ذریعہ قرآن و احادیث و فقہ و فرائض پر مبنی ہے اور

اسم دارایی	جای	اول از مقدار تلفات مستند از اول دارایی		آخر از مقدار تلفات مستند از اول دارایی		تفاوت	
		تلفات مستند از اول دارایی	تفاوت	تلفات مستند از اول دارایی	تفاوت		
مدر خطاف	۱۳۱۶	۴ ۴۷۹ ۱۵۷	۴ ۵۱۲	۴ ۴۸۷ ۷۹۷	۴ ۴۴۱	۴ ۴۱ ۴۶۰	۶۶۹
	۱۳۱۷	۴ ۵۵۴ ۱۶۶	۴ ۶۱۱	۴ ۵۹۸ ۱۰۴	۴ ۵۴۶	۴ ۵۰۶ ۰۶۱	۱۶۷۵
	۱۳۱۸	۴ ۶۴۵ ۶۶۵	۵ ۶۱۰	۴ ۵۶۴ ۶۶۵	۴ ۵۱۷	۸۶۴ ۰۰۰	۴۴۹۹
	۱۳۱۹	۴ ۶۶۵ ۶۶۵	۴ ۶۶۵	۴ ۶۵۸ ۸۶۰	۴ ۶۰۵	۱۶۵ ۸۶۰	۶۶۴
	۱۳۲۰	۴ ۶۸۰ ۶۷۲	۴ ۸۱۵	۴ ۵۰۴ ۱۷۴	۴ ۴۸۸	۴۷۸ ۴۰۰	۱۴۴۴
	۱۳۲۱	۴ ۶۸۵ ۸۶۸	۴ ۶۸۵	۴ ۵۵۱ ۷۶۸	۴ ۷۱۷	۶۶۱ ۰۷۰	۱۵۴۵
توسعه دارایی	۱۳۱۶	۴ ۰۹۷ ۰۶۹	۴ ۴۴۰	۴ ۱۹۶ ۷۵۰	۴ ۴۶۸	۴۷ ۸۵۰	۴۶۷
	۱۳۱۷	۴ ۴۶۵ ۴۵۶	۴ ۶۰۷	۴ ۴۶۵ ۴۵۶	۴ ۶۰۷	۴ ۴۶۵ ۴۵۶	۴ ۶۰۷
	۱۳۱۸	۴ ۴۶۵ ۶۶۵	۴ ۴۶۵	۴ ۴۶۵ ۶۶۵	۴ ۴۶۵	۴ ۴۶۵ ۶۶۵	۴۶
	۱۳۱۹	۴ ۶۶۵ ۰۵۶	۴ ۶۶۵	۴ ۶۶۵ ۸۶۶	۴ ۶۶۵	۴۷ ۴۰۰	۶۶۴
	۱۳۲۰	۴ ۶۶۵ ۶۶۴	۴ ۶۶۵	۴ ۴۶۵ ۵۴۴	۴ ۴۶۵	۴۷ ۱۶۰	۶۶۴
	۱۳۲۱	۴ ۶۶۴ ۴۰۶	۴ ۸۶۸	۴ ۴۶۴ ۶۰۶	۴ ۶۶۴	۴۹ ۴۰۰	۶۶۴
توسعه دارایی	۱۳۱۶	۴ ۶۸۴ ۴۶۸	۴ ۶۴۶	۴ ۶۸۴ ۴۶۸	۴ ۶۴۶		
	۱۳۱۷	۴ ۸۴۴ ۴۶۷	۴ ۶۴۶	۴ ۸۴۴ ۴۶۷	۴ ۶۴۶		
	۱۳۱۸	۴ ۶۷۰ ۴۶۰	۴ ۶۵۵	۴ ۶۴۹ ۴۶۰	۴ ۶۴۹	۴۰ ۸۰۰	۱۶۶
	۱۳۱۹	۴ ۶۷۰ ۰۵۶	۴ ۶۶۵	۴ ۶۸۴ ۸۶۶	۴ ۶۶۵	۴۷ ۴۰۰	۶۶۴
	۱۳۲۰	۴ ۶۶۴ ۵۴۶	۴ ۶۶۴	۴ ۸۰۸ ۴۵۶	۴ ۸۰۸	۴۶۰ ۶۰۰	۴۹۰
	۱۳۲۱	۴ ۶۶۴ ۸۶۰	۴ ۶۶۴	۴ ۶۶۴ ۸۶۰	۴ ۶۶۴	۴۰ ۰۰۰	۴۴۶

Y.P. 22 50

3/36

Y. PER. 50

3/36

1-8

vaziyetini gösterir cetveller ilişiktir . Tedkiklerinden de anlaşılacağı üzere yaş ve kuru üzüm olmak üzere senelik hasılât miktarı Urfa'da -25 milyon 653700 , Mardin'de 26 milyon 590500 , Elâziz'de 14 milyon 567400 , Diyarbakir'de 9 milyon 440000 kilo raddesindedir . Mardin , Midyat , Kercüs ve Savur kazalarıyla Diyarbakir vilâyetinin Osmaniye kazası üç senedenberi kuru üzüm imaline ehemmiyet vermekte ve bunun mühim bir kısmını inhisar idaresine satmaktadır . Diyarbakir vilâyetinin en mühim bağcılık mıntakası olan Osmaniye kazasında sekiz müstahsil tarafından senede yapılan şarap miktarı 6770 kilo olup bunun bir kısmı fiğılarda ve bir kısmı adı küpler içinde yapılmaktadır .

Meyvacılığa gelince :

Bu da oldukça mühimdir . Bayezit vilâyetinin yazlık ve kış - lık elmalariyle sarı kırmızı renkteki erikleri , Elâziz ve Bitlis'in elma ve armutları , Diyarbakir'in şeftalisi , Mardin'in erikleriyle kabuksuz cevizleri , Urfa'nın narı makbuldür . Meyvalar ekseriya yaş olarak sarf ve istihlâk olunmaktadır . Bundan başka Mardin'in Derik kazasında 105700 ve Siirt'in Fındık nahiyesinde 3400 kadar zeytin ağacı vardır . Siirt'in zeytin ağaçları tamamen yabancı oldukları halde Derik kazasının ağaçları aşılı bulunduklarından taneler iri ve güzeldir . Her iki vilâyetin umum zeytin hasılatı tane halinde olarak 68050 kilo olup bunun 55100 kilosu tazyike tabi tutularak bundan 5365 kilo miktarda yaş çıkarılmaktadır.Meyva ağaçları meyvanın da Muş ta 8000 ve Siirte 300 e yakın fındık ağacı vardır.Bunlardan senede alınan hasılat miktarı 962300 kilodan ibarettir.Gerek Zeytin gerek Fındık ağaçlarına dair cetveller ilişik olarak taktim edilmiştir.Mantıka dahilinde ehemmiyet itibariyle üçüncü derecede zirai san'atlar gelir.Bunlardan başlıca ipek böcekçiliğiyle ,arıcılık hayvanı yağcılık vı tavukçuluk ehemmiyeti haizdir.Kozacılık ve tohumculuk munhasıran Diyarbakir ve Elâziz vilâyetlerine mahsus olup 932 senesinde Diyarbakirde 344 böcekçi tarafından 2076 ons tohum açılarak 62175 kilo yaş koza mahsulü alınmıştır.Elâzizde dahi sekiz böcekçi tarafından açılan 326 onstan 10080 kilo yaş koza elde edilmiştir.Bu husustaki cetvekilişiktir.Diyarbakirde Koza mahsulünün azalmasına yegane sebep böceklerde Flaşeri Graseri ve Pebrine hastalıklarının zuhurudur.Aricılık ve tavukçuluk şubelerine gelince :Bunlar gelişi güzel bir surette yapılmakta olup Arıcılıkta fenni koğan ve tavukçulukta sun'i kuluçka usulü henüz taammüm etmemiştir.En nefis bal Siirt tin Bervari Muş un Bitlis Diyarbakirin Kulp ve Mardinin Cizre kazasında istihsal olunmaktadır.Bu hususta henüz malumat alınamıyan Urfa ve Bayezit vilâyetleri hariç olmak üzere mıntaka itibariyle senede 353006 kilo bal ve 47901 kilo balmumu alınmaktadır .

Mıntakanın hemen her tarafında kesretle mevcut olan koyun , ke-

çi ve inek sürülerinden istihsal olunan sütün mühim bir kısmı yağ ve peynire tahvil edilmektedir . Muş , Elâziz , Urfa ve Diyarbakır'ın Lice ve Silvan kazalarında civar vilâyetlerle harice ehemmiyetli miktarda yağ sevkedilmektedir .

4 - Ormanlar ve hasılatı :

Mıntaka dahilindeki ormanların mühim kısmını meşe ve enval teşkil eder . Bunlarla karışık olarak bir de Menengiç , Çınar , Elma, Ahlat , Söğüt , Kavak , Dişbudak , Akçağaç , Ardıç , Fındık , Kestane Badem ve Ceviz ağaçlarıyla Yabani gül , Ilgın , Zakkum , Katırtırnacı Sommak ve Meyankökü şüceyreleri bulunur . Kitre istihsal edilen Geven ise her tarafta mebzuldür . Orman hasılatı başlıca palamut , mazi , Kitre , giriş ve salep'ten ibarettir . Bununla beraber mintaka dahilindeki palamutluklar iki senede bir olmak üzere kudret helvası denilen şekerli bir madde tutmaktadır . Palamut yaprakları ile birlikte halita haline getirilerek koz helvası gibi muhafaza edilen bu maddenin istihsalı 20-30 bin kiloya yakındır . Yalnız Muş vilâyetinin Çapakçur kazasında senevî istihsal miktarı yedi bin kilo tahmin edilir . Mezkûr kaza halkı tarafından bu maddeden gayet nefis pekmez yapılmaktadır .

5 - Ziraî icraat :

Diyarbakır vilâyeti

a - Meyva ağaçlarının çoğaltılmasıyla halka meccanen fidan dağıdılması ve vilâyetin çıplak yerlerinin yavaş yavaş ağaçlandırılması için merkezde mevcut nümune fidanlığına ilâveten Kulp ve Silvan kazalarında dahi birer fidanlık tesis edilmiş ve halka meyvalı ve meyvasız olmak üzere beşbin yüz elli adet fidan meccanen dağıdılmıştır . Ağaçların insan ve hayvan taarruzundan ve muhtelif böceklerle hastalıkların zararından korunması ve meyva ağaçları cinslerinin aşı ile islâh edilmesi ve ağaç sevgisinin uyandırılması için vilâyet merkeziyle Silvan kazasında birer ağaç koruma cemiyeti teşkil edilmiştir . Bununla beraber vilâyet bütçesinden GazîAntep'den celp edilen bir mütehassıs marifetiyile merkez ve Çermik kazalarında geniş makyasda mevcut yüz binlerce Menengiç ağaçlarının ıslahı için bir kaç senedenberi yapılmakta olan aşı ameliyatına devam edilmiş ve 3309 adet fıstık aşısı tatbik edilmiştir ; Fıstıkçılık hususunda uyanan Çermik köylüleri tarafından 300 ağaç dahi aşılanmıştır . Yapılan teşvikat ve tergibat neticesinde dahi Silvan , Osmaniye ve Çermik kazalarında müsmir ve gayrı müsmir olmak üzere 210 bin 546 fidan dikişmiştir .

b- 932 senesi ikinci kânun iptidasından temmuz ayı gayesine kadar yedi aylık müddet zarfında Kulp kazasında 769 , Çermik kazasında 209 , ve Silval kazasında 70 ki cem'an 1048 adet yaban dpmuzu , 4 ayı , 58 tilki , 22 kurt ve 27 sansar kanunî mükellefiyet usuliyile it-

lâf edilmiştir . Bununla beraber merkez ve Silvan kazalarında zuhur eden tarla farelerine karşı zehirli ilâçlar kullanılmış ve mezruat hasardan kurtarılmıştır . Silvan kazasında dahi zuhur eden Fas çekirgeleri zarar ika edemeden surfe halinde tamamen imha edilmiş ve piring - ~~www~~ liklerde her sene görülen yeşil çekirgelerin birinci nesli ile mücadele yapılmıştır .

Gülcülük ve gülyagcılık gibi ziraî san'atların terakki ve inkişafına , hububat ve meyva cinslerinin ıslahına ve ipek böcekçiliği san'atının teşvik ve tamimine medar olmak üzere vilâyet halkevinde gül ve çiçek sergisi ile hububat ve meyva sergisi ve koza ve ipek mamulâtı sergisi nâmlariyle üç sergi açılmış ve birinci ve ikinciliği kazananlara nakdî mükâfat verilmiştir . Diyarbakir'de ilk defa açılan bu gül ve çiçek sergisi memlekette bedîî bir zevk uyandırdığı gibi kalk üzerinde derin intibalar bırakmıştır . Gelecek sergiye hazırlık olmak üzere bir çok meraklı ahali tarafından muhtelif gül neveleriyle aşı kalemleri ve nadide çiçek , fide ve tohumlarının hariçten tedarikine başlanıldığı memnuniyetle görülmektedir . Diğer sergilerin dahi halk üzerinde hüsnü tesiri görülmüştür .

6 - Elâziz vilâyeti :

Pertek , Çemişkezek ve merkez kazalarında fazla miktarda bulunan sakız ağaçlarının binbeşyüz adedine GazîAntep'ten getirtilen bir mütehassıs marifetiyle fıstık aşısı yapılmış ve ~~60~~ otuz muvaffakiyetle neticelenmiştir . Amasya , Bursa , Kastamonu , Malatya , Gümüşhane vilâyetlerinden muhtelif meyva ağaçlarının tohumlariyle aşı kalemleri celp edilerek bahçe sahiplerine meccanen dağıdılmıştır . Gazî çifliği mamumatından getirtilen 60 adet pulluk vilâyet çifçilerine dağıdılmış ve sureti istimali talim edilmiştir . Bununla beraber bir adet Maro kalbur makinesiyle Hankendi nahiyesi tohumlukları temizlenmiştir . Vilâyet fidanlığında sekiz bin zerdali , Bin altıyüz badem , İkiyüz nar , Yüz altmış ağıllı kayısı ve yüz adet gülbrişim akasya , 140 bin dut , 250 baklura , 100 sofora ve 12 bin adi aksya fidanı yetiştirilmiştir .

7 - Urfa vilâyeti :

Vilâyetin 40 dönümlük fidanlığında 10 bine yakın fidan yetiştirilmiş ve 932 senesinde meyvalı ve meyvasız olmak üzere beş bin fidan halka dağıdılmıştır . Tecrübe için Adana'dan yüz kilo mentana bugdayı ve 25 kilo yulaf celbedilerek ekilmiştir . Kuraklıktan müteessir olan vilâyet çifçilerinin tohumluklarına karşılık olmak üzere getirtilen 40 bin liralık havaleden 15 bin lira tevzi edilmiştir .

8 - Mardin vilâyeti :

932 senesi içinde merkez ve Kızıltepe köylerinde yüz yetmiş bin yüz on kilo hastalıklı tohumlar ilaçlanmış ve tohumlukların ıslahı için kalbur makinaları faaliyette bulundurulmuştur . Bağ hastalıklarına

030	10			69	657	15

karşı tatbik edilen kükürt ameliyatından halkın ragbeti celbedilmiş ve haşarat ve tufeylâtın tedkik işleriyle oğraşılmış ve Fas çekirgesiyle tarla fareleri mücadelesi yapılmıştır .

9 - Muş vilâyeti :

932 senesi zarfında Ryda şayan zıraî faaliyet yapılmamış yalnız ilk baharda tertip edilen sürekl avı neticesinde 200 adet yaban domuzunun itlâf edildiği anlaşılmıştır .

10 - Bayezit vilâyeti :

Vilâyetin Iğdır mıntakasinda zuhur eden çekirge mücadelesi muvaffakiyetle neticelenmiş ve sürekl avları yapılmıştır .

II - Hakkâri vilâyeti :

Mezruata zarar veren yaban domuzlariyle yapılan mücadele neticesinde 39 domuz itlâf edilmiş ve muzur hayvanlardan 15 kurt , bir tilki , bir çakal , bir sansar , 150 karga ve iki bine yakın fare ve köstebek itlâf edilmiştir . Meyvalı , meyvasız olmak üzere 18360 fidan dikilmiş ve Gevar kazasında sebze yetiştirilmesi için lâzım gelen tedbirler alınmıştır .

12 - Siirt vilâyeti :

932 senesinden itibaren yabani ağaçların ehlileştirilmesine başlanmış ve bu cümleden olmak üzere Siirt civarındaki bağ ve bahçelerde mevcut küçük butum ağaçlarına 4464 adet göz aşısı ile fıstık aşılanmış ve bunlardan % 80 ni tutmuştur . Afyon zıraatının tamimine çalışılmış ve merkez kazasında bir fidanlık tesis edilmiştir . Yaban domuzlariyle tarla farelerinin tahribatına karşı mücadele tertibatı alınmış ve mücadele ye başlanmıştır . Arıcılığın ıslahı için fennî kovan ve arıcılık malzemesi ısmarlanmış ve merkezde fennî kovan imaline başlanmıştır . Harman işlerinin kolaylaştırılması için düğen aletleri getirtilmiş ve faaliyete geçilmiştir .

13 - Van Vilâyeti :

Geçen seneye kadar Van ve Hakkâri vilâyetlerinde Zıraat teşkilâtı mevcut olmadığından Birinci Umumî Müfettişlikten mezkûr vilâyetlere birer zıraat memuru tayin edilmesi için tebligat yapılmış ve hususî bütçelere konulan tahsisatla birer memur tayin edilmiştir . Mardin vilâyeti de geçen seneki kadroya ilâveten bir memur tayin etmiştir .

030	10			69	457	15

Ek 7. Trakya Umumi Müfettişliği 1938 Yılı İmar İşleri

T. C. BAŞVEKÂLET Yazı İşleri Dairesi Müdürlüğü Sayı:		770 M. 5597 66	Dosya işaretleri 77 - 2
 			
Celen	Tarihi	4/4978	Mili Müdafaa Vekillliğine 22/6/1938 tarihli ve Emakin inşaat Ş. K2. 1299/487 sayılı tezkere cevabıdır . Komutanlık dairesi inşaatına yardım için 15 ve müfettişlik dairesinin kalorifer tesisatı için 17 bin olmak üzere Trakya Umumi Müfettiş- ligince istenilmiş olan 32 bin liralık tahsi- satın , 1938 mali yılında alınacak fevkalade tahsisat hakkında hazırlanan lâyiha nazara alınmış olduğu Maliye vekillüğinden cevaben alınan 25/5/1938 tarihli ve 2032 sayılı tezkere ile bildirilmiş ve keyfiyet o yolda müfettiş- lige de yazılmıştır . Şimdi 1938 mali bütçeden teminine imkân olmadığı bildirilmekte olan bu paranın Maliye vekillüğince nazara alınmış bulunmasına rağmen 1938 yılı fevkalade bütçe- sinden demi teminine imkân bulunamamıştır , tedbirkile tasrihan bildirilmesini rica ederim
Evrakın	Numarası		
Müsevid		M. Gökşin	
Tesvid tarihi		27/6/1938	
Mübeyyiz			
Tebyiz tarihi		27	
Mukabele edenler			
Sadıra	Umumi	6	
No.	Hususi	2795	
Merbutatı			
Sevk tarihi		28-6-38	
Mukayyidin imzası			
			Başvekil yerine Müsteşar

Başvekilat Matbaası

030	10			73	480	9

T. C.

Trakya Umumi Mufettişliği

Dairesi : Yazı İşleri

Sayı : 3669

Edirne 30 / 5 / 1938

Öz :

Halk Evleri, Stadyumlar ve
Vakıflar İdaresinde Yapıla-
cak tamirler hakkında.

Büyük Başvekilimizin Yüksek Katına

26/5/938 tarih ve 6/222I sayılı Yüksek buyuruklarında
müjdelenmiş olan Halk Evleri Stadyumlar ve Vakıflar İdaresinin
verebileceği 13.000 liraya minnetlerimi sunarım. Bunlar üzerinde
çalışılacaktır.

Bu gün Eksiltmeye çıkarılan ve 16/6/938 tarihinde iha-
le edilecek olan Beton Asfaltın birinci kısmı Havsaya pek yakın-
dır. Bu gösteriyorki ikinci kısım da Edirne-Cisrimustafa paşa bu-
nu takip edecektir. Havsadaki Şaheserler Balkan harbinin tahrip
Faciasından ötürü tiken gibi göze batıyor. Ve Milli İzzeti nef-
simizi incitiyor. Bundan ötürü lutfen tercih ve tahsis ciheti so-
rulan 13.000 liranın vicdanının duygusu ile Havsa Camiine sar-
fını on kerre tercih ederim. Bu itibarla Havsadaki Sokullu Mehmet
paşa Caminin Genel Direktörlüğünün keşif evrakına göre eksilt-
meye konulmasına yüksek müsadelerini dilerim. Son Cemaat yeri ve
Sokullu Vezir Camii Çorluda Süleymaniye Camii 1939 planına kala-
bilir.

2-Vakıflar İdaresine en ileri bir hassasiyetle bağlılık
göstermiş olduğuma emniyet buyurulmuş olduğu için bundan sonraki
işleri dahi aynı hassasiyetle takip edeceğimi arz eder derin ve
tükenmez saygılarımı sunarım.

Trakya Umumi Mufettişi

Karşılık yazılacak yazıya, karşılık olduğu gazinin gün ve sayısıyla hangi daire ve şubeden yazıldığına
konulması rica olunur.

Vakıflar Umumî
Müdürlüğüne Tez Kere
Yazı İşlerine
4.6.38

K. Dink

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Dairesi
Müdürlüğü
Sayı :

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

M. 2036

5597

Dosya işaretleri

776
211

Gelen	Tarihi	4/3851
Evrakın	Numarası	
Müesvid	M. Göksin	
Tesvid tarihi	24.5.1938	
Mühüviz		
Tebyiz tarihi	26.	
Mukabele edenler		
Sadıra No.	Umumi Hususi	6 2728
Merbutatı	1.	
Serv tarih	27.5.38	
Mukayyidin imzası		

Trakya Umumî Müfettişliğine

31 mart 1938 tarihli ve hususî kalem 97/2 sayılı yazılarına karşılıktır .

Halk evleri ve Stadyümlar inşaatı için

istenilen yardım hakkında Parti Genel Sekreterliğine yazıldığı gibi diğer işler için istenilen tahsisatlar hakkında da alâkadar ^{dairesi} vekilliklere ^{at} ve ^{at} daireye tebliğ ^{at} yapılmıştır .

~~Bunlardan~~, Havsadaki sokollu camii ile hamamının tamiri için 20 bin lira sarfiyat ~~yapıl-~~
~~ması~~ hakkındaki teklifiniz üzerine Vakıflar ^{den} ve Umum Müdürlüğünce cevaben alınan sureti ~~iki~~
bilece sunulan tezkeredeki izahata göre 1938 senesinde tamirleri programlaştırılan vakıf ~~na~~
binâlar arasında sözü geçen cami ve hamam için lâzım olan 35-40 bin liralık tahsisatın ayrılmasına imkân bulunmadığı, ancak ~~pro~~ ^{ayrılmış olduğundan} ~~temir~~ programına dahil bulunan Çorludaki Süleymanpaşa Camiinin tamiri için ayrılan on üç bin liradan ~~bu iki-~~
~~bu tahsisatın mezkur bahis iki eserden~~ ^{bu tahsisatın mezkur bahis iki eserden} ~~hayrettan~~ hangisinin tamirine tahsisinin ~~terci-~~

Başvekâlet Matbaası

030 10 73 480 9

T. C.
VAKIFLAR
Umum Müdürlüğü

İnşaat Müdürlüğü

Sayı: **11999**

84

26 Mart 1938
Hulasa

Trakya'daki bazı camilerin
tamirleri H.

Eti
I. dir

Baş Vekalet Yüksek Makamına

14/4/938 Gün ve 6/1526 sayılı emirnameleri cevabıdır:

Havza'daki Sokullu camii ile hamamının tamir ettirilmesi T-rakya Umumi Müfettişliğinden Yüksek Makamınıza sunulan ve bir ör - neği Umum Müdürlüğümüze tevdi olunan tel yazısında istenilmektedir. Şu kadarki Umum Müdürlüğümüz Yüksek emirlerine imtisalen senef ha - liye bütçesine mevzu tahsisatdanbakiye kalan kısmıyla İstanbul mı - ntakasındaki mühim ve kıymetli Abidatın tamirine başlamış ve 938 x malî yılı bütçesiyle alınacak tahsisatın mühim bir kısmını da yine İstanbul'da bazı fevkalâde mühim eserlerle tamiri iktiza eden Geb - ze'deki Çoban Mustafa Paşa, Kocaeli'ndeki Pertev Paşa, Bozöyükteki Kasım Paşa, Elmalı'daki Omer Paşa, Diyarbakır'daki Behram Paşa gi - bi eserlerin tamirine bir Programla ayarınmış bulunmaktadır.

Üç seneden beri Trakya'ya (66667) lira sarf olunmuş ve Mü - fettiş Umumi General Kâzım Dirik'in Abidata karşı göstermekde ol - dukları kıymetli alâka Müdüriyetimizce şayanı takdir ve şükran ol - makla beraber yurdun başka cihetlerini de nazarı aikkatden uzak xx tutmamak mecburiyeti iş'arlarından hepsini birden ve tercihen ye - rine getirememek zaruretiini tevliid etmektedir.

Havsadaki tamiratın Müfettişlikce 20000 liraya ifa olunabi - leceği bildirilmişse (35 - 40) bin liraya vabestedir. Bu kadar x tahsisat tefriki halinde ise Program icabını ve başka mintakalar x işlerini sekteye uğratacaktır.

030	10			73	480	9

T. C.
VAKIFLAR
Umum Müdürlüğü

Hulâsa

Müdürlüğü

Sayı.....

(2)

938 Sanesi zarfında Trakya'ya küçük işler hariç olarak Onüç bin lira ayıra bildiğimizden bu paranın her ikisi de tamire muhtaç olan Çorlu'daki Süleyman Paşa camii ile Havza'daki Sokullu camilerinden hangisine tahsisimizi tercih eylemelerini Umumi Müfettişlikten rica ettiğimi arzeylerim.

2- Sokullu Mehmed Paşa'nın Havza'daki ismi geçen camiinden başka ondan üstün kıymetde olarak, İstanbul'da Kadirga'da bir camii ile bir tekkesi vardır. Azapkapısında da yine fevkalâde haizi kıymet ve fakat harap üçüncü bir camii vardır. Bu cami yeni yapılacak Atatürk köprüsünün- Eminönündeki Yeni cami gibi- karaya iltisak mahallinde açılacak meydana isabet eylemektedir.

Müdüriyeti Umumiyeimiz bunlardan birinin onarılmasına bağlamış, ikincisine de bağlamak üzeredir. Halbuki bütün bu eserlere menba-i varidat olarak bırakılmış milklerden istifade edilememektedir. Ezcümle Lüleburgaz'da bulunan Sarıhanlı isimli büyük bir çiftlik icabatı kanuniye de riayet edilmeksizin kısmen muhacirlere verilmiş ve kısmen de köylüler tarafından fuzulen işgal olunmuş, bir kısmı da doğrudan doğruya geçen sene Kolorduca işgal edilmişken uzun muhabere-lerle, neticeye varılamamıştır. Abidatın tamirine lâyık oldukları ehemmiyeti atfeden Müfettiş Umumi Genelâl'in arzu ettikleri tamiratin dayandığı gelir ciheti hakkında kendilerine sunulan tahriratın bir suretini manzuru alileri olmak üzere takdim eder, işgal ettikleri arazinin bedelini vermemiş olan Milli Müdafaa Vekâleti Yüksek Mektebinde da kanunun istimlak bahsinde gösterdiği lüzumların yerine getirilmesi için icabeden tebligatın ifasına lutfu müsadelerini en derin saygılarımla dilerim.

Vakıflar Umum Müdürü

yazı İlerime
23-V-938

BAŞVERİLER	
Tarih	Numara
21-5-938	3851/1

16
5597

10

T. C.
VAKIFLAR
Umum Müdürlüğü

İnşaat Müdürlüğü
Sayı.....

Hulâsa

Trakya'da tamir ettirilecek
kıymetli eserler H.

Trakya Umumi Müfettişliği Yüksek Makamına

Trakya'da vakfa ait imarata karşı gösterilen Yüksek alâka ve hizmetleri Umum Müdürlüğümüzü şükranla borçlu bırakmaktadır.

Havza'da, Tekirdağ'ında, Çorlu'da bu defa tamiri yüksek x Makamlarınca arzu buyrulan camilerin üçünde onarmak Umum Müdürlüğün de aynı gıdâetle istediği iş olmakla beraber gerek Anadolu'da ve gerek İstanbul'da bağlanmış ve bitirilmesine çalışılan camilerle harabiye yüz tutmuş olan ve tamiri bir an bile teahhura müsait bulunmayan kıymetli eserler ve abideler kargısında tahsisat yetiştirmek imkânı bulunamıyor. Havza'da Sokullu Mehmed Paşa caminin derece harabiyetini sathice gidermek Onyedî Bin liralık bir masrafla ve camiin son cemaat mahalli ve iki hamam da dahil x olduğu halde 35- 40 bin liralık bir masrafla kabil olacağı yapıtılan tetkikâtden anlaşılmıştı ki bu gün bu paranın idaremizce x sarfı imkânsızdır. 938 Mâli senesi zarfında Trakya'ya büyük işler için (13000) lira tahsis edilebilecektir. ve bunun da yine kıymetli iş'arları üzerine Çorlu'da Süleyman Paşa caminin tamirine karışılık ittihaz edilmesi düşünülmüşü. Bunden sarfinazarla Havza'daki Mehmed Paşa camine tahsisi tercih buyrulursa iş'arını dilerim.

Karıştıran Karyesindeki köy camii için 1844 lira 49 kuruş keşif beâdelinin idaremizce verilmesine kanunen imkân yokdur.

Şurasının kaydını da lüzumlu addederim ki, malumu Devletleri olduğu üzere;

030	10			73	480	9

T. C.
VAKIFLAR
Umum Müdürlüğü

Müdürlüğü

Sayı.....

Hulâsa

(2)

Sokullu Mehmed Paşanın Havza'da ismi geçen caminden başka ondan üstün kıymetle olarak İstanbul'da Kadirga'da bir cami ile bir tekkesi vardır. Azapkapısında da yine fevkalâde haiz kıymet ve fakat harap üçüncü bir cami mevcuttur. Bu cami yeni yapılacak Atatürk köprüsünün Eminönündeki Yenicami gibi karaya iltisak mahallinde açılacak meydana isabet eylemektedir. Müdüriyeti Umumiye bunlardan birinin onarılmasına bağlamış, ikincisine de bağlamak üsredir halbuki bütün bu eserlere menbaı varidat olarak bırakılmış mülklerden istifade edilememektedir. Ezcümle Lüleburgaz'da bulunan xx Sarıhanlı isimli büyük bir çiftlik icabatı kanunıye hiç riayet xx edilmeksizin kısmen muhacirlere verilmiş ve kısmen de köylüler tarafından fuzulen işgal olunmuş ve bir kısmı da doğrudan doğruya geçen sene Kolorduca işgal edilmişken uzun muhaberele neticeye varılamamıştır. Abidatın tamirine lâyık oldukları ehemmiyeti atfeden kıymetli şahsiyetlerinden bahsi geçen fuzuli işgallerin hallü fasla ve istimlak kanunu icabatı müsbet neticeye vardırılmasına ait lutuflarını 1/4/938 tarihli ve Sıhhat Müş. 2103 numaralı tahriratlarına cevaben ve derin saygılarımla tekrar eylerim.

Vakıflar Umum Müdürü

030	10			73	480	9

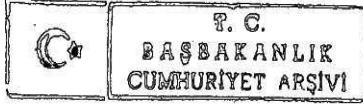
12

Dosya NO:

2036

5597

Bu dosya , Trakya Umumi Mufettişliğinden
yazılmış olan ve aşağıda sıralanan
işlere dairdir :

- 1 - Bazı Halk evleri ve Stadyumlar
inşaatı için yardım tahsisatı ,
He.48000 lira
Sr.6000

C.H.P.G.Sekreterliği
ne yazılmıştır .

9.4.1938
6/1445

- 2 - Mufettişlik dairesine kalorifer
tahsisatı , 17.000 lira

Dahiliye,Maliye'ye
yazılmıştır .

9.4.1938
6, 1445

- 3 - komutanlık dairesinin inşaat
tahsisatı , 15.000 lira

Millî Müdafaa ve Mali
ye'ye yazılmıştır.

9.4.1938
6, 1445

- 4 - Havsadaki sokollu camiinin
tamir tahsisatı H. 20.000 lira

Vakıflar U.Md. ne
yazılmıştır .

14.4.1938
6/1526

030	10			73	480	9

15